STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 10387

IN DI FABRIKN FUN TOYT

Mordecai Strigler

•

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

מרדכי שטריגלער

אין די פאַבריקן פון טויט

די הכנסה פון דעם בוך איז באשטימט פאר דער

הילפס־ארבעט פונעם פוילישן יידנטום

ביכער-סעריע

דאָס פּוילישע ייִדנטום

32

רעדאַקטאָר:

מאַרק טורקאָוו

פאַרלאַגס-לייטער:

אַבֿרהם מיטלבערג

מ. פייגענבלום

די רשימה פון דערשינענע בענד — צום סוף פונעם בוך.

מרדכי שטרינגל'ער

אין די פאבריקן פון טויט

★

אַרויסגעגעבן דורכן
צענטראַל פאַרבאַנד פון פּוילישע יידן אין אַרגענטינע
בוענאָס-איירעס, 1948

IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINE
Copyright by
M. STRIGLER, París

MORDCHAI STRIGLER

"IN DI FABRIKN FUN TOIT"

(EN LAS FABRICAS DE MUERTE)

Hecho el depósito que marca la Ley 11.723

Buenos Aires, 1948

[illegible]
[illegible] און
פֿון פֿריינדשאַפֿט
3 נאָוועמבער 55
מרדכי שטריגלער

אין די פֿאַבריקן פֿון טויט

בוך צווייט פֿון דעם ציקל

„אויסגעברענטע ליכט“

אַריינפיר צום בוך

I

געשריבן ווערט דאָס דאָזיקע ווערק אין אַ האַלב-בעלעטריסטישער פאָרם. די אַלע געשעענישן, בילדער און פּאַסירונגען זענען אָבער געשריבן אויפן גרונט פון מחברס פערזענלעכע איבערלעבענישן.

צווישן די פאַרשידענע לאַגערן אין נאַצי־אָקופּירטן פּוילן און דייטש־לאַנד — האָט דער מחבר געלעבט 15 חדשים אין דער „האַסאַג"־פאַבריק פון ס ק אַ ר ז ש י ס ק אָ ־ ק אַ מ י ע נ נ אַ, ביי ראַדאָם. דאָרט האָט ער אין געהיים אַ סך געשריבן און געזאַמלט אַלע מאַטעריאַלן, וואָס האָבן נאָר געקענט שפּעטער נוצן פאַר אַ גענויער געשיכטע־שרייבונג פון אָט דעם עמק-הבכא. לײדער זענען די אַלע מאַטעריאַלן פאַרלוירן געגאַנ-גען — פּונקט ווי דעם מחברס אַנדערע ווערק — אין רעזולטאַט פון גע־שלעפּט ווערן פון איין לאַגער אין צווייטן.

דאָס דאָזיקע בוך ווערט דערפאַר געשריבן לויטן זכרון און איז בלויז אַ ברוכטייל פון דעם פאַקטיש־פאָרגעקומענעם. כ'גלויב אַז עס לעבן נאָך געציילטע מענטשן צעוואָרפן איבער דער וועלט, וואָס האָבן מיטגעמאַכט דעם „ווערק צע" לענגער פאַר מיר און עס וועט מיר נאָך געלינגען צוזאַ-מענצושטעלן די גענויע געשיכטע פון יענעם גרויליקן גיהנם. דאָ באַגנוגן איך זיך דערווייל מיט אַ בלויזן, קורצן און טרוקענעם איבערבליק איבערן „ ה א ס א ג " אין סקאַרזשיסקאָ, ווי אַן אַריינפיר צום בוך. דער לייע־נער ווערט אַזוי אַרום צוגעפירט צו די שילדערונגען פון אייגנטלעכן בוך, וועלכע זענען דער געטרייער שפּיגל פון די פערזענלעכע איבערלעבונגען און אַרומיקע אָבסערוואַציעס.

* *
*

מיטן אַריינמאַרש פון די דייטשע חילות קיין פּוילן, אין יאָר 1939, האָבן זיי צווישן די גרויסע פאַבריקן פון טעקסטיל און שווער־אינדוסטריע אויך אָנגעטראָפן אין דעם מערב־טייל פון פּוילן אויף עטלעכע געוועער־פאַבריקן. די פּוילישע רעגירונג, וועלכע האָט, אגב, פּראָדוצירט פאַרהעלטנישמעסיק־קליינע סכומים געווער — האָט די פאַבריקן איבערגעלאָזט אין אַן אומבאַשעדיקטן צושטאַנד. די דייטשן האָבן דערפאַר תיכף געקענט צוטרעטן צו דער ווייטערדיקער פּראָדוקציע פון פאַרשידענע משחיתים. ס'איז זיי אויך געלונגען — אַדאַנק זייער אָרגאַניזאַציאָנעלן אַפּאַראַט און מיט דער הילף פון די ברוטאַלסטע און אויספּרעסערישסטע מיטלען בנוגע די אַרבעטס־כוחות — די דאָזיקע פאַבריקן צו פאַרגרעסערן און פאַרוואַנדלען אין קריגס־פּראָדוקציע־צענטערן פון ערשט־ראַנגיקער באַדייטונג. צו הילף דערצו זענען געשטאַנען אַ ריי פּוילישע מייסטערס, וועלכע האָבן אָנגעפירט מיט דער פאַבריק אין די „פּוילישע״ צייטן און ביים דייטשן אַריינמאַרש האָבן זיי זיך אַרויסגעוויזן אַלס לאַנג־יעריקע דייטשע שפּיאָנען אָדער „פאָלקס־דייטשן״. זיי האָבן שוין געקענט יעדעס ווינקל אין פאַבריק, די טעכנישע מעגלעכקייטן וואָס זענען אין פּוילנס צייטן נישט אויסגענוצט געוואָרן און די אַרבעטער, אויף וועלכע מען קען זיך פאַרלאָזן.

טאַקע דערפאַר האָבן אַזעלכע פאַבריקן ווי: טשענסטאָכאָוו, סקאַרזשיסקאָ־קאַמיעננאַ, ראַדאָם, קיעלץ, בליזשין, סטאַראַכאָוויצע, סטאַלאָוואַ־וואָליא, פּיאָנטקי, אָסטראָווצע און אַנדערע געווער־פאַבריקן — וועלכע זענען געווען צוזאַמענגעדריקט אינעם פּוילישן „צענטראַלן אינדוסטריע געביט״ (צ. אָ. פּ.), געגעבן אַ זייער גרויסן צושטייער צו דער נאַצישער קריגס־מאַשין אין זייער אָנגריף אויפן מזרח.

ווי ווייט איך בין אינפאָרמירט, האָבן די פאַבריקן — באַלד פון ערשטן מאָמענט אָן — איבערגענומען אין גרעסטן טייל פּריוואַטע אונטערנעמונגען פון דער דייטשער קריגס־אינדוסטריע — אונטער אַ קאָמיסאַרישער לייטונג. צווישן זיי: די „הערמאַן־גערינג־ווערקע״ און די אַקציען־געזעלשאַפט פון הוגאָ שניידער („אייזן און מעטאַל ווערקע הוגאָ שניידער „האַסאַג״ א. ג.) מיט דער צענטראַלע אין לייפּציק. אַלס גענעראַל־דירעקטאָר פון אַלע „האַסאַג״־פאַבריקן האָט פיגורירט פּ א א ו ל

בודין און אלע אויפרופן און באפעלן זענען אונטערגעשריבן געווארן מיט זיין נאמען. מיין דאזיקער איבערבליק איז געווידמעט דער „האסאג"־אפטיילונג פון סקארזשיסקא (די גראנאטן פראדוקציע איז דארט באשטעמפלט געווארן מיטן שיפר־צייכן ק. א. מ. (K. A. M.). זאל אבער ווידער אמאל באמערקט ווערן: דאס וואס איך שרייב דא און אין די אנדערע ווערק מיינע איז פאקטיש בלויז א בלאסער אפשיין פון דעם, וואס ס'איז פאקטיש פארגעקומען אין די „האסאג" פאבריקן.

II

די פאבריק אין סקארזשיסקא איז געווען איינגעטיילט אין דריי אפטיילונגען, וועלכע זענען געווען דערווייטערט איינע פון דער צווייטער אויף עטלעכע קילאמעטער. זיי זענען באצייכנט געווארן מיט די נעמען: ווערק א; ווערק בע; ווערק צע. זינט דעם אריינמארש פון די דייטשן קיין פוילן (ענדע 1939) ביז אינמיטן פון 1941 האבן אין דער פאבריק געארבעט בלויז פוילישע צוואנגס־ארבעטער און פרייוויליקע (צוליב מורא אוועקגעשיקט צו ווערן קיין דייטשלאנד אויף צוואנגס־ארבעט...). מ'האט אויך צוגעברענגט יעדן טאג א געוויסע צאל יידן פונעם סקארזשיסקער געטא; זיי האבן אבער בלויז געארבעט ביים אויפרוימען די גרויסע פאבריקס־פלעצער, אויפבויען די זייטיקע באראקן אין וואלד, אין וועלכן די פאבריק האט זיך געפונען און נאך אזעלכע אויסן־ארבעטן. אין די פאבריקס־האלעס גופא און צו דער געווער־פראדוקציע האט מען קיין יידן נישט צוגענומען. זיי פלעגן געברענגט ווערן גאנץ פרי צו דער ארבעט און פארנאכט צוריקגעפירט ווערן אין געטא נעכטיקן. זיי האבן דערפאר נישט געקענט האבן קיין גרויסע אנונג אין די פאבריקס־פארהעלטענישן.

ערשט אומגעפער אין נאוועמבער 1941 האט די ס. ס. דערלויבט דער „האסאג"־לייטונג צו פאנגען יידן אין די פארשידענע פוילישע שטעט און שטעטלעך פאר איר פאבריקס־געברויך. די דערלויבעניש איז געגעבן געווארן אויפן גרונט פון אן אלגעמיינער פארשטענדיקונג מצד

דער ס. ס. מיט אלע האלב-ציווילע אונטערנעמונגען מכל המינים. לויטן געזעץ פון גענעראל-גובערנאטאר איבער פוילן, רייכסמיניסטער ד״ר האנס פראנק, האבן אלע יידן געמוזט אריינגעצויגן ווערן צו פיזישער צוואנגס-ארבעט פאר דער דייטשער מלוכה. די יידן זענען אזוי ארום אויפן גאנצן שטח פון א. ג. „גענעראל-גווורנעמענט״ (די אמאליקע פוי-לישע באצירקן פון: ווארשע, קיעלץ, לובלין, ראדאם, קראקע און שפע-טער אויך לעמבערג) געווארן אויטאמאטיש דאס שקלאפן-אייגנטום פון דער ס. ס. און געשטאפא. עס האבן זיך געקענט באנוצן מיט יידן ווי מיט צוואנגס-ארבעטער נאר יענע פירמעס, פאבריקן און די אונטערנעמונגען, וואס האבן באקומען זייער סכום יידן-ארבעטער צוגעטיילט פון דייטשן ארבעטס-אמט און וועלכע האבן דעם טעגלעכן לוין פאר די יידישע אר-בעטס-כוחות באצאלט דער ס. ס.

די געשטאפא און ס. ס. האט דערפאר געזען אין די ארבעטס-יידן א מקור פון הכנסה און די פירמעס, וואס האבן פאר זייער אויסנוץ-פריווילעגיע „באצאלט״, האבן דעם יידישן ארבעטס-טאג געוואלט אויס-פרעסן ביז צום לעצטן, ווייסנדיק אז דער ייד איז נישט מער ווי אן אר-בעטס-חיה, פאר וועלכן קיינער זארגט נישט און קיינער שטייט נישט אין שוץ פון זיין לעבן. און ווען ער פאלט, וועט מען צושטעלן אנדערע. אזוי ארום איז דער ייד אויסגענוצט געווארן פון אלע זייטן.

ווען א ייד איז שוואך געווארן און נישט געקענט שאפן די פון אים געפאדערטע נארמע, אדער ער איז קראנק געווארן און נישט געקענט קו-מען צו זיין טעגלעכער ארבעט, האט די פאבריק איינגעזען, אז ער איז נישט ווערט דעם געהעריקן לוין, וואס די ס. ס. פארלאנגט און יעדן איינעם אזעלכן אנגעמאלדן „ווו מ׳דארף״. די ס. ס. ווייטער, זעענדיק אין אזעלכן אן אביעקט פון וועלכן מ׳קען מער נישט ציען קיין טעגלעכן נוצן — פלעגט תיכף דערשיסן יעדן ארבעטס--אומפעאיקן. איטלעכע פאר טעג איז אין פאבריק פארגעקומען אן „איבערקלייב״ (סעלעקציע) פון די שוואכערע. זיי פלעגן ארויסגעפירט ווערן אויפן א. ג. „שיס-שטאנד״ (אן ארט ווו מ׳פלעגט אויסעקספערימענטירן די נייע-אויסגעארבעטע פראדוקציע) און דארט איז שוין געווען אזא ספעציעל ארט, ווו זיי זענען

געוואָרן דערשאָסן און באַגראָבן. אַ סך ייִדן זענען אויך דערשאָסן געוואָרן און באַהאַלטן געוואָרן טיף אין וואַלד אויפן פאַבריקס־שטח, אַקעגנאיבער דער האַלע 96 פון ווערק צע. אַ פּאָר הונדערט ייִדן האָט מען באַגראָבן אין לאַגער, צווישן די דראָט־צוימען. ס'האָט זיך געווענדט, ביי וועלכע אומשטענדן דער טויט איז געקומען.

דאָס האָט געצוווּנגען די ייִדן זיך אָנצושטרענגען מיט אַלע כוחות, אַבי צו זיין פּראָדוקטיוו און טויגבאַר. דער דאָזיקער סיסטעם — וואָס כ'קען פון צענדליקער לאַגערן — איז אין „האסאג" אַמבולטסטן אַרויסגעקומען. אָבער לאָמיר זיין כראָנאָלאָגיש.

אָנהייב 1942 האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע אַקציע פון אַרויסשיקן פּוילישע אַרבעטער קיין דייטשלאַנד. אין דייטשלאַנד איז דאַן די קריגס־פּראָדוקציע געווען אינמיטן בלי. נייע פאַבריקן האָבן זיך געעפנט און ס'האָט זיך פאַרלאַנגט אַלץ מער פרישע מענטשן. אויך די „האסאג"־דירעקציע האָט גענומען עפענען צענדליקער פרישע אָפּטיילונגען, וווהין מ'האָט געשיקט די דייטשע אַרבעטער פון דער לייפּציקער הויפּט־פאַבריק אַלס מייסטער. האָט זיך דערפאַר געשפּירט אין לייפּציק, ווי אין די אָפּטיילונגען, אַ גרויסער מאַנגל אין אַרבעטס־הענט, וועלכע מען האָט גע־פּרווּט דערזעצן מיט צוואַנגס־אַרבעטער פון די אָקופּירטע מזרח־לענדער. הגם ייִדן זענען אַרונטערגעפאַלן אונטער דעם געזעץ פון געצוווּנגענער אַרבעט, האָט מען זיי אָבער נישט געשיקט קיין דייטשלאַנד. דער אויסראָטונגס־פּלאַן קעגן דעם אייראָפּעאישן ייִדנטום איז שוין געווען גענוי אויסגעאַרבעט און מ'האָט זיי נישט געוואָלט צעשפּליטערן און צעוואַרפן, נאָר מ'האָט זיי קאָנצענטרירט אינעם צוקינפטיקן גרויסן מאַסן־קבר: די אַמאָליקע פּוילישע מדינה. האָט מען דערפאַר אויסגעקליבן פון די פּוילישע און אוקראַינישע פאַבריקן אַ טייל קוואַליפיצירטע און נישט־קוואַליפיצירטע כוחות און זיי געשיקט קיין דייטשלאַנד דערזעצן די פריערדיקע דייטשע אַרבעטער, וואָס זענען אַוועק אין מיליטער־דינסט אָדער צעשיקט געוואָרן אין די אָפּטיילונגען אַלס מייסטער. דערפאַר זענען געקומען אַ סך מייסטער און פאַבריקס־לייטער אין די פּוילישע פאַבריקן, וועלכע האָבן צוליב דעם קריג מיט סאָוויעט־רוסלאַנד אָנגעהויבן שפּילן

א גרויסע ראָל אין דער דייטשער קריגס-ווירטשאַפט. דער „האסאג״ האָט דערפאַר אָנגעהויבן פירן אַ גרויסע פּראָפּאַגאַנדע — אויסער די מיטלען פון צוואַנג — צו ווערבירן פרישע ארבעטער פאַר זיינע פאַבריקן. אין די ספּעציעלע „האסאג״-זשורנאַלן, וואָס זענען מיר שפּעטער אַריינגעפאַלן אין דער האַנט, האָב איך געטראָפן הערלעכע באַשרייבונגען און אילוסטראַציעס פון דעם גן-עדנדיקן לעבן פון די מזרחדיקע אַרבעטער אין די ביימער־רייכע געגנטן, אין וועלכע די „האסאג״-פיליאַלעס זענען פאַרלייגט געוואָרן. (די אַמוניציע-פאַבריקן האָבן זיך מערסטנטיילס געפונען אין וועלדער, בכדי צו זיין אין מאַסקירטן שוץ קעגן די באָמבען־אָנגריפן.) דאַן איז געבוירן געוואָרן דער פּלאַן צו דערזעצן — אויפן אָרט — די פּוילישע ארבעטער מיט יידן, בכדי צו קענען ארויסשיקן אַ וואָס־גרעסערע צאָל פּאָליאַקן קיין דייטשלאַנד. בפרט ווען ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּראָדוקציע פון פיקרין און טראָטיל אין גרויסן מאַסשטאַב. דאָס זענען געווען גיפטן אַזעלכע, וואָס האָבן אויפגעפרעסן דאָס האַרץ מיט די לונגען און די פּוילישע אַרבעטער האָבן זיך דערפאַר געגנומען אוועקדרייען פון דער אַרבעט. עס זענען געווען אַ סך, וואָס האָבן צוליב דעם מורא געהאַט פאַר פאַרפאָלגונגען מצד דער געשטאַפּאָ און זענען אוועק אין די וועלדער, שאַפנדיק פּאַרטיזאַנער־גרופּן. די לייטונג האָט דערפאַר געגנומען איינזען, אַז די פּאָליאַקן וועלן בעסער אַרבעטן, ווען זיי וועלן זיין אין דייטשלאַנד; דערפאַר אָבער קען מען צושטעלן די יידן צו די שווערסטע און שעדלעכסטע אַרבעטן. ס'איז בלויז געווען די דערלויבעניש פון דער ראַדעמער געשטאַפּאָ — ווענמענס שעף, שיפּערס, האָט געהאַלטן די יידן פון זיין דיסטריקט ווי זיין אייגנטום — און דער אַפּאַראַט פון יידן־פאַנג איז געלאָזט געוואָרן אין באַוועגונג.

III

ס'האָבן זיך אָנגעהויבן די גרויסע מאַסן־דעפּאָרטאַציעס פון יידן „נאָך אָסטען״. באַלד האָט יעדער ייד געוווּסט, אַז מ'ווערט אוועקגעשיקט אין די גאַז-קאַמערן צום פאַרסמען. די יידישע באַפעלקערונג פון די געטאָס

האט געגומען פארצווייפלט זוכן אן אויסוועג, ווי אזוי זיך צו ראטעווען. אלס א צייטווייליקער וועג צום ראטעווען זיך האט זיך ארויסגעוויזן דאס אריינבאקומען זיך אין א קריגס־וויכטיקן ארבעטס־לאגער. מ׳האט גע־גלויבט, אז די, וואס זענען באשעפטיקט אין אזוינע וויכטיקע שטעלן, וועלן געשוינט ווערן.

אין יענע טעג, ווען אין ראדעם־קעלצער געגנט האט זיך אנגעהויבן די א. ג. „יודען־אויסזידלונג" — איז דער לאגער־פירער פון סקארזשיס־קער „האסאג", ס. ס.־שטורם־פירער **איגפלינג**, ארומגעפארן איבער די יידישע שטעטלעך, זיך געשטעלט אין דער ראל פון אן אויס־לייזערישן מלאך און גענומען פארשרייבן „פריוווילינקע". ער האט שטיל איבערגעגעבן צו יחידי־סגולה, אז די יידן דערווארט סיי־ווי דער טויט. די יוגנט וועט אין בעסטן פאל געשיקט ווערן אין שרעקלעכע קאנצענ־טראציע־לאגערן. דערפאר אבער קענען זיי זיכער זיין, אז פון דער פאבריק ארויס וועט זיי קיינער נישט רירן...

אין **אפט**, למשל, האט ער דערקלערט:

...ס׳איז נאר דא איין רעטונג פאר דער יידישער ארבעטס־וויליקער יוגנט! ווער עס וויל זיך ראטעווען — קען זיך פארשרייבן צו ארבעטן אין די „האסאג"־פאבריקן, ווו זיין לעבן איז זיכער..." (לויט דער דערציילונג פון יידל ארנשטיין פון אפט א. אנד.).

צוליב וואס האבן זיי עס באדארפט אגיטירן צום „פריוווילינקן" פארשרייבן זיך אין יענער צייט פון גענצלעכער יידישער רעכטלאזיקייט? ווען יידן זענען שוין געווען הפקר און פארמשפט צום טויט, אן אויסנאם? ווען מיר וועלן זען די ווייטערדיקע האנדלונגען מצד דער געשעפטס־מע־סיק־ראפינירטער ס. ס. — וועט אונדז גארנישט נישט וווּנדערן.

אזוי למשל האט דער דערמאנטער אינפלינג דערקלערט אין צויז־מער (סאנדאמיעזש, ביי דער ווייסל) ביים זוכן צוערשט פריוווילינקע פאר זיין פאבריק (לויט די דערציילונגען פון מאניעק קופערבלום, יחיאל צינאמאן א. אנד.):

...פאר דער יידישער יוגנט, ווי פארן יידישן כלל,ווארט דער זיכע־רער טויט. אין בעסטן פאל קען זיי טרעפן א לאנגזאמער מארטער־טויט

אין אַ קאַצעט, אַנשטאָט אַ באַלדיקן אומקום אין די גאַז-קאַמערן. אויב אפילו מען וועט זיי פירן אין אַ לאַגער אריין, וועלן זיי זיך גאָרנישט קע־נען מיטנעמען פון זייער פאַרמעגן. וואָס זיי וועלן מיט זיך מיטנעמען, זיך אָנמאַטערן, ביז זיי וועלן עס אַהין דערשלעפּן, וועט מען עס דאָרט קאָנפיסקירן ביי זיי. ווייל — ווען מ׳לאָזט אפילו דאָרט עמעצן איבער צום לעבן, טוט מען אים פריער אויס פולשטענדיק נאַקעט... ער דאַקעגן דערלויבט די אַלע, וואָס וועלן זיך פאַרשרייבן ביי אים פרייוויליק, מיטצונעמען מיט זיך זייערע פּעק מיט וועש, דאָס בעסטע אָנטועכץ... עסן און — בסוד — אפילו געלט און ווערט־זאַכן... זאָלן זיי אויך זיכער זיין, אַז דאָ אין געטאָ וועט אַלץ ליקווידירט ווערן. בלויז דאָס, וואָס זיי וועלן מיטנעמען מיט זיך, דאָס וועט זיי בלייבן... זיי וועלן דאָרט קענען לעבן בעסער און מענטשלעכער. עס ווערט זיי אויך צוגעזאָגט אַ טעגלע־כער לוין פאַר דער אַרבעט. פאַר זיינע אַרבעטער קומט אויך נישט אין באַטראַכט דאָס בייטן די ציוויל־אַנצוגער אויף העפטלינגס־קליידונג. ביי אים קען מען טראָגן לאַנגע האָר און אויב יונגע פרויען ווילן זיך פריי־ווילִיק מעלדן — קענען זיי אַהין מיטפאָרן אַרבעטן און זיי וועלן דאָרט זווינען מיט זייערע מענער צוזאַמען... „עס איז דער איינציקער וועג פאַר אייך, ווו איר וועט קענען לעבן ווי מענטשן" — האָט ער פאַרזיכערט.

די ערשטע צייטן האָבן אָבער אָט־די רייד נישט געהאַט קיין גרויסע ווירקונג. נאָכן אַרויסשיקן פון יעדער שטאָט אַביסל יידן האָט זיך דער שטורעם אַ ווײַלע אָפּגעשטעלט. אין געטאָ האָבן זיך יידן ווידער אַרויס־געריִרט פון די לעכער און אויפסנייַ זיך אָנגעהויבן באַוועגן און האַנדלען... האָט מען געצענגערט. אַזוי ווי יידן האָבן סיי־ווי נישט געהאַט קיין גרויסן צוטרוי צו יעדער וואָרט וואָס אַ דייטש האָט אַרויסגערעדט; בפרט ווען דאָס לעבן אין ערגסטן געטאָ איז נאָך געווען דערטרעגלעכער פון בעסטן לאַגער — האָט מען נישט געוואָלט פאַרקלערן, וואָס עס וועט זיין ווייַ־טער. זענען דערפאַר נישט געווען קיין פרייוויליקע אין דער געהעריקער צאָל און אינפלינג האָט געמוזט אַראָפּקומען מיט זיינע ווערקשוצן (פאַב־ריקס־מיליץ) און צוכאַפּן די פעלנדיקע צאָל מיט כח. אויך זיי האָבן זיך דערביי באַנוצט מיט דער אַלגעמיינער ס. ס.־מעטאָדע און גענומען דעם

„יודענראט" צו הילף. די יידישע פאליציי פון יעדער געטא האט געמוזט צושטעלן א געוויסן קאנטינגענט יידישע מענער פאר די „האסאג"-פאבריקן.

פון דעם דערמאנטן צ ו י ז מ ע ר, למשל, ווייס איך, אז דער יידנראט האט אין דער ערשטער ריי אויסגעליפערט פאר דעם צוועק פארשידענע אונטערוועלטלער און אוואנטוריסטן, וועלכע זאלן האבן געווען שעדלעך פאר קהל... דערביי זענען אויך מיטגעשלעפט געווארן אזעלכע פערזאנען, מיט וועלכע די מיטגלידער פון יידנראט האבן געהאט פערזענלעכע חשבונות... די רעשט האבן זיך רעקרוטירט פון דעם ארימען מאסן־עלעמענט, וועלכע האבן נישט פארמאגט אזויפיל געלט, בכדי זיך צו קענען אויסקויפן ביי די באאמטע פון די יידנראטן. אזעלכע האבן נישט געהאט וואס צו פארלירן, וויסנדיק אז ביי יעדן פייער וועלן זיי זיין די ערשטע און דערפאר זיך געמאלדן פרייוויליק אדער זיך נישט אקעגנגעשטעלט ווען מ'איז זיי געקומען נעמען. דאס האט זיך אפגעשפילט אין א מאסע שטעטלעך פון יענעם קרייז.

ביסלעכווייז האבן זיך גענומען דערטראגן ידיעות פון לובלינער געגנט, ווו די אקציע פון „יידנריין" האט זיך אנגעהויבן פריער און אויף א שארף־אכזריותדיקן אופן, וואס האט שוין פארטריבן דעם מינדסטן אפטימיסטישן ספק אין ווייטערדיקן יידישן גורל. דאס האט פארגליווערט דאס בלוט אין די אדערן און מ'האט גענומען שפירן אין דער לופט די נאענטקייט פון דער טויט־סכנה פאר אלעמען... דאן האבן זיך גענומען מעלדן אלץ מער און מער פרייוויליקע צו דער ארבעט, זעענדיק אין דעם די רעטונג פון זיכערן טויט.

די צענטראלע פון ווערבירן פרייוויליקע איז געווארן דער דייטשער ארבעטס־אמט אין אסטראווצע, ביי קעלץ. פאר די פרייוויליקע זענען געשטעלט געווארן ספעציעלע אויטאס, אויף וועלכע זיי האבן געקענט ארויפלייגן זייער גאנץ האב־און־גוטס און עס מיטנעמען מיט זיך אין דער נייער „האסאג"־היים. די בהלה האט אלעמען אויפגערודערט און עס האט זיך אויסגעוויזן, אז אין געציילטע טעג ארום וועט פון אלע שטעטלעך ארום גארנישט בלייבן.

טאטעס און מאמעס, וואס האבן זיך באין־אופן נישט געקענט שיידן

מיט די אייגענע פיר ווענט, אָדער מ'האָט צוליב זייערע יאָרן מער נישט געוואָלט אָננעמען צו דער ארבעט, זענען געשטאַנען מיט אויגן אָנגעגאָסענע מיט טרערן און צוגעזען, ווי אַזוי די באַוואַכטע אויטאָבוסן פירן אַוועק דאָס שענסטע, וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט אין שטוב, אין וועלכן מען האָט אריינגעלייגט צענדליקער יאָרן מי, האָפענונג און בלוט... קיין כוח הויך צו וויינען איז שוין נישט געווען — האָבן בלויז די אויגן שטיל געגלאָצט מיט אַ פראַגע־צייכן: — וועלן מיר זיך נאָך זען אַמאָל?...

אין אַנדערע שטובן האָט מען זיך לאַנג געישובט און געקומען צום אויספיר, אַז מען מוז זיך פאַרטיילן מיט די ראָלן: אַ טייל פון די שטוביקע — די יינגערע, זאָלן פאָרן אין „האסאג" און טייל זאָלן דערווייל בלייבן אין געטאָ. ווער אין „האסאג" זיין שלעכט — זאָל כאָטש עמעץ זיין אין געטאָ, וואָס זאָל קענען צושיקן אַ שפּייז־פּעקל אָדער אַ בינטל וועש... און טאָמער וועט איינעם געלינגען צו אַנטלויפן, זאָל ער האָבן צו וועמען צו קומען... סיידן מ'וועט שוין נישט לעבן מער... און פאַרקערט ווייטער: טאָמער וועט זיך מאַכן „היים" אין די געטאָס, זאָל זיין אַן אייגענער מענטש אין „האסאג", וואָס זאָל שוין קענען די באַדינגונגען און וויסן וווּ מ'קען אָנקלאַפּן אין אַ טיר... און באַמיען זיך אריבערצונעמען די היימישע און איבערגעבליבענע אָדער זיי אַפּילו ארויסנעמען פון טויטן־טראַנספּאָרט... אַזוי זענען אַוועק איבער אַלע, אין־געטאָ־איינגעצוימטע שטעטלעך טעג פול מיט פחד, מבולבלדיקע אימה און ניכטערנעם, קלאָרן אויסרעכענען ווי אַזוי כאָטש וועמען־ס'איז פון דער משפחה צו ראַטעווען... האָט מען זיך איבערגעלאָזט אַ טירל צו יעדן אויסוועג.

IV

אומגעפער אין מאַי 1942 האָבן אָנגעהויבן אריינצושטראָמען אין סקאַרזשיסקער „האסאג" מחנות פון טויזנטער געכאַפּטע יידן און פרייוויליקע פון אַזעלכע שטעטלעך ווי: באָדזענטין, ראַקעוו, סטאָפּניצע, אָפּט, פּאָקשיוויניצע, סטאַשעוו א. א. וו.

ביים אָנקום זענען אַלע אדורכגעגאַנגען אַ שטרענגע רעוויזיע, אויס־

געפירט דורך דער דייטשער, אוקראַינישער און פּוילישער ווערקשוץ. זיי האָבן צוגענומען פון די פּעק אַלץ, וואָס זייער האַרץ האָט געגלוסט. זיי האָבן אָבער אַ סך זאַכן איבערגעלאָזט, בכדי דערמיט צו לאָקן די אַנדערע וואָס וועלן נאָכקומען... זיי האָבן געוווסט, אַז די געטאָ־מענטשן שטייען דורך פאַרשידענע אומוועגן אין בריוולעכן קאָנטאַקט מיט זייערע נאָענטע אין לאַגער; יענע וועלן זיך זיכער אין סכנה־מאָמענטן רייַסן אַהער — טאָ זאָלן זיי אויך מיטברענגען מיט זיך אַלץ, וואָס זיי פאַרמאָגן, ווייל „עפּעס לאָזן זיי דאָך איבער"... און שפּעטער וועט עס דאָך סוף־כל־סוף בלייבן אין „האָסאַג"...

די ס. ס. און די ווערקשוץ פון לאַגער האָבן געהאַט נאָך פאַרשידענע פּלענער ווי אַזוי די יידן אויסצונוצן. דאָס ערשטע איז געווען די מיטטיילונג, אַז פון די היימען קען יעדער באַקומען צוגעשיקט פּעקלעך עסן און וועש. ס'איז בלויז געגנוג, אַז מ'זאָל אָנשרייבן אַ בריוול צו די קרובים, וואָס זיי זאָלן שיקן און עס איבערגעבן די ווערקשוץ־לייט, וואָס וועלן ספּעציעל צוליב דעם צוועק פאָרן איבער די שטעטלעך. די יידן פון לאַגער האָבן אפילו פאַרשטאַנען די כוונה פון אַזעלכע בעלי־טובה; זיי האָבן זיך אָבער אויך אָפּגעגעבן אַ חשבון דערפון, וואָס עס וועט ווערן פון זייער פאַרמעגן דאָרט אין טעג אָדער וואָכן אַרום — — — ס'איז דעריבער געווען אַ קרן אַלץ וואָס מ'קען פון זייערע הענט אַרויסבאַקומען; קיינער האָט נישט געקענט אָדער נישט געוואָלט אַריינבליקן אין דער נאָענטער צוקונפט אַריין, בכדי צו זען אַז דאָס אַליין ברענגט מיט זיך דאָס ערגסטע פאַר דעם וואָס נוצט אויס אַזאַ געלעגנהייט...

יעדע פּאָר טעג זענען פאַרפאָרן גרויסע לאַסט־וועגענער מיט ווערקשוץ און האָבן צוזאַמענגעשלעפּט אין די געטאָס אַלץ, וואָס ס'איז נאָר מעגלעך געווען און עס אָפּגעפירט אין לאַגער אַריין. בכדי צו דערוועקן צוטרוי ביי די לאַגער־איינוווינער, האָבן זיי מיטגענומען ביי יעדער רייזע עטלעכע יידן פון לאַגער, וועלכע זאָלן מיט־אַגיטירן ביי די שטאָטס־לייט מיטצושיקן וואָס מער... די ווערקשוץ האָט דערביי באַקומען אויפן אָרט קאָסטבאַרע מתנות, אַז „זיי זאָלן די יידן בעסער באַהאַנדלען"... ערשט שפּעטער האָבן זיי אַדורכגעזוכט אַלע פּעקלעך און אַרויסגענומען פון

דאָרט אַלץ, וואָס ס׳האָט פאַר זיי געהאַט אַ ספּעציעלן ווערט, אָדער אַ גוטן, געשמאַקן ביסן. די יידן אָבער, וואָס האָבן דעם גרעסטן טייל פון זייערע פּעקלעך צוריק באַקומען, זענען געווען פאַראינטערעסירט, אַז מ׳זאָל פאָרן אין געטאָ וואָס אָפטער. ס׳זענען אויך געווען אין לאַגער יידן פון אַזעלכע שטעטלעך, וואָס זענען איבער דער צייט געזצלעך ליקווי־דירט געוואָרן און זיי האָבן דאָך געוואָלט עפּעס ראַטעווען פון זייער הפקר־געוואָרענעם ביסל פאַרמעגן. דאָס „בעסטע” מיטל דערצו איז גע־ווען צו פאַרפאָרן צום פּוסט־געוואָרענעם אָדער פון פּאָליאַקן־פאַרכאַפּטן הויז מיט אַ ווערקשוץ, אים באַלוינען מיט אַ געוויסער סומע און דער־פאַר קענען אויסזוכן דאָס באַהאַלטענע גאָלד אָדער געלט, וואָס איז גע־ווען ערגעץ איינגעגראָבן און עס מיטנעמען מיט זיך... שוין אין יענער צייט זענען געווען פאַלן פון דערשיסונגען, אָבער אין אַלגעמיין האָט מען נאָך די יידן באַהאַנדלט נישט ספּעציעל מערדערלעך. ס׳האָט זיך אויסגע־וויזן, אַז ווען מ׳וועט דאָ האָבן געלט און חפצים, פאַר וועלכע מען וועט זיך קענען צוקויפן עפּעס עסן ביי די פּאָליאַקן און ווערקשוץ, וועט מען איבערהאַלטן, ביז די צייט וועט זיך אַמאָל ענדערן... די ווערקשוץ האָט דערווייל געוווסט פון יעדן איינעם, וואָס האָט ביי זיך עפּעס פאַרמאָגט און אים געהאַט אויפן אויג, בכדי דאָס צו קענען אויסנוצן ביי דער ערשטער־בעסטער געלעגנהייט.

V

דער גענעראַל־דירעקטאָר פון אַלע דריי סקאַרזשיסקער פאַבריקן איז געווען דער ס. ס. שטאַנדאַרטענפירער ד א ל ס ק י. ביי פּוילן איז ער געווען פּולקאָווניק אין דער אַרמיי. אין רו־צייט איז ער געווען דער די־רעקטאָר פון דער זעלבער מלוכהשער אַמוניציע־פאַבריק און ער טראָגט די הויפּט־שולד פאַר דעם אַלעם, וואָס דאָרט איז פאָרגעקומען. (ער צו־זאַמען מיט בודינען זאָלן האָבן געפאַנגען גענומען געוואָרן דורך די אַמע־ריקאַנער, אין מאַי 1945, אין טירינגען.) דער שעף פון דער ווערקשוץ (ווערקשוץ־לייטער) איז געווען דער האַופּטשטורמפירער ק ר א א ו ז ע

(שפּעטער, זייט אָנהייב 1944, איז אויף זיין אָרט געקומען דער שטורם-פירער פּ אָ ל מ ע ר). דאַן איז געווען דער אויבערוואַכפירער ב אַ ט נ ש ל ע ג ע ר (געווען ביז דער לעצטער מינוט אין טשענסטאָכאָווער „האַסאַג") און דער ס. א. לייטענאַנט א י ז נ ש מ י ץ. צו זייער הילף איז געשטאַנען דער ציווילמייסטער היינריך, אַלס לייטער פונעם „יודענאיינזאַץ". די אַלע, צוזאַמען מיט די אַנדערע, וואָס כ'וועל נאָך גענויער באַשרייבן, האָבן עס אויסגעפירט די הויפּט-פאַרברעכנס אויפן ווערק א און טיילווייז פון ווערק צע. צו זייער מיטהילף האָבן זיי אויפגעשטעלט אַ גאַנצן אַפּאַראַט פון יידישער פּאָליציי מיט אייגענע קאָמענדאַנטן און אַ לאַגער-עלטסטן. ביים אָנהייב איז געווען דער קאָמענדאַנט פון ווערק א אַ לעמבערגער ייד, זאַלצמאַן, וועלכער איז שפּעטער דערשאָסן געוואָרן פון דער ס. ס. קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי איז געווען דער ראַדאָמער ייד ט ע פּ ע ר מ אַ ן (אומגעקומען, צוזאַמען מיטן שפּעטערדיקן קאָמענדאַנט פון ווערק א־ ק ז ש ע פּ י צ ק י און אַנדערע יידישע פּראָוואָקאַטאָרן דורך דער געהיימער יידישער אָרגאַניזאַציע אין בוכענוואַלד, אין אויגוסט 1944. גענויערס דאַוועגן — אין מיין בוך „מגילת בוכענוואַלד"). די יידישע פּאָליציי האָט זיך אָנגעהויבן אין א ביי אַ צאָל פון 30 און דערגאַנגען ביז 70. איר רעסאָרט איז געווען דאָס נאַכטלעכע צוגאָב-באַוואַכן פון לאַגער, דאָס אויסטיילן פון עסן, צושטעלן די אַרבעטער פּינקטלעך צו דער אַרבעט אין דער געהעריקער צאָל און אָפּט אויך די פאַרטיילונג פון די אַרבעטס-פּלעצער. נאָך דער ס. ס. און ווערקשוץ זענען זיי געווען די מעכטיקסטע מענטשן אין לאַגער. עס זענען אויך געווען יידן אין דער אינערלעכער לאַגער-ביוראָ, קאָמענדאַנטן פון אַפּראָוויזאַציע, קליידונג און אַנדערע אַזוינע פונקציעס. זייערע אונטערגעאָרדנטע זענען געווען די יידישע פאַראַרבעטער און צווייט-ראַנגיקע לאַגער-פונקציאָנאַרן. די ס. ס. האָט זיך טאַקע מיט זיי אָפּט באַנוצט צו זייערע טונקעלע צוועקן. עס מוז דערביי באַמערקט ווערן, אַז די יידישע פּאָליציי און קאָמענדאַנטן האָבן זיך על-פּי רוב רעקרוטירט פון די וואָס זענען געקומען די ערשטע אין לאַגער אַריין. זייענדיק לענגער אין לאַגער, האָבן זיי שוין געקענט אַלע באַדינ-

גונגען און צו וועמען מ׳דאַרף זיך אונטערשמייכלען, בכדי צו מאַכן אַ „הערשערישע" קאַריערע. ווי כ׳האָב שוין באַמערקט, זענען די ערשטע געוואָרן אַרויסגעשיקט פון די געטאָס, אין דער איבערוועגנדער מערהייט, די אונטערוועלט פון די קליינע און גרעסערע שטעט. זיי האָבן זיך דער־פאַר דערשלאָגן די ערשטע צום פּאָליצייאישן היטל, ווייל זיי האָבן אויך געקענט פּועלן ביי זיך אויסצופירן אַלע באַפעלן פון דער ס. ס. זיי זענען דערפאַר געווען די ריכטיקע מענער אויפן ריכטיקן פּלאַץ. דערצו זענען צוגעקומען אַ טייל פון דער אַסימילירטער יידישער אינטעליגענץ, וועלכע האָבן פון אייביק אָן געקוקט אויפן יידישן מאַסן־מענטש ווי אויף אַ ניי־דעריקערן וועזן און דערפאַר געקענט מיט אַ לייכטער „געוויסן" זיי אַנטאָן פאַרשידענע עינויים אָדער זיי שיקן צום טויט (ווי איך האָב עס שוין אָנגעוויזן אין „מאַידאַנעק".) דאָס איז געווען דער אַלגעמיינער כאַ־ראַקטער־שטריך פון אַלע פּאָליציי־לייט אין די פאַרשידענע געטאָס און לאַגערן. עס זענען אָבער געווען געציילטע אויסנאַמען, הן פון פּסיכאָלאָ־גישן און הן פון מאָראַלישן שטאַנדפּונקט, איבער וועלכע כ׳וועל זיך באַ־זונדערס אָפּשטעלן.

די מענטשן וואָס זענען געקומען מיט די שפּעטערדיקע טראַנספּאָרטן האָבן געהאַט אויסצושטיין פון זייערע אייגענע לאַנדסלייט, וואָס זענען פריער געשיקט געוואָרן און איבער דער צייט זיך דערדינט צו אַ „ראַנג". עס זענען אויך געווען געוויסע האַנדלונגען פון דער פּאָליציי אויס פאַר־ביטערונג; אויס כעס און נקמה־ווילן. טאַקע דאָס באַטראַכט דער מחבר פון די שורות פאַר זיין חוב עס אַרויסצוברענגען אין אַ ליטעראַרישער פאָרם אין זיינע ווייטערדיקע שריפטן.

ווי אַזוי עס האָט אויסגעזען דער מענטשן־פּילטער אין „האַסאַג" איז געגנוג בלויז אָנצוגעבן אייניקע ביישפּילן:

אַ פּ ט, ביי קיעלץ, האָט געהאַט צוזושטעלן אַ קאָנטינגענט פון 700 מענטשן פאַר דעם „האַסאַג". אַזוי ווי דער יודענראַט האָט נישט געקענט צוזאַמענקריגן די געהעריקע צאָל, האָט די וואַכמאַנשאַפט אַליין געכאַפּט, וועד ס׳איז אונטערגעקומען אונטער דער האַנט. בכדי צו ברענ־גען די פולע צאָל, האָבן זיי אין געאייל אויך געכאַפּט אַ היבשע צאָל

יונגע קינדער פון 10 און 12 יאר און זיי מיטגעשלעפט. (א קלײנער טײל פון אט־די קינדער האבן זיך א דאנק דעם צופאל שפעטער אדורכגעדרייט א ריי לאגערן און שפעטער געראטעוועט געווארן...)

פון יענער גרופע איז נאך ביז אויגוסט 1944 לעבן געבליבן בערך 70 מאן. דאס איז שוין געווען די גרעסטע פראפארץ, ווייל די אפטער האבן באוויזן מיטצושמוגלען מער געלט און געקענט זיך בעסער האלטן. פון אנדערע טראנספארטן מיט טויזנטער מענטשן זענען אין פארלויף פון א קורצער צייט געבליבן בלויז איינצלנע.

די אפטער גרופע, למשל, איז צוגעטײלט געווארן אין ווערק א צו דער פרעסעריי פון די שווערע גראנאטן (15,2 צמ.) און צום טראנספארט פון דער פראדוקציע; פאר די יוגנטלעכע איז קיין אויסנאם זעלבסטפארשטענדלעך נישט געמאכט געווארן. א גרויסן טייל פון די גע־ברענגטע יידן האט מען צוזאמענגעדרענגט אין דער האלב-חרובער געוו. מעכנישער שולע, ביי סקארזשיסק, די א. ג. „עקאנאמיע". נישט אלע האבן געקענט געפינען פלאץ אויף די פריטשן וואס זענען געווען צוזא־מענגעקלאפט ווי ענגע שטייגן, מיט 5 גארנס די הייך. זענען עטלעכע הונ־דערט מאן געשלאפן אויף דער ערד. דער דאך איז געווען אפן און ביים מינדסטן רעגן איז געווען א פולער באראק וואסער, אזוי אז ס'איז אויס־געקומען אלעמען צו טאפטשען אין דער בלאטע. די ווייניקער־גליקלעכע, וואס האבן נישט געקענט געפינען קיין ארט אויף די הארטע ברעטער, האבן זיך געמוזט לייגן אין שמוץ אריין. איז א פארשטענדלעכע זאך, אז ס'איז אנגעגאנגען א גרויסער האנדל מיט ערטער און דער פאליציאנט, וואס איז געווען אויפזעער דערויף, האט די ערטער געקענט פארקויפן פאר וועלכן פרייז אים איז געפעלן. אלע זענען שרעקלעך פארלויזט געווארן און דאס אנטועכץ איז זיך שנעל צעפאלן אין שטיקער. פון קיין העמד אויסוואשן איז נישט געווען קיין רייד, ווייל עס איז נישט געווען קיין וואסער און ביי א שווערן ארבעטס־טאג, דורכשניטלעך פון 14-17 שעה, איז אויך קיין צייט און קיין געדולד נישט געווען דערצו. איז נאטירלעך, אז די מענטשן זענען געפאלן ווי פליגן אדער אפגעשוואכט געווארן און

רעזיגנירט... (לויט ברוך גאָלדבערג, וואַרשע און חנינא באַלטער, אפּט.)

דעם 3טן אָקטאָבער 1942 איז פאָרגעקומען דער „גירוש" פון די יידן, וואָס האָבן זיך נאָך געפונען אין געטאָ פון סקאַרזשיסק. מ'האָט צוזאַמענגעטריבן אַלע יידן אויף איין פּלאַץ און די געזונטע אָדער „פּראָ-טעקציאָנירטע" מענער און פרויען אָפּגעטיילט באַזונדער. אין זעלבן טאָג האָבן באַטנשלעגער און אייזנשמיץ אַדורכגעפירט די ערשטע גרויסע סע־לעקציע אין ווערק א. פון די 4 טויזנט יידן, וואָס האָבן זיך דאָרט דאַן געפונען, האָבן זיי מיט דער הילף פון דער ווערקשוץ און דייטשע ציוויל־מייסטער — אויסגעקליבן בערך טויזנט יידן. דאָס זענען געווען עפּ"י רוב אויסגעמאַטערטע פון דער שווערער אַרבעט, שלעכט־אויסזעענדיקע און געמיין-אָנגעטוענע. זיי זענען אַרויסגעפירט געוואָרן פון לאַגער אין וואַלד אַריין, אין דער ריכטונג פון ווערק צע. אויפן וועג זענען עטלעכע הונ-דערט אויסגעשאָסן געוואָרן מיט מאַשין-געווער דורך דער ווערקשוץ און די רעשט זענען צוגעפירט געוואָרן צום זאַמל־פּלאַץ פון געטאָ. זיי זענען יענעם טאָג אָוועקגעשיקט געוואָרן צוזאַמען מיט די סקאַרזשיסקער יידן קיין טרעבלינקע. אויף זייער אָרט האָט מען געברענגט אין לאַגער אַריין די יונגע און געזונטע מענער און פרויען, וואָס זענען דאָרט אויסגעקליבן געוואָרן. (לויט יאָסל גאָלדבערג, געב. 1926 אין סקאַרזשיסקאָ.)

עס איז מיר נישט געלונגען אויסצופאָרשן, אויב די מימראָס זענען פולשטענדיק ריכטיק, אַז דער אויסטויש־פּלאַן איז אַדורכגעפירט געוואָרן פאַר ריזיקע סומעס געלט פאַר דער ס. ס. מצד פאַראינטערעסירטע פער־זאָנען...

דאָס איז געווען דער אָנהייב פון די קאָמפּאַקטע גרויזאַמקייטן.

VI

זייט דאַמאָלסט האָט זיך אָנגעהויבן דער שאַרפער קורס אין לאַגער. עס זענען געקומען שטרענגע רעוויזיעס, ביי וועלכע מ'האָט צוגענומען ביי יעדן, וואָס ער האָט נאָר געהאַט עפּעס פון ווערט. נישט איינמאָל האָט מען אָפּגעשטעלט די אַרבעט, אַריינגעטריבן די יידן אין איין גרוי־סער פאַבריקס-האַלע און יעדן איינעם באַזונדער אַדורכרעווידירט.

אין די באראקן האט קיינער גארנישט איבערגעלאזט, ווייל אין דער ענגשאפט איז אלצדינג פארשוווּנדן פון אונטער די הענט. האט יעדער כסדר געטראגן זיינע פעקלעך מיט זיך צו דער ארבעט און צוריק. אזוי ארום איז לייכט געווען ביי יעדן צוצונעמען דאס וואס ס'איז דעם רע-וויזיע־מאכער געפעלן. מיט דער אקציע האט אנגעפירט דער דערמאנטער היינריך.

פאר דער רעוויזיע האט מען געלאזט אויסרופן, אז יעדער איינער זאל אפגעבן זיין געלט, גאלד און ווערט־זאכן. ווער עס וועט נישט אפ־געבן און מ'וועט ביי אים עפעס שפעטער געפינען, וועט אויפן ארט דער־שאסן ווערן. נאך די ערשטע דערשיסונגען דורך באטענשלעגערן האבן א סך אליין צוגעטראגן זייער געלט, אונטער דער דירעקטער ווירקונג פון טויט. די פסיכאלאגיע פון בלוט־אנבליק דערלאזט נישט גיין ווייט, נאר אויסמיידן דאס וואס מען זעט שוין, תיכף... „אז מ'וועט לעבן — האבן אזעלכע זיך געטרייסט — וועט זיין אנדער געלט..." א סך האבן אבער פארשטאנען, אז זיין אין „האסאג" מיט ליידיקע הענט איז סיי־ווי א זיכערער טויט, נאר אויף א שרעקלעכערן אופן. האבן זיי נישט אפגעגעבן... זיי האבן זייער געלט געהאט פארשטעקט אין די נישט־פארשטעלבארסטע ערטער, האבן זיי שפעטער געהאט די מעגלעכקייט זיך צו קויפן פאר טייער געלט א שטיקל ברויט ביי די פוילישע פאר־ארבעטער און זיך דערמיט באקרעפטיקן. עס זענען אבער געווען אנדערע, וואס האבן אויס קנאה אזעלכן נאכשפיאנירט, וואס האט די מעגלעכקייט יעדן טאג צוצועסן א שטיקל ברויט און עס אונטערגעטראגן דער ווערק־שוץ. האט מען דערנאך אזא איינעם ארייגענומען אין דער דייטשער וואכשטובע און אים אזוי לאנג געפייניקט און געמאטערט, ממש ביז ער האט אפגעגעבן נישט בלויז זיין געלט נאר אויך זיין נשמה. אפט האט ער נאך געמוזט אויסגעבן די נעמען פון זיינע באקאנטע, וואס פאר־מאגן אויך נאך עפעס. אין יעדן לאגער זענען געווען אזעלכע יידישע „אונ-טערטרעגער", וואס האבן ארויסגעגעבן הונדערטער פון זייערע ברידער. (א טייל פון די סקארזשיסקער מוסרים זענען שפעטער אומגעקומען פון יידישע הענט אין בוכענוואלדער „אונטערערד".)

צווישן דער ווערקשוו'ז זענען געווען אזעלכע, וואָס האָבן אויף אייגענער האַנט אויסגעמאָרדעט מאַסן מיט יידן. אזוי האָט דער אוקראַינער א י ו א נ יי ק אָ מיט זיין חבר ק אָ ז ל אָ ו ס ק י, אין משך פון זייער דינסט אין „האסאג", דערמאָרדעט ביי א טויזנט יידן. דאָס איז געשען ביי פאַרשידענע פאַלן, הויפּטזאַכלעך האָבן זיי עס אָבער געטאָן צוליב מאָרד־צוועקן. דערצו זענען געווען אזעלכע געשפּענסטער ווי דער ווערקשוץ ש נ יי ד ע ר (דייטש), טשאַפּעק (אוקר.), די ברידער סאוור־משוק (פּאָל.) און צענדליקער אַנדערע מחבלים, וועמענס נעמען כ'האָב נישט געקענט גענוי פעסטשטעלן. די ערשטע צוויי דערמאָנטע האָבן אָפּיציעל נאָר דערשאָסן די וואָס האָבן שלעכט אויסגעזען און זענען דערפאַר באַטראַכט געוואָרן ווי אַרבעטס־אומפעאיקע (און בכדי „שלעכט אויסצוזען" איז גענוג געווען צו גיין אין אַן אָפּגעריסענעם הילוך!), זיי האָבן אָבער א סך מאָרדן אויסגעפירט איבער העלדישע, גוט־אויסזעענדיקע בחורים און שיין־אָנגעטוענע... ווייל — אויב זיי זעען אזוי גוט אויס באַווייזט עס, אַז זיי האָבן געלט. און די גוטע שטיוול אָדער רעקל זענען געוואָרן דער מלאך־המות. אזוי אַרום האָט מען זיך געפונען צווישן צוויי פייערן. מ'האָט געציטערט אויסצוזען מיאוס און איינגעדאַרט... נאָך ערגער איז אָבער געווען, ווען מ'האָט צו־גוט אויסגעוויזן זיך. און א סך קרבנות זענען געווען צווישן די, וואָס האָבן נישט געקענט אָנטרעפן די ריכטיקע מאָס...

אינצווישן איז אין ראָדעמער געגנט באַקאַנט געוואָרן, אַז עס ווערן געעפנט 4 „יודענשטעט" אין דיסטריקט. די אַלע יידן — איז געזאָגט געוואָרן אין די אָפּיציעלע מיטטיילונגען — וועלכע לעבן אומלעגאַל באַהאַלטן אין די פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך, אין די דערפער אָדער וועלדער, קענען זיך דרייסט מעלדן אין די דאָזיקע ספּעציעל־באַשטימטע יידנשטעט, וווּ עס וועלן „לעבן בלייבן און קאָנצענטרירט זיין די לעצטע רעשטן"... דער דאָזיקער כיטרער טריק איז באַנוצט געוואָרן פון די דייטשן אין אַלע געגנטן פון אָקופּירטן פּוילן און כ'וועל נאָך וועגן דעם דערציילן באַזונדער. דאָס האָט גענוצט דער ראַפינירטער געשטאַפּאָ אַרויסצונאַרן א סך פאַרשטעקטע יידן פון זייערע לעבער און זיי צו קאָנצענטרירן אויף

איין אָרט, בכדי עס זאָל זיי שפּעטער זיין לייכטער אויפצופאנגען. אזוי ארום זענען באשטימט געוואָרן אין ראַדעמער געגנט די פיר שטעט: ראַ-דאָמסקאָ, שידלאָוויעץ, אויעזד און צויזמער. די יידנשטעט האבן געזאָלט אָפיציעל זיין געשיצט פאר עווענטועלע יידן-אקציעס. אזוי ווי די יידן, וואָס זענען געלעגן אויסבאהאלטן, האָבן געהאט ווייניק צוטרוי צו די פארשידענע אויפטועך פון דער געשטאפּאָ, האָבן די ראפינירטע מערדער דערוויל באשלאָסן די דאָזיקע שטעטלעך צו לאָזן אין רו...

אין די דאָזיקע באשטימטע ערטער, אויפן גאַנצן שטח פון מדינת-פּוילן, האָבן זיך צוריק געבילדעט יודנראַטן מיט יידישער פּאָליציי און מיט אלע פּיטשעווקעס פון א געטאָ — ווי אין די „אַלטע גוטע צייטן", פאַרן אָוועקשיקן די ערשטע טראַנספּאָרטן... די געשטאַפּאָ און די דייטשע פּאָליציי האָבן ווי אָוועקגעמיטן זייער אויג פון אזעלכע ניי-אויפגעשטעלטע שטעט; די קאָנטראָל איבער די געטאָ-טויערן איז געוואָרן שוואכער און פּויערים האָבן זיך לייכט געקענט אריינשלייכן מיט זייער ביסל שפּייז פון דאָרף אין געטאָ. האָט טאַקע דער האַנדל אין די ערשטע טעג גענומען „בליען" אויפסניי; ווידער האָט מען גענומען פאַרדינען געלטער און ס'האָט זיך ווידער אָנגעהויבן ווי-ס'איז צו לעבן... ווער ס'איז גע-בליבן, האָט פאַרגעסן אָדער זיך געמאַכט פאַרגעסן אינעם חורבן וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט מיט א חודש צוריק און ווידער גענומען צוזאַמענשלעפּן א ברעט, א טיש און איינריכטן צוריק א שטיקל ווינונג.

דער דעספּאָטישער הערשער איבער פּוילן, גענעראַל-גובערנאַטאָר האַנס פראַנק, האָט אומגעפער אין יענער צייט געהאַלטן א רעדע אין קראָקע, ווו ער האָט אָפּגעגעבן א באריכט איבער פאַרשידענע פאַרוואַל-טונגס-פּראָבלעמען אין זיין מלוכה און דערקלערט צוו. אנד.:

„...קיין יידן אין גענעראַל-גוווערנעמענט זעט מען נישט מער... און אויב עס זענען נאָך וועלכע דאָ, איז עס נישט מער דער וווכער-טיפּ, וואָס האָט געזויגט אונדזער דייטש ארבעטער-בלוט! היינט ארבעטן זיי..."

האָט דאָס אָפּטימיסטישע פּינטעלע אינעם ייד גענומען דאָס וואָרט... מ'האָט גענומען גלייבן, אז דאָס וועלט-געוויסן האָט דאָרט ערגעץ אויפ-געוואַכט... און אז מען האָט זיכער אריינגעשיקט היטלערן אן אולטימאַ-

טום... „אונטער פאַרשידענע דראַאונגען" זאָל „ער" האָבן צוגעזאָגט מער נישט צו שיקן יידן צום טויט און זיי בעסער צו באַהאַנדלען... אַזעלכע און ענלעכע קלאַנגען און קאָמענטאַרן האָבן געקרייזט אַרום דער גרינדונג פון די יידנשטעט און די געשטאַפּאָ האָט בכיוון פאַרשפּרייט און אונטערגעהאַלטן אַזעלכע סברות...

געווען געשטאַפּאָ־אָפיצירן, וואָס האָבן שוין געהאַט „זייערע" יידן, וועמען זיי האָבן „אַלץ" פאַרטרויט, בסודי־סודות, אונטער דער דראַאונג פון אַ קויל אין קאָפּ פאַר דערציילן וועמען דערפון... און אויך זיי, „האָבן דערפון געהערט" אין גאָר־הויכע קרייזן... און דערביי געלאַכט אין זיך, וויסנדיק אַז אין אַ האַלבער שעה אַרום וועלן דערפון רעדן אין געטאָ אַפילו די קינדער אין די וויגן... און דאָס וועט אַטראָפירן די לעצטנס־אויפגעוואַכטע פאַרזיכטיקייט און אויפמערקזאַמקייט — ביים אַנבליק פון סכנה־טעג...

און אויב אַפילו די ערשטע צייטן האָבן באַהאַלטענע נישט געטרויט זיך צו אַזעלכע צירקולירנדיקע סודות; האָבן זיי אָבער ביסלעכווייז גע־מוזט גלייבן, אַז עפּעס האָט זיך געענדערט, זעענדיק ווי שוין אַ וואָך, צוויי איז דאָס געטאָ אַזוי רואיק...

דאָס גרינדן די יידנשטעט האָט נאָך מער געהאַט אַ מאַגישע ווירקונג אויף די איינוווינער פון די לאַגערן. אויב פריער האָט מען אַלצדינג איבערגעטראָגן מיטן רעזיגנירטן באַוווסטזיין, אַז מ'האָט נישט קיין אַנ־דער אויסוועג, האָבן אָבער אַט־די געטאָס איצט געלאָקט און געצויגן ווי כשוף־וועלטן... מ'האָט אָנגעהויבן הערן, אַז עס זענען נאָך דאָ יידן אויך אין ראַדאָם, אין אַנדערע שטעט... מ'לעבט דאָרט פריי... הייסט עס דאָך, אַז ווער ס'איז געפאַלן אַ קרבן — איז געפאַלן... און ווער ס'איז גע־בליבן — וועט שוין אַזוי דערציען ביזן סוף פון מלחמה... היינט צו וואָס־זשע זיצן אַט־אַ־דאָ?

זייענדיק פאַרהונגערט, אויסגעמאַטערט און איבערגעמידט; לעבנ־דיק בסדר אין שמוץ און אין צואה; זייענדיק בסדר אונטער דער בייטש — האָבן אַזעלכע ידיעות געווירקט אין די לאַגערן ווי באַרוישנדיקער גע־טראַנק... פון מויל צו מויל האָבן זיך גענומען טראָגן קלאַנגען, באַפּוצט

מיט די פליגלען פון דער פאנטאזיע, אז „גאט האט רחמנות געהאט אויף די לעצטע איבערבלייבעכצער פון זיין פאלק" און אז „אין די טויערן פון שידלאָווצע האט ער זיי געגעבן ברויט צו דער זעט..." היינט פאר־וואס־זשע זיין דא צווישן די פארמשפטע קרבנות?...

האט זיך אנגעהויבן א מאסן־אנטלויפעכץ פון לאגער... טראץ דעם וואס א גרויסע טייל איז געכאפט געוואָרן פון די דייטשן אויפן וועג אָדער אויסגעליפערט געוואָרן דורך די פוילישע איינוווינער, וואס האבן זיי אויפגעפאנגען אויף די וועגן און אפגעפירט צו די דייטשן, וועלכע האבן זיי דערשאסן... דאס לעבן אין לאגער איז געוואָרן אזוי אומדערטרעגלעך, אז א גרויסע טייל האט גענומען זוכן א דערלייזונג אויף יענער זייט דראָטן; מיט איין פראָצענט האפענונג זיך צו דערלאנגען צום נאענטן שידלאָווצע אָדער צום אביסל־וויטלעכן צויזמער און זיך דאָרטן „לעגאליזירן"...

באטנשלעגער האט דאן — לויט אלע קאצעט־געזעצן — פאראנט־וואָרטלעך געמאכט 10 מאן פאר יעדן אנטלאָפענעם. נאָך יעדן פאל פון עמעצנס אנטלויפן האט ער, אין די ערשטע צייטן, געלאָזט אויסשטעלן דעם גאנצן לאגער, אויסגעזוכט עטלעכע פון די שענסטע און יינגסטע בחורים און זיי אויפן אָרט דערשאסן ווי א וואָרענונג. ס'האט אבער נישט געהאָלפן; דאס האט בלויז נאָך מער פארשטארקט דעם פסיכאָז פון אנט־לויפן. הונדערטער זענען דערשאסן געוואָרן אויף די וועגן און דאך זענען אנדערע הונדערטער זיי נאָכגעלאָפן. ס'איז געניג געווען צו הערן, אז ס'איז ווער ביינאכט נישט צוריקגעקומען אין באראק אריין — און שוין האָבן טויזנטער הערצער זיך ביינאכט געוואָרפן מיט בענקנדיקער אומרו אויף די הארטע געלעגערס...

ס'איז געקומען דערצו, אז די יודענראט־מיטגלידער האבן זיך דער־שראָקן. און אויב אפילו עס איז געלונגען וועמען פון די אנטלאָפענע זיך צוצובאקומען ביז צום געטא פון א יידנשטאט, האָבן זיי אים מורא געהאט אפיציעל צו רעגיסטרירן. עס זענען אפילו געווען פאלן פון צוריק אויס־ליפערן אנטלאָפענע מצד דער יידישער פאָליציי אין די דייטשע הענט, אוים מורא, „זיי זאָלן חלילה נישט ברענגען קיין אומגליק אויף אלעמען"...

די ווערקשוצן: איוואנייקא, קאָזלאָווסקי און שניידער פלעגן זיך

דערביי אויסזוכן צווישן די יידן אזעלכע, וואָס זענען נאָך געווען אביסל שענער אָנגעטאָן, אָדער אזעלכע וואָס מ׳האָט נאָך געקענט פּאַרדעכטיקן, אַז זיי האָבן ביי זיך אביסל געלט. (ס׳האָבן זיי דערצו מיטגעהאָלפן צוו. אַנד. די מוסרים: מענדל וויינטרויב פון זוואָלין; יוזעף וויסבלום און זע־נעק מילשטיין פון סוכדינאָוו; משה׳ל שטאַרק פון ראַדאָם. וועגן זיי אוים־פירלעך — ווייטער.) זיי האָבן אַזעלכע אַרויסגערופן, צוגעפירט ביז די דראָטן, זיי „דערשאָסן ביים פּרווו צו אַנטלויפן" און אַלצדינג ביי זיי צו־גערויבט.

געווען אַזעלכע ווערקשוצן, וואָס האָבן דעם פּסיכאָז פון אַנטלויפן אויסגענוצט אויף אַן אַנדער אופן:

זיי האָבן זיך אָנגעהויבן באַפריינדן מיט די פריש־געקומענע. די נייע טראַנספּאָרטן זענען מערסטנטיילס צוגעשיקט געוואָרן צו די שווערסטע אַרבעטן — ווו זיי פלעגן לאַנג נישט קענען איבערהאַלטן. זיי פלעגן דער־פאַר זיין די ערשטע, וואָס האָבן געטראַכט פון אַנטלויפן. האָבן זיך שוין געפונען אַזעלכע אונטערהענדלער צווישן פּאָליאַקן און ווייניקע יידן, וואָס האָבן אויסגעזוכט אַ „פריינטלעכן" ווערקשוץ, וועלכער איז גרייט פאַרן פּרייז פון עטלעכע טויזנט זלאָטעס בייהילפיק צו זיין ביים אַרי־בערלויפן די דראָטן. דער אַנטלויפער האָט בלויז געמוזט אויפּפּאַסן, אויף וועלכן אָרט דער באַשטימטער וואַכמאַן שטייט אויף דער וואַך. אַזעלכע פאַלן האָבן זיך געווענלעך געענדיקט מיטן זעלבן:

דאָס געלט איז דעם ווערקשוץ אויסגעצאָלט געוואָרן... דער ייד האָט זיך ביינאַכט צוגעשלייכט צו די דראָטן, זיך נאָך אַמאָל אויסגעפרעגט ביים וואַכמאַן, אויב ער איז פולשטענדיק באַפרידיקט מיט דער באַקומענער סומע... דאַן האָבן זיי זיך „אויפריכטיק" געזעגנט... דער ווערקשוץ האָט זיך געשטעלט 10 שריט ווייטער פון די דראָטן, בכדי צו אָבסערווירן, אויב קיינער זעט נישט און דער ייד האָט זיך לאַנגזאַם און זיכער דער־נעענטערט צו דער צוים. בלויז... אַן אומדערוואַרטע קויל אין קאָפּ האָט אים געשטערט אין דער לעצטער מינוט דאָס אַריבערשפּרינגען אויף דער צווייטער זייט — — —

שפּעטער האָט נאָך אַזאַ ווערקשוץ באַקומען אַ ספּעציעלע אויסצייי־

בענונג און א קליינעם אורלויב מיט א געלט־באלוינונג פארן כאפן א ייד ביים אנטלויפן... וועגן הונדערטער איינצלע פאלן פון דערשיסונגען ביי דער ארבעט „אויסער דער ריי" און ענלעכע חטאים וויל איך דא איצט נישט באריכטן.

VII

ענדע 1942 איז ליקווידירט געווארן די יידנשטאט אין ראדאמסק. די גרעסטע טייל יידן זענען אוועקגעשיקט געווארן קיין טרעבלינקי און א קליינער טייל פון דער געזונטער יוגנט איז אויסגעקליבן געווארן פארן „האסאג". עטלעכע הונדערט מאן זענען געברענגט געווארן קיין סקאר־זשיסק און פארטיילט געווארן אין אלע דריי ווערקן. על־פי־רוב זענען עס געווען געוועזענע געטא־פאליציי מיט זייערע פאמיליעס. ס'זענען אויך מיטגעקומען א טייל פון דער רייכערער אינטעליגענץ, וועמען ס'האט זיך איינגעגעבן צו דערהאלטן ביז דער לעצטער מינוט אין געטא און שפעטער זיך צו ראטעווען אין „האסאג" אריין. עטלעכע פון זיי איז געלונגען זיך צו דערשלאגן ביז צו פאליציי־שטעלן און אנדערע לאגער־פונקציעס. איי־נעם פון זיי, דעם טרויעריק־בארימטן קזשעפיצקי, איז אפילו געלונגען — א דאנק זיינע ברוטאלע ארויסטריטן און „גוטער" באציאונג צו דער ס. ס.־לייטונג — צו פארנעמען דעם קאמענדאנטן־פאסטן אין ווערק א.

אלס לאגער־פירער פון ווערק א איז באשטימט געווארן דער דייטשער וואכמאן קינעמאן (באקאנט מיטן נאמען: דער הויקער; ביז צו דער קריגס־ענדע געווען אין דער פאבריק שליבן, ביי לייפציק, ווי אן אויפזעער), וועלכער האט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע סאדיסטי־שע נייגונגען און שחיטות. זייענדיק דער אינערלעכער אליינהערשער פון לאגער, האט ער אין די יידישע אונטערוועלטלער געפונען א גרויסע שטי־צע און דערפאר זיי צוגעטיילט אן אומבאגרענעצטע מאכט אויפן חשבון פון זייערע געפייניקטע ברידער.

פון יענער צייט איז פאראן א פאל, וואס איז ווערט נאטירט צו ווערן:

צוויי ראַדאָמסקער יידן זענען מיט עטלעכע פּערזאָנען צוזאַמען אַנטלאָפן. אַן אוקראַינישער ווערקשוץ, קאַטולאַ, האָט זיי נאָכגעיאָגט און געכאַפּט. ער האָט זיי געגומען פירן צום אַלגעמיינעם שיס־פּלאַץ פון ווערקצע. אויפן וועג האָבן זיך ביידע אויף אים געוואָרפן. איינעם האָט קאַטולא דערשאָסן און דעם צווייטן איז געלונגען מיט אַ קליין טאַשן־מעסערל קאַטולאַן איבערצושניידן דעם האַלדז און אַנטלויפן... די ווערקשוץ האָט דאַן אַלס נקמה געכאַפּט דריי יידן, צופעליקע, אין דער פאַבריק און דערשאָסן ביים פאַבריק־טויער. דעם זעלבן טאָג האָט דער ווערקשוץ־לייטער געלאָזט אויסשטעלן אַלע יידן פון לאַגער א׳. מען האָט דערוואַרט גאָר־שווערע סאַנקציעס. עס האָט זיך אָבער געענדיקט מיט אַ בלויזער שטרענגער רעוויזיע, ביי וועלכער מ׳האָט צוגענומען אַלע טאַשן־מעסערלעך. ס׳איז דער איינציקער פאַל פון אַקטיוון מ ע ס ע ר ־ ו ו י ד ע ר ־ ש ט א נ ד אויפן ווערק א, וואָס איז מיר באַקאַנט. געווען אויך איינצל־פאַלן, ווען אַ געשאָסענעם איז געלונגען זיך צו ראַטעווען מיט אַ וווּנד, ווען דער ווערקשוץ האָט געמיינט, אַז יענער איז שוין טויט. טאַקע פון אייניקע אַזעלכע ווייס איך די דערציילטע פּרטים אויף גענוי.

אין יאַנואַר 1943 איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס־קראַנקהייט אין לאַ־גער. די יידישע לאַגער־לייטונג האָט אויסגעקליבן אַ באַזונדער באַראַק, ספּעציעל פאַר די קראַנקע. מ׳האָט זיי דאָרט געלאָזט ליגן אָן וועלכער־ס׳איז מעדיצינישער הילף אָדער אויפזיכט. זענען זיי אַוי געלעגן אין איי־גענעם קויט און שמוץ, ביז זיי זענען אויסגעגאַנגען. ס׳איז נישט געווען ווער ס׳זאָל די טויטע אַרויסטראָגן — זענען זיי אַזוי געלעגן מערערע טעג צווישן די נאָך־לעבעדיקע און פאַרשטונקען די גאַנצע לופט אין באַראַק. באַטנשלעגער האָט דאַן גענומען אויף זיך די אויפגאַבע צו באַזייטיקן די טיפוס־עפּידעמיע. ער אַליין האָט דערשאָסן מיט דער אייגענער האַנט איבער הונדערט קראַנקע און פאַראָרדנט דער ווערקשוץ צו דערשיסן אַלע, וואָס זענען בלויז פאַרדעכטיק אין דער קראַנקהייט. אַזוי אַרום זענען אַ סך מענטשן דערשאָסן געוואָרן גייענדיק צו דער אַרבעט און פון דער אַרבעט. ס׳איז גענוג געווען, אַז אַ ווערקשוץ זאָל באַמערקן ביי איינעם אַ געוויסע שוואַכקייט אין טריט אָדער אַן אויפפאַלנדיקע נישט־רירעוו־

דיקייט; באטנשלעגער האט אויך פאראָרדנט, מ'זאָל אים אויפשרייבן אַלע מענטשן, וואָס זענען פריער קראַנק געווען און זענען געזונט געוואָרן. דאָס איז געווען די אויפגאַבע פון די דייטשע ציוויל־מייסטערס, וועלכע האָבן געקענט פעסטשטעלן, ווער ס'איז נישט געקומען עטלעכע טעג צו דער אַרבעט. מיט אַ באַזונדער אייפער האָט דאָס אויסגעפונען דער מייס־טער ד ו מ י ן . די אַלע געזונטע און קרעפטיקע מענער (ס'איז מיר נישט באַקאַנט די גענויע צאָל) האָט מען אַרויסגעפירט אויפן ווערק צע און באַטנשלעגער האָט ביי דער עקזעקוציע אויסגעשאָסן מער ווי אַלע ווערקשוצן צוזאַמען. זענען נאָכדעם געגאַנגען צו דער אַרבעט מענטשן, אַפילו מיט דער שווערסטער קרענק, ביז זיי זענען געפאַלן אויפן וועג...

VIII

צווישן דער צאָל יידן אויפן ווערק אַ (שטענדיק אין אַ צאָל צווישן 4 און 7 טויזנט נפשות) האָבן זיך געפונען ביז אַ העלפט — פרויען. אויסער איינצלנע פּראָטעקציאָנירטע פרויען אין מיטלערע אָדער עלטערע יאָרן (מוטערס אָדער שוויגערס פון אַ קאָמענדאַנט, פּאָליציי־מאַן אָדער פונקציאָנאַר) זענען אַלע געווען בלוט־יונג. די דורכשניט־עלטער איז געווען צווישן 16 און 35 יאָר. יעדע איינע איז שוין עטלעכע מאָל עפ"י רוב איבערגעקליבן געוואָרן, אַזוי אַז די גאָר־גרעסטע טייל איז געווען שיין און געזונט. מ'קען זיך דערפאַר פאָרשטעלן די סעקסועלע מיסברויכן מצד געוויסע דייטשע און פוילישע מייסטערס, ווי אויך מצד די יידישע קאָמענדאַנטן לגבי די פרויען. מ'קען אויך פאָרשטיין די דעמאָראַליזאַציע וואָס עס האָט זיך אויסגעשפּינט אין אַזאַ שרעקלעכער און באַאָטישער אַטמאָספער, וועלכע ווערט געשילדערט אין די ווייטערדיקע ווערק אויפן יסוד פון אייגענע איבערלעבונגען און אָבסערוואַציעס. כ'וויל דאָ, ווי אַ ביישפּיל בלויז, נאָטירן פאָלגנדיקן פאַל:

דעם 3טן יאַנואַר 1943 האָבן זיך אַלע „גדולים" פון דער לאַגער־לייטונג געמאַכט אַ שטיקל שמחה. נאָך אַ לאַנגן שכורן האָבן זיך אין לאַגער באַוויזן באַטנשלעגער און אייזנשמיץ. ס'איז געווען 12 ביי טאָג. די

פרויען פון דער נאכט-שיכט זענען אלע געשלאפן. די צוויי שכורים האבן זיך אריינגעלאזט אין די פרויען־באראקן און אלע אויפגעוועקט. זיי האבן אלע פרויען געהייסן זיך אויסשטעלן אין האלב-נאקעטן צושטאנד און לאנג צווישן זיי געזוכט... ענדלעך האבן זיי אויסגעקליבן די 3 שענסטע פרויען אין לאגער (איינע, א געוויסע מ י ל כ מ א ן , פון סוכעדניאוו; א צווייטע, זילבערבערג, פון אפט און א דריטע וועמענס נאמען ס'איז אומבאקאנט). זיי האבן נישט דערלויבט, אז די פרויען זאלן אויף זיך עפעס נעמען, נאר זיי געפירט דריי פערטל נאקעט איבערן לאגער צו זיך ארויף. דארט האט מען זיי באפוילן אויסצוטאן זיך מוטער־נאקעט און יעדע פון זיי איז מערערע מאל געשענדעט געווארן. ארום 4 אזייגער נ. מ. האט באטנשלעגער אראפגעפירט די דערמאנטע צוויי פרויען אין וועלדל אריין און זיי נאקעטערהייט דערשאסן. ער האט דאן געלאזט רופן 2 מע־נער פון לאגער, זיי געהייסן באגראבן און דערביי צוגרייטן א פריש קבר.... ביינאכט־צו האט ער צוגעבערענגט די דריטע, וועלכע ער האט אויך אייגנהענטיק דערשאסן... (לויט מיין חבר ברוך גאלדבערג און אנ־דערע.) דאס איז בלויז איינער פון צענדליקער פאלן אויף ווערק א און בע, וואס כ'האב געהערט פון די באגלויבטסטע עדות. איך וויל אבער דער עיקר דערציילן פון דעם, וואס מיינע אויגן האבן געזען. וויל איך דא בלויז עס איבערגעבן אין אלגעמיינע שטריכן:

עס זענען געווען מערערע פאלן, ווען ווערקשוצלער, מייסטער און ענלעכע באאמטע האבן זיך אויסגעקליבן יידישע פרויען, א קורצע אדער לענגערע צייט מיט זיי געהאט באציאונגען און דאן זיי אייגנהענטיק דערשאסן אדער ארויסגעשיקט אויפן ווערק צע . נאך היינט בלוטיקט מיר דאס הארץ ביים אויפרירן אונדזער שוידערלעכסטע שאנד, איך מוז עס אבער טאן כאטש פארבייגייענדיק, קוים־אנגעמערקט, בכדי דעם לעזער כאטש עטוואס אריינצופירן אין יענער אטמאספערע, וואס ווערט גע־שילדערט אין מיינע ווערק.

אזוי האט, למשל, אויף ווערק בע א מייסטער געווארפן אן אויג אויפן שענסטן מיידל אין ווערק. ער האט זי אריינגענומען ווי אן אויפ־רוימערין פון זיין ביורא און זי אויסגענוצט א לענגערע צייט. אין א גע־

וויסן מאמענט איז זי פארגאנגען אין טראגן... ער האט דאן אויסגענוצט א מאמענט, ווען ס'איז פארגעקומען א סעלעקציע און מ'האט אויסגעקליבן א גרעסערע גרופע קראנקע, דערשעפטע און האלב-נאקעטע... האט ער זי אויסגעזוכט און קאלטבלוטיק זי צוגעשטעלט צו דער ריי... זי האט זיך אים געווארפן צו די פיס, אים געקושט די גלאנציקע שטיוול און אים געבעטן מיט דער מעגלעכסטער שפראך, ער זאל זי לאזן לעבן. זי האט אים דערמאנט, אז זי איז ערשט 21 יאר און אז זי איז נאך אזוי פריש און געזונט... אין צעטומלעניש האט זי אים דערמאנט, הויך אויפן קול, אז ערשט נעכטן נאך האט ער זי אזוי געצערטלט — וואס זשע וויל ער שוין היינט האבן איר לעבן?... אבער ער האט זיך קרום צעשמייכלט און איר בלויז צוגעווארפן ציניש: —דארט וועט דיר, יידין, זיין בעסער... ער האט רואיק ארויסגענומען דעם רעוואלווער און פאר אלעמען אין די אויגן דערשאסן די „פארפלוכטע, היסטערישע יידין..."

אזעלכע פאלן — און נישט אלע האבן זיך געענדיקט מיטן טויט — זענען מיר א סך באקאנט און דינען פאר א קאנווע צו געוויסע קאפיטלען פון דאזיקן בוך.

IX

דעם 10-טן יאנואר איז פארגעקומען די ליקווידאציע פון דער יידנשטאט שידלאווצע. אין לאגער האט מען יענעם טאג נאך פון גארנישט געוווסט; בלויז די דייטשע לאגער-לייטונג האט שוין געהאט די געהעריקע אינפארמאציעס. באלד אין דערפרי איז געקומען א מעלדונג אין לאגער אריין, אז היות עס אנטלויפן אזויפיל יידן, ווייל זיי רייסן זיך אין דעם שידלאווצער געטא אריין, האט די לאגער-לייטונג באשלאסן, וועלנדיק אויסמיידן אומזיסטע פאלן פון דערשיסונגען, צו רעגיסטרירן אלע וואס ווילן פרייוויליק אהין צוריקפארן, אזוי אז אין לאגער זאל מער נישט זיין אזא אויפגערעגטער כאאס און לויף-פאלן; זיי אלע וועלן אפגעשיקט ווערן רואיק אהיים, בכדי די אנדערע זאלן קענען ארבעטן רואיקער.

זעלטן-ווער אבער פון די „אומצופרידענע" האט זיך געוואלט מעלדן;

קיינער האָט נישט געהאַט קיין צוטרוי צו די מאָדנע „באַפרייערישע" הבטחות, וואָס זענען אַזוי פּלוצים געקומען... האָבן דערפאַר די ווערקשוץ מיט דער הילף פון דער פּאָליציי געמוזט כאַפּן מיט כוח „פרייוויליקע" אומקערער קיין שידלאָווצע... אין ווערק א האָט מען אַזוי אַרום צוזאַמענגעכאַפּט 160 מאַן און זיי אַרויסגעשיקט מיטן צוג קיין שידלאָוויעץ; פון דאָרט זענען זיי אויטאָמאַטיש אַוועק מיטן טראַנספּאָרט קיין טרעבלינקי. דעם זעלבן טאָג האָט מען אין ווערק צע אויפגעכאַפּט איבער 300 פרייוויליקע קיין שידלאָווצע און אויך אהין אַוועקגעשיקט.

אויך דאָ האָבן זיי צוריקגעברענגט פון שידלאָווצע אַנדערע מענטשן, געזונטערע און בלויז יונגע, וואָס זיי האָבן זיך אויסגעקליבן אויפן שידלאָווצער זאַמל-פּלאַץ... דאָס איז געווען בערך טויזנט מענטשן. אויך דאָ מוז באַמערקט ווערן דאָס זעלבע ווי ביי דעם „טויש" אין סקאַרזשיסקאָ (זע פריער). קיינער קען דאָ נישט פעסטשטעלן קלאָר, אויב דאָס איז בלויז געווען די אַרבעט פון אַן אינטערעסירטער האַנט...

די לעצטע פון די אָפיציעלע יידנשטעט איז געווען צ ו י ז מ ע ר (פון דער פערטער שטאָט אויעזד האָט מען געשיקט ערגעץ אַנדערשוווּ און כ'ווייס דערפאַר נישט דעם ליקווידאַציע-דאַטום). מיט די פאַרשידנסטע מיטלען איז די דאָרטיקע יידן געלונגען זיך אויפצוהאַלטן ביז די ערשטע חדשים פון 1943. הערנדיק אָבער וואָס עס איז געשען מיט די אַנדערע יידנשטעט, האָבן זיי פאַרשטאַנען, אַז דער באָדן ברענט זיי אונטער די פיס און זיי האָבן גענומען זוכן פאַרשידענע אַנדערע אויסוועגן. יחידים האָבן זיך אויסגעבויט טיפע בונקערס אין די שכנותדיקע וועלדער, זיך אָנגעגרייט שפּייז און אַנדערע איינריכטונגען (אפילו ראַדיאָ-אַפּאַראַטן, צו קענען הערן נייעס און וויסן ווי אַזוי עס זעט אויס די פּאָליטישע סיטואַציע), צו קענען אויסהאַלטן אַ לענגערע צייט און זיך אהין אַוועקגעצויגן. מיר האָבן פון אַזעלכע מענטשן אין די בונקערס געהאַט שוואַכלעכע גריסן נאָך אין יאָר 1944. די גרעסטע טייל איז אָבער אַנטדעקט געוואָרן דורך פּוילישע זוכער פון אַ „לייכט" פּאַרדינסטל און זענען אויסגעליפערט געוואָרן די דייטשן.

אַנדערע האָבן זיך געלאָזט קאַזערנירן אין דער דאָרטיקער פירמע

„ראַלניק" אין אַ לאַגער, ווייל דער דייטשער דירעקטאָר האָט פאַרזי־בערט, אַז זייגע יידן וועט גאָרנישט געשען, כל־זמן ער וועט לעבן. זענען צו אים אריבערגעגאַנגען אַ גרויסע צאָל פון דעם יודענראַט, געטאָ־פאָליציי און אַזעלכע וואָס האָבן פאַרמאָגט די גרויסע סומעס געלט זיך אַהין איינצוקויפן. אַזעלכע איז אַ שאָד געווען זיך צו שיידן מיטן היי־מישן שטעטל און מיט דער באַליבטער ווייסל — האָבן זיי כאָטש גע־וואָלט אויף אַזאַ אופן בלייבן נאָענט פון דער נעכטיקער, שוין־איצט חרוב־געוואָרענער היים. אגב, האָט מען זיך אַמאָל געקענט פון דאָרט אַרויסכאַפּן צו אַ היימישן פויער, ביי וועמען מ'האָט געהאַט אַ באַהאַלטן פאַרמעגן און ביי אים עפּעס פאַרקויפן און נעמען עפּעס צום עסן.

אויך פון זיי האָט מען געהאַט כסדרדיקע ידיעות. עס זענען דאָרט פאָרגעקומען סעלעקציעס, אָבער אַ טייל פון די מענטשן זענען דאָרט געבליבן ביז אין מיטן 1944. וואָס עס איז מיט זיי געשען ביים אָנגריף פון די רוסן אויף דער ווייסל אין יענער ריכטונג (ביי באַראַנאָוו), איז מיר אומבאַקאַנט.

נישט אַלע אָבער האָבן געקענט אָנקומען אין „ראַלניק"; באַזונ־דערס האָבן אַ סך נישט געהאַט קיין צוטרוי צום אייגענעם אָרט. ס'האָט זיך אויסגעוויזן, אַז אויב מען וויל זיך ראַטעווען, מוז מען איינמאָל אי־בערגעטראָגן ווערן אויף אַן אַנדער אָרט... פּונקט ווי מען וואָלט געדאַרפט יוצא זיין דעם חוב פון פאַרשיקט ווערן. (און אין דעם אינסטינקטיוון שפּיר איז פאַקטיש געלעגן אַ שטיק אמת: אפילו די יידן, וועלכע די דייטשן האָבן נאָך געוואָלט לאָזן לעבן אַ שטיקל צייט, האָט מען אויך אוועקגעשיקט אויף אַנדערע ערטער. אַזוי צ. ב. ש. האָט מען אונדז אוועק־געפירט פון זאַמאָשטש קיין מאַידאַנעק און שפּעטער „אַרויסגעבאָרגט" אַ גרופּע מענטשן פון מאַידאַנעק צו אונדז אין זאַמאָשטשער לאַגער, אַרויסצוענדיקן אונדזער איבערגעריסענע אַרבעט. דאָס האָבן זיי נישט געוואָלט, אַז מען זאָל זיין אויפן אייגענעם געבורטס־אָרט, וווּ מען פילט זיך היימישער און מ'קען שנעלער געפינען אַ זיכער באַהעלט־אָרט, ביים אַנטלויפן...) עס האָבן זיך דערפאַר געמאָלדן אַ גרופּע יינגלעך און ווײ־ביקע מיידלעך פרייוויליק אוועקגעשיקט צו ווערן אין סקאַרזשיסקער „האַ-

סאַג" אַריין. אַ סך האָבן נאָר וואָס, אָדער טאַקע דערפאַר, חתונה גע־
האַט... איז שווער געווען די שיידונג... האָט מען מיטגענומען אַ קישן, אַ
פּעקעלע מיט אַ פּאָר העמדער, „אַריינגעמאַכט" אַ פּאָר גאָלד־שטיקלעך
אין שיך אָדער שטיוול־קנאַפּל און געלאָזט זיך מיטן גורל...

האָט זיך מיט די צוזמערער געענדיקט דאָס קאַפּיטל טראַנספּאָרטן
פון יידנשטעט אין ווערק א. ביי יעדן טראַנספּאָרט איז דאָרט פאָרגע־
קומען אַ סעלעקציע, אַ טאָפּלטע: איינמאָל האָט מען אויסגעקליבן מענ־
טשן צום תיכפדיקן טויט און צווייטנס האָט מען איבערגעקליבן די וואָס
קענען נאָך פּאַר זיי אַביסל נוצן און זיי אַריבערגעשיקט אינעם קראַפּיר־
לאַגער פון ווערק צע. דאָרט איז פון זיי אַרויסגעצויגן געוואָרן דאָס לעצ־
טע ביסל כח און בלוט ביז זייער פאַרגיין.

צווישן די דריי ווערקן איז אַ געווען דער גרעסטער, וועלכער האָט
אויך געהאַט די גרעסטע צאָל יידן (צווישן 4־7 טויזנט); דאַן איז געקו־
מען דער ווערק צע מיט זיינע גיפטיקע אַרבעטן מיט אַ דורכשניט־צאָל
צווישן 1500 און 3 טויזנט יידן און דער קלענסטער, דער ווערק בע, מיט
אַ צאָל פון 5־8 הונדערט יידן (די ציפערן האָבן זיך, צוליב די טויט־
פאַלן שטענדיק געוואַקלט און ס'איז אָפּהענגיק געווען, אויב מ'האָט צוגע־
ברענגט תיכף פרישע טראַנספּאָרטן אָדער נישט...).

דאָס „גן־עדן" פון לאַגער איז געווען דער ביז־איצט באַשריבענער
ווערק א, אהין האָבן אַלע געחלומט אַנצוקומען... און פאַקטיש זענען
דאָרט אין פאַרגלייך מיטן ווערק צע געווען „פאַנטאַסטיש־גוטע" באַדינ־
גונגען... ס'איז אָבער געווען גענוג געווען מיט עטוואָס זיך צו פאַרזינדיקן, אַז
מ'זאָל, אַלס שטראָף, דערשאָסן ווערן אָדער דאָס נאָך ערגערע: איבער־
געשיקט צו ווערן אין ווערק צע און אַרבעטן ביי דער פּיקרין אָדער טראָ־
טיל.

X

דער לאַגער אין ווערק א איז געשטאַנען האַרט ביים וועג אין
שטאָט אַריין. דורך די דראָטן האָט מען געקענט זען פאָרן פורלעך, אויט־
טאָבוסן... מענטשן גיין אויפן טראָטואַר... דאָס האָט פאַרשטאַרקט די

בענקשאפט נאך דער פריי אבער גלייכצייטיק אביסל בארואיקט. ס׳האט געהייסן, אז מען האט נאך קאנטאקט, זאל זיין דורכן בלויזן אויג, מיט דער פרייער וועלט. מ׳האט זיך אין איר געפונען און זי געזען, בלויז די דראטן־צוימען האבן דיך פון איר אפגעגרענעצט. דערפאר אבער איז דער ווערק צע געווען איינגעשלאסן אין דער טיף פון אן אפגעזונדערטן וואלד. נישט ווייט פון לאגער א זענען געווען פארשידענע געשעפטן און די „האסאג״־בעקעריי. פלעגט אפט געלינגען זיך צוצוכאפן מיט א פאליציאנט עפעס קויפן און אריינשמוגלען אין לאגער. די פאבריק אליין איז געווען גרעסער און עס האבן דארט געארבעט מער ציוויל־ארבעטער. ווען מען האט גענומען אוועקשיקן די פוילישע יונגע מענטשן קיין דייטשלאנד, האבן זיך א סך יונגע פאליאקן פון הויכע אריסטאקראטישע הייזער פארשריבן ווי ארבעטער פון דער פאבריק. די מערסטע פון זיי האבן געהאט פראטעקציע און אנגעקומען אין ווערק א, ווו די ארבעט איז געווען א לייכטערע און א ריינערע. זיי האבן זיך מיטגעברענגט פון די היימען דאס בעסטע עסן און ביים מיטאג נישט געגעסן די פאבריקס־זופ. זענען געווען יידן, וואס האבן פאר זיי געמאכט אדער צוגעהאלפן ביי אן ארבעט און דערפאר פון זיי באקומען זייער זופ־פארציע און אמאל אויך א שטיקל ברויט. אזוי ארום האבן זיך א סך א דאנק דעם געקענט לענגער האלטן אויף די פיס. אין ווערק צע איז עס אבער געווען א זעלטענערע דערשיינונג.

היות אין ווערק א האבן זיך געפונען מער אינטעליגענץ, וואס האבן געהאט ברייטערע קאנטשאפטן און באציאונגען, איז אמאל אויך געלונגען דורך איינעם פון זיי, פאר א הויכן אפצאל נאטירלעך, אנצוקניפן קאנטאקטן מיט וועמען א פארווארפענע משפחה ערגעצווו אדער מיט א קריסט, ביי וועמען מ׳האט באהאלטן דאס פארמעגן און ער האט פון אים עפעס געברענגט. אויך דא האבן פאסירט פארשידענע פראוואקאציעס, רויבערייען; אבער דאך האט עס געוויסע מענטשן דערהאלטן ביים לעבן.

אין ווערק א זענען אויך די ארבעטער געווען אביסל מילדער ווי די פוילישע ארבעטער פון צע, ווו די פאליאקן האבן אליין דערשלאגן

הונדערטער יידן. דער פוילישער עלעמענט פון ווערק א איז נאָך מערסטנטיילס אליין געווען „גרין” אין דער ארבעט און זיך בלויז געזוכט צו „דעקן”. דערפאר זענען זיי געווען צוריקגעהאלטענער. טייל האָבן גע־ברענגט ברויט צום פארקויפן אָדער אָנגענומען א בריוול אוועקצושיקן אויף אן „ארישן” נאָמען. אנדערע זענען דערביי געכאפט געוואָרן און גע־שיקט געוואָרן אין א קאָנצענטראציע־לאגער. דער פּאָליאַק נ א ו א ק פון סקארזשיסקא איז אפילו עפנטלעך געהאָנגען געוואָרן פאר ברענגען ברויט אין פאבריק אריין צו פארקויפן יידן...

אזוי ווי אָבער קיינער האָט נישט געוואָלט שטארבן מיט דעם שרעק־לעכן הונגער־טויט, האָט מען פון זיך אוועקגעגעבן דאָס לעצטע, בכדי צו באקומען א ברויט; מ'האָט אויך אויסגענוצט אלע ווייטסטע מעגלעכ־קייטן, ווו מ'קען נאָר אמאָל נאָך עפּעס ארויסבאקומען מיט תחנונים־בריוו, צוזאָגן אויף שפּעטערע פרייע צייטן... און די פּאָליאַקן ווייטער האָבן געדרייצט די הויכע פרייזן און זיי האָבן דערפאר ריזיקירט מיט זייער שמוגל פון ברויט און בריוולעך. אָט אזוי האָט די סיטואציע אויס־געזען ביז מיין קומען, אין יוני 1943.

XI

נאָך אין דער ערשטער העלפט פון 1941 האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אויסצובויען דעם ווערק צע און אים פארוואנדלען אין א פאבריק פון גרויסן מאָסשטאב. צו די אויפבוי־ארבעטן האָט מען באנוצט די יידן פון סקארזשיסקא. איינער פון די ערשטע יידן, זאיאָנץ, א לאָדזשער, האָט אָנגעפירט מיט די בוי־ארבעטן ביז דער לעצטער מינוט. אין דעצעמבער 1941 האָט מען געברענגט די ערשטע טראנספּאָרטן פון געכאפּטע יידן, וועלכע די קהלות האָבן צוגעשטעלט. די יידן האָבן געארבעט אין דער א. ג. וואלד-קאָמאנדאָ. זייער ארבעט איז באשטאנען אין אויסשניידן די אלטעביימער פון סקארזשיסקער געדיכטן וואלד און צוגרייטן פלאץ פאר די נייע פאבריקס-האלעס און פאר דעם „יודענלאגער”. די ערשטע פאר הונדערט יידן זענען דערוויילֿ געשלאָפן אין א גרויסן באראק פון

דער פאבריק. דאס עסן איז באשטאנען פון 20 דעקא ברויט טעגלעך און דריי־פערטל ליטער וואסער־זופ. פונעם שמוץ האבן זיך געמאכט לייז, וועלכע האבן די מענטשן ממש לעבעדיקערהייט אויפגעגעסן. די פאבריקס־לייטונג האט זיך נישט געזארגט פאר די מינדסטע באדערפענישן פון די יידן. פאר איר איז געגנוג געווען, זיי זאלן אויספירן זייער ארבעט און ווייטער זאל מיט זיי געשען וואס עס וויל. די אינערלעכע ארבעט איז געלעגן אין יידישע הענט; עס זענען בלויז געווען צוויי זשאנדארמען פון דער שטאטישער זשאנדארמעריע־אפטיילונג, וואס האבן געוואכט איבער די יידן. ערשט מיט א צייט שפעטער איז ארגאניזירט געווארן א ווערק־שוץ פון דייטשע, אוקראינישע און פוילישע וואכמענער. אלס לייטער פון די בוי־ארבעטן איז געווען צו יענער צייט דער אינזשיניער ש מ י ץ פון לייפציק. ער האט אויך אנגעפירט מיטן אויסבויען א נייע באן־ליניע פון ווערק א אין צע ווי אויך מיטן אויפשטעלן באראקן פאר זיינס א ספעציעלער אפטיילונג אין דער פאבריק.

דער דייטשער ארבעטס־אמט אין אסטראוועצ האט — ווי שוין דער־מאנט — זיך פארנומען מיטן צושטעלן יידישע שקלאפן־ארבעטער פאר אלע פאבריקן אין „צענטראלן אינדוסטריע געביט”. פון דארט־אויס זע־נען די יידישע קאנטינגענטן פארטיילט געווארן אין די פארשידענע אמו־ניציע־צענטערן. דער שטעל־פארטרעטער פון דעם אינספעקטאר אין דאר־טיקן ארבעטס־אמט ז יי פ מ א ן, וועלכער האט שוין געוווסט וואס עס ווערט געפלאנט מיט די יידן, האט אגיטירט פאר די געטא־מענטשן, מ'זאל זיך פארשרייבן פרייוויליק אין די לאגערן, זאל אפילו זיין צו דער שווערסטער ארבעט! (דאס איז אן אייגנארטיקע מעטאדע פון דייטשן, וואס איך האב בלויז פון איר געהערט אין יענע געגנטן; אין אלע אנדערע געביטן האט מען קיינמאל יידן נישט געפרעגט און נישט געזאגט פריער, וואס זיי זאלן טאן...)

„אויב עס וויל נאך ווער אמאל לעבן בלייבן — האט ער שטיל צוגע־געבן — וועלן עס זיין בלויז די יידן פון די געווער־פאבריקן... דאס וועלן בכלל זיין די לעצטע יידן...” (לויט אינזש. יעקב קורץ פון ווארשע, גע־

ברענגט פון סטאַשעוו. געשטאָרבן נאָך דער באַפרייאונג אין בוכענוואַלד).

אין די יידישע געטאָס איז געקומען אַן אויסניכטערונג. ביז איצט האָט זיך יעדער אויסבאַהאַלטן, מען זאָל אים נישט כאַפּן צו דער אַרבעט און אַפילו זיך אויסגעבויט טיפע בונקערס. די פּאָליטישע סיטואַציע האָט אָבער באַוויזן, אַז די מלחמה וועט זיך לאַנג פאַרציען און די געשעענישן אין אַלע שטעטלעך האָבן באַוויזן, אַז די געטאָס וועלן לאַנג נישט אָנהאַלטן. דערפאַר האָט מען, אָנשטאָט זיך צו באַנוצן מיט גוט־אויסגעבויטע קעלערס, גענומען פאַרשטיין, אַז ס׳איז נאָר דאָ איין אויסוועג זיך צו ראַטעווען: אַרויס פון געטאָ! און עס האָבן זיך גענומען מעלדן מער פרייוויליקע ווי עס איז געווען די פאָדערונג. דער יודנראַט איז געווען דער פאַרמיטלער צווישן זיי און אַרבעטס-אַמט; האָבן טאַקע די קהלס-לייט אין דעם געזען אַ קוואַל פון הכנסה. מ׳האָט גענומען איבערליציטירן די באַגרענעצטע קליינע צאָל אַרבעטס-פּלעצער פאַר אַלץ העכער און העכערע פרייזן. ס׳האָבן גענומען פליסן ריזיקע סומעס געלט פון געטאָ אין די טאַשן פון די „מאַכער" ביים יודענראַט און די באַאַמטע פון אָסטראָווצער אַרבעטס-אַמט. מ׳האָט פּשוט געמוזט אָפּשטעקן דעם אינספּעקטאָר גרעסערע סומען און גאָלד, ער זאָל אויסזוכן פרישע פּלעצער, ווו מ׳זאָל קענען איינאָרדענען די יידן פון די געטאָס...

אין די לעצטע צייטן האָבן טייל פאַרמעגלעכע יידן איינגעזען, אַז זייערע פּאַלאַצן שטייען אויפן וואַסער און אַז זייערע געלטער וועלן סיי־ווי פאַרלוירן גיין, זענען זיי געקומען אין יודנראַט אַריין, געבראַנגט גרעסערע סומעס געלט און געבעטן, מ׳זאָל דאָס געלט נישט צעטיילן צווישן בויט-באַדערפטיקע, ווייל דערמיט וועט מען סיי-ווי קיינעם נישט ראַטעווען; בעסער זאָל מען פאַר דעם געלט באַוועגן דעם אַרבעטס־אַמט, אַז זיי זאָלן זיך באַמיען איבערצוצייגן די דייטשע פאַבריקן, אַז עס איז פאַר זיי וויכטיק אויפצונעמען די יידן צו דער אַרבעט. דאָס קען זיכער ראַטעווען אויף אַ שטיקל צייט. שפּענדונגען אין אַזאַ פאָרעם זענען מיר באַקאַנט פון עטלעכע געטאָ-שטעטלעך.

יעדער האָט אָבער פאַר זיין געלט געזוכט דאָס בעסטע פונעם

ערגסטן. עס זענען געווען פאבריקן ווי די „הערמאַן-גערינג-ווערקע", למשל, אין סטאַראַכאָוויצע, ווו די יידן האָבן די ערשטע צייטן געוווינט אין שטאָט און מענטשלעך־איינגעאָרדנטע הייזער; אין דער צייט, ווען אין סקאַרזשיסקאָ האָבן שוין מענטשן קראַפּירט פון הונגער און שמוץ. האָט עס דערפאַר יעדן בעסער „געצויגן" אַהין, קיין פּיאָנטקי, בליזשין איידער קיין סקאַרזשיסקאָ, ווו דאָס לעבן האָט סיי־ווי קיין ווערט נישט געהאַט. און דערפאַר איז פאַרשטענדלעך וואָס קיין סקאַרזשיסקאָ האָט מען אין יענער צייט נאָך געמוזט זוכן פּריוויליקע. דער אַרבעטס־אַמט האָט נישט שטענדיק אָבער דערלויבט צו כאַפּן קיין מענטשן, ווייל שוין בלויז צוליב געשעפט האָבן זיי געוואָלט, אַז די שקלאַפן-שטראָמען זאָלן גיין אויסשליסלעך דורך זייער האַנט... און יידן האָבן ביז דער לעצ־טער מינוט געזוכט אַ בעסערן אויסוואַל:

„פאַרן זעלבן געלט — האָבן זיי געטראַכט — קען מען דאָך כאָטש לעבן ווי אַ שטיקל מענטש. עס זענען אָבער געווען אַ סך, וואָס האָבן אויף קיין אופן נישט געוואָלט פאַרלאָזן דעם געטאָ, ווו מ'האָט די לעצטע צייט געפירט אַ זאָרגלאָז לעבן, ווי הפקרדיק-פאַרמשפּטע צום טויט... (זע מיין בוך „די מגילה פון אַ געטאָ" — חורבן זאַמאָשטש.) „וואָס ס'וויל מיט מיר געשען — האָבן אַנדערע רעזיגנירטערהייט צוגעגעבן — זאָל מיט מיר געשען דאָ אויפן אָרט... אויף מיין אייגענעם בעט..."

— „כ'וויל נישט דערשאָסן ווערן מיט פאַרלייזיקטע שמאַטעס אויף זיך אין אַ וואַלד ערגעץ..." האָבן אַנדערע פּעסימיסטן צוגעגעבן... ס'זע־נען אָבער אויך געווען איבערגעגעבענע קאַנדידאַטן, וואָס האָבן זיך געריסן אין די פאַבריקן.

בכדי צו אילוסטרירן מיט עפּעס די לאַגע אין יענער צייט פאַר מיין קומען אין ווערק צע, וועל איך דאָ איבערגעבן די מיגדלעכע דערציי־לונגען פון מיין פאַרשטאָרבענעם פריינט אינזש. יעקב קורץ פון וואַרשע, איינער פון די העלדן אין מיין ווייטערדיק בוך. ער האָט געזאָלט אָנ־שרייבן די פאַר-געשיכטע פון ווערק אַ און צע, קענענדיק אויסגע־צייכנט יעדן ווינקל און פּאַסירעניש. ער איז אָבער געשטאָרבן באַלד נאָך דער באַפרייאונג אין בוכענוואַלד — פון יאָרנלאַנגער דערשעפּונג.

דערמאָן איך זיך בלויז עטלעכע פּונקטן פון זיינע דערציילונגען און זאָל דאָס זיין אַ מצבה נאָך אַט־דער אומגעוועגלעך־אינטערעסאַנטער יידישער פּערזענלעכקייט...

XII

קורץ האָט מיר דערציילט:

...ווי אין אַלע שטעטלעך אַרום, האָט זיך אויך ביי אונדז אין סטאַשעוו גענומען רודערן. מ'האָט גענומען זוכן מיטלען ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען פון דעם אומאויסמיידלעכן יידישן גורל. מיר האָבן באַשלאָסן זיך אַריינצובאַקומען קיין סטאַראַכאָוויצע. חוץ דעם וואָס אין יודנראַט איז שוין געלעגן אַ גרויסע סומע פאַר דעם צוועק, האָבן מיר, אַ גרופּע פון 280 רעפלעקטאַנטן, איינגעצאָלט צו 100 זלאָטעס פון אַ קאָפּ, בכדי פאַר דעם געלט עפּעס אויפצוטאָן אין דער ריכטונג. נאָכן ביילייגן די סומע האָט מען אונדז אין אַסטראָוועצ פאַרזיכערט, אַז מיר וועלן אַוועקגעשיקט אַהין. אויפן צווייטן טאָג, נאָך דער אינטערווענץ, זענען פאַרפאָרן צו אונדז אין געטאָ 3 גרויסע לאַסט־אויטאָס מיט דער גרויסער אויפשריפט: „האסאג"! קיינער פון אונדז האָט נישט געוווסט אויף קלאָר, וואָס דאָס באַדייט און נישט געכאַפּט זיך, אַז דאָ איז פאָרגעקומען עפּעס אַן ענדערונג. מ'האָט אונדז פאַרלאָדן מיט די פּעק אין די אויטאָס און אונדז אַוועקגעפירט אין דער אַפּטער ריכטונג. ערשט אין אַפּט האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז מיר ווערן געפירט קיין סקאַרזשיסקאָ. אַ שרעק איז אונדז באַפאַלן: ווער ווייסט, אויב מיר ווערן נישט געפירט אין ווערק צע אַריין!? ס'איז אָבער שוין גאָרנישט געווען צו ענדערן...

...אין סקאַרזשיסקאָ האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין אַ גרויסער פאַבריקס-געביידע, וווּ מיר האָבן געוואַרט אויף אונדזער גורל. קעגן פאַרנאַכט־צו איז אַריינגעקומען דער שטאַנדאַרטנפירער און גענעראַל-דירעקטאָר דאַלסקי מיט אַ שטאָלץ און ציניש שמייכעלע. אים האָט באַגלייט דער ווערקשוצלייטער קראַאוזע און אַ 20-30 מאַן פון דער אָפיצירס־אָפּטיילונג „ס. א.—שטורם 102", וואָס איז געווען קאַזערנירט נעבן דער

פאבריק. מיט א מינע פון א קריגס-זיגער האט דאלסקי ארויסגעברומט:

— נו, אלזא... ענדלעך זענט איר דא!...

דאן האט ער ארויסגעצויגן זיין אפיצירן-ברוינינג און דערקלערט:

— אין פארלויף פון דריי מינוט האט יעדער אפצוגעבן אלץ וואס ער פארמאגט: גאלד, געלט, דאלארן, זייגערס... איך ווייס, אז איר האט עס גענוג! נאך דריי מינוט טרעטן מיר צו צום אינדיווידועלן רעווידירן... און דאן — — — ווי וועט דאן דעם יעניקן זיין, ביי וועמען עס וועט געפונען ווערן דאס מינדסטע... מיינט נישט, אז דער טויט איז שוין דאס ערגסטע... מיט א טעאטראלער מינע האט ער געהאלטן דעם אויסגע-שטרעקטן רעוואלווער אין דער האנט און ארויסגעגאנגען, קוקנדיק אויפן זייגער. ס'האט דאן געגומען א ווארט קראאוזע, די אנדערע עפאלירטע שישקעס... פון זייערע שנעלע שרייאיקע רייד האט מען בלויז איינס געקענט ארויסשיילן: געלט... גאלד... דאלארן... ד א ל א ר ן ! ! ! ! און נאך עפעס האט זיך אלע מאל איבערגעחזרט: מ'וועט אייך דערשיסן ווי די הינט!

...א גאנצן קאסטן מיט גאלד און וואלוטע האט מען דאן צוזאמענ-געגומען, אין פארלויף פון מינוטן, בלויז ביי די סטאשעווער 280 מאן... מענטשן האבן געווארפן דאס געלט ווי משוגעים, זיי האבן אוועקגעשליי-דערט דאס שטיקל גאלד ווי עפעס א שטיק סם, א גלאנציקע סכנה... און דער בלויזער אנבליק פון די מונדירטע מלאכי-חבלה האט עס געמאכט פארשטענדלעך... ביי אנדערע איז עס געקומען פון א בליץ-שנעלער איבער-גערעכנטקייט: מען דארף זיי אנזעטיקן... זאלן זיי האבן וואס מער אין קויש... ס'וועט זיי אפשר זיך שוין נישט גלוסטן צו זוכן ביי יעדן באזונ-דער — און דאס טיף-פארשטעקטע וועט אזוי ארום בלייבן... נאך דעם איז אבער געקומען א רעוויזיע אויף שעהן. מ'האט געמאכט „שטיך-פראבן" אין די פעקלעך, וווּ מען האט נאך געפונען פארשידענע זאכן צום רעקווירירן. ווען די רעוויזיע האט זיך געענדיקט, האט מען אונדז אריבער-געפירט אין א צווייטער האלע אריין. אין דרויסן האט אונדז ערשט די איינפאכע ווערקשויז געגומען אין דער ארבעט אריין. עטלעכע שעה האבן אלע געמוזט מיטמאכן שטראף-איבונגען פון לויפשריט, פאלן, אויפשטיין,

ווידער לויפן און ווידער פאלן... ביי ווען זיי האבן געזען א בעסערן אנצוג אדער שטיוול, האט מען אים אראפגעצויגן און געלאזט גיין האלב-נאקעט און באָרוויס. ענדלעך זענען מיר אריינגעפירט געוואָרן אין א צווייטער פאבריקס־האלע, אנטקעגנאיבער. דורך די פענצטער האט מען געקענט זען ווי מ׳פירט אין באלויכטענעם דרויסן פארטיעס מיט יידן. עס קומען אָן גרופעס פון טויזנטער מענער און פרויען, וועלכע מ׳טרייבט אריין נאקעט אין די האלעס... נאך א שעה פירט מען א טייל ארויס און מען טרייבט אריין אנדערע...

שפעטער האט זיך ארויסגעוויזן, אז דאָס איז בלויז א געוועגטלעכע, נארמאלע „פילצונג״ (זוכונג), אויף וועלכער זיי האבן צוזאמענגעטריבן די יידן פון אלע דריי ווערקן צוזאמען... מיר זענען דאָרט ווי ס׳איז איבער־געקומען די נאכט. די ווערקשוץ איז אין פארלויף פון דער נאכט אלע מאָל אריינגעפאלן און זיך אויסגעקליבן קרבנות ביי וועמען אלצדינג צוצורויבן. פון מערדערלעכע שלעגערייען איז שוין אפגערעדט... אינדערפרי איז דאלסקי ווידער געקומען מיט זיינע נעבטיקע באגלייטער און ס׳האט זיך ווידער אנגעהויבן דאָס נעבטיקע בארויבונגס-שפיל. ענדלעך האט דאלסקי א באפעל געגעבן: אפפירן מיר 200 מאן אויף דער ווארענדא!... ביז דער לעצטער מינוט האבן מיר נישט געוווּסט, אז דאָס ווערן מיר געפירט אויפן ווערק צע...״

די דערציילונג איז בלויז א שילדערונג פון אלטעגלעך געשעענעס און איז פאָרגעקומען אין סעפטעמבער פון 1942. דאָס שפיגלט מיט זיך אָפּ דעם ארויסריס פון די לעצטע יידן אין פארשידענע געטאָס, אין יענעם קרייז און פון די „האסאגישע״ אריינקום־אומשטענדן. אזוי ארום זענען זיי אריין אין פיסק פון דער גרויסער טויט-מאשין.

XIII

ווי איך האָב שוין געשריבן, האט מען די יידן ביז דאן נישט צוגענו-מען אין דער אינערלעכער טייל פון דער פאבריק. א געוויסע גרופע האט געארבעט ביים באראקן־בוי און א גרעסערע טייל (בערך 900 מאן) זענען

געוועז באשעפטיקט אין דער וואלד־קאמאנדא. ערשט אין סעפטעמבער 1942 האט מען אויסגעקליבן פון דער סטאשעווער גרופע די ערשטע 40 מאן צו די שעדלעכסטע ארבעטן. דאס זענען געווען די יינגסטע און שטארקסטע, וועלכע מ׳האט אוועקגעשטעלט ביים אויפרייס־שטאף פאר גראנאטן, דעם טראטיל; אזוי ווי דער פרווו האט זיך איינגעגעבן און די יידן האבן זיך שנעל קוואליפיצירט אין דער מלאכה — האט מען גענומען וואס מער יידן און זיי איבערגעווארפן אויפן אינערלעכן שטח פון דער פאבריק. ס׳זענען געבליבן בלויז קלענערע צאלן פון פוילישע ארבעטער, אלס אויפזעער, מייסטער און טעכנישע פאכלייט.

א שטיקל צייט איז געווען אויפזעער איבערן לאגער דער וואכמאן שניידער, א „גוטמוטיקער" דייטש וואס האט געלאזט צו זיך רעדן; ווען ער איז אבער אריינגעקומען אין זיין רציחה — און דאס: גאנץ שנעל... — פלעגט ער נישט אפלאזן זיין קרבן, ביז ער איז נישט געפאלן א טויטער אונטער זיינע הענט. שלאגן — דאס איז ביי יענעם אזא ספארט געווען... אלס אויפזעער איבער דער וואלד־קאלאנע איז געווען דאס געשפענסט צ י מ ע ר מ א ן (באקאנט געווען מיטן נאמען „די גרינע מארינארקע"). ער אליין האט פארניכטעט, לויט שאצונגען, איבער טויזנט יידן. זיין מעטאדע איז געווען צו קומען צו דער ארבעט און פון דער ווייטנס אבסערווירן די מענטשן. ס׳האט נישט געהאלפן דאס וואס מען האט אים דערשפירט פון דער ווייטנס און מ׳האט דאן געארבעט מיט אלע איבער־כוחות, וואס זענען נאר ערגעצוו פארשטעקט געווען אין די גלידער — ער האט זיך זיינע קרבנות געמוזט געפינען יעדן טאג.

זיינס א קרבן האט ער ארויסגערופן פון צווישן אלע און באפוילן: בוק זיך! און דאן האט ער מיט א רואיקער באוועגונג גענומען קלאפן מיט א דיןביימל... יעדער קלאפ האט געהאט זיין ציל און געצילט האט ער אין דער חוט־השדרה אריין... אין גאנץ ווייניק פאלן האט ער זיין קרבן צוגעשאסן. אין מערסטע פאלן האט ער ליב געהאט צוצוזען ווי זיין קרבן דרייט זיך נאכדעם פון איין זייט אין דער צווייטער אין משונהדיקע יסורים... ער איז געווען א גרויסער ספעציאליסט אין שלאגן און נאך איין שעה ליגן ביי אים אין די הענט איז ממש יעדעסביינדל אין יעדער אבר

געווען איבערגעבראָכן... מיט אַ ווילד־טיפער הנאה איז ער געשטאַנען און אַריינגעזאַפּט אין זיך יעדן ווייטיק־אויסגעשריי, יעדן גסיסה־כאָרכל... אָט־אַזוי האָט ער זיך אַרומגעדרייט אין די רייען און זיך אויסגעזוכט די קרבנות.

אָפּטמאָל איז ער אַריינגעפאַלן אין לאַגער, זיך אויסגעזוכט עטלעכע מענטשן, זיי אַוועקגעפירט אויפן שים־שטאַנד און דערשאָסן. שפּעטער איז ער געקומען נאָך אַנדערע... די צווייטע גרופּע. וואָס פלעגט גיין מיט רעזיג־נירטער ציטערניש אויפן וועג, האָט ער די גאַנצע צייט פון גיין משוגע גע־מאַכט מיט זיינע פראַגן:

איינעם האָט ער געפרעגט: זאָג מיר; צי האָסטו פאַר מיר מוראָ? אַ „ווילער יונג" האָט זיך געמאַכט הארץ: און בכדי אים נישט אָנצורירן אין כבוד, האָט ער זיך געמאַכט ווי תמעוואַטע: פאַרוואָס זאָל איך עפּעס פאַר דיר מורא האָבן? ביסט דאָך אַ מענטש... ער האָט אָבער פאַר אַזאַ ענטפער באַקומען גוט־צעשלאָגן: וואָס? דו וואַגסט צו לייקענען, אַז דו ציטערסט? דו בלעדעס אייזל! פרעגסט זיך ערשט „פאַרוואָס"? קאָנסטו מיך נישט? פאַר מיר? פאַר מיר האָסטו נישט קיין אַנגסט!?... טאָ האָסטו דיינס און באַקען מיך ריכטיק... דער צווייטער, וואָס האָט שוין געענטפערט, אַז ער שרעקט זיך יאָ... האָט אויפסניי ערשט באַקומען געהרגעט: „פאַרוואָס זאָל מען מורא האָבן פאַר מיר, האַ; בין איך אַ חיה? אַ וואַמפּיר, וואָס!?"...

על־פּי־רוב האָט ער געפירט די צווייטע גרופּע, זיי זאָלן באַגראָבן די וואָס ער האָט פריער דערשאָסן. קיינער האָט אָבער ביז דער לעצטער מי־נוט נישט געוווסט, אויב ער גראָבט בלויז דעם קבר, אָדער ער וועט זיך אויך מוזן אַהין אַריינלייגן... ער האָט דאַן געהייסן נעמען די, וואָס ער האָט נאָר־וואָס צעשלאָגן און אָנגעשראָקן; זיי אַוועקגעבן דאָס געלט וואָס ער האָט צוגערויבט ביי די פריערדיקע קרבנות, זיי געהייסן אַראָפּציען פון יענע די זאַכן ווי: שיך, הויזן, העמד און פולאָווער... נאָכדעם ווי זיי האָבן געמאַכט זייער אַרבעט, האָט ער זיי אַליין צוריקגעפירט פון שים־שטאַנד; זיי אַדורכגעפירט פאַרביי דער קיך, און באַפוילן זיי אָנצוגיסן פולע קאָך־געשירן מיט עסן און דאַן זיי געהייסן אַוועק מיט לויף־שריט אין לאַ־גער אריין.

די גרעסטע הנאה האָט אים פאַרשאַפט דאָס געפיל, אַז מ׳ציטערט פאַר אים. אַז ער איז דער האַר פונעם לעבן און טויט ביי די אַלע דאָ. אַ טייוולי־ש שמייכעלע האָט זיך געשפּילט מיט זיינע ליפּן, ווען ער האָט גע־זען ווי ביי זיין אָנקומען בויגן זיך אַלע רוקנס אין פיבערדיקן געאייל. אַ באַזונדער ספּאָרט איז פאַר אים דאָס קומען אין לאַגער אַריין און צוזען ווי אַלע נעמען זיך אימהדיק אָפּטראָגן פון פּלאַץ; דאָס גרעסטע פאַרגעניגן זיינס אָבער איז געווען, ווען ער פלעגט אָנכאַפּן איינעם אַזאַ, אַן אַנטלויפנ־דיקן און זאָגן איין וואָרט: ק ו ם ! — — —

אַ באַזונדער בלוטיק קאַפּיטל זענען געווען זיינע פּוילישע פאַר־אַרבעטער און אונטערגעאָרדנטע. דער פּוילישער פאָראַרבעטער און גע־הילף זיינער ק אָ ט ל ע נ ג א — וועלכער איז פון אים אויך באַ־שטימט געוואָרן אויסצוטיילן דאָס עסן פאַר דער גרופּע — האָט אויף זיין געוויסן הונדערטער יידישע לעבנס. זיין טעטיקייט וויל איך דאָ שיל־דערן מיט עטלעכע אילוסטראַציעס, לויט פאַרשידענע חברים:

„...צוועלף אַזייגער קומט דער פייף: מיטאָג! מיר קריכן, די האַלב־נאַקעטע סקעלעטן־גופים, אַרויס פון די גריבער און שטעלן זיך אויס אין אַ לאַנגער שלאַנגען־ריי... קאָטלענגא שפּאַצירט אַרום מיט אַ ריזיקן דראָנג אַרום דער ריי. ניין הונדערט פאַר הונגעריקע אויגן קוקן צו די פעסלעך הייסער, שיטער־געקאָכטער קאַשע... ענדלעך נעמט קאָטלענגא דעם גרויסן לעפל צום אויסטיילן... נאָכן אַרויסגעבן די ערשטע דריי פּאָרציעס לייגט ער אַוועק דעם לעפל פון דער האַנט און נעמט זיין באַליבטן דראָנג... אַ מעכ־טיקער זעץ איבערן קאָפּ לייגט אַוועק איינעם פון דער ריי, אַ צווייטן... אַ פערטן... מיט אויפגעשפּאָלטענע קעפּ... און אַט טיילט שוין קאָטלענגא ווידער אויס דאָס מיטאָג.. שטילשווייגנדיק רוקט איינער אונטער נאָכן צווייטן זיין פאַרזשאַווערט בלעכן געשיר... ענדלעך: ס ט אָ פּ ! קאָט־לענגא מעסט אָפּ דעם לעצטן וואָס שטייט פאַר אים פון קאָפּ ביז די פיס: וואַרף אַוועק דיין געשיר! שווייגנדיק ווערט דער באַפעל אויסגע־פירט. גרויסע, הונגער־אויפגעריסענע אויגן פרעגן שטום: וואָס ווייטער? קאָטלענגא באַפעלט: אַרונטערנעמען דאָס היטל!... ווי אַן אויטאָמאַט נעמט יענער אַרונטער זיין היטל. אַ ווייטערדיקער באַפעל: אונטערשטעלן! מע־

כאניש שטעלט יענער אונטער זיין היטל, אין וועלכן קאַטלענגאַ גיסט אריין אַ הייסע פאַרציע זופּ... און דאַן — דער לעצטער באַפעל: אַ נ־ טאַן צוריק דאָס היטל! דערשראָקן און שוין ווי אַן באַוווסטזיין ווערט דאָס פולע היטל אַנגעצויגן איבערן קאָפּ אריבער... אַ ווילד פאַרצווייפלט געשריי לעבערט די לופט... אָבער שוין מוז אַ צווייטער זיך אונטעררוקן אונטער דער ריי. דערשראָקן זוכן די אויגן פון די הינטערשטע אַן אָרט דורך וואַנעט מ'זאָל זיך קענען ארויסבאַקומען פון דער ריי... זיי ווילן בעסער הונגערן, שטאַרבן פאַר הונגער איידער צו זיין אויסגעשטעלט דאָ אין דער ריי אויף אַזעלכע טאָרטורן! אַ גרינער סילועט אָבער צווישן די ביימער אין דער זייט וואָרנט מיט דער שרעק פון טויזנט מלאכי־מות זיך נישט צוריקצוציען... דאָס הילכיקע, טייוול־געלעכטער פון יענער זייט שמידט אַלעמען צו צו די ערטער... אהא! ס'געפעלט אים דאָרט! דאָס לאַכט אַזוי הנאהדיק פון דעם ספּעקטאַקל צימערמאַן, די גרינע מאַריאַנעטקע!...

...קאַטלענגאַ בליקט אויף זיין האַנט־זייגער: די האַלבע שעה פון מיטאָג האָט זיך שוין געענדיקט. אַ גרויסע טייל פון דער ריי האָט נאָך נישט באַקומען קיין מיטאָג... אַלע קוקן געשפּאַנט... מיט איין שטום קערט קאַטלענגאַ איבער דאָס איבערגעבליבענע עסן אין פאַס — — — די ריי לייזט זיך אויף ספּאָנטאַן. אַלץ וואַרפט זיך אויף דעם אויסגעגאָסענעם עסן, וואָס מישט זיך אויס מיט ערד און מיט קויט... מ'קראַצט מיט די לעפל שנעל אין מויל אריין... הונדערטער צונגען לעקן ארום די ערד; מ'קראַצט אריין שטיקער ערד אין מויל אריין, בכדי פון דאָרט ארויסצוזויגן די לעצטע איינגעזאַפּטע פייכטקייט פון דער זופּ... און איבער זיי — קאַטלענגאַ... מיט אַ יונג ביימל זעצט ער איבער קערפּערס, איבער איינגעפלאַכטענע הענט, פּיס און רוקנס... קעפּ שפּאַלטן זיך אויף, אברים בלוטיקן... און דאָס גרויסע, פילקעפּיקע באַשעפעניש אויף דער ערד וואַרפט זיך אין הונגעריקן געבריל און אין קאָנווולסיע... בלוט מישט זיך אויס מיט דעם אויסגעגאָסענעם עסן אויף דער ערד... אָבער די פאַרטרוקנטע צונגען לעקן בלינד אריין אין זיך אַלץ פון דער ערד מיטן שמוץ און מיטן בלוט...

פון די פאַרשידענע דערציילונגען וועגן קאַטלענגאַס מעשים־תעתועים

האָב איך בלויז אַרויסגענומען איין „בלימל״, וואָס איך האָב שפּעטער אַליין בייגעוווינט אין פאַרשידענע פאָרמען און איז געווען אַן אַלטעגלעכקייט אויפן ווערק צע.

שפּעטער־צו, ווען איך האָב קאָטלעגנגאַן דערקענט, איז ער שוין געווען אַביסל צוריקגעצויגן און אפילו צו ביסלעך אונטערגעהאַנדלט מיט די יידן. זענען מיר אַמאָל געזעסן ביי אַ באַראַק־טישל, ווו ער איז געזעסן אַ שכורער און זיך אַראָפּגערעדט פון הארץ:

„...כ׳ווייס, אַז די רוסן דערנענטערן זיך. טאָמער וועלן זיי אַריינקומען אַהער און עמעצער פון אייך וועט לעבן בלייבן — וועט ער מיך זיכער אויפהענגען... און אפשר מיט אַ געוויסן רעכט... איינס וויל איך בלויז אייך זאָגן: דאָס אַלץ וואָס כ׳האָב געטאָן, האָב איך געמוזט. כ׳בין אַ פויזנער... אַ פּוילישער פּאַטריאָט... (ווי ס׳האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, האָט ער מיטגעאַרבעט, ווי אַ ריי אַנדערע פּוילישע יידן־מערדער, אין דער אונטערערדישער באַוועגונג.) פאַר זיי אָבער בין איך אַ פאָלקס־דייטש! באַזונדערס פאַר דער גרינער מאַרינאַרקע... איר מעגט מיך כשר אויפהענגען — אויב איר וועט עס דערלעבן; איינס אָבער געדענקט: נאָך צימערמאַנס אַוועקפאָרן איז מיין באַציאונג צו אייך אַנדערש געוואָרן...

און ער איז נישט געווען דער איינציקער. די פאַרשידענע רוצחים־טיפּן, צווישן וועלכע ס׳איז אויסגעקומען צו לעבן און ווערן געשילדערט ווייטער, זענען בלויז דאָרטן געווען אין די הונדערטער; מער אָדער ווייניקער רוצח. דאָס זענען אין אַלגעמיין בלויז איינצלנע פּראָטאָטיפּן אויפן פּאָן פון פּוילנס פאַרבלוטיקטע שטחים...

XIV

דער ווערק „צע״ האָט געשלונגען איין טראַנספּאָרט נאָכן צווייטן. זענען געבערענגט געוואָרן יידן פון די ווייטסטע שטעקעס: פון פּלאַצק, פּיאָטרקאָוו, קלימענטאָוו, ראַדאָמישל, ביליץ, לאָדזש א. אנד. די אַרבעט אָבער האָט אַלעמען שנעל פאַרצערט; ווו די דירעקציע האָט נאָר געקענט אויסזוכן אַ טראַנספּאָרט, האָט זי געשלעפּט; די יינגסטע, די געזונטסטע

זענען אָבער שנעל אַריינגעפאַלן אין דער אויסזיכטסלאָזער אָפּצערונג. קיין וועש האָט מען נישט געביטן; ווער ס׳האָט געקענט, האָט זיך אַליין אויסגעוואַשן זיין העמד מיט אַ ביסל קאַלט וואַסער. די גרעסטע טייל האָט אָבער נישט געקענט קומען צו דעם גליק און זענען טאַקע שוידערלעך פאַרשמוציקט געוואָרן. שלאָפנדיק אויף אַ ביסל פאַרשימלט, יאָרן־אַלט שטרוי אָדער האַרט ברעט; נישט אויסטוענדיק זיך חדשים, זענען די נאַטירלעכסטע זאַכן געווען לייז און טיפוס. קיין מעדיצינישע הילף איז נישט געווען; בלויז צוויי נישט־אויסגעבילדעטע אָבער דערפאַר פּראַקטישירטע בחורים, זענען אָנגעגאַנגען ווי די אָפיציעלע סאַניטאַרן. זייער אַרבעט איז אָבער גיכער באַשטאַנען אין אויפצייכענען די ליסטע פון קראַנקע פאַר די אָפּטע סעלעקציעס. זיי האָבן נישט געהאַט קיין פאַרבאַנד־שטאָף, וואָס זאָל דערמעגלעכן צו דערטיילן אויך די „לעגאַלע" הילף פון פאַרבינדן קלייניע, היילבאַרע וווּנדן, איז אַלץ איבערגעלאָזט געוואָרן צו דער דעציזיע פון דער נאַטור. די וואָס זענען נישט באַלד געפאַלן, נאָר מיט אַלע אָנשטרענגונגען זיך געשלעפּט צו דער אַרבעט, האָבן אָבער נישט אויסגעמיטן דעם שאַרפן בליק פון דעם וואַכפירער קיסלינג, וועלכער האָט צוזאַמענגעשלעפּט יעדע וואָך קראַנקן־גרופּעס פאַר דער שיס־שטעלע. מאַסן מיט מענטשן האָבן זיך געפּרוווט ראַטעווען דורך אַנטלויפן. זיי האָבן זיך געוואָלט אַזוי אַרום אַריבער באַקומען אין אַן אַנדער לאַגער, קיין קיעלץ אָדער אָסטראָווצע; אָדער לכל־הפחות אויפן ווערק אַ — אַזעלכע פאַלן האָבן זיך כמעט שטענדיק געענדיקט מיטן טויט. עס זענען מיר באַקאַנט אויך וויי־ניקע פאַלן פון אַ גליקלעכער רעטונג אין אַ צווייטן לאַגער אַריין. דאָס איז געווען איינס פון די פּאַסירעניש־רייכסטע קאַפּיטלען אין צע.

ווי אַזוי דער וואַכפירער קיסלינג האָט אויף אַזעלכע פאַלן רעאַגירט, וויל איך דאָ בלויז אילוסטרירן מיט אַ פאַל, וואָס עס האָבן מיר איבערגעגעבן מיינע חברים פון צווזמער:

אַ פרילינג־טאָג אין ווערק צע. די נאַכט־שיכט גרייט זיך צו גיין אַרבעטן. שנעל כאַפּט יעדער זיין ברויט־ביסן מיט דער ביטערער „קאַווע" און האַלב־קייענדיק וויל יעדער וואָס־פריער פאַרטיק ווערן, נאָך איידער מען טרייבט אַרויס... פּלוצים: אַ פייף! אהא... ס׳איז שוין ווידער

עפּעם גייעס... זאָל עס נישט זיין אמאָל אין צוזאמענהאנג מיט דער נעב-טיקער גרופּע צוויזמערער, וואָס זענען ביינאכט אַנטלאָפן?... שוין זענען אויסגעשטעלט אַלע גרופּן — מ׳שפּירט אָבער בהוש, אז מען גייט נאָך נישט! דאָ מוז נאָך עפּעס פריער פּאָרקומען... פון וווייטנס זעט מען שוין אָנקומען קיסלינגן מיט דעם אויספּאָרשער פון ווערק, זאַנדער, אין דער באַגלייטונג פון עטלעכע ווערקשוץ. ער זאָגט עפּעס דעם יידישן קאָמענדאַנט אייזנבערגן; יענער גיט עפּעס איבער עטוואָס צעטומלט דער יידישער פּאָליצײ און שוין צעשרייען זיך צענדליקער פּאָליציאַנטן אין אַלע זייטן:

— די צוויזמערער טרעטן אויס באַזונדער!

אַלע ווייסן שוין אין וואָס עס גייט... אַ גלייכע וואַנט פון געקליבענע יינגלעך בלייבט שטיין; אָפּגעזונדערט און געשלאָסן. די צוויזמערער — דאָס זענען די שטאַרקסטע און שענסטע גרופּע אין לאַגער. זיי איז גע-לונגען — ביי זייער רעוויזיע — צו באַהאַלטן אביסל געלט; גאַנץ באַ-זונדער האָבן זיי נאָך אַ שטיקל באַהאַלטענעם קאָנטאַקט מיט די געבלי-בענע יידן אין צוויזמערער „ראָלניק”; פון וואַנעט זיי האָבן באַקומען צוגע-שיקט פון צייט-צו-צייט געלט און חפצים — זיי קענען דעריבער גיכער איבערהאַלטן און זענען דערפאַר אויס אביסל לייטישער...

קיסלינג שטייט שטייף און גלאָצט אויף דער מוסטערהאַפט-איינגע-טרעטענער ריי מיט זיינע רוצחיש-פאַרנעפּלטע אויגן...

„...ניין ...צען!” זיין פינגער בלייבט שטיין ביי אַ העלדישער פיגור, ווי פון גראַניט געהאַקט. „3 שריט פאָראויס!”... יענער שפּרייזט דריי טריט פאָראויס און בלייבט שטיין ווי אַ מאָנומענט...

„...אכצן... ניינצן... צוואַנציק...” ווידער אַן איין- און-צוואַנציק-יערי-קער בחור... דרייסיק... פופציק... זיבציק... — — — — ווי עמעצנס אַ גע-היימע מיסטישע האַנט וואָלט דאָ מיט-דיריגירט מיטן בייזן שפּיל און זשאָנגלירט מיט די ציפערן; און כשופט ארויס די שענסטע צוויזמערער זין פון דער ריי ארויס... אַלעמענס געדאַנקען טראַכטן דאָס זעלבע:

— וועט ער טאַקע — — — אַלע גלעטן צערטלעך — ווי צום געזע-גענען — מיטן אויג די פּרעכטיקע געשטאַלטן אין דער ריי אַקעגנאיבער...

יעדער האָט איצט די געלעגנהייט זיי דאָס לעצטע מאָל צו באַוואונדערן: אַזעלכע גבורים! אַזוינע ריזן!... אַ האַנט־באַוועגונג פון זאָנדערן פּאַראַלי־זשירט דאָס ווייטערדיקע וועבן-זיך פון אַ יונגן געדאַנק:

— — — קלאַק! קלאַק! קלאַק!... ווי אונטערגעהאַקטע מאַרמאָר־זיילן פאַלט איין געשטאַלט נאָכן צווייטן — — —

„... צ ו ד ע ר אַ ר ב ע ט !" אַלץ מוז פאַרביי מאַרשירן נעבן אָרט, וווּ עס ליגן דערשאָסענע צען וואַרעמע גופים; די לעצטע, שטאָל־צע רעשט פון אַן אונטערגעבראָכענער ייִדישער יוגנט...

„...איינס... צוויי... דריי..." ווי יעדן טאָג ציילט דער ייִדישער פּאָ־ליציאַנט ביי דעם טויער די אַרויסמאַרשירנדיקע גרופּעס; דאָס מאָל גייען אָבער די רייען אַרויס מיט טיפער־געבויגענע קעפּ...

XV

בראש פון ווערק צע איז געשטאַנען אַן אומגעוווינלעכער קאָמפּלי־צירטער טיפּ פון אַ ייִדישער פרוי, אַלס די לאַגער־עלטסטע, מ אַ ר ק אָ־ו י ט ש. איר געהילף איז געווען דער שוואָגער אירער, אייזענבערג. ער האָט געהאַט אין לאַגער אויך זיין פרוי און קינד. אַ דריטער שוואָגער איז געווען דער לייטער פון דער באַשפּייזונג. אויך ער האָט געהאַט זיין פרוי מיט צוויי קינדער ווי אויך די מוטער פון אַלע דריי שוועסטערן, וועל־כע זיי האָבן באַוויזן צו ראַטעווען. זיי האָבן אַלע געוווינט צוזאַמען אין אַ באַזונדער באַראַק און זענען געווען די אַ יי נ צ י ק ע משפּחה אין לאַגער. דעם באַראַק, וווּ די הערשער־משפּחה האָט געוווינט, האָט מען אין לאַגער סאַרקאַסטיש גערופן: דאָס ווייסע הויז. אַקעגנאיבער דעם הער־שער־באַראַק האָט זיך געפונען די וווינונג פון דער פּאָליציי און די פאַר־שידענע סוב-קאָמענדאַנטן. עס איז געווען אַן אָפּטיילונג פון דער אינער־לעכער פּאָליציי, וועמענס אויפגאַבע ס'איז געווען צו היטן די אינעווייי־ניקסטע אָרדענונג אין לאַגער און די אַנדערע טייל וואָס האָט זיך גע־רופן: די פאַבריקס-פּאָליציי און איז געווען פאַרטיילט לויט די פאַבריקס־פּלעצער. יעדע פּאָליציי־אָפּטיילונג האָט זיך געהאַט איר פּאָליציי־עלטסטן,

וואָס האָט זיך געצירט מיט ספּעציעלע שטערנדלעך אויפן היטל. די אַלע מענטשן האָבן אין אינערלעכן לעבן פון לאַגער געהאַט אַן אומבאַגרענעצטע מאַכט, געווען שענער געקליידט און בעסער געלעבט. געווען אויך גרופּעס פון פּריווילעגירטע, וואָס האָבן געהאַט בעסערע אַרבעטס-שטעלן, ווו מ׳האָט געקענט האַנדלען און פאַרדינען. טייל פון זיי האָבן געהאַט ספּעציעלע פּראָטעקציע ביי אַ דייטשן מייסטער און דערפאַר געקענט דורך זיי דערגרייכן פאַרשידנס. אַזעלכע האָבן זיך געלעבט באַזונדער, געבלאָזן פון זיך און נישט געקומען אין קאָנטאַקט מיט די הונגעריקע און אויסגעמאַטערטע, סיידן ווען מ׳האָט ביי אַזעלכן געמוזט אויסקויפן זיין לעצטן גאָלדענעם צאָן... די דאָזיקע שיכט, צוזאַמען מיט דער פּאָליציי האָבן געציילט צווישן 2 און 3 הונדערט מאַן. זיי האָבן געלעבט אין אַ געוויסער זיכערקייט, געווען געשיצט קעגן סעלעקציעס און קיינמאָל נישט געהונגערט; אַפילו געלעבט אין אַ פאַרשווענדערישן לוקסוס, אין פאַרגלייך מיט די אַלגעמיינע לאַגער-פאַרהעלטענישן. זיי האָבן זיך אויך געקענט דערלויבן צו פירן ראָמאַנען, זיך אויסזוכן פרויען אָדער מיידלעך, וואָס האָבן געוואָלט לעבן בעסער און זיי אָפּגעקויפט פאַר אַ שטיקל ברויט, פלייש, אַ קליידל אָדער אַ בעסערע שטעל אין דער פאַבריק. די וויטערע שילדערונגען אין בוך זענען בלויז בלאַסע אָפּשפּיגלונגען פון דעם וואָס עס האָט זיך אין דער הינזיכט דאָרט אָפּגעשפּילט. די געשטאַלטן, וואָס ווערן אַרויסגעפירט, הגם צוליב געוויסע סיבות אונטער אַנדערע נעמען, זענען רעאַלע. די ליטעראַרישע פאָרם פאַרמילדערט בלויז די העלדן און דאָס פאַקטיש-פאַסירטע. דער מחבר האָט בלויז אין געוויסע מאָמענטן זיי אינטערפּרעטירט און פאַרטיפט, האַלטנדיק זיך אָבער שטענדיק אין די ראַמען פון דער טרויעריק-געוועזענער ווירקלעכקייט.

מיט אַ שווער האַרץ האָט ער גענומען אויף זיך די דאָזיקע נישט-באַקוועמע אַרבעט צו שאַפן דעם אמתן מאָנומענט פאַרן גיהנום-טאָל פון ווערק צע — הגם אַנדערע פון די באַשריבענע העלדן לעבן נאָך און וועלן זיך דאָ מיט זייער גאַנצן נעכטן ווידער-געפינען. ער ווייסט אויך, אַז געוויסע האַנדלונגען און פּאַסירענישן וויל אַ ספּעציעלע, אפשר באַרעכטיקטע און אַלנפאַלס פאַרשטענדלעכע טענדענץ פאַרדעקן; ווען אפשר

דאָס דאַזיקע, ווי ער גלייבט, אָביעקטיווע ווערק ארויסרופן אַ סך אויפ־רעג און פּאָלעמיק — קען ער אָבער נישט אַנדערש ווי ארויספירן די פאַקטן אין זייער גאַנצער ברוטאַלער נאַקעטקייט, ווי ווייט זיין אינערלעך געפיל האָט עס אים דערלאָזט. וועט דאָס אפשר פאַרפיקסירן דעם בלויזן נאָגל-שפּיץ פון מענטשלעכער דערהויבנקייט און נשמהדיקע צ ע פ א ל נ־ק יי ט .

איז עס דערווייל גענוג ווי אַן אריינפיר אין דער אַטמאָספערע פון דער שילדערונג, בכדי אויפצונעמען מיט פאַרשטענדעניש די לעצטע רעשטן פון די געטאָס וואָס האָבן דאָרט געלעבט, געליטן און געפאַלן.

***

איך בין נישט געווען פון די ערשטע אין סקאַרזשיסקער „האסאג". דערפאַר קען איך נישט פעסטשטעלן, וויפל יידן ס'זענען דאָרט אומגע־בראַכט געוואָרן אויפן לאַנגזאַמען אופן. די קאָמענדאַנטין, פרוי מאַרקאָ־וויטש, האָט מיר די לעצטע טעג פאַרן גרויזאַמען ליקווידירן דעם לאַגער איבערגעגעבן אַ ציפער פון 50 טויזנט טויטע (שוין צוזאַמען מיט די וואָס זענען כסדר אַנטלאָפן און דערשאָסן געוואָרן אויפן וועג). איך האַלט — לויט מיינע פערזענלעכע נאָכפאָרשונגען — אַז די דאָזיקע ציפער איז עט־וואָס איבערגעשאַצט. דאַקעגן האָט מיר איבערגעגעבן דוד אַנזלעוויטש (געוו. לעצטנס סעקרעטאַר פון דער לאַגער־ביוראָ פון ווערק צע. היינט אין ארץ ישראל), אַז ער האָט נאָכגעציילט די ליסטע פון די נעמען (פאַר דער לעצטער שחיטה), וואָס זענען „געשטאָרבן" אָדער „דערשאָסן גע־וואָרן אויף דער פלוכט" און ער האָט פעסטגעשטעלט, אַז דער ב ל וי־ז ע ר ו ו ע ר ק צ ע האָט אין יענער צייט געהאַט אַן אָפיציעלע ליסטע פון איין און צוואַנציק טויזנט טויטע. אין מיין צייט האָב איך בלויז אָנגעטראָפן נאָר יחידים פון צענדליקער טראַנספּאָרטן און האָב פאַרלוירן די גענויע צאָלן פון זייערע גרופן. ערשט אין מיטן יולי, ווען אַלע יידן-רעזערוואַרן זענען שוין אויסגעשעפּט געוואָרן, איז געבליבן פאַר דער פאַבריקס-לייטונג דער איינציקער אויסוועג: מ א י ד א נ ע ק . אַזוי

ארום זענען מיר געבערענגט געוואָרן דעם 28סטן יוני פון מאידאנעק אין סקאַרזשיסקאָ. דאָס איז געווען איינער פון די געציילטע טראנספּאָרטן, וואָס זענען ארויסגעפירט געוואָרן לעבעדיק פון מאידאנעק. דעם דריטן נאָוועמבער 1943 זענען די געבליבענע בערך 22 טויזנט יידן אין מאידא־נעק דערשאָסן געוואָרן אויף איינעם פון די מאידאנעקער פלעצער. אָבער וועגן דעם דארפן שוין דערציילן די איינציק־געבליבענע עדות אליין.

די אַקציע פון דאָזיקן בוך הייבט זיך טאַקע אָן מיט יענער תקופה, מיט וועלכער דער מחבר האָט אליין מיטגעלעבט. ער לייזט זיך דאָ בלויז אויף און גיסט זיך צוזאמען מיט איינעם פון זיינע העלדן.

נאָכוואָרט פון מחבר צום אַריינפיר

אַלס איינער פון די געציילטע שרייבער, וואָס האָט אדורכגעמאכט די גאַנצע 6 יאָר פון היטלעריסטישן רעזשים אין פאַרשידענע מינים לאַגערן און געטאָס און דאָך לעבן-געבליבן, האַלט דער מחבר, אַז ער האָט אַ גע־ וויסן חוב צו באַצאָלן, דערפאַר וואָס דער גורל האָט פאַרשוינט זיין לעבן. ער האָט זיין חוב פאַר די הונדערטער טויזנטער חברים און ברידער פון פאָלק, וועלכע זענען מיט אים צוזאַמען אַוועק און פאַר זיינע אויגן אומגע־ קומען — זיי מיט עפּעס-וואָס צו פאַראייביקן. ער האָט אויך זיין חוב פאַר די לעבעדיקע:

דער מחבר, וואָס האָט אַלע יאָרן גרויל מיטגעמאַכט אַלס ייד, האָט געקענט, מער ווי יעדער איינער, אַריינבליקן אין די תהומות פון דער מענטשלעכער נשמה, אינעם ים פון מענטשלעכע ליידן. ער גלויבט, אַז בכדי די וועלט זאָל נישט מיטמאַכן נאָך אַמאָל אַזאַ אָדער אַ קלענערן קאַ־ טאַקליזם — בפרט מיר יידן — מוז מען זיך באַקענען אביסל טיפער מיט דעם געשעענעם; מוז מען אַריינדרינגען אינעם קאָמפּלעקס פון מענטש־ לעכן נשמה-פּלאָנטער און דערגיין צום מיטל, ווי אַזוי מיט מענטשן אומ־ צוגיין און זיי פאַרהיטן פון וויטערדיקע האַנדלונגען אַזעלכע. דאָס וועט אָבער, גלויבט ער, קיינמאָל נישט געשען, דאַן ווען מ׳וועט בלויז כראָניק־ אַרטיק דערציילן די קאַרדינאַלע שוידער־אַקטן און נישט באַמערקן די אַלע קליינע און גרעסערע זאַכן און פּאַסירענישן, וואָס האָבן איבערגעפורעמט און איבערגעקנעטן ביסלעכווייז די מענטשלעכע פּסיכיק; זי צוגענויגט אַנ־ דערש צו דענקען און אַנדערש צו האַנדלען. צוליב דעם האָט דער מחבר

באַשלאָסן אָנצונעמען אין אַלע זיינע ווערק, וואָס ער פאַרמעסט זיך צוגרייטן אויפסניי (זיינע אַלע דאָקומענטאַרע ווערק, וואָס ער האָט אין פאַרלויף פון די צייטן אָנגעשריבן געהיימערהייט אין יעדן לאַגער באַזונדער — זענען אים פאַרלוירן געגאַנגען ביז צום לעצטן בלעטל), די בעלעטריסטישע פאָרם; אויב ס'איז איבערהויפּט מעגלעך אַזאַ תקופה צו שפּאַנען אין וועלכער ס'איז פאָרם און סטיל. ער ווייסט עס אַליין ווי שווער עס איז זיין וועג. צו־גרויס איז דער באַלאַסט פונעם געזעענעם און געערטן; צופיל זענען עס די בילדער און געשעענישן וואָס שפּאַרן זיך דורך דער פעדער, אַז ער זאָל זיך קענען דערלויבן יעדן מאָמענט באַזונדער צו שילדערן מיט קינסטלערישער גענויקייט. אויף אַזויפיל וועלן אים אפשר זיינע יאָרן נישט קלעקן... און ווען יאָ, וועט ער עס זיכער טאָן מיט דער הילף פון זיין צייט, מעגלעכקייט און ענערגיע. דערווייל מוז ער אינמיטן שילדערן אַריינפירן גאַנצע קאַפּיטלען כראָניק, בכדי צו דערגענצן און צו פאַרטייטשן די אַקציע. איינס טוט ער אָבער: ער קלייבט אויף פאַקטן, ברעקלעך נישט־דערלאָשן לעבן, קליינע נשמה־אויפפלאַמען און אַלץ נאָך וואָס ס'האָט זיך איינגעקריצט אין זיין נשמה און זכרון און באַמיט זיך עס צו פאַרפיקסירן טריי און מיט האָר־גענויקייט. ער ווייסט, אַז ער איז אפשר פון די ערשטע און איינציקע, וואָס טוען דאָס און שפּירט דערפאַר די גרויסע אחריות וואָס עס פאַלט אים צו. איז גאַנץ מעגלעך, אַז עס וועלן נאָך אים קומען אַנדערע; פּסיכאָלאָגן, קינסטלער און היסטאָריקער, אויף וועמען דער באַלאַסט פון אַזויפיל זכרונות וועט נישט הויערן און זיי וועלן דאָס באַשריבענע קענען איבערפאַרדייען און פאַרטיפן. און אפשר וועט אויך די צייט־דיסטאַנץ טאָן דאָס איריקע. אַלנפאַלס האָט דער מחבר נישט געמיינט דערמיט צו שאַפן קיין ליטעראַטור, טראָץ זיין ליטעראַרישער מעטאָדע פון באַשרייבן; דאָס האָט ער בלויז געהאָפט אַזוי אַרום צו קענען געבן אַ טיפערן דאָקומענט — און בלויז אַ דאָקומענט! — פון דעם וואָס יעדעם ברעקל פון זיין גוף און נשמה האָט אין זיך אַריינגעזאַפט. ער האָט עס אפשר נאָר געמאַכט לויט זיין אייגענער אויפפאַסונג און אייגנאַרטיקן אופן.

פאַריז, אין סיון ה"תש"ו

אַ שמועס פון מחבר מיט איינער פון זיינע הויפּט-העלדינם

(פּראָלאָג)

I

...דו לעבסט שוין היינט נישט, דו שטאָלצע פרוי און פּראַקטאַטיש מיינער. די גערדיכטע אומבאַקאַנטע וועלדער, וואָס פירן פון סקאַרזשיס־קער לאַגער אינעם האַרץ פון דער חרובער וועלט, האָבן דיין גוף איינגע־שלונגען אין יענער נאַכט פון בהלה-לויף און צוזאַמען מיט הונדערטער אַנדערע דיך אָוועקגעשלעפּט אויף די פינצטערע וועגן פון גורלס פּראַגע־צייכן... ווייס איך נישט, פאַרוואָס גראָד דו האָסט גענומען אין די לעצ־טע טעג פייניקן מיין אַסקעטישע האַלוציגאַציע און מיך וועקן, כ׳זאָל אויפלעבן פאַר דיר אויף מינוטן, אויף שעהן נאָך דיין זיכערן טויט...

ווידער זע איך דיך — ווי אין מיין פאַנטאַזיע פון יענעם תשעה-באב טאָג, דעם לעצטן אין לאַגער — מיט דיין גאַנצער, שיינער גע־שטאַלט. רויטע, בלוטיקע פינטעלעך שטרייכן אַדורך מיט אַ געהיימער שריפט די געשיכטע פון דיין לעצטן פאַרגיי. די גאָלדענע האָר־לאָקן דיינע ווילן נישט פאַרשווינדן אין דער קאַלטער ערד צוזאַמען מיט דיר — טוליען זיי זיך צווישן די גרעזער, ווי זיי וואָלטן דאָרטן נאָך געזוכט זייער לעצטע שוץ. אויף דיין פּנים זע איך נאָך די לעצטע ברכה פון דיין יונג-פרוילעכן טוי; ס׳שלייכן זיך אָבער שטיל אָוועק די לעבעדיקע פאַרבן דיינע הינטערוויילעכץ... ווי זיי וואָלטן זיך געשעמט דערמיט, וואָס זיי פאַרלאָזן דיך אַזוי איינזאַם און אַדורכגעשאָסן אינמיטן אַ דייטשן וואַלד...

ליגסט נאָך אַלץ אַזוי אויף אַ זײט. די שטײפֿע ברוסט שיקסטו פֿאָראויס, ווי דו וואָלסט דערמיט אויסגעשאָסן מיטן לעצטן ברעקל מוט דײנעם קעגן זײן שטאַרקײט, דעם טויט, וואָס קומט אָן.

צוויי פּוילישע שקצים, מיט גרויסע איבערגעבראָכענע צײן שטײען און מאַכן זיך לוסטיק איבער דײן טויטער שײנקײט און איך שטײ אין אַ זײט אַ שאַטנדיקער. מײן קערפּער וואַרט נאָך אויף זײן גורלדיקן משפּט, צוזאַמען מיט די וואָס דער וואַלד האָט נישט באַוויזן אַרויסצולאָזן, אָבער איך אַלײן שטײ אין גאַנצן איבער דיר, דורך פּלאַטער־וועגן געקומען, מיט פּאַראַליזירט־ייִדישער מאַכטלאָזיקײט. קײנער זעט מיך נישט דאָ און קײנער קען מיך פֿון דאָ נישט פֿאַרטרײַבן אָדער שטום מאַכן ווי אײַך אַלע, די אַנטלאָפֿענע און אומגעקומענע. מיט אײן אויג גרײף איך אַרום די בוימערדיקע אומעט, וואָס האָט דיך געריפֿן, געלאָקט און פֿאַרצערט און מיטן צווייטן קוק איך אויף דיר און זע דיך בײַ דער גסיסה פֿון דײַן דערהויבענער שפּלדיקײט... כ'שטײ און ווײס אַלײן נישט, ווי אַזוי עס קומט צו מיר, אַז מײַנע ליפּן שעפּטשען עפּעס; אַ געמיש אַזאַ צווישן לײדנשאַפֿט און באַנג אויף אַזעלכעס, וואָס האָט נישט געדאַרפֿט און נישט געטאָרט טויט זײַן... ברום איך דײַן נאָמען?...

איבער מיר וואַקסט אַרויס דאָס געשטאַלט פֿון אים, דער וואָס האָט זיך פֿאַרפּלאָנטערט אין דײַנע טעג אַרײַן און ביסט מיט אים אַנטלאָפֿן פֿון לאַגער אין וואַלד אַרײַן... דאָס פֿײַער פֿון זײַנע אויגן באַהעלט אַביסל זײַן אַשיק־פֿאַרקוילט פּנים. ער בליצט־אויף איבער מיר מיט יענעם גלאַנץ, וואָס בלויז אויסגעלאָשענע קענען באַזיצן... מיט אַ פֿאַרדונערטן מח הער איך גיכער דורך זײַטיקע וועגן, דורך מײַן הויט און האָר, אײי־דער דורך מײַן געהער, זײַן שטילן פֿאָרוואורף, געמישט מיט פֿאַרוווּנדערונג: אויך דו! דו ווײנסט אויך איבער איר? ער פֿאַלט מיט אַ האַנט אויס־געשטרעקט אין דײַן זײַט. בײַ די צוויי געשטאַלטן מיט די איבערגעבראָ־כענע צײן רײַסן זיך אָפּ שטיקלעך עקלדיק געלעכטער און לויפֿן אַוועק פֿון זײ, ווי אין מטורפֿן באַהאַלטן זיך; און קוילערן זיך שווער אַוועק צווישן די בײמער... אויף מײַן שטערן ברענט נאָך זײַן לעצטער צאַרנ־דיקער בליק. ווײַל איך זיך צוריקציִען, ווי אַמאָל, און קען מער, אין אַנ־

בליק פון דיין פארגליווערטקייט, קיין שוץ־מויער נישט דערגרייכן... איצט האט דער קאמף מיט זיך, דאס צוהילף נעמען מארגנדיקע טעג און בלענד־האפענונגען פון ווייטער, זיך געענדערט. דא האט זיך דאס ווארטנ־דיקע געענדיקט... דו ביסט אריבערגעגאנגען יענע גרענעץ, נאך וועלכן אלץ איז שוין צו־שפעט, ווען אלע טרייסט־אטעמס ווערן פארריגלט דורך א תהום. וואקסט ארויס א באנג, וואס קיינער קען מיט גארנישט מער צעשטערן. איצט וועט שוין גארנישט מער נישט זיין...

איז ער דיר נאכגעלאפן, בכדי זיין רעכט איבער דיר צו דערהאלטן אויך דארט, אין די בלויע סטעפעס פון טויט? בין איך דאך נאך דא און קען צו איינעם פון אייך ביידע נישט דערגרייכן — פארוואסזשע ברענט מיך אזוי זיין בליק? און פארוואס טויכסטו אויף, אויך דו! אין שלאפלאזע נעכט און פארפלאנטערסט זיך אין מיינע האלוצינאציעס?...

II

אין פארצווייפלונג ווער איך שטענדיק ברוטאל. און היינט בין איך פארצווייפלט פון די פרייהייטס־יסורים — מרייב איך דיין שאטן פון זיך! איך שארף אן מיין געווער און וויל פון זיך ארויס ארויסרופן דאס טונקלסטע פון דיר, דאס ערגסטע און עס ארויפשווארצן אויף דער ווייסער דערשראקנקייט פון פאפיר... מיין איך דיין שאנד איבערצולאזן פאר דורות, אדער וויל איך בלויז דערמיט פארכלאראפארמירן מיין באנג נאך דיר; בלויז אזוי ארום דערשטיקן די בענקשאפט, וואס איז דורך דיר נישט אויסגעגלעט געווארן?... זוך איך פאר דיר זונה־הערנער אדער דו האסט זיי באמת מיט חוצפה געטראגן ווי א צירונג? זע, זע, ווי איך ווער דאס שטרענג, ווי איך ציל מיינע פיילן ביי דיין אויפוועק אין מיר! איך גיי דיך משפטן!... היינט קומסטו צו מיר א פארלוירענע, אן אוועקגע־שווומענע דורך שטראמען, וואס קענען בלויז צוריק ברענגען א נישט־אנגערירטן שאטן — זוך איך אפשר בלויז די טונקלקייט, וואס כ'זע איבער דיר, בלויז דערפאר, ווייל דיין בלוט און פלייש האט זיך שוין פארקנעטן אין א שוין אויף־אייביקן בלויז־באגער? זאל איך אפשר איבער דיר איבערגיין אין שווייגן, אז דו און איך — מיר זאלן ביידע מער נישט צער'ן? — — —

דיין געשטאַלט אָבער קריכט אַרונטער אונטער מיינע צוגעמאַכטע אויגן, פאַרבאָרגט זיך אין די געהיימסטע קעמערלעך פון מח... און איך, דער גרויער פּרוש, שריי אין זיך, בריל צו זיך, דעם שטאַרקערן פאַר זיך אַליין, נאָך הילף קעגן דיר, נאָך רעטונג... דו אָבער ביסט איצט קאַלט און גרויזאַם... קוים וואָס דיינע ליפּן באַוועגן זיך: דו ביסט איינמאָל שוואַך געוואָרן און אין דיינע געדאַנקען מיך גערופן, די אָרעמס אויסגעשטרעקט נאָך וועמען אין ליידיקן חלל אַריין... דו ווייסט נישט נאָך וועמען? איך אָבער ווייס. כ׳בין געווען אונטער דיין נשמה און געהערט, ווער ס׳האָט מיך פון דאָרט גערופן...

איצט טרייבסטו מיך אַוועק, ווי דו האָסט זיך אַליין געטריבן. איך וויל אָבער נישט אַוועקגיין. כ׳וויל אין דיר אויפוועקן יענע געפילן, וואָס דו האָסט פאַר מיר און פאַר זיך אַליין פאַרבאָרגן. מיט דעם גאַנצן נאַקעט פון א טויטער, וואָס האָט שוין אין לעבן גאָרנישט וואָס צו זוכן; נישט קיין געניוס און נישט קיין פרייד קום איך דיך באַאומרואיקן. נישט פאַר זיך, נאָר פאַר דער וועלט, אין וועלכער עס וועלן שוין וואַרטן אומזיסט די חובות פון נישט-אויסגעשעפּטע פריידן, וועלכע מיר האָבן נישט געקענט אויפמאָנען...

ווידער וויל איך עפּעס אָנהייבן, עפּעס צו זאָגן... אָבער דיין שאָטן שטייט שוין איבער מיר, האָט איבער מיר די געוואַלט. אויך אין מיר שרייט עס מיך איבער: ש וו יי ג ! ... פון אַלע מיינע רייד און אַרגומענטן רייסט זיך בלויז אַרויס ביז צו דער ליפּן-דערעפענונג איין קורצע פראַגע: וואָס ווילסטו אייגנטלעך פון מיר?

אירע ברעמען-בויגנס פאַרציען זיך שאַרף און דראָענדיק: איך וויל דיך אין עפּעס דערמאָנען. געדענקסט? האָסט אַמאָל אָנגעשריבן א ווערק; ביסט געוואָרן מאָראַלישער שופט און אַלעמען געשמיסן מיט דיין פעדער-בייטש. דו האָסט באַשולדיקט! אַזוי מיך, אַזוי אַנדערע מיט מיר. ווען דו האָסט עס פאַרגעלייענט, האָט עס מיך געזונט געקאָסט, נערוון... דאַן האָב איך נאָך געלעבט און זיך מיט אַלץ איבערגענומען. היינט וויל איך דיר בלויז זאָגן: אוים דערמיט! דו ביסט געקומען מיטן טרויער איבערן טויט פון מיליאָנען און געוואָלט דעם טויטן גייסט אויס־

שפּרייטן אויך אויף די, וואָס האָבן ערשט אויפן טויט געוואַרט. ווילסטו, אַז דאָס לעבן זאָל פאַרשווינדן אויך פון די, אין וועלכע עס ריזלט נאָך קאָכיק בלוט? הערסטו דען ניט, ווי דיין אייגן בלוט וויל דיך שטייניקן דערפאַר!?

ביסט געווען מיט אונדז אַלע, געזען ווי מען דאַרף דאָס, וואָס איז באַשטימט אויף אַ גאַנץ לעבן, פאַרשלינגען אין טעג — ווייל די וואָכן וועלן עס שוין איבעררייסן... און דו האָסט זיך אין אַ זייט געשטעלט. מיר האָבן אַלע מאָל געזען אין אונדזער פּאַראַויס יאָרן; ביז אַ וואָלקן האָט פאַר אונדז פאַרשטעלט דעם מאָרגנדיקן טאָג — האָבן מיר יעדע שעה, ווען מ'קען נאָך צאַפּלען, געוואָלט אָפּגעבן דעם גאַנצן יאָרן-באַלאַנס, וואָס איז אין די אבֿרים געלעגן מיט דערוואַרטונג. האָסטו עס דען אַליין ניט געשפּירט? האָט דיין לעבן דען אין דיר ניט געוויינט: צעעפן אַלע טויערן און זאָל אַלץ אַרויסברעכן זיך אין שטורעם! לאָז פאַרן קבֿר אַ בלויזע מידע הוילקייט... דו האָסט עס ניט געקענט, ווייל דו ביסט געווען צו שוואַך און צופיל מוטלאָז, אַז דו זאָלסט זיך קענען אַרויסרייסן פון דיינע נעכטיקע קייטן, וואָס האָבן דיך איינגעצוואַנגט. שטיל אין זיך האָסטו אפשר געוואַרט אויף אַ צווייטנס הילף, וואָס זאָל קומען און דיך מיט אַלע הפקרדיקע געוואַלטן אַריינשלעפּן אין דעם זינלאָז־בלינדן שפּיל פון אַלץ פאַרגעסן; פון אַרויסרייסן ביי יעדער מינוט דאָס וואָס ס'איז נאָר אין איר פאַראַנען — — — אַזעלכע זענען צו דיר מיט דעם גאַנצן כּח פון הפקר ניט געקומען — ביסט אַזוי געבליבן אַן אַרויסגעשליידערטער פון דיין נעכטן, וואָס איז אין ערגעץ ניט פאַרשלונגען געוואָרן... און אפשר האָסטו מאַראַליזירט בלויז דערפאַר, ווייל דער הפקר האָט צו דיר ניט באַנוצט זיינע אייזערנע אָרעמס און ניט אַרויסגעטרייסלט פון דיר די אינעווייניקסטע שטריק? אפשר האָסטו בלויז געשריגן איבער אים בלויז דערפאַר, וואָס ער האָט זיך נעבן דיר בלויז פאַרבייגעשאַרט; פון כעס און ניט פון ווייטיק... האָסטו זיך אַמאָל כאַטש מודה געווען שטיל אין זיך, איידער דו ביסט געקומען שטראָפן, זיך אַליין פריער נאָכ־געפאָרשט, בכדי ערלעך צו זיין — — — —

דו זאָגסט: נשמה... כ'וויל אָבער, אַז דו זאָלסט צום ערשטן דיין

אייגענע נשמה איבערקנעטן. דו שרייבסט אַן איבערגעבויגענער אין דיין אָפּגעשלאָסענעם ווינקל מיט אַ מומיען-האַנט; מיט שורות וואָס האָבן די ליכטיקע וועלט נישט געזען; ווילסטו זיין דער נזיר פון דער וועלט, פון אונדזער צייט — האָט דיר קיינער נישט קיין רעכט צו שטערן. דו אָבער שרייבסט... דיין פעדער איז שאַרף און שפּיציק; דו גרייטסט זיך אונדז אויפצולעבן און גלייכצייטיק אונדז צו שטעכן פאַר דעם מינדסטן לעבנס־חשק און גאַווערן פון געגנום-גיר גראָד אין טעג וואָס זענען קיין טעג נישט געווען... בין איך דיר געקומען זאָגן: דו האָסט נישט קיין רעכט דערצו! קום נישט מיט קיין אויפגעהויבענעם פינגער און ווי אַ נביא פון פאַר־צייטנס שרייען איבער אַלעמען: איך באַשולדיק אייך! דו האָסט דער־צו קיין רעכט נישט פון דעם קליינעם צימערל אַרויס; דו מוזט צוערשט צערטלען און ווערן געצערטלט; דו זאָלסט צוערשט אַריינאָטעמען איין־מאָל די לופט מיטן שמעקעוודיקן וואַלד, פילן די היילדיקע ווירקונג פון איעדער באַריר מיט אַ לעבנס-פינגער. דו וועסט אפשר דאַמאָלסט קומען און שרייען: איך פאַרשטיי! איך וויל!... פאַרוואָס זאָלסטו קומען ווי אַן אויסגעטרוקנטער סקעלעט, וועלכער שרייט נאָך די לעבעדיקע גופים, וואָס גייען פאַר אים פאַרביי; און נאָכשרייען פון קנאה אָדער פון דער לאַנג-איינגעלעבטער סקעלעטן-ראָל זיינער אַרויס: העי, איר... פאַרשאָלטן זאָלט איר זיין פאַר אייער ווילן צו עקזיסטירן! טראַכטן זאָלט איר ביי יעדער מינוט, וואָס איר קענט אַרויסרייסן פון דער אָפּגעווישטקייט — אויב איר דאַרפט זי אויסנוצן אָדער דאָס דערשטיקן... ביז דער לעצטער מי־נוטן-שאַנס פון לעבן וועט פאַרשווינדן...

קום און זע: דו האָסט יאָרן לאַנג געשריבן, דו אַליין האָסט געבלע־טערט די טויזנטער בלעטער פון דיינע מאַנוסקריפּטן און זיך מיט זיי פאַרשכורט... נו, וואָס איז פון זיי געבליבן? היינט פאַרשטיי, דו מיס־טיקער און לעבנס-פאַרניינער! דער זעלבער גורל וואָס האָט דיין נאַקעט לעבן אַדורכגעטראָגן דורך אַלע געפאַרן און דיך אָוועקגעשטעלט ביי אַ ברעג; די זעלבע באַשטימטקייט האָט ביי דיר אַרויסגעריסן דיין צען־יאָריקע כתבים-מי... דו האָסט געשריבן — און ער, דער גורל, האָט פאַר ניכטעט. אַ גײעג אַזעלכער צווישן שאַפונג און פאַרניכטונג; האָסטו

דען, גריבלער אין געשעעניש, פון דעם גארנישט געלערנט? ווילסטו ווײַטער אָנהייבן דיין לעבן און שרייבן מיט פארמשפטן יעדן געפיל פאר קערפער־ווארעמקייט און לעבנס־דערהאלט, זאל זיין דורך ספעציפיש־אויסגעקרומטע ווענן וואס מיר זענען אויף זיי ארויפגעשטויסן געווארן? ווילסטו נישט אָנהייבן אויך אונדז צו פארשטיין, זיך אליין מתודה זיין, אז דו ביסט דער זעלבער, בלויז טיף אין זיך, געוועזן? — — — קיינער קען דיר דאָס לעבן נישט אויפצווינגען. דו קאָרעגירסט: נאָכן געזעענעם, נאָכן איבערגעלעבטן!... האלטסטו דען אָבער, אז דאָס איבערגעלעבטע, אז דאָס געזעענע און געשעענע איז עפּעס אנדערש געוועזן ווי א מוראדיקע טראגעדיע, וועלכע מוז אויף ווייטער אויסגעמיטן ווערן? מוזן דען שוין אלע מענטשן בלייבן קאלטער מארמאָר און פארחתמעטע מיטן שאָטן פון טויט?

ביי דיר טיף האָסטו אליין געבענקט צום רויש פון הפקר, האָסט בלויז פון געוווינהייט זיך איינגעביסן מיט די ציין אין אייגענעם ווילן; האָסט מיין שאָטן געטריבן צוזאמען מיט די לעצטע רעשטן פון דיין יוגנטלעכן אינסטינקט; פונקט ווי דו פארטרייבסט איצט דעם לעצטן זכרון דערפון, וועלנדיק זיין דער טאָן־געבער פון דער בייזער גערעכטיקייט. איז עס אפשר דיין רעכטלעכע רעכט די אייגענע יונגקייט צו דערשטיקן, ביז וואנעט דיין יונג בלוט וועט, פאר שקיעה ערשט, דיך גובר זיין — פארלאנג עס אָבער נישט פון אלעמען! מיט דער איבערגעבליבענער קראפט פון מיין שאָטן וויל איך דיך אויפצווינגען צו באזינונג. דו פארמעסטסט זיך צו שרייבן א באשולדיקונגס־אקט אויף קעגן אונדז, וואס די ווירקלעכקייט האָט שוין נישט איינמאל פון דיינע הענט ארויסגעריסן — וויל איך, אז דו זאָלסט צומערשט שפירן די לעבנס־פארהעלטענישן אויף דיין אייגענער הויט, זיי נאָכאמאָל אדורכפירן דורך דיין גאנצער טיף, איידער דו גייסט שרייבן, איידער דו גייסט משפטן; כ'וויל נישט, אז דו זאָלסט פון א מייזנלאָך אורטיילן די האנדלונג פון מיר און נאָך אנדערע אזעלכע, וואס האָבן זיך צוגעהערט צו דער שטים פון בלוט און צום רוף פון לעבן — וואס האָט זיך דערלאנגט ביז הינטער די לאַגער־דראָטן. וועסטו זיך שטעלן מיטן פנים צו דער זון, וועט מיין געשיב־

טע און זייערע אַנדערש מוזן געשריבן ווערן... דאַן וועסטו מעגן אַפילו צאַרנדיק זיין...

III

ווידער הייב איך אָן צו זאָגן: איך פאַרשטיי און קען דאָס לעבן פון דער אָפּגעשלאָסענער וועלט מיינער אַרוים; אַז נישט פון סקעלעטן־פאַר־אורטייל אַרוים האָב איך געשריבן דאָס וואָס כ'האָב געשריבן... און אַז עס זענען פאַראַן גרענעצן, וואָס קיין בן־אָדם איז נישט דערלויבט זיי אַריבערצושפּרייזן... נישט איך בין דער שעפער פון יענע גרענעצן און נישט איך וויל זיי עמעצן אַרויפצווינגען. איך האָב זיך בלויז באַמיט, פאַר זיך אַליין, פעסטצושטעלן, וועלכע גרענעצן עס מוזן באמת געהיטן ווערן; בפרט אין אַזעלכע מאָמענטן ווען פאַר אַלעמען — אויך פאַר די לעבעדיקסטע אין לעבן גופא — פאַרפּליכטעט אַ געוויסע מאָס פון מאַ־ראַלישער צוימונג און טרויער... אַז איך קען נישט די ערשטע שריפט מיינע, אויפן שוועל פון מיין ניי לעבן, אָנהייבן מיט אַ צוואה פאַר מיין נעכטיקן געוויסן... און נישט אַלץ מעג מען, טאָר מען פאַרשטיין, הגם מ'באַגרייפט עס אין זיך — — —

...ווייס איך נישט, אויב דאָס איז בלויז איר שטים געווען אָדער דאָס קול פון יענעם צווייטן אין מיר גופא, וואָס האָט געדונערט: דו קענסט עס נישט! דאָס לעבן אַליין, דאָס סאַמע נאַקעטסטע לעבן אַפילו, איז אויך נישט גרענעצלאָז. די נאַטור האָט אין ממש־מיטן פון אירע פריידן אוועקגעשטעלט אַ גרויסן סלופּ מיט דעם אויסגעשריי: גענוג! און דאָס לעבן אַליין וואָרנט פאַרן אַריבערגיין ווייטער ווי מ'דאַרף. פּחדנים בלויז ציטערן זיך צו דערנענטערן צו די גרענעצן...

איר שטים ווערט דערווייל פאַר מיר קלאָר און דייטלעך: דו ווילסט, איך זאָל דיך נישט מאַטערן מיט מיין אויפרעגנדיקער אָנוועזנהייט? גוט, איך וויל דיר נישט אויפצווינגען מיין געדעכעניש. אַ טויטע בין איך און ווי אַ טויטע וועל איך צוריק פאַרשווינדן אין מיין נישט־זיין... איין זאַך וויל איך דיך וואָרענען: אין דיין שרייבן זאָלסטו נישט דער־

פילן דעם חוב בלויז פאר זיך אליין; שטעל זיך נישט אויף דער זייט פון די, וואס זענען שוין אוועק אין דער פארשלינגענדיקער גרויזאמקייט און ווער נישט זייער תובע. קיינער ווייסט נישט, וואס זיי האבן פון זייערע קברים צו אונדז ארויסגעשריגן; אויב זיי האבן געוואלט, מיר זאלן אין די לעצטע געשענקטע טעג אונדזערע זיך שוין פילן ווי פארשטייניקטע אדער זיי האבן צו אונדז ארויסגעברילט: מיר זענען שוין צעפאלענע — ראטעוועט איר ארויס פון חורבן די מינוטן וואס זענען אייך נאך געבליבן... קענסטו זיכער זיין, אז דו האסט קלאר געהערט זייער לעצטן ווילן? שרייב! נאר מיט א פעדער־פליכט פאר אלעמען, ווי פון לעבן... און ווייטער וועט דיך שוין די פעדער־אינטואיציע פירן אויפן ריכטיקן וועג. קענסטו דאס?!

איך וויל נאך געווינען עטלעכע מינוט צייט צום נאכדענקען; יענער אבער, מיין טאפלט־גייער אין מיר, איז שוין אבער איינשטימיק און באשליסט: י א ! — — — —

**
*

ווייל איך מער נישט פארשטאפן די אויערן פאר יענע טענות, פונקט ווי איך וויל נישט דערביי פארגעסן אין גאנצן, אז עס האט אזוי ווי געטאן צווזעענדיק. שרייב איך בלויז די געשיכטע פון דעם וואס ס'איז געוועז, דערשטיקנדיק אין די שורות דעם אויפגעברויזטן צער און צארן אויף די, אויף וועלכע מ'טאר זיכער נישט בייז זיין. מיטן באוווסטזיין, אז ס'איז נישטא דער הייליקער, וואס זאל מעגן זיי באשולדיקן אדער פארשרייען — טוען מיר זיך אלע אויס מעשים־נאקעט און ווער ס'האט מוט און גערעכטע זיכערקייט אין זיך, זאל ער טייטשן און באגרייפן, זאל ער בארעכטיקן אדער אורטיילן...

קאפיטל איינס

I

ווי א גנב, וואָס שלייכט זיך מיט א גנבה, ציט אָפּ פון גרויסן שטיי־ נערנעם שליאַך א קליין, שמאָל וועגל. ווי אין טיפע ווייען, שלענגלט עס זיך, ווארפט זיך אין קרומע ליניעס און גראָבט זיך איין מיטן שמאָלן, פארשטויבטן גוף צווישן די הויכע, פארשוויגענע ביימער. לאנגע יאָרהונ־ דערטער זענען דאָ געשטאַנען געדיכטע איינגעדרימלטע וועלדער און אָפּ־ געהיטן דעם סוד פון זייער באוואקס און יעדער האָט זיך מורא געהאט צו פארמעסטן מיט טעמפּער האַק־גבורה אויף זייער שווער־לייביקער זקנה. ביז ס'איז געקומען דאָס צעטרעטענע, איינגעקורטשעט־קליינע שטעגל און זיך געלייגט זיי צופוסנס מיט געבעט און הכנעה: לאָזט אריין, אלטע לייט... לאָזט אריין א שמאָל פּאסעקל גאנג... האָבן זיך די גרויסע גיגאנטן עטלעכע מאָל איבערגעמורמלט צווישן זיך און די צעקוד־ לעטע קעפּ נאָך העכער פארריסן צו די הימלען, ווי זיי וואָלטן דאָרט גע־ זאָגט: מיר זענען הויך, זענען מיר... מיר פירן געשפּרעכן בלויז מיט דער בלויקייט פון ברייטע הימלען און בלויז קעגן הוראגאן־צעפּאָכעטע ווינטן שטעלן מיר זיך אקעגן... איז נישטאָ וואָס איינצוטענהן מיט א דארער אויסגעצערטער סטעזשקע... עס וויל אריין — זאָל עס... וועט זיין נאָך עפּעס, וואָס וועט מיט אונטערטעניקייט ליגן ביי די גבורהדיקע וואָרצ־ לען און פארלירן זיך אין אייגענער גאָרנישטדיקייט. האָבן מענטשלעכע טריט אָנגעהויבן פאַרזיכטיק צו באַטרעטן איין שפּאַן נאָכן צווייטן.

צומערשט האָט דאָס שטעגעלע זיך געשאַרט אויף די שפּיץ־נעגל, געזוכט זיך אַ וועג אין דער זייט פון די ביימער; מוראַ געהאַט אַ העכער גרעזל צו צעטרעטן... די מענטשן זענען געגאַנגען מיט באָרוויסע טריט, ווי זיי וואָלטן זיך געשראָקן עמעצן נישט אויפצוּוועקן דאָ פון שלאָף און אַריינברענגען אין צאָרן... ביי יעדן קרעכץ פון אַ טריט האָט זיך אויסגעוויזן, אַז אָט־אָט וועט איינער פון די גרינע שטאַרקייטן אַ צעפּן טאָן אַ נישט־געזעענעם ים מיט אויגן און זיך בייז צעברומען: וואָס טוען דאָ אַזעלכע באַשעפענישן!? ביים אַריינקומען אין דער ערשטער טונקעלער רייף פון וואַלד האָט זיך אויסגעוויזן, אַז באַלד וועט איינער פון אָט די אומהיימלעך־שטייפע גבורים זיך געבן אַ וואָרף און דיך צודעקן אויף אייביק מיט זיין טונקל־גרינעם גוף...

דער גרויסער שטיינערנער שליאַך איז געווען ברייט און זיך געצויגן איבער אויסגעבויטע שטעט פול מיט רחבות און טומל; דערפאַר אָבער האָט דאָס שמאָלע קינדישע שטעגל זיך אָפּגעריסן פון שטיינערנעם סקריפּ און פאַרלוירן זיך געבלאָנקעט צווישן דער טונקל־פאַרגראָזטער איינגעשוויגנקייט וואָס האָט נישט געלאָזט ווייטער... בלויז אַ באָרוויסער חלוש־טריט האָט דאָ אַמאָל נאָכגעשעפּט דעם פרייליכן רויש פון דעם מוטער־וועג...

עס זענען געקומען די דייטשן און פאַרלייגט אַלע וועגן מיט זייערע זודיקע מאַשינען. די שטעט און די בכבודיק־אויסגעפלאַסטערטע וועגן זענען פאַר זיי צו־ווייניק געווען. גרויסע שטאָלערנע חיות זענען אַרומגעקראָכן איבער אַלע וועגן און אומצופרידן געבורטשעט; ס׳איז זיי ענג געוואָרן... אויך די אייזערנע חיות האָט עס גענומען ציען צום וואַלד — — די קנאה פון יאָרן האָט אַרויסגעפלאַצט פון די שלאַנקע איינגעווידן ביים קליינעם פאַרנאַכלעסיקטן טריט־שלענגעלע און עס האָט זיך גענומען וואַרפן אויף אַלטע, בכבודיק־צוריקגעהאַלטענע ביימער, וואָס האָבן זיך אים געשטעלט אין וועג... דאָס ערשטע מאָל האָבן זיך די הויכע בעלי־גאוה גענומען קעגנשטעלן דעם נעכטיקן בלייכן וואָרעם, וואָס זיי האָבן אַריינגעלאָזט צו זיך פון זיין גרויסן שפלות־וועגן; זיי האָבן מיט די נעגל פון זייערע וואָרצלען זיך געקלאַמערט אין דער מאָכיקער ערד און

געשטעלט אַ פּראָטעסטיקן ווידערשטאַנד... אַ פֿלינקער שטויב איז אָבער שנעל אַוועק צום הויפּט־וועג און מיט אַ מסור־טריט געבערענגט צו פירן עטלעכע שטאָלערנע ריזן... דער שטויב איז געלאָפן פאָראויס און פאַרשיט ביי די זקנים די נאָדלדיקע האָר און נאָך אים האָבן די משונהדיקע טייוולאָגים געקראַקעט פון דערווייטנס אויף אַ פרעמדער שפּראַך. מ׳האָט אָבער געקענט פאַרשטיין, וואָס זיי האָבן דאָ צו זאָגן: ווער שטערט דאָ אַ וועג אַדורכצושניידן!?... פון די געפּאַנצערטע ברומערס זענען אַראָפּגעשפּרונגען עטלעכע הויכע, באַוואָפנטע מענער מיט מלבושים פון וואַלדיקן קאָליר און שוין דער ערשטער קרעכץ פון זייערע שטיוול האָבן אָנגעזאָגט דעם וואַלד, אַז דאָ וועלן זיך אָנהייבן צו לאָזן הערן אַנדערע טריט...

זיי האָבן זיך געלאָזט מיטן נישט־אויסגעטראָטענעם גרינס נעבן שטעגל און יעדן בוים באַטראַכט מיט פינגער, וואָס האָבן מיט יעדן אָנטאָפּ צווויסן געגעבן: איצט זענען מיר דאָ די באַלעבאַטים! און די ביימער האָבן זיי באַלד אָפּגעטראָטן דעם וועג... איינער פון זיי האָט אַרויסגעצויגן פון אַ זייטנטאַש אַ גרויסע האַק און מיט איר אַ שניט געטאָן אין אַ זייט פון בוים. אַ ווייסער שניט האָט אַ געשריי געטאָן מיט אַ ווייסן בלענד אין גראָז אַריין אויף אַלאַרם; איין קלאַפּ נאָכן צווייטן האָבן אָבער דעם בוים הילפלאָז צעוויגט אין אַ נישט־צוגעוויינטער וואַקלדיקייט... די ביימער פון אַרום האָבן זיך גענומען קורטשען פון אַן אומבאַקאַנטער אימה. יעדער באַזונדער האָט זיך באַמיט צו ווערן וואָס ווייניקער אָנזעעוודיק, נישט באַמערקט... דער ערשטער בוים, וואָס איז אומגעפאַלן, האָט מיט זיין מעכטיקן און הילפלאָזן אַוועקלייג אָנגעזאָגט, אַז די סרוין פון דרך־ארץ איז ביים וואַלד אָפּגענומען געוואָרן... און אַז דאָ הייבט זיך אָן די גרויסע פאַרדאַרבונג, וואָס איינגעשלאָפענע יאָרהונדערטער האָבן נישט געקענט פאָראויסזען...

איצט איז דאָס שטעגעלע שוין געווען עקשנותדיק און ברייטוויליק. עס האָט אַרויסגעביסן די שטאַרקסטע ביימער אויפן וועג און — איז געוואָרן... און פון וואַלד האָט גענומען אַרויסלאַכן אַ וווּנדיקער חוזק, וואָס האָט אים איינגעשפּאָלטן אויף צווייען. ס׳האָט נישט געהאָלפן דער

שטומער חוזק פון די פויערים ארום פון די ערשטע געפאנצערטע וועגענער, וואס האבן זיך אריבערגעוואקלט פון אנערקענטן אספאלט צום ווייסן, פארטריקנטן שטרעמל, וואס האט זיך געצויגן צו דער נייער פרעמדקייט; ביסלעכווייז האבן זיי געמוזט זיך איינלעבן מיטן געדאנק, אז דארט איז פאראן א וועג. באלד האבן זיך גענומען דארט באווייזן מיליטערישע טאקסים, נאך זיי האבן זיך געצויגן באלאדענע פורלעך מיט געהילץ, וואס האבן מיט יעדן רעדער-גרילץ דערציילט, אז דארט גייט עפעס אויפגע־שטעלט ווערן. די פויערים פון דער גאנצער געגנט ארום האבן שוין אפילו געוווסט אויף שטום לשון אנצווייזן יעדן דייטש, וואס האט אויף זיין גארגלדיקן לשון עפעס געפרעגט:

— יא, יא... דארטן... פאבריקא...

אויף יענער זייט וואלד האט זיך אנגעהויבן שטעלן א פאבריק.

II

די דייטשן האבן פון ערגעצווו געברענגט צו שלעפן עטלעכע הונ־דערט יידן מיט פעק און בעטגעוואנט און זיי געטריבן דורך יענעם וועגל, טיפער אין וואלד אריין. די ערשטע שאסן האבן מיט זייער אפהילך אנ־געזאגט אלע ארומיקע — ווי א פראקלאמאציע פון הפקרות און רעכטלא־זיקייט — אז דארט הייבט זיך אן עפעס בייזס און שרעקלעכס... קיינער האט אבער נישט געקענט וויסן, וואס עס ווערט דארט אייגנטלעך אויס־געפלאנירט. נישט ווייט איז געשטאנען די גרויסע אמוניציע־פאבריק און ס'האט זיך געלייגט אויפן שכל, אז דאס גייט מען דא אויפשטעלן אירס אן אפטיילונג; מען האט אבער נישט געקענט זיך פארשטעלן, וואס פאר א שייכות אט די באפעקלטע און דערשראקענע יידן האבן דערצו...

א נייגעריק פויערל האט זיך אפילו געמאכט אמאל תמעוואטע און מכלומרשט-הינקענדיק זיך געפרווט דערנענטערן אהין. א באוואפנטער אוקראינער איז אים אבער אקעגנגעגאנגען מיט א מינע פון א וואלף: קום־קום! וועט נאך איינער מיט זיי מיטגיין... האט דאס פויערל שוין מער נישט געהינקט, נאר ווי מיט פליגל אוועקגעפלויגן, סוקנדיק פון דער־ווייטנס, אויב מ'האט אים נישט אמאל נאכגעשאסן...

אין א פאר טעג ארום האט מען ווידער געזען פירן אהין א צווייטע גרופע, געדיכט באוואכט פון ביידע זייטן. ווידער האבן זיך געהערט שאסן און ווידער האט זיי דער וואלד פארשלונגען מיט זיין אומגעזעטיקטן הונגער אין דער גרינער, צעפלאָשעטער בארד אריין...

מ'האט געוווסט, אז דארטן בויט מען עפעס. די אוקראַינישע וואכלייט זענען אלעמאל געקומען, וואס א טאג אלץ-אפטער, אין שטעטל אריין צו־גאסט. זיי האבן פלוצים באקומען געלט, גאלד... זיי האבן געשכורט און — גארנישט ווי זייער טבע — זיך מיטן געלט געווארפן; גלייך ווי זיי וואלטן געהאט אן אומאויסשעפלעכן קוואל דערפון... טאקע דאס ברייט־צעווארפענע געלט זייערס האט געשראקן און ווי געבריט אין די הענט... עמעץ האט אפילו געפרווט זיך מאכן א הלצהלע: — אודאי שוין א פאר יידליקעס ווייניקער אויף אונדזער וועלטל... עטלעכע פאר שפיזנאוויגן האבן אבער דערשטיקט די לעצטע ווערטער פון זיין חכמה ביי אים אין האלדז...

האט אמאל געטראפן: א פויערל אזא, וועלכער האט נעכטן זיך פרייַלעך געוויצלט, האט אויפן צווייטן טאג א צעטל דערהאלטן; אזא קליין גארנישטיק קוויטעלע מיט אזא נארישקייט: ער זאל מארגן אינדערפרי זיין ביי דער געהיימער פאליציי... מער איז ער פון דארט נישט צוריקגעקומען... דאס ווייב זיינס — א כוואט פון א פויערטע! — האט אלע פיר שוואלבן אירע צוזאמענגענומען און איז אוועק צו דער פאליציי. זי האט די האר פון קאפ זיך געריסן און ווי דער שטייגער זיך אלעמען ממש צו די פיס געווארפן: א טאטע... האט זי געיאמערט... פיר קינדער!... מ'האט זי גראד רואיק אויסגעהערט; עפעס א ציוויל-מאן, מיט א געלער בלייפעדער אונטערן אויער, האט דערנאך לאנג געזוכט צווישן די אויסגעסדרטע קארטן אין א קעסטעלע און צום צענטן מאל ביי איר איבערגעפרעגט דעם נאמען: ווי? מיערניק?... און רעזיגנירט געשאקלט מיטן קאפ: נישטא ביי אונדז אזעלכער... ווערנדיק דרייסטער פון דער ארויסגעוויזענער העפלעכקייט, איז זי צוגעגאנגען צו א צווייטן, א דריטן, ביז איינער האט ענדלעך עפעס ארויסגעפונען — מיערניק מיעטשיסלאוו... יא, ארויסגערופן געווארן מאנטיק... אין צוזאמענהאנג מיט א צוגענג-

בעטן ראָוועך... ער האָט זיך אַרויסגעוויזן אַלס אומשולדיק און איז צו־ריקגעשיקט געוואָרן אַהיים... וואָס? ער איז נישט אַהיימגעקומען מער? אומדערהערט. יאָ, זאָל זי צוגיין צו יענעם ביים טישל. ער פאַרנעמט זיך מיט אַזעלכע פאַלן... און שוין באַברעט זיך יענער ווייטער אין זיינע פאַ־פירן... דערמיט האָט זי פון אים אַלץ אָפּגעהערט.

...ווען אַזעלכע פאַלן האָבן זיך איבערגעחזרט, האָבן אַזאַ פאַרשוווּנ־דענעמס באַקאַנטע מיט באַדויער נאָכגעקלערט: אָט איז ער דאָך נאָך נעכטן געזעסן צוזאַמען מיט אונדז און זיך געוויצלט!... וואָסזשע איז עס מיט אים פּלוצים געשען? בלויז קלוגע פויערים האָבן שטיל אַריינגע־בורטשעט אין די וואָנסעס אַז „ס'איז שוין רעכט"... און אַז „ס'איז היינט נישט קיין צייט זיך צו חכמהנען..." איז אַלץ געוואָרן שווייגנדיק... מיט שווייגן האָט מען די חברה־לייט פאַרקויפט דעם בראָנפן, ביי זיי גענומען דאָס איבערגעצאָלטע געלט און מיט האַלבע ווערטער אויסגעדונגען די גאָלדענע האַנט־זייגערס, וואָס זיי האָבן מיט זיך געברענגט...

מ'האָט זיך אָבער דאָך שנעל דערוווּסט, אַז דאָרט טיף אין וואַלד ווערן אויפגעשטעלט באַראַקן און עס ווערט געפּלאַנט אַ באַן־ליניע פון דער אַמוניציע־פאַבריק ביז צו יענעם אָרט אין וואַלד. פונדערווייטנס האָבן זיך גענומען אַרויסשיילן העל־גרינע בערגלעך מיט צוגעשפּיצטע קעפּלעך, אָפּגערוקט איינס פון צווייטן אַזוי ווי זיי וואָלטן זיך געשעמט איינס דאָס צווייטע אָנצוקוקן... ווען מ'איז געגאַנגען איבערן בערגיקן שטיקל וואַלד אַקעגנאיבער, האָט מען דאָרט געקענט זען אָפּגעריסענע מענטשן מיט אַ פאַרחושכטן אויסזען, וואָס האָבן זיך געמאַכט פייער פון געטרוקנטע צווייגלעך. זייער קאָפּ איז געווען אַרומגעהילט מיט ווייסן רויך, וואָס האָט זיך אַוועקגעריסן אין די ווייטקייטן און אָנגעזאָגט, אַז דאָרט איז פאַרלייגט געוואָרן אַ נייער מין תפיסה פאַר געמאַטערטע לעבנס.

III

פאַרן טויער פון לאַגער האַלטן וואַך די עלטסטע ביימער פון וואַלד. פעסטע און חשובע מיט צעשויבערט־גרינע צווייגן־קודלעס, צו וועלכע אַ

גערטנער־שער האט זיך קיינמאל נישט צוגערירט, זענען זיי אזוי, אין זייער ווילדיקער ביחידות צוגעוווינט אלץ צו זען, צו הערן און צו פאר־שווייגן. אינמיטן וואלד זענען פארצויגן שטעכיקע דראטן פון דריי מע־טער די הייך אין דער פארם פון א גרויסן פיר־עק, וועלכע צוימען אפ דאס שטיקל פלאץ פאר דער בלויער פרייקייט פון דער וועלט. נעבן די דראטן זענען פארפלאנצט יונגע ביימלעך, וואס פארדעקן מיט זייערע פארגרינטע צווייגלעך די דראטן פאר א פרעמד, פארבייגייענדיק אויג. צוויי מעטער פון די ערשטע דראטן קומט א פיר־עק, וואס פארטאפלט דעם כוח פון די שטעכיקע פרייהייטס־באצווינגער... די דראטן אליין זענען געפלאכטן אין דער פארם פון שאך־קעסטעלעך. אין דרויסן, פון דער וואלד־זייט, זענען די לאגער־גרענעצן געדיכט באזעצט מיט קליינע ביי־מעלעך, וואס זענען באצירט מיט שווארצע, ווייניקע בערעלעך. זיי פאר־שטעלן חוצפהדיק־צולהכעיס מיט זייערע גרינע הענטלעך די לעצטע גע־קעסטלטע פענצטערלעך צום פרייעם דרויסן צו... וואס וויטער פון די דראטן, אינעווייניק אריין, ווערט די ערנוואך פון די ביימער אלץ שי־טערער און שיטערער, ווי א קאפ וואס הייבט אן צו ווערן פליכיק אינ־דערמיטן.

ביים שפיץ פון וועגל עפנט זיך א קרומער דראטענער טויער, דורך וועלכן מ׳פירט אריין און ארויס. איבער אים הענגט אין דער קרום א ווייסע גרויסע שילד, וואס שרייט אריבער צו אלע מענטשן פון ווי־ווייט מיט ווארענונג, פחד־מעשיות און פארהילטקייט, וואס זענען איינ־געפרעסט אין איין שווארץ ווארט: י ו ד ע נ ל א ג ע ר ... ביי דער שוועל פון טויער איז אויסגעפלאסטערט א קליין שטיינערן בריקל. צוויי שטיינער־שפיצן וואקסן ארויף פוןביידע זייטן, ווי פארפוילטע פניאקעס אין א ציינלאז מויל, און ווען דער טויער צעעפנט זיך מיט א גרילץ און וויל פארברייטערן די געעפנטקייט, כאפן זיי אים אן פון ביידע זייטן ווי זיי וואלטן אים געוואלט קורע זיין דערפאר...

דא גייען יעדן טאג אדורך טויזנטער פיס און קנעטן אויס די ווייכע בלאטיקע ערד מיט גראבע הילצערנע שיך. אמאל טרעפט, אז אזא שוך נויגט זיך אפ אן א זייט און שטעמפלט זיך דארט אריין. שפעטער קומט

אַ זון און טרוקנט אַרום זיינע שפּורן, האַרטעוועט אויס זיין פאָרם ווי אַ דענקמאָל פאַר צייטן, וואָס וועלן אַלץ פון דאַנעט אָוועקווישן... און אַמאָל טרעפט אויך, אַז אַ מענטש ווערט דאָ מיד און ציט זיך אויס אין זיין גאַנצער לענג אין דער זייט — בלייבט זיין מטושטשע פאָרם גליווערן אין דער פּעטער, בלאָטיקער מאַסע און דערציילט וועגן מידן כוח־אויס־לאָז, יעדן טאָג מיט דער זעלבער שטומער שפּראַך...

נישט ווייט פון טויער שטייט שטענדיק אַ מאַן מיט אַ שוואַרץ־רויט היטל און היט דעם טויער. אַמאָל איז עס אַ שפּרינגעוודיק־יונגער חברה־מאַן, וואָס קען נישט איינשטיין אויף איין אָרט און לויפט אַרום מיט די אויגן אין אַלע זייטן; און אַמאָל איז עס אַ גרויליעכער קאָפּ וואָס דרעמלט שטייענדיקערהייט. בלויז ווען עס טראָגט אָן עפּעס אַ גרינעם מונדיר, שפּרינגט ער אויף אינסטינקטיוו און רייסט אויף מיט ציטעריקע הענט דעם טויער...

אין די וועלדער אַרום איז פאַרבאָטן אַ ציוויל־מענטש פאַרבייציוגיין. בלויז אַרבעטער פון דער פאַבריק איילן דאָ שנעל פאַרביי, קוקנדיק מיט זייטיק־נייגעריקע בליקן אין יענער ריכטונג.

אַמאָל בלויז, ווען פון לאַגער אַרויס פאָרט אַ גרויסע, הויך־אָנגע־לאָדענע פור, צוגעדעקט מיט פּאַפּירן און שמאַטעס, קוקן גלייכגילטיקע אויגן איר נאָך פון דערווייטנס... מען ווייסט, אַז דאָ פירט מען שוין ווייטער אַ באַרג מיט טויטע צוזאַמען מיטן מיסט אין וואַלד אַריין... קיי־נער נעמט זיך אָבער דערמיט נישט איבער. דער, וואָס טרייבט אָן מיט די פערד, איז האַרט־פאַרשוויגן, אַזויווי דאָ וואָלט אים גאָרנישט אָנגע־גאַנגען און דער, וואָס דרימלט ביים טויער, מאַכט בלויז אָן אומצופרי־דענע מינע דערפון, וואָס ער מוז ווייטער זיך גראַבלען מיט די שליסלען ביים טויער, וועלכער האָט זיך ליב אָפּט אַראָפּצולאָזן אויף די פּאָר שטיי־נער און עקשנותדיק זיך צוהאַלטן אין זיי. אַזוי אַז מ'האָט אים מיט גע־וואַלד געמוזט צושלעפּן צו דער שליסל־קלאַפּע... ווייטער גאָרנישט.

ס'איז קיינעם נישט איינגעפאַלן צו זען אין דעם עפּעס אויסטער־לישס. בלויז ווען אַ מחנה האָט זיך אַרויסגעלאָזט צו דער אַרבעט, האָט איבער דער לופט געשוועבט אַ נישט־דערזעענע פאַרוואונדערונג. דער

וואַלד פון אַרום האָט אויפגעכאַפּט יעדן קלאַפּ פון אַ טריט מיט פאַר־
ווּנדערונג אינעם עכאָ, אַזוי ווי עמעץ וואָלט זיך אַ שפּאַס געמאַכט:
יודנלאַגער?...

קאַפּיטל צוויי

I

נישט ווייט פון שאָסיי האָט זיך אָנגעהויבן דער שטח פון דער פאַבריק. אַהער זענען יעדן טאָג פאַרפאָרן מיליטערישע אויטאָס, אַריינגעפירט און אַרויסגעפירט פאַרשידענע מאַטעריאַלן. האַרט ביים טויער איז געשטאַנען אַ שטרענגע וואַך, וואָס האָט שטרענג רעווידירט יעדן פאַרבייגייער. די גאַנצע פאַבריק האָט געשטעקט אין אַ וואַלד, וואָס האָט זיך געצויגן אויף הונדערטער קילאָמעטער. אַרום האָבן זיך גענומען באַווייזן די ערשטע פּאַרטיזאַנער און מ'האָט זיך געקענט ריכטן, אַז זיי קענען אָנטאָן צרות דער פאַבריק. איז דערפאַר די פאַבריק שטרענג געהיטן געוואָרן. געדיכטע דראָטן-נעצן האָבן די פאַבריק אַרומגענומען ווי אַ גאַרטל און הונדערטער אוקראַינער און זעלנער פון טאָטערישן לעגיאָן האָבן אַרומגעקרייזט טאָג און נאַכט און געהיטן די פאַבריקס-גרענעצן.

די מערהייט אַרבעטער זענען דאָ געווען פּאָליאַקן. זיי זענען יעדן טאָג אַהער געקומען און מיט פינצטער־צעקנייטשטע בליקן זיך אַריינגעגליטשט דורך דער וואַך. ביים באַגעגענען אַ דייטש האָט זיך זייער אַקסל אַ בויג געטאָן אונטערטעניק. בלויז זייער אויג האָט אַ פינקל געטאָן מיט חניפהדיקער ווייכקייט און האַרטער שנאה צוזאַמען. פון אַזאַ בליק האָט מען קיינמאָל נישט געקענט אַרויסלייענען אויף קלאָר, וואָס ער טראַכט, וועמען ער חנפעט און פאַר וועמען ער האָט דאָס צונגרייט אַזויפיל שטילן, שטעכיקן גיפט... צו אַזעלכע קען מען גאָרנישט האָבן; זיי טוען זייער אַרבעט מיט אַ פאַרביסענעם שווייגן. קענסט קיינמאָל נישט וויסן, אויב דאָס שווייגן נעמט זיך פון אָנגעשטרענגטקייט צו מאַכן די

אַרבעט בשלימות, פון נישט וועלן פאַרלירן אַן איבריקע מינוט, אָדער זיי לייגן דערין אַריין און וואַרעמען טיף אין זיך אויס אַ פּלאַן פון גרויזאַמער נקמה... פאַר פינצטערע בליקן קען מען קיינעם נישט באַשטראָפן, בפרט ווען זיי זענען פאַרטאָן אין דער אינדוסטריע... מיט אַזעלכע דאַרף מען אָבער שטאַרק פאָרזיכטיק זיין, קוקן אין יעדן ווינקל מיט טויזנט אויגן...

ס'איז אָבער דאָך בעסער, ווען זיי וועלן דאָ נישט זיין... דאָ אויף זייער היימיש שטיקל ערד קענען זיי נאָך צאַרנען, פילן זיי זיך נאָך זיכער, ווייסנדיק אַז אַרום זיי געפינען זיך אַזויפיל חברים, וואָס טראָגן זיך אַרום מיט פאַרנעפּלטע וואַלד-סודות און מיט פאַרשידענע בלעטלעך אַזעלכע פון העקטאָגראַף אפער, וואָס צינדן אָן די בלוטן... דאָ איז זייער אויג ווי אַ צווייַשאַרף פון אַ שווערד; אָט לעקט עס דיך מיט חניפהדיקן מילד און אָט, ווען דו באַפעלסט אים אַ שטיקל שווערע אַרבעט, באַדעקט די זעלבע אונטערטעניקייט אַ קוים-מערקבאַר פאַספאַר-גלענצל וואָס זאָגט נישט אָן קיין גוטס... אין דייטשלאַנד וואָלט אַזעלכער געווען אָפּגעריסן פון אַלע און זיין פאַרביסן שווייגן נישט געקענט אַרויספּלאַצן פאַר קיינעם, נישט געקענט זיך אָנשעפּן מיט נייע שנאה-פּלענער ערגעץ אין אַ באַגראָבענער כאַלופּע... דאָרט וועלן זיי זיין געצווימטע שקלאַפן... בפרט אַז דער פּראָנט באַדאַרף נישט בלויז שים-מאַטעריאַל נאָר אויך מענטשן, מענטשן! און דאָ דאַרף מען אַזויפיל אויגן צום היטן!...

האָבן אָנגעהויבן אָפּצוגיין געפּאַקטע צוגן מיט פּוילישע אַרבעטער קיין דייטשלאַנד... די פאַבריק האָט עס די ערשטע צייט נישט געשפּירט. ס'איז געווען אַ צייט, ווען פון אַלע זייטן האָט מען געפירט לאַנגע צוגן מיט אָנגעגאָסענעם טויט און מ'האָט ווי פאַרגעסן פון דעם אָפּגעזונדערטן אָרט צו פאָדערן זיין גאַנצן צושטייער. דאָ זענען בלויז געמאַכט געוואָרן צוגרייטונגען. עס זענען געקומען פאַרשידענע אינזשינירן, געצייכנט פּלענער און אָפּגעקליבן פרישע פּלעצער אויף באַראַקן. אין די נעבט זענען אָנגעקומען פּלאָמבירטע צוגן מיט אַזעלכע מאָדנע-משונהדיקע מאַשינען, וועלכע די געטאָ-יידן האָבן אויסגעלאָדן אין די אָנגעצייכנטע ערטער און באַדעקט זיי מיט שווערע ברעזענטענע פּלאַנדעקעס. דערווייל אָבער האָט די פאַבריק געאַרבעט אָן פיבער און טיילן פון די אויסגעאַרבעטע

גראנאטן האט מען אפגעלייגט אין די ריזיקע, ניי־אויסגעבויטע באראקן, ווי מ'וואלט דא עפעס געזאמלט אויף אנדערע צייטן. פון די פארמוחטע שטערנס ביי די פרישע מענער אין די געלע מונדירן האט מען אבער גע־קענט ארויפלייענען, אז דא גרייט מען שטילערהייט צו א גרויסן שטורעם, וואס וועט זיך פלוצים א צעלאז טאן מיט א ווילדן כוח. דערווייל האט מען אלץ געהיטן. נישט געלאזט קיין זייטיקן צוגיין נאענט און אפילו די אינזשעניערן האבן מיט אומצוטרוי באטראכט איינער דעם צווייטן...

ס'איז קלאר געווען, אז אט־דאס פארווארפענע ארט וועט נאך אנ־הייבן צו שפילן א וויכטיקע ראל. דערווייל זענען אבער נאך געשטאנען פוסטע פאבריקס־האלעס און לאנגווייליק געגענעצט. די פאליאקן זענען געווארן וואס וויניקער אויפן פאבריקס־שטח. טייל זענען אוועק מיט זייערע הילצערנע טלומעקלעך איבער ווייטע וועגן און אנדערע האבן אנגעהויבן נעכטיקן אין די וועלדער... דערפאר אבער זענען געקומען פון אלע זייטן מאשינען... מאשינען און מייסטערס, וואס האבן כסדר אומצו־פרידן געברומט צו די געקארבטע, הילצערנע גופים וואס זענען זיי גע־שטאנען אויפן וועג...

בלויז איינמאל, ווען א גרופע ארבעטער זענען אהיימגעגאנגען פון דער ארבעט, האבן זיי געזען ווי דער הויכער אינזשעניער שמיץ האלט א פרישע צייטונג מיט א מאפע און ער ווייזט עפעס דעם פאבריקס־דירעק־טאר ד"ר ראסט. ער שמייכלט דערביי פארהוילן און רעדט אין אים אריין מיט א פול מויל. אינמיטן רעדן האט ער זיך אויסגעדרייט און אויסגעשפיגן. דער ווינט האט אוועקגעכאפט זיין שפיי צוזאמען מיטן לעצטן זאץ, וואס ער האט דערביי פארלוירן. בלויז פלינקע אויערן האבן קוים אויפגעכאפט זיין טעמבער־שפליטער, וואס דער ווינט האט אונ־טערגעהערט, אוועקגעגנבעט און צוגעטראגן שטיפעריש צו יעדנס אויער:

— איצט קומט אונדזער ריי...

II

די צוגעדעקטע מאשינען זענען אויפגעשטעלט געווארן. ווו נאר א האלע, האט מען זי אנגעשטאפט מיט מכשירים, וועלכע האבן זיך צע-

ברומט מיט אַן אויסערגעוויינלעכן ירגזון... ס'האָבן געגומען פּאַרפּעלן אַר־בעטס־העגט. וואָס איז עס געשען מיט די קאַלט־אויסגערעכנטע דייטשן? נעכטן נאָך האָבן זיי געמיינט, אַז דאָ וועט נאָך זיין אַ לאַנגע צייט רו־איק; האָבן זיי פאַרשלעפּט די ארבעטס־כוחות אויף וויכטיקערע פּלעצער... און אַט פּלוצים האָבן זיך די מאַשינען צעברומט, געגומען קריצן מיט די רעדערדיקע ציין, פאַרוואָס קיינער ציט זיי נישט אָן, גיט זיי נישט אָנ־צופּרעסן זיך מיט אייזן און דינאַמיט, ווי זיי דאַרפן עס צו האָבן...

אין אַלע זייטן פון אייראָפּע האָבן זיך די קאַנאָנען צעדונערט. אין די טונקל־פאַרמאַסקירטע קאַנצעלאַריעס האָט מען אויסגעוועבט פּאַפּי־רענע פּרוכתן, וואָס זענען זיך צעפאַלן איבער אַלע עקן וועלט און זיך צע־ברילט: פּ יי ע ר ! ! ! פון דרום ביז מערב; פונעם קאַלטן נאָרוועגן ביז די הייסע וויסטענישן פון טאָברוק. אויף די רוסישע פראָנטן האָט אַ קאַלטער פראָסט זיך געגומען שליידערן ווי אַ פאַרווונדעטע חיה אויף איר מיליאָנען־קעפּיקן אָנגרייפער. דער שונא האָט זיך דערשראָקן און געטאָן דעם ערשטן טריט אויף צוריק... פון יענער זייט האָט מען דערשפּירט, אַז מ'האָט דער נאַצי־חיה געגעבן אַ ווייטיקדיקן שמיר איבער די נעגל — האָט עס געטאָן אַ שפּאַר אויף זיי מיט מענטשן־ימיקן עקשנות־אָנגריף... האָט עס אויפּאַמאָל אויפגעזאָטן מיט פיבערדיקן געבריל פון אַלע זייטן: פייער! וואָס מער פייער... אָבער די צונגן שלעפּן זיך פון ווייט, זיי לויפן פאַרסאָפּעטע ווי דער טייוול אַליין וואָלט זיי געטריבן; שטענדיק דוכט זיך אָבער, אַז זיי זענען צו־שפּעט געקומען... מוז מען דעם וועג קורצער מאַכן... קורצער? מיט וועלכן כשוף? אָנשטאָט פון לייפּציק, פון קעלן אָם ריין מוז די פאַרדאַרבונג געבערענגט ווערן פון ראָדעם און פון טשענסטאָ־כאָוו! דאָס וועט זיין נענטער און בעסער... זאָלן זשע אַלע קעסלען זיך צערוישן, זאָל עס זידן און ברענען וואָס שנעלער, וואָס שנעלער...

אָבער „פייער!" און אייזערנע משחיתים מוזן מענטשלעכע הענט גיסן, רייניקן, פּוצן... האָט אַלץ אויפּאַמאָל אויפגעקאָכט. טויזנטער שלע־פּעריקע הענט האָבן אין אַטראָפירטן געאייל געגומען שטעלן איין באַראַק נאָכן צווייטן, אויסגראָבן אין וואַלד בונקער נאָך בונקער און ווידער שלעפּן

איין משוגענע מאַשין נאָך דער צווייטער פון די מיט-גרינס-מאַסקירטע צוגן אַראָפּ...

אָבער דאָרט אין דער אומבאַשטימטער ווייט האָט מען זיך נישט געקענט דערוואַרטן אויף דער פּראָדוקציע. אַלעמאָל זענען געקומען צו-פליען אַנדערע שליחים מיט האַריקע קראַגנס פאַרוואָרפן איבער די אָפּי-צירישע שינעלן. זיי זענען אַריין מיט פלאַם-בלויע פּנימער און פינצטער-בליקן אין די אויגן און מיט היץ אַרייגעטריבן כוואַליעס גליענדיקע רייד אינעם פאַבריקס-דירעקטאָר אַריין... נישט איינמאָל האָט מען זייערע שרייענדיקע קולות געהערט זיך אָפּשלאָגן אין די ווענט פון די טויבלעכע האַלעס... זיי זענען עפּ״י רוב באַלד אויפגעזעסן אויף דעם וואַרטנדיקן אויטאָ און אַוועקגעפלויגן מיט אַ שדישן געאייל.

דער דירעקטאָר פון דער פאַבריק, ד״ר ראָסט, פלעגט נאָך אַזעלכע באַזוכן אַריינפאַלן אין די האַלעס געפּערלעך-אויפגערייצט. זיין גרויסער הונט איז געלאָפן פאָראויס און נאָך עפּעס גענישטערט מיט די אויגן און מיטן ווידל. ער האָט גלענצנד-גוט פאַרשטאַנען דעם באַלעבאָס זיינעם, דער כלב! ער האָט באַקומען דעם זעלבן פאַרשעריישן בליק און פּונקט ווי זיין ברויט-געבער האָט ער גענישטערט נאָך פאַרשידענע עברות... גלייך ווי ער, דער הונט פון וועלפּישער ראַסע, וואָלט דאָ געווען וויצע-דירעק-טאָר. זיין אויג האָט נאָך מיט אַ געניטער אויג פאַר ראָסטן דערשנאַפּט אַן אַרבעטער, וואָס האָט אויף אַ רגע געכאַפּט דעם אָטעם; מיט איין שפּרונג איז ער געווען אויף יענעמס קאָפּ און איינגעביסן זיך אין אַן אויער... ד״ר ראָסט איז דערביי געשטאַנען פונדערווייטנס און זיך צוגע-קוקט פאַרפלויגן, ווי זיין הונט מאַכט אָרדענונג אין דער פאַבריק... ער האָט בלויז געוואַרט, ביז דער מייסטער פון דער האַלע איז צו אים צוגע-קומען. דאַן האָט ער אַרויסגעשליידערט פון זיינע דינע ליפּן אַ קורצן זאַץ, אַ שטרענגע ציפער און אַפילו נישט דערהערט, וואָס יענער וויל אָפּווענדן... ער האָט בלויז אַ קרומען שמייכל געטאָן צו זיין הונט פון דערווייטנס ווי איינער זאָגט: מ׳דאַרף גיין ווייטער, טייערער... די צייט שטייט נישט... דער הונט — דאָס איז טאַקע געווען דער איינציקער, וועמען די ביינערדיק-קרענקלעכע האַנט פון דער הויכער, שטרענגער גלי-

זוער-מאסקע האָט געצערטלט און מיט זיינע קאַלט-בלייכע ליפּן באַשמייכלט...

נאָך זיין אַוועקגיין האָט די האַלע נאָך מער זיך צעקרעכצט און צעפיבערט...

...שווערע אויפגאַבן האָט מען אַרויפגעלייגט אויף די אַקסל פון אָטדעם דאַרן דירעקטאָר. די גאַנצע וועלט מוז פלאַמען און ער מוז דאָס פייער דערצו מיטשאַפן, וואָס מער באַשאַפן! ער האָט שוין אַלע מיטלען אויסגענוצט, בכדי די חושך-פאַרפלאַמטע אָפּיצירס-פּנימער צופרידנצושטעלן; ביי יענע אָבער שאָקלען זיך כסדר די טויטן קעפּלעך אויף די היטלען מיט געבייזער, גלייך ווי ער וואָלט עס געווען דער שולדיקער אין דעם, וואָס „דאָרטן" האַלט אין איין פאַרפעלן וויים-איך-וואָס-אַלץ... פון אַ פּראָדוקציע, וואָס האָט באַטראָפן 5 טויזנט שווערע גראַנאַטן טעגלעך האָט ער זי דערהויבן ביז 20 טויזנט און פאַר זיי איז עס נאָך אַלץ וויניק...

פון געהיימע צעטעלעך אַרוים לייענען זיי פאַר אים וויפל מ'שיסט אוים אין איין שעה אויפן פראָנט אַזעלכע משחיתים, וועלכע ער פּראָדוצירט; אויפן מינדסטן מזרח-אַפּשניט... ער דאַרף עס וויסן... וואָס ער קען נאָך טאָן אַלס פאַבריק-דירעקטאָר? מאַשינען פעלן נישט. מ'קען ברענגען וויפל ער וויל. זאָל מען האַקן די וועלדער! זאָל מען שניידן ברעטער און בויען, וואָס מער באַראַקן אויפשטעלן און גיסן גראַנאַטן! אונטערטרייבן זאָל ער! זאָל מען ברענגען נאָך וואַכלייט און — זאָל מען שלאָגן! ציען די פעל, אַבי ס'זאָל זיין מער אַרבעט... איז ער דייטשער אָפּיציר אָדער נישט? ווייסט ער דען נישט, אַז דאָ גייט אַ געיעג מיט דער צייט? פאַרוואָסזשע בויט מען דאָ אַ באַראַק צוויי וואָכן און זיין פאַבריק ליפערט בלויז קריגס-מאַטעריאַל פאַר אַ האַלבע סעקונדע פון אַן אינטענסיוון פראָנט? — — —

קיינער וויל נישט הערן זיינע טענות. יענע זענען געקומען דערצאָרנטע בלויז, בכדי אויסצוגיסן, אויסצושיטן זייערע פאַרוואָרפן, אָבער נישט בכדי אויסצוהערן זיינע חשבונות... און ער קען נישט אַנדערש, מיט זיין גאַנצער אַכזריותדיקער אויסגערעכנטקייט קען ער מער נישט באַווייזן!

די ארבעט האט ער אנגעהויבן מיט נישט-קוואליפיצירטע פוילי־שע כוחות. ס׳האט געדויערט, ביז זיי האבן זיך אויסגעלערנט צו גיסן דעם אויפרייס-מאטעריאל ביי דער געהעריקער טעמפעראטור, ביז דאס לאך פארן צינדער איז ביי זיי גלאט ארויסגעקומען... און שפעטער, ווען די פראדוקציע איז שוין אוועק נארמאל און ער האט גענומען חלומען וועגן א נארמע־פארשטייגערונג, איז געקומען א באפעל: 2 טויזנט „קוואַ־ליפיצירטע" — פאר לייפציק!... מוז ער ווידער זוכן פרישע הענט, לויפן אין די רעגיסטריר־אמטן, און אפשטיין שעהן ביי געזונטהייטס-קאמיס־יעס אויף יונגע פויערים מיט טעמפע פנימער, וואס וועלן מוזן אנהייבן קנעלן פונדאסניי... אבער „זיי" ווילן דערפון נישט וויסן. זיי ווילן נישט פארשטיין, אז צו א פארגרעסערטער פראדוקציע מוז מען האבן מענטשן; אזעלכע מענטשן, וואס זאלן איינפארלייבט זיין מיט דער מאשין, זי קענען פארשטיין אויפן ווינק...

מוז ראסט קלערן, די גאנצע ראפינירטקייט פון זיין מח אנווענדן אויף איין עצה: — מענטשן! ווי אזוי באווארנט מען, אז מ׳זאל זיי פון אים נישט צונעמען, ווי אזוי באקומט מען זיי אין א געהעריקער צאל, פאר אלע בראקן... פאר אלע האלעס!?...

III

א באזונדער קנאה טראגט דער ד"ר ראסט אויף זיין לייפציקער חבר, דעם אינזשיניער שמיץ. יענער וויל דא פארלייגן א גאנצע פאב־ריק פאר זיינע וויסנשאפטלעכע עקספערימענטן. דערווייל האלט ער אין איין שטעלן בראקן פאר זיין אפטיילונג. ער אליין טוט אכטונג אויף דעם בוי און פירט אן מיט דער ארבעט. אין ראסטס אפטיילונג טארן קיין יידן נישט צוגעלאזט ווערן; דערפאר אבער פארשלינגט שמיץ אלע יידן־טראנספארטן פאר זיך. זיי שניידן אוים די וואלד־שטיקער, שלעפן די ברעטער און שטעלן אויף די ווענט. ער האט זיי גענוג, שוין איבער־גענוג... ביי אים ווערט אלץ פארטיק לויטן פלאן און לויט דער ארדע־נונג. שוין בלויז דערפאר איז אים מקנא צו זיין.

גאַנץ באַזונדער איז יענער דאָס פּונקט־אַקעגנזועצטע פון אים; אַ הויכער און דיקער מיט אַ פּול, זאַט פּנים, איז ער שטענדיק אויף פול מיט פריילעכן לעבן. ער, דער ד״ר ראָסט, וועלכער זעט אויס ווי אַן אויסגעוואַקסענע מומיע פון אַ קלויסטער־קעלער אַרויס, קען נישט פאַר־טראָגן דאָס פולע, דיקע געלעכטער פון דעם גבורהדיקן דרייסיק־יעריקן שמיץ... ווי קינסטלעך יענער מאַכט עס! יעדן דריטן טאָג פאָרט ער קיין בערלין אָדער לייפּציק און קומט צוריק מיט פרישע פּאַפּירן, באַשטע־טיקט פון דער העכסטער מאַכט. עפּעס אַרבעט ער איבער אַ פרישער דער־פינדונג, דער שמיץ, וואָס דאַרף אַרויסרופן אַ גאַנצע רעוואָלוציע אין דער ביז־איצטיקער קריגס־טעכניק. דער טייוול ווייסט אים, וואָס ער מאַכט דאָרט פאַר אַ נאָטיצן, שטריכן און פּאַסעקלעך אויף לענגלעכע שטיקלעך פּאַפּיר! ער מאַכט זיינע צייכענישן, ווו נאָך ער גייט און שטייט: ביים עסן, רויכערן און אפילו ביים אָבסערווירן די באַוועגונגען פון אַן אַרבעטנדיקן ייד... ס'איז אָבער געגנוג, ער זאָל אוועקפירן אַזאַ פּעקל נאָ־טיצן מיט זיך און ער זאָל צוריקקומען מיט די אַלערהעכסטע פולמאַכטן... נאָך יעדן מאָל, ווען ער קומט צוריק פון דייטשלאַנד, קומען אָן פון דאָרט אַזעלכע מאָדנע מאַשינען, וואָס ער אַליין זאָל האָבן אויספּלאַנירט. ער אַליין שטעלט זיי דאַן צוזאַמען אין די נייע באַראַקן, וואָס די יידן שטעלן פאַר אים אויף און לאָזט פּראָדוצירן אַזעלכע קליינע שרייפעלעך, וואָס מען פאַרפּאַקט זאָרגפעלטיק אין קעסטעלעך און זיי ווערן באַהאַלטן אין די מאַגאַזינען...

אַ מענגע מיט מענטשן דאַרף אָט דער שמיץ פאַר זיינע אויסאַרבע־טונגען. ער באַקומט זיי אָבער שטענדיק... יעדעס מאָל קומט ער בלויז צופאָרן אויף זיין מאָטאָציקלעט, אין וועלכן עס וויגט זיך זיין גרויסער, ברייטער גוף און פרעגט זיך: זענען דאָ געגנוג מענטשן?... מיט די בלויע רייזע־ברילן פאַררוקט אויפן שטערן באַקומט ער יעדעס שרייפעלע און טיילעכל באַזונדער און שמייכלט אין זיך אַריין צופרידן... און דאָס אפשר אַרט ראָסטן אַממיינסטן: אַ מענטש זאָל קענען אַזוי זעלבסט־צופרידן שמייכלען!... שוין בלויז דערפאַר אַליין איז ער ווערט, מען זאָל אים פיינט האָבן.

נאָך מער אָבער טוט עס ווי דעם קרענקלעכן ראָסט, ווען ער זעט שמיצן זיך אריינדרייען זיך צווישן די פרויען, וואָס ארבעטן אויף זיין אָפּטיילונג און אויסטיילן זיי שמייכעלעך מיט זיינע דיקע, פולע ליפּן. אַ כעס נעמט אים אַרום אויף די נאַרישע גענדז. ווי זיי ווערן נתפּעל, די אידיאָטישע ווייבער, פאַר אָט־דעם שמייכל! און שמיץ קען אַזוי אָפּשטיין שעהן, שמייכלען און שפּאַסן מיט די ווייבער און יענע טוען דערווייל גאָר־נישט, נאָר רינגלען אים אַרום, שלינגען אים מיט די אויגן און כיכיקען היסטעריש ביי יעדן ריר, וואָס יענער מאַכט מיט די ליפּן...

אַלס מיט־אַקציאָנער צו דער פאַבריק — קען דאָס ראָסט נישט פאַר־שווייגן; האָט ער אַפילו געפּרוווט אַמאָל אויפמערקזאַם מאַכן זיינע העכ־בער־פאַרגעזעצטע, אַז ער ליידט פון אַ געוואַלדיקן מענטשן־מאַנגל; בכדי צו קענען אוועקשטעלן די פּראָדוקציע אויף דער געהעריקער הויך, מוז ער האָבן הענט... וואָס מער הענט! ס׳איז אַפילו זייער שווער זיי צו באַקו־מען. די היימאַט פאַרלאַנגט און פאַרלאַנגט אָן אויפהער און דער רעזער־וואַר פון פּוילישער יוגנט איז באַשרענקט... מען קען דאָס לאַנד נישט אויסליידיקן אויפאַמאָל; ס׳איז פרעמדע ערד און מ׳טאָר נישט צופיל אויפרייצן די פינצטערע פּוילישע געמיטער... ער אָבער, ראָסט, וואָלט צו דעם געפונען אַן עצה... עס איז געגוג ראַציאָנעל צו פאַרטיילן די שוין־פאַראַנענע כוחות און די רעזולטאַטן וואָלטן געווען אינגאַנצן אַנדערע. אָט אַרבעטן, למשל, אין שמיצס אָפּטיילונגען אַזויפיל מענטשן, וועלכע וואָלטן געקענט טיילווייז אַריבערגעפירט ווערן אין דער גראַנאַטן־אָפּטיילונג אָדער ביי דער פּיקרין... דאָ ברענט די אַרבעט אין דאָרט — — —

אַ שטעכיק־קאַלטער בליק רייסט אים אָבער שטענדיק איבער און ער מוז פאַרשלינגען די לעצטע ווערטער אין זיך אריין. דער הויכער, דאַרער אָבערסט פון דער „העערעסאבנאַמעשטעלע” האָט אים אַפילו איינמאָל אַריינגעוואָרפן אַ וואָרט, ער זאָל אביסל פאַרזיכטיקער זיין ביים רעדן וועגן שמיצן, ווייל... ערשט נאָכן אַנטגילטיקן זיג פון דער דייטשער שווערד וועט ער וויסן, ווער שמיץ איז געווען פאַר דער דייטשער קריגס־מאַשין... גאַנץ באַזונדער ווייסט ער דאָך, וועלכע ראָל שמיצס פאָטער שפּילט... האָט ראָסט געמוזט צוזען מיט טיפער קרענקונג, ווי אַזוי טויזנטער הענט

גייען פאַרלוירןביים סאָרטירן קליינע, מאָדנע שרייפעלעך פון איין קאַסטן אין צווייטן אַריין; שמועסנדיק מער צווישן זיך ווי אַרבעטנדיק...

איז ער נישט איינמאָל געזעסן ביז טיף אין דער נאַכט, געחשבונט לאַנג און גענוי, וויפל אַט די רעטענישפולע טיילעכלעך קאָסטן שוין אָפּ דער אַקציען־געזעלשאַפט. די לאַנגע און אויספּירלעכע חשבונות פלעגט ער אוועקשיקן ווי אַן אַנצוהערעניש אין דער צענטראַלע אַריין... שטענדיק איז אָבער געקומען דער זעלבער ענטפער: מ׳ווייסט!... און אַ באַמערקונג דערביי: פ ר אָ ד ו צ י ר ן ! וואָס מער פּראָדוצירן...

און וואָס מער ראָסט האָט געאַרבעט און אַרומגערודערט אין דער פאַבריק. אַלץ אומרואיקער איז ער געוואָרן און נערוועזער. אומזיסט האָט אים זיין הויכע, דיקע פרוי גערופן אין די נעכט; זיין מח איז אינגאַנצן געווען פאַרנומען מיט דער פאַבריק און זיינע געררייצטע פלענער אַרום איר... אַמאָל, נאָך לאַנגע שעהן אַרומרעכענען מיט דער בלייפעדער, איז ער שוין צוגעשטאַנען מיט אַ צוגעדריקטן שטערן ביי דער שויב פון גרויסן פענצטער, ביזן ווייסן פאַרטאָג...

ק אַ פּ י ט ל   ד ר יי

I

ביי ראָסטן אין קאָפּ האָט אָנגעהויבן געבוירן ווערן אַ פּלאַן. וואָס אַ טאָג איז ער ביי אים געוואָרן אַלץ קלאָרער און קלאָרער; ער האָט אָבער נישט געוווסט, אויב ער וועט זיך לאָזן אַדורכפירן. ער האָט זיך גענומען אָפּרייסן אויף גאַנצע שעהן צו יענעם שטיקל וואַלד, וווּ שמיצס באַראַקן־אָפּטיילונג האָט געאַרבעט.

יידן, מיט אָפּגעברענטע ברוינע גופים; מיט דעם לעצטן שפּור פון יוגנטלעכער פרישקייט, האָבן געשלעפּט שווערע באַראַקן־דעכער און זיי אָפּגעלייגט מיט אַן אָרדענונג אויף די באַשטימטע פּלעצער. אַנדערע האָבן אויפגעשטעלט די דינע ווענט און מיט דער הילף פון הילצערנע האַמערס

צוגעפּאַסט און צוזאַמענגעקלאַפּט איין וועגטל צום צווייטן. אַנדערע האַלב-נאַקעטע גופים זענען געשטאַנען אויף די פּראָוויזאָריש-פאַרלייגטע קלעצער איבער דעם שפּיץ פון באַראַק-סקעלעט און אַרויפגעצויגן מיט גראַנדיעזער פלינקייט די שווערע דאַך-פּלאַטן איינעם נאָכן אַנדערן.

ראָסט איז דערביי געשטאַנען שעהן פונדערווייטנס און געטראַכט זיך די מחשבותן זיינע. זיין אויג האָט איינגעשלונגען יעדן באַוועג פון איינעם אַזעלכן, יעדן טרייסל פון די מוסקול-אייער אויף די נאַקעטע הענט און זיין מוח האָט גערעכנט, גערעכנט... ער האָט באַוואונדערט אָט-די לעצטע זין פון פאַרשאָלטענעם פאָלק. אָן צו באַקומען אַ גראָשן באַצאָלט פאַר זייער אַרבעט, קוים אַ שטיקל טרוקן ברויט און אַ וואַסערדיקע זופּ איבערן טאָג... און דאָך שטעקט נאָך אין זיי יענער לעבנס-טריב און אַר־בעטס-קראַפט פון יונגע, געזונטע מענער...

נישט איינמאָל האָט אים אַ כעס אַרומגענומען אויף יענער געהיימער קראַפט, וואָס באַשטימט גורלות. אָט שטייען פאַר אים מענטשן, וועלכע זענען באַשטימט צום פאַרניכטן; נישט קיין אונטערשיד, אויב זיי וועלן זיין געזונט און קרעפטיק אָדער שוואַך און קרענקלעך. איבער זייער גורל האָט מען שוין דאָרט, אין בערלין, פון לאַנג אַרויפגעלייגט אַ שטעמפּל: **ט ו י ט !** . . . וואָסזשע דאַרפן זיי עס נאָך די געזונטע מוסקולן זייערע, **די רונדיק-געפאָרעמטע קערפּערס!?** און ער, דער וועלכער געהערט צו דער זיגערישער, לעבנס-באַרעכטיקטער ראַסע און קען באַפעלן איבערן לעבן און טויט פון טויזנטער — זיינע לונגען זענען נישט אין אָרדענונג... און אין זיין קערפּער טראָגן זיך אַרום צעשפּליטערטע ברעקלעך פון אַ פאַרוואָרצלטן טובערקולאָז... ער, וועלכער קען האָבן פרויען וויפל ער זאָל נישט וועלן — קען נישט האָבן דעם כוח פאַר זיין אייגענער פרוי און דאָ זעט ער פאַר זיך אַזויפיל יונגע מענער-גופים, אין וועלכע עס דרימלט נאָך היים בלוט און כוח...

אַ שרעקלעכער כעס באַהערשט אים אויף דער זינלאָזער פאַרטיי־לונג פון דעם משונהדיקן ליץ אין דער נאַטור-מאַסקע: העי, אויף וואָס דאַרפן זיי דען זייער גאַנצע יוגנט-פרישקייט, אָט די שקלאַפן!? אַז מאָרגן וועלן זיי סיי-ווי ליגן מיט אַדורכגעשאָסענע שאַרבנס אין אַ גרויסן מאַסן־

גרוב... אַך, ווען ער קען צוגיין צו איינעם פון זיי און אים אַ באַפעל טאָן: הער, שמוציקער יודע, דו איינער! גיב אַהער דיין יונגקייט און דיין שטאַרקייט!... ווי גוט דאָס וואָלט געווען.... ער איז אויך בייז אויף דער גאַנצער מעדיצינישער בריהשאַפט וואָס האָט נאָך אַלץ נישט באַוויזן אויסצוטראַכטן אַזאַ מאַשין, מיט וועלכער מען זאָל קענען איבערגיסן דאָס געזונט און די קראַפט פון איין מענטשלעכן קערפּער אין צווייטן אריין. דאָס בעסטע אויף דער וועלט וואָלט געווען, ווען ער קען צוגיין צו אָט־אָ יענעם, זיך איינבייסן מיט די חלושדיקע ציין זיינע און אויסזויגן פון אים דעם גאַנצן מאַרך, דעם גאַנצן רויטן כוח וואָס ליגט אין אים פאַר־חתמעט אין די אָדערן און דערמיט באַקרעפטיקן דאָס אייגענע האַלב־אָפּ־געשטאָרבענע בלוט — — —

ער איז אָבער דערצו מאַכטלאָז. דאָס רייצט אים נאָך מער און רופט אין אים אַרויס נקמה־געפילן... יאָ, נקמה אין די וואָס האָבן נישט דאָס רעכט צו לעבן און האָבן דאָך די העזה צו טראָגן אין זייערע בלוטן דעם כוח דערצו...

פון טאָג צו טאָג ווערט ראַסט גערייצטער.

II

דערנענטערט ער זיך אַמאָל, מיט טריט פון אַ שטילער קאַץ, צו אַזאַ גרופּע. ס'פּיבערט ביי אים אַלץ פון טונקעלע, אומקלאָרע באַגערן. ער באַ־מיט זיך אָבער צו באַהערשן. אויך דער כעס, וואָס עגבערט שטיל, פאַר־שאַפט אַ טיפע ווייטאָגדיקע הנאה און ס'איז אַ שאָד, ער זאָל שנעל און אויפּאַמאָל אַרויספּלאַצן... צוימט ער זיך און קומט צו מיט אַן אויסער־לעבער מאַסקע פון גלייכגילטיקייט אַלץ נענטער און נענטער; בלויז זיין בליק פון אונטער די ברילן אַפּער פינקלט גערייצט און דראָענדיק...

...ד"ר ראַסט!!! העמערט עס אין אַלעמענס קעפּ... פּיבערדיקער באַוועגן זיך די קערפּערס, די קעפּ, די הענט ביי דער אַרבעט... ער אָבער שטעלט זיך אַקעגנאיבער און דער ערשטער בליק, וואָס גנבעט זיך אַרויף צו אים פון אַרבעטס־איינגעקנורעטקייט, כאַפּט אויף זיין שטום־פאַר־

בייגטן פינגער, וואס רופט אים פון דער ריי ארויס. שטענדיק איז עס דער שענסטער און קרעפטיקסטער...

— פון ווו ביסטו?... דאס איז זיין ערשטע פראגע, מיט זיין זעגע-דיקער סוכאטע־שטים... דער שמועס, וואס ער פארוויקלט מיט יענעם, מוז פארפלאנטערן און פארשטאמלען... ער וויל פון יענעם וויסן פשוטע קלייניקייטן: וויפל טראכט יענער אזוי צו ארבעטן אומזיסט פאר די דייטשן? און וואס וואלט ער א שטייגער געטאן, ווען ער לעבט איבער די מלחמה און ער האט די געלעגנהייט איבער די דייטשן צו באפעלן? ער וואלט אויך וועלן וויסן, אויב אים, דעם ייד, איז נאך אלץ נישט נמאס געווארן צו לעבן אונטער דער טעגלעכער בייטש און הונגער? מיינט ער עס מאקע ערנסט, מיטן ווילן איבערלעבן און שפעטער צוריק אנהייבן א ניי לעבן אויף דער פריי?...

ער האט דערביי קאלטבלוטיק ארויסגעצויגן זיין רעוואלווער, אים אנגעלאדן, שמייכלענדיק דערביי מיט זיין האלבירט פארוויאנעט געלעכ-טערל זיין קרבן אין די אויגן אריין... „אט זעסטו — האט ער ווייטער געצויגן — אט־די קליינע מאשין, זי קען עס אלע דיינע פלענער צע-שטערן, ענדערן...״

די בעסטע הנאה איז דאס שפילן זיך מיטן קרבן, איינזויגן זיך מיט דעם בליק אין דעם דערשראקענעם פנים און טרינקען ווי דעם בעסטן ווייַן די איומדיקע שרעק פון יענעמס אויגן ארויס...

...די קויל האט ער אריינגעשאסן אין קאפ אריין ערשט דאמאלסט, ווען ער איז שוין זאט געווען מיט יענעמס דערשראקענעם בליק און מיט זיינע טומלדיקע רייד... דער שאס איז געקומען ווי אן איבעררייס פון א נמאס־געווארענעם שפיל. מיט די דארע פינגער האט ער געמוזט אויס-טאפן דאס ארט ארום דער וואונד; אן אריבערגעבויגענער איבער דער ברוי-נער קאלוזשע וואס האט ארויסגעטריפט פון דערשיסונגס־לאך, האט ער זיך לאנג איינגעגעסן מיטן קורצזיכטיקן בליק אינעם פריש־טריפנדיקן בלוט...

ס'איז אבער געגוג געווען שמיצס אן אינטערוועגץ ערגעצוו און דאסט זאל זיך מוזן צוימען. דאס שיסן, אפט, די בעסטע פאכלייט זיינע,

האָט שמיץ אויפגענומען ווי אַ פּערזענלעכע שיקאַנע קעגן אים. אַט וויל ער וואָס שנעלער אויסבויען זיין פאַבריק און איינמאָל פאַר אַלע מאָל אויסצושמידן זיין עפּאָכע־מאַכנדיק געווער... אויב אָבער דער הער דאָק־טאָר וועט אים דאָ שטערן...

מ'האָט דעריבער אויפגעקלערט דעם הער דאָקטאָר. אַז דאָ גייט עס נישט אין די שמוציקע יידן, וועלכע ער קען זיך פאַר זיין פאַרגעניגן וועגן שיסן וויפל זיין האַרץ גלוסט; עס האַנדלט זיך אָבער אין דער גרויסער זאַך, אין וועלכן די יידן זענען דאָ קליינע שרייפעלעך פון דער מאַשין... אַנדערש איז מיט יענע יידן פון אַ געטאָ אָדער...

מוזנדיק רעזיגנירן פאַר די פאַרשידענע דריידלעך פון שמיצן, האָט ער אים נאָך מער פיינט באַקומען. צווישן אייגענע האָט ער אויף אים געברומט: דער פאַרקויפטער יידנטויפל! דער... יידנפאַטער, קרויצדאָנער־וועטער — — —

ווען שמיץ האָט זיך דערפון דערוווּסט, האָט ער בלויז ברייט גע־שמייכלט. דאָס זעלבע שמייכעלע האָט ער אויך אונטערגעטראָגן ראָסטן ביים שמועסן און ביים שפּאַצירן צוזאַמען... ראָסט קיינמאָל נישט גע־קענט ביי יענעם וויסן, אויב ער באַפריינדט דיך דערמיט אָדער שטעכט ער דיך אַזוי מיט הוזק... און שמיץ האָט נאָר פאַרמאָגט איין שמייכל...

III

אין פאַרלויף פון זיין אָבסערווירן האָט ראָסט געקענט פעסטשטעלן, אַז די יידן זענען דויערהאַפט און ווידערשטאַנדספעאיק קעגן די שווערסטע באַדינגונגען. מסתמא זענען זיי ביסלעכוויז צוגעגרייט געוואָרן צו אַזעל־כע לעבנס־אומשטענדן און זיי זענען דערפאַר אין זיי אַריינגעלעבט גע־וואָרן. ער האָט דערביי באַרעכנט מיט זיין בלייפעדער, אַז די ס. ס. באַ־גייט אַ גרויס פאַרברעכן לגבי דער קריגס־פּראָדוקציע. ער האָט געוווּסט פון די מיליאָנען אַרבעטס־פעאיקע מענער און פרויען, וועלכע מ'האָט געפירט און מ'וועט נאָך פירן אין די גאַז־קאַמערן אַריין צום דערשטיקן... און אַ צאָרן האָט אים אַרומגעכאַפּט: דאָ, אין אַלע פאַבריקן האָקט מען

זיך אַפּ די הענט פאַר אַ מענטש צו דער ארבעט; מ׳קען נישט דערפירן צו דער געהעריקער נאַרמע־הויך און דאַ דערלויבן „זיי״ זיך אויף אַזאַ לוקסוס פון פאַרניכטן מיליאָנען!

יאָ, ער, ראָסט, ציטערט אויך אויף ביים געדאַנק, אַז אין צוקינפטיקן באַזיגטן אייראָפּע זאָלן זיך נאָך אַרומדרייען אַט די חניפהדיקע מענטשעלעך מיט די יידן־נעזז... זיי וועלן שוין דערשנאַפּן ווי אַזוי זיך אַרויפצוהייבן... נאָכן געלינגענסטן קריג קען מען נישט האַלטן אַזויפיל מיליאָנען מענטשן פאַרשפּאַרט... און ביים קלענסטן ביסל פרייעם אָטעם, ביי די מינדסטע לעבנס־באַדינגונגען וועלן זיי שוין אָנשלאָגן אומעטום...

אוודאי האַלט ער אויך פון פאַרניכטן ביז צום לעצטן נפש... אָבער — מיט חשבון, מיינע הערן! מיט קאָפּ און קאַלקולאַציע...

מיט גרימצאָרן האָט ער דעמאָלסט געלייענט דעם צירקולאַר איבער די איינגעליפערטע יידן, וועלכע מוזן בלויז באַשעפטיקט ווערן ביי „שוואַרצער״ ארבעט; קיינמאָל אָבער טאָר אַ ייד נישט צוגעלאָזט ווערן צו אַ מאַשין... דער ד״ר ליסבעק, זיין לאַנדסמאַן און געשטאַפּאָ־אָפּיציר פון קרייז, האָט אים דאָס אַפילו אויפגעקלערט: די יידן, וואָס לעבן נאָך אַפילו, זענען באַשטימט אַהין, וווּ די וואָס זענען פאַר זיי אַוועק... „ביז דער לעצטער ייד וועט פאַרשווינדן פון אייראָפּע!״ האָט דער פירער געזאָגט... מען טאָר זיי דעריבער באַלד נישט אַריינפירן אין אַזאַ ארבעט, אין וועלכער זיי וועלן זיך איינלעבן און קוואַליפיצירן... זיי קענען נאָך נוצלעך ווערן ביי פאַרשידענע פאַראַנטוואָרטלעכע ארבעטן און שפּעטער וועט אַ שאָד זיין זיי צו פאַרניכטן... דער אויסראָטונגס־פּראָצעס מוז אויסגעפירט ווערן אַזוי, אַז מען זאָל זיין איבערצייגט, אַז דערמיט פאַרניכטעט מען אומנוטיקע, ארבעטס־אומפעאיקע עלעמענטן; ווי אַזוי זשע קען מען זיי אַריינציען אין דעם טייערסטן, וואָס גרויס־דייטשלאַנד פאַרמאָגט: אין זיין קריגס־אינדוסטריע?... וויפל מייסטערס און דייטשע מענטשן וועלן שפּעטער קומען און פאַרטיידיקן; וועלן אָפּבעטן זייערע יידן... און ווען מען וועט זיי נישט צוליב טאָן, וועלן זיי זיך אַרומדרייען אומצופרידענע, פאַרשפּרייטן קלאַנגען, אַז די געשטאַפּאָ פאַראַליזירט מיט די יידן־אַקציעס דעם דייטשן זיג... גאַנץ מעגלעך, אַז אַפילו ער, ראָסט,

אליין וועט שפּעטער זיין פון די אומצופרידענע... הייגט צו וואָס דאַרף מען עס אַריינברענגען כאָאָס און צעשפּליטערונג אין די אייגענע רייען צוליב יידן גאָר!?...

ער אָבער, ראָסט, איז אין אַן אַנדער מיינונג. צומערשט פאַר אַלע־מען איז ער טרוקענער געשעפטס־מאַן. ער קען שנעל באַרעכענען, וויפל קוילן אַזאַ מוסקולירטע יידן־האַנט קען פּראָדוצירן און וויפל גראַנאַטן... דאָס ביליקסטע איז אַזאַ יידן־מעכאַניזם, וואָס קען נישט פאַרלאַנגען קיין געלט, האָט „געגוג" וויפל עסן מען גיט אים און קענסט פון אים אַרויס־טרייבן דעם לעצטן אָטעם, נישט דאַרפנדיק זאָרגן, אַז ער וועט דערפון קראַנק ווערן...

און טאָמער גייט עס אין זייער אויסראָטונג — טאָ זאָל מען זיך שוין דערמיט פאַרלאָזן אויף אים — דעם בעמיקער ראָסט!... אָבער פאַר־וואָס זיי נישט פריער אויסנוצן? פאַרוואָס נישט — גראָד דערפאַר טאַקע — באַנוצן זיך מיט זייערע כוחות אויסצושמידן פריער מיליאָנען גראַ־נאַטן און באָמבעס פאַר די שלאַכט־פעלדער? צו וואָס נישט הפקרדיק אי־בערגיסן זייערע לעבנס אין אייזן, אין פלאַמען־צינדער? זיי וועלן סיי־ווי אַלע דאָ פאַלן — אָבער יעדער טאָג וועט זיין אַ קוואַל פון וואַנעט צו ציען, צו שעפּן טרייב־קראַפט פאַר די פאַרעלטערטע מאַשינען...

דער ד"ר ראָסט האַלט, אַז צו אַ מאַסן־אויסראָטונג איז שטענדיק דאָ צייט. אי דאָס הילכט אָפּ נישט ווי עס געהערט צו זיין און אי דאָ שאָדנט מען זיך אַליין מיט פאַלשער אויסרעכנונג.

גאַנץ באַזונדער פּראָטעסטירט עס טיף אין אים קעגן אַזאַ פאַרשווענ־דערישקייט; קיינער נישט, אַזוי גוט ווי ער, קען דאָס גרויסע גליק פון אומברענגען אַ מענטש... ס'איז דאָ פאַרגעניגן פון רייצן זיך גאַנצע שעהן מיטן קרבן, אַריינטרייבנדיק אים באַוווסטזיניק אינעם געדאַנק, אַז ער גייט שטאַרבן... ס'איז גוט צוצוזען ווי יענעמס אויגן נעמען פינקלען צו־ערשט מיט האַס צו דעם, וואָס וויל אים אַרויסרייסן פונעם דאָ־זיין. פון די אויגן אַרויס קען מען ביי יענעם לייענען זיין געדאַנקענגאַנג, זיין שנעלן בליצזוכנדיקן אויסוועג פון דער גרויזאַמער סיטואַציע...

שפּעטער איז גוט צו אָבסערווירן די צווייטע פאַזע פון קרבנס גע־

מיטס־צושטאַנד; די פ אַ ר צ װ י פ ל ו נ ג ... יענעמס אויגן װערן דאַן גרעסער און אויפגעריסן... מ׳קען זען װי יעדער אבר באַזונדער, יעדע האָר פון קאָפּ, פון די ברעמען רעאַגירן מיט רעזיגנאַציע און יאוש. די פאַרצװייפלונג קען מען דאַן אַרויסלייענען פון דעם מינדסטן קנייטש אויף זיין בגד...

און דאַן קומט די דריטע פאַזע װאָס פאַרשאַפט אַממיינסטן פאַר־געניגן; די פאַזע, װען אין קרבן צינדט זיך װידער עפּעס אָן אויפסניי. אי־נעם באַװוסטזיין, אַז זיין לעבן ליגט ביי דיר אין די הענט — פּרובירט יענעמס פאַרצערטע פּסיכיק שאַפן יענעם לעצטן אויסװעג, װאָס קען נאָך געבן. זיינע אויגן װערן דאַן איינגעצװיגענער... פייכט־פאַרנעפּלט — װערן זיי דאַן תחנונימדיק, פול מיט שטום־בעטנדיקער הכנעה... אַלץ אין זיי איז קאָנצענטרירט אויף איין פּונקט: דיך צו באַװירקן, אַריינטרעפן מיט זיין אומגליקלעכקייט צו דיין פינטל װאָס לאָזט זיך אַמאָל באַאיינפלוסן... אין יענעם מאָמענט, בכדי נישט צו װערן װייך — מוזטו תיכף אַריינטרעטן אין צװייטן גליק פון מאָרד: ס׳איז די העכסטע צייט אַריינצושיסן יע־נעם די קויל...

אויך דעם צװייטן עטאַפּ פון מאָרד־גליק מוז מען אַריינציען אין זיך לאַנגזאַם... מען דערשיסט נישט יענעם אויפאַמאָל, נאָר מ׳שיסט אים אַריין די קויל אין אַן אָרט, װו עס װייטיקט יענעם אַממיינסטן, אָבער טויט אים נישט מאָמענטאַל... ס׳איז װוּנדערבאַר צוצוקוקן, װי אַזוי דאָס לעבן און דער טויט לאָזן זיך אַװעק אין װילדן, כאַאָטישן געראַנגל... מיט הנאה ציסטו אין זיך אַריין יעדן מוסקול־צוג; יעדן תהום־קרעכץ... דו שיסט װידער אַריין; אין אַן אָנגעװייטיקט אָרט און דו לעבסט װידער איבער אַ הנאה װאָס איז שטאַרקער פאַר יעדער סעקסועלער באַפרידי־קונג און אויפצאַפּל... און װען דער האַלב־טויטער שוין קערפּער רעאַ־גירט אינסטינקטיװ נאָך דיין צװייטער קויל מיט אַ פרישן װאַרפן זיך אין קאָנװולסיע — לויפט דיר אַדורך אַ שכורער רויש איבער אַלע גלי־דער — — —

און צום לעצט קומט דאָס דריטע, ק אַ ל ט ע גליק פון מאָרד. שוין האָסטו אַלע אויפרעגונגען און הנאה־אויפצאַפּלונגען הינטער זיך;

דער קרבן איז טויט און דו ביסט ניכטער. איצט שטייסטו זיך רואיק, באַטראַכסט די אָדער-געוועבן, די מיליאָנען קעמערלעך, הערעלעך און צעלן, וואָס האָבן געטריבן לעבנס-שטראָם אין אָט-די אַלע אברים אַריין... און אַ גליקלעכער שטאָלץ באַפאַלט דיך דאַן, וואָס דו, מיט דיין האַנט, האָסט געקענט אין געציילטע סעקונדן אָפּשטעלן אַזאַ לעבנס-מעכאַניזם אויף שטענדיק... אויף אייביק... און דער גרעסטער מייסטער קען שוין דאָ גאָר נישט איבעראַנדערשן — — —

יעדער מענטש, וועלכער קען דערמאָרדעט ווערן, איז אַן אָביעקט פון נישט דאָ-וועלטיקן פאַרגעניגן... און ראָסטן פאַרדריסט, וואָס אַזויפיל טויזנטער מענטשן פירט מען אַריין אין שטיק-קאַמערן אַריין; נישט עמעץ זעט זייער גראַנגל און אויגן-אויסדרוק און נישט עס הערט עמעץ זייערע פאַרשטיקטע גסיסה-קרעכצן — — —

אַ פאַרברעכן!... ברומט ער צו זיך — אַ זינלאָז, אומגעשיקט פאַרברעכן...

און ראָסט באַשליסט אָנצוהייבן אַן אַקציע פאַר יידן אין „האַסאַג" אַריין...

IV

דאָס מאָל שרייבט ראָסט אַ מעמאָריאַל אין דער צענטראַלע אַריין. ער האָט אַ נייעם פּלאַן: צוליב מאַנגל אין אַרבעטער וויל ער אַריינציען אַ גרופּע יידן אין דער קריגס-אינדוסטריע אַריין. ער ווייסט די צילן, וואָס דער פירער האָט זיך געשטעלט; ער פאַרשטייט אויך און באַגרייפט די קענגנערשאַפט, וואָס אַזאַ פּלאַן קען מיט זיך אַרויסרופן. זאָל מען אָבער זיין אויסגעזאָרגט! קיין איין ייד וועט פון די אַלע סיי-ווי נישט לעבן... זאָל מען אויך נישט מורא האָבן, אַז זיי וועלן נוצלעך ווערן קענטיק... און ביי דער געגעבענער מינוט וועט זיי אַ שאָד זיין צו פאַרניכטן... אַזעלכע זאַכן לאָזן זיך לייכט ענדערן: זיי קענען צו יעדער צייט געמאַכט ווערן כוח-לאָז, פאַרמיאוסט, אַז אַלע זאָלן וועלן פון זיי פּטור ווערן. זיי וועלן אוועקגעשטעלט ווערן אין ענגע קאַיוטעס, וואָס וועלן פול זיין מיט שטויב פון

הייסן טראַטיל און אויפגעקאָכטע סאַלעטרא... זיי וועלן שטיין אָן מאָס-קעס ביים פּרעסן פּיקרין-קאָסטקעס און דאָס וועט שוין האָבן די געהע־ריקע ווירקונג אויפן האַרץ און אויף די לונגען... די פּאָר מאָנאַט אָבער, וואָס אַ שטאַרקער מענטשלעכער אָרגאַניזם קען אויסהאַלטן ביי אַזאַ אַר־בעט, וועלן זיי שאַפן און שווער באַצאָלן פאַר זייער געמאַטערט לעבן... די וואָס וועלן נישט אוועקשטאַרבן, וועלן ווערן אַזוי פאַרקריפּלט, אַז קיי־נער וועט שפּעטער נישט באַדויערן, ווען מ׳וועט זיי אַוועקפירן צום טויט...

ער האָט אויפגעוויזן מיט פאַרשידענע ציפערן, ווי אַזוי די פּראָדוציר־פאַרהעלטעניש וואָלטן זיך געענדערט, ווען מ׳זאָל די יידן שיקן אָנשטאָט אין די גאַז-קאַמערן — אינעם גרויסן אינדוסטריע-בעקן אַריין. דאָ קע־נען זיי קאָנצענטרירט זיין און צוגעגרייט פאַר דעם טאָג וואָס וועט אויס-שלאָגן. לויט דער שטערבלעכקייט ביי אים אין לאַגער, האָט ער אויפ־געוויזן, אַז ביי געוויסע צוגאָב-מיטלען קען דער ציל פון דער יידן־פאַר־ניכטונג דערביי אויף אַ ראַציאָנעלן אופן סיי-ווי דערגרייכט ווערן... די פאַבריק מוז דערפאַר זען צו אינטערווענירן אין דער ריכטונג.

די דערלויבעניש איז ענדלעך געקומען. ס׳זאָל הייסן, אַז דערווייל מוז מען מאַכן אַ פּרווו מיט אַ קלענערע גרופּע, זען אויב זיי זענען גענוג טויגבאַר און דאַן וועט מען ווייטער זען. מיט טריאומף האָט ראָסט גע־לאָזט איינטרעטן די גאַנצע גרופּע יידישע אַרבעטער, וואָס זענען ביז איצט געווען באַשעפטיקט ביים שניידן דיביימער, בויען די באַראַקן און גראָבן די פונדאַמענטן. מיט אים איז מיטגעקומען שמיץ. אויך ער האָט געוואָלט לאָזן אין גאַנג אַ פרישע אָפּטיילונג וואָס זאָל איינשלינגען אַ סך מענטשן. האָבן זיי ביידע לאַנג געקליבן פון די רייען, געוואָלט אַרויס־זוכן די בעסטע כוחות, בכדי צו קענען שפּעטער באַווייזן, אַז מען קען די יידן אַריינפירן אין דער פאַבריק; ווו זיי צו נעמען וועט מען שוין גע־פינען.

עס זענען אויסגעקליבן געוואָרן די ערשטע 40. ביידע האָבן דער־קלערט הויך, אַז די אויסגעקליבענע ווערן פון היינט אָן באַטראַכט אַלס פאַבריקס-אַרבעטער. מאָרגן מוזן זיי קומען און זיך מעלדן אין דער ביוראָ,

ווו מען וועט זיי צוטיילן אַ האַלע. די מענטשן זענען געווען גליקלעך און אויך די אַנדערע האָבן זיי מקנא געווען: זיי גייען אין פאַבריק. דאָרט וועלן זיי אַרבעטן און זיך צוזאַמענטרעפן מיט ציווילאיסטן. ס'איז אַ פאַך־אַרבעט; קיינער שטייט דיר נישט איבערן קאָפּ און יעדע מינוט דאַרפסטו זיך נישט ריכטן אויף אַ געשפּאָלטענעם שאַרבן... דו אַרבעטסט געניי ווי דער פּאָליאַק — וואָס נאָך קען מען פון דיר פאַרלאַנגען? און דער קאָנ־טאַקט מיט מענטשן פון דער פרייַ איז אויך אַן ענין...

נאָך עטלעכע טעג האָבן טייל פון די אַרבעטער אויפן פאַבריקס־שטח אָנגעהויבן קומען אין לאַגער ווי שכורע, וואַקלענדיק זיך אויף די פיס... זיי האָבן שטיל איבערגעגעבן, אַז מען דאַרף אויסקושן יעדן ברעקל פון שווערסטן בוים, וואָס מען דאַרף אַמאָל שלעפּן; אַפילו די נאַגייקע וואָס באַצייכנט אָפּט די אברים מיט ברוין־בלויער שריפט... דאָס איז אַלץ אַ גאָרנישט אַנטקעגן דער רואיקער אַרבעט, דער אויסגעקליבענער... דאָ אַרבעט מען מיט הונגער — קען אָבער ווער אָפּשאַצן וואָס עס הייסט צו זיין אויף דער לופט, אין וואַלד? און דאָרט ביסטו אַ גאַנצן טאָג ווי אין אַ גיפט־קעסל...

„מיר וועלן עס לאַנג נישט אויסהאַלטן!" האָבן די זעלבע מיט רעזיגנירטער זיכערקייט פעסטגעשטעלט. נישט אַלע האָבן זיי אָבער געוואָלט גלויבן... „זיי האָבן מורא, מ'זאָל זיי נישט מקנא זיין מיט דעם גליק זייערן..." האָבן טייל אירעניזירט.... די פּנימער פון יענע האָבן אָבער אויף קיין גוטס נישט אָנגעזאָגט... און אַ קלאַנג האָט זיך גענומען פאַרשפּרייטן, אַז די צווייטע וואָך וועלן טויזנט יידן גענומען ווערן אין דער פאַבריק אַריין... פון זייטיקע אונטערגעהערטע ידיעות האָט מען זיך דערוווסט וועגן נייע גרויסע טראַנספּאָרטן, וואָס די פאַבריק וועט ברענגען...

און קיינער האָט זיך נישט געקענט אָפּגעבן קיין חשבון, פון וואַנעט ער ווייסט עס פלוצים ביי זיך, אַז די אמתע טראַגעדיע הייבט זיך ערשט אָן...

קאפיטל פיר

I

...ווען ראָסט האָט באַשלאָסן צו פאָרן קיין מאַידאַנעק נאָך יידן, זענען שוין אַלע האַלעס געווען באַזעצט מיט יידן. די פאַבריק האָט שוין אדורכגעמאַכט פאַרשידענע אַנטוויקלונגס־עטאַפּן. די פּראָדוקציע איז געהויבן געוואָרן אויף אַ גרויסן פאַרנעם. עטלעכע האַלעס האָט פאַרנומען די גראַנאַטן־אָפּטיילונג; עס זענען איינגעריכט געוואָרן פאַרשידענע לאַבאָראַטאָריומס, ווו מען האָט גאַנצע טעג עקספּערימענטירט און אויסגעאַרבעט אַלערליי נויטיקע מאַטעריאַלן. איין גאָט ווייסט צוליב וואָס מען האָט אין דער זעלבער פאַבריק אויך אויסגעאַרבעט ליפּן־שטיפטן און אַנדערע טואַלעט־אַרטיקלען. ווערק צע איז אויסגעוואַקסן צו אַ ריזיקע אונטערנעמונג. אויך שמיץ האָט זיך געהאַט זיינע פאַרשידענע אָפּטיילונגען מיט די אויסטערלישסטע אויסאַרבעטונגען. טראַנספּאָרטן יידן זענען געברענגט געוואָרן פון אַלע עקן. געטאָס זענען אויסגעליידיקט געוואָרן און צוזאַמען מיט האק און פּאַק אַריינגעשליידערט געוואָרן אין דעם זודיקן תוהו־ובוהו. מ׳האָט זיי געברענגט פון פּלאָצק און פון פּיעטרקאָוו; פון זשאַרקי און פון קיעלץ; זיי זענען שנעל אַריינגעקאָכט געוואָרן אין די אָפּטיילונגען, פאַרוועבט געוואָרן מיט די מאַשינען און קיינער האָט נישט געוווּסט, ווען זיי לעבן, קרעכצן אויס אַ גסיסה־פּייף און שטאַרבן אָפּ... נאָך געווען יידן אין די געטאָס... האָט אַ טראַנספּאָרט זיך אָנגעהויבן אויסצולאָזן — זענען אַוועק גרויסע לאַסט־וועגענער אויף פאַנג און צוריקגעקומען אָנגעפּראָפּטע מיט דערשראָקענע פּנימער. די מענטשן זענען שנעל אַראָפּגעשמיסן געוואָרן פון די מאַשינען און צעוואָרפן געוואָרן אויף די פּלעצער, וואָס זענען אָקאָרשט ליידיק געוואָרן פון די נעכטיקע... מיט די טויטע האָט מען קיין גרויסן וועזן נישט געמאַכט; מ׳האָט זיי געפּאַקט אין דעם שמאָלן ערד־זיימל צווישן איין דראָט און דער צווייטער, אין וועלדל און ווו ס׳האָט זיך געלאָזט... טויזנטער זענען שוין געפירט געוואָרן אויף דעם עלנטן וועג צום וועלדל, דורך וועלכן סיינער איז שוין

צוריק נישט געגאנגען... די הארטע ערד פון שיס־פּלאַץ און פון באַבוי־מערטן שטיקל פּלאַץ, ביי די בונקערס, אַקעגנאיבער דער האַלע 96, איז פעט געוואָרן פון די טויטע לייבער פון די באַהאַלטענע. דערשאָסענע יידן. דער גלייכער פּלאַץ האָט אָנגעהויבן אויפיערן און געוואָרן קיילעך־בערגלדיק ווי אַ פליישׁ-אָנגעפּרעסענער, גראָבער בויך... אַזוי ווי די טויטע וואָלטן ארויסגעשפּאַרט די ערד, וואָס וויל צודעקן זייער זכר, מיט אַן אָנ־קלאַגע קעגן הימל און ערד — — — 1943. אָפּגעצאַפּט שוין די לעצטע יונג־יידישע בלוטן פון אַלע צוגעשלאָסענע געסלקעס און פון די בית־עולם שטילקייטן קען מען מער נישט ברענגען קיין הענט...

דער לעצטער גרויסער טראַנספּאָרט הייבט אָן ווייניקער צו ווערן, נישט-אָנזעעוודיק... צווישן אַזויפיל מאַשינען... צוערשט איז עס געווען אַ געלעכטער ביי ראָסטן: עס פעלן נישט קיין יידן! דערווייל מוז מען דערגענצן די ליידיקע פּלעצער מיט אַנדערע מענטשן פון די אומנויטי־קערע אַרבעטן און שפּעטער וועט מען זיך נאָך ארומקוקן... ס'האָט אָבער נישט געהאָלפן; אויך די מענטשן האָבן גענומען קרענקען און פאַלן, פאַלן...

און מיט יידן ווערט שיטערלעך אין דער מדינה... זענען נאָך דאָ וועלכע — זענען זיי שוין פאַרקויפט אין אַנדערע פאַבריקן און קיינע פון זיי וועט נישט ארויסגעבן דעם „האסאג" זייער מענטשן-מאַטעריאַל...

איז נאָך געבליבן איין אויסוועג: קאָנצענטראַציע-לאַגערן! די לעצ־טע, וואָס שטייען נאָך, וואַרטנדיקע, אינעם טויטס קאָרידאָרן, קען מען נאָך פאַרשלעפּן אויף אַ פּאָר וואָכן אהער... עס איז בלויז אַ פראַגע, אויב די דערלויבעניש וועט געגעבן ווערן.

דער גורל איז געפאַלן אויף מאַידאַנעק. טעג אויף טעג איז דאָרט ראָסט אָפּגעשטאַנען, באַטראַכט די נאַקעטע קערפּערס פון די איבער־סעלעקציאָנירטע; געזוכט די געזונטסטע און שטאַרקסטע... ווידער אָפּ־זאָגן, וואַקלענישן און ווידער אַ באַשטעטיקונג... ענדלעך איז אים גע־לונגען צו האָבן דעם טראַנספּאָרט אויסערן טויער. די באַשטימטע צאָל האָט ער געמוזט ארויסנעמען אין צוויי מאָל: טויזנט מענער און 500 פרויען האָט ער באַקומען ביים ערשטן מאָל און נאָך ווייטערדיקע 500

האט ער באדארפט קומען אין צוויי וואכן ארום... קענטיק, אז עס איז געקומען א סוף צו די אומבאגרענעצטע צאלן: עס הייבן אן אויספעלן יידן!...

האט טאקע דער טראנספארט-פירער אינפלינג דאס מאל באהאנדלט די טראנספארטן מיט געצוימטער רו. ערשט ווען די מענטשן האבן אראפ־געשטעלט די ערשטע טריט, האבן די ווערקשוץ אפגעגעבן זייערע ערשטע שאסן, ווי זיי וואלטן דערמיט געפייערט זייער שמחה פון זיין די היטער און נישט קיין געטריבענע הפקר-מאסע...

א בינטל ארויסגעריסענע לעבנס האבן זיך איבערגעטראגן. בכדי אויפצונעמען א נייע פיין אויף א א נייעם שטח. ווען עס אבער אלע?

II

פון דער גרויסער גרופע, וואס האבן זיך צוזאמענגעטראפן אין א לאַ־גער, אין 1940, הינטער זאמאשטש, זענען נאך געבליבן ד ר יי. פארשידענע שטורעמס האבן זיי צעשלעפט אין אלע זייטן. איבער פאר־שידענע געטאס, ביז זיי האבן זיך אין מאידאנעק ווידער באגעגנט. דריי פארשידענע טיפן פון דריי פארשידענע וועלטן; האבן זיי זיך אבער אזוי צוזאמענגעלעבט פארמשפחהט, אז צוזאמען איז אלץ לייכטער גע־ווארן איבערצוטראגן. דאס מאל זענען זיי אלע איינגעזעסן אין זעלבן וואגאן און באשלאסן: פון איצט אן גייט מען צוזאמען; אדער ביזן טויט אדער ביז באפרייאונג. קיינער פון זיי ווייסט נישט, ווער ס'וועט איבער זייער גורל דעצידירן, ווער עס וועט פאר זיי באשטימען ווי אזוי ווייטער צו לעבן... אבער גראד דערפאר. וואס מ'ווייסט נאך נישט, קען מען פאנ־טאזירן, זיך מאכן פלענער... מארגן קען שוין יעדער ארייננעשטויסן ווערן אין א נייעם ווירקלעכן גרויל, וואס פאראליזירט יעדע אילוזיע און לאזט איבערהויפט גארנישט קלערן — זענען אפשר איצט די לעצטע שעהן, ווען מ'קען ארומגלעטן מיט דער מחשבה דאס איינציקע פינטעלע פון נישט-דערלענטקייט, פון האבן עמעצן, איבער וועלכן דער געדאנק קען נאך זארגעווודיק א ציטער טאן; מיט וועמען מ'קען נאך הערן דעם פריידיקן אפקלאנג פון א ווארט: צ ו ז א מ ע ן...

אַט שפּרייזט מען איצט אין איין ריי. באַלד וועט זיך צעעפענען אַ נייער און פרעמדער טויער. אפשר וועט די דאָרטיקע אָפּגעצוימטע לופט דערמעגלעכן ווייטער צו זיין צוזאַמען און אפשר וועט מען אין אַ שעה אַרום זיך שוין צעשיידן אויף שטענדיק... גייען אַלע דריי און האַלטן צו מיט די ליפּן דעם לעצט זיכערן שאַנס פון היימישקייט...

דער עלטסטער פון די דריי איז אברהם-איסר. אַ מענטש אין די פערציקער. זיין קאָפּ איז שוין גרוילעך און זיין גאַנצער ריזיקער קערפּער וויגט זיך שוין מיד אויף די פיס... אַן אַרבעטער דאָס גאַנצע לעבן — האָט ער אַפילו אין די יאָרן, ווען ער האָט שוין געקענט לעבן לייכטער, געשלעפּט משאות און הנאה געהאַט פון דער אַרבעט. אַ צופאַל האָט גע-וואָלט, אַז ער זאָל זיין אין אַן אַרבעטס-לאַגער, ווען זיין פאָטער און מו-טער צוזאַמען מיט די ברידער זענען דערשאָסן געוואָרן אין געטאָ. ווען ער איז געקומען צולויפן, האָט ער אָנגעטראָפן אַלע טויט. אין צער איז ער אַרויף אויפן בוידעם און געוואָלט באַגיין זעלבסטמאָרד.

אויפן בוידעם האָט ער נישט־ווילנדיק באַמערקט עפּעס אַ זאַך, וואָס האָט אין אים שטייף געמאַכט די האָר פאַר שרעק. וואָס קען נאָך אָפּ־שרעקן אַ מענטש, ווען ער גייט אַ סוף מאַכן צו זיין לעבן? זעט אויס אַז ס'זענען פאַראַן זאַכן וואָס פרעגן נישט אײַנגאַנצן ביים מענטשס געמיט־צושטאַנד. פאַראַן געפילן וואָס גייען נישט דורך די פילטערן פון מענטש-לעבן מח, נאָר האָבן זיך זייערע אייגענע וועגן וואָס דערפירן הינטן-אַרומערט צו אים און טוען זיך דאָס זייעריקע... ער איז אַרויף — בבדי נישט מער אַראָפּצוקומען. ער האָט אַפילו נישט געקלערט פאַרוואָס. די פיס האָבן אַליין אים אַרויפגעפירט און ס'איז גאָרנישט געווען אין אים וואָס זאָל וועלן צוהאַלטן ביים לעבן. קיין געפיל, קיין ווילן. אָבער דאָ האָט עפּעס אין אים אַ טרייסל געטאָן און אויפגעצאַפּלט:

אינעם ווינקל, וווּ מ'האָט שטענדיק אַוועקגעלייגט דאָס אומנוציקע פון דער באַלעבאַטישקייט, האָט זיך געבערגלט אַ הויכער הויפן שמאַטעס און אָפּגעטראָגענע קליידער, נעבן אַ ים פון אָפּגענוצטע זשאַווער-טעפּ און אויסגעדינטע שיסלען. דאָס אויג האָט אַליין זיך אַהין געוואָרפן, אָן צו פרעגן עפּעס ביי זיין כוונה. אונטן, אין שטוב, איז שוין מער נישטאָ

די מאמע, וואס האט אין די שיסלען געקנעטן טייג, און דארט ליגט אן אלטער שפענצער, וואס דער היינט־דערשאסענער טאטע האט געטראגן... קען ער דען ווייסן אליין, אויב בלויז דאס אויג האט דארטן עפעס געזוכט? אבער די שיסלען זענען געלעגן שטיל, בלויז זייערע ברוין־גע־מאלעוועטע ווענט האבן ארויסגעלייגט זייערע נאקעטע אפגעשפרענגטע ווונדן, וואס די עלטער האט ביי זיי מיט שווארצע קרעץ אויסגעברענט אין בלעכענעם לייב... נאר אין מיטן דעם שמאטעס־בארג האט זיך עפעס א צאפל געטאן... ממש ווי דער קליידער־בארג וואלט געווען א לעבעדי־קער נפש — — —

אז שמאטעס גיבן זיך א ווארף פון זיך אליין — מעגסטו פייפן אויפן גאנצן לעבן; אבער דא מוזטו פארשטארט ווערן פאר אימה... אפילו דער טויט־ציל דיינער בלייבט פארגליווערט אין אנבליק פון אזא מין דער־שיינונג... און ווידער האט דער צוזאמענפלעכט פון אן אלטן שפענצער מיט א געבלימלט קליידל זיך א קוים־קוים הייב געטאן און איינגעפאלן צוריק... ווי א קראנק הארץ וואס טוט א שווערן אטעם...

דאס מאל איז שוין געקומען די פשוטע מענטשלעכע שרעק און אויפ־גערודערט אלץ, וואס ס'איז נאך אין מענטשן פאראנען. א שרעק וואס מאכט פארגעסן אין אלץ וואס ליגט אויפן נשמה־דנא און בינדט־צו דיין אויפמערקזאמקייט אויף איין פינטל: אט דארטן, פון וואנען די שרעק ציט איר יניקה. דאס לעצטע בינטל פון לעבנס־געפילן ווערן וואך פון דער אויפגערייסענער אימה און דער שוידער ווארפט זיך אין שטילער קאנ־זוולסיע, וואס טרייבט אוועק די אייגענע אפגעשטארבנקייט — — —

— — — צוויי אויגן האבן א גלאנץ געטאן פון דארט: ט א ט ע !

זיין יונגער, עלף־יעריקער אהרעלע האט זיך דארט באהאלטן ביי דער שיסעריי און נישט אנטדעקט געווארן... איצט, ווען ער האט געהערט טריט, אין וועלכע ס'האט זיך נישט געהערט די פעסטקייט פון רוצחים, האט ער זיך אויפגעדעקט און דערקענט דעם פאטער...

...זיי זענען שוין אראפגעגאנגען ביידע. די שטאט איז געלעגן א נישט־דערקווילעטע זיי צופוסנס. אין שטוב האבן בלוטיקע פלעקן גע־עגבערט דאס ווייסע ציכל פון בעט, די הילצערנע פאדלאגע און די

שוועל... אָבער אברהם-איסר האָט שוין נישט געקענט מער קלערן פון טויט. די גלעטנדיקע ווארעמקייט פון יינגלישן הענטל האָט געזוכט שוץ און אָנהאַלט אין זיינע מאָזאָליעדיקע טאטע-הענט און דאָס האָט אריינ-געשריגן אין אַלע בלוטן זיינע: מ'דאַרף ווייטער!...

שפּעטער האָבן זיי שוין געוואנדערט צוזאמען: ווידער געטאָ, ווידער לאַגער, ווידער וואַלדיקע באהעלטעניש... נאָכדעם זענען צוגעקומען זיין אמאָליקן שותּפס זון, מעכעלע, דער אָנגעלייענטער און אָנגעלערנטער בחור און זיין קוזין, מענדל... ביידע האָבן אין יענעם פארנאכט אַלעמען פאַרלוירן — זענען זיי געקומען זוכן אין אים דעם זכר נאָך די אוועקגע-קומענע... אין יעדן איינעם פון זיי האָט ער געזען א שטיק געבליבן לעבן פון זיין נעכטן און דאָס האָט געלייגט קייטן אויף זיין פארלוירנקייט...

...און נאָך שפּעטער, ווען פּאָליאקן האָבן געכאַפּט זיין יינגל גיין אין דאָרף און אים אויסגעליפערט דער געשטאַפּאָ, האָט ער שוין אויך נישט געהאַט קיין כוח זיין לעבן איבערצורייסן... ווען ער האָט דערפון גע-הערט, זענען שוין נעבן אים געשטאַנען מעכעלע מיט מענדלען און געצי-טערט איבער אים... האָט ער זיך שוין אַזוי מיטגעשלעפּט מיט זיי. פונקט ווי זיי — מיט אים... ווי דריי עלנטע רינגען פון אַ גרויסער קייט וואָס קלימפּערן דאָך קייטנדיק, ווען זיי זענען אריינגערינגט איינער אינעם צווייטן — — —

און איצט גייען זיי צוזאמען. שוין נישטאָ מער די אינסטינקטיוו-ציטעריקע געפילן ביי איינעם פארן צווייטן. יעדער באַזונדער האָט שוין אַזויפיל אַדורכגעטראָגן איבער דער צייט, וואָס האָט אים געהאַרטעוועט און געמאַכט פאַר אַן עלנטן טרעגער פון איינענעם גורל. עטוואָס ציטערט אָבער דאָך נאָך אין יעדן איינעם פון זיי, ווייל זיך קלאַמערן אין צוויי-טנס נאָענטקייט...

און ווען פונדערווייטנס נעמט זיך באַווייזן דער טויער פון לאַגער, האָט נאָך איינער פון זיי בלויז דאָס לעצטע וואָרט פון זאָרג. מענדל, ביי וועמען עס טליעט נאָך אַלץ אַ פונק פון זיין אמאָליקער התלהבות און חסידישן ברען, מונטערט זיינע צוויי מיט-חברים אָן איבריק מאָל:

— קינדער, פארשלאפט נישט! לאמיר אריינגיין מיט אפענע אויגן און זען, מ'זאל אונדז נישט אפרייסן... זאל גאט העלפן!

III

מיט צוועלף שעה צוריק איז נאך די מחנה געווען אין מאידאנעק. א גרויסער ליגנט געווען, דאס וואס מ'האט זיי דארט געזאגט, צוליבן ווילן זיי צו דעזאריענטירן, אז דער וועג וועט דויערן דריי טעג. אט זענען זיי שוין ביי די טויערן פון נייעם גיהנם. נאך אינדערפרי זענען זיי געשטא־נען דארט אין גאז־קאמער און געציטערט און אין פארלויף פון איין טאג באוויזן צו קומען אהער, אנזען זיך אויפן וועג פארשידנס, איבערטראכטן אלע טראכטענישן, צוקומען ביזן טויער און די זון קלעפט נאך אלץ אין טאג... אינעם זעלבן בלויעם טאג, וואס האט געוועקט דעם היינטיקן פרי־מארגן... א סך ארבעט היינט פאראן אין דער פארלאגערטער מדינת־פוילן... און אלץ ווערט געטאן לעיני השמש... זעט אויס, אז די זון איז נייגעריק דאס אלץ צוצוזען, ווייל ווען נישט, פארוואס דרייט זי זיך אזוי לאנג ארום יעדן טאג איבער די הימלען? דער נאכטווארפט מען צו א פאר בלאסע שעהן, איבער וועלכע עס וואכט א נאריש שטיק בלייכקייט, וואס לאזט קיינמאל נישט אריינזינקען אין דער גאנצער פינצטערניש פון שלאף... און דער טאג רודערט ארום אן אנגעלאדענער מיט רציחה און מידן קרעכץ...

קיינער ווייסט נישט, פארוואס דער וועלט קומט היינט אזא לאנגער און גאלדענער יולי־טאג.

די מחנה האט זיך דערנענטערט צום טויער. דאס ערשטע פנים פון אינעווייניק איז דערשראקן און אויפגערעגט. ס'איז דער יידישער פא־ליציאנט, וואס היט דעם טויער. ער ציטערט אין גאנצן ביים רייסן דאס טירל פון טויער וואס פארעקשנט זיך אפטמאל און מ'מוז עס אויפרייסן מיט אנשטרענג... דער ווערקשויץ, וואס איז דער ערשטער פון דער בא־וואכונג, האט מיט כעס א זעץ געטאן אין טויער און דער גאנצער שטראם האט געגעבן א פלייץ אריין אין דעם הויף...

די פּים האָבן זיך געבראָכן פון מידקייט און די ליפּן האָבן געברענט און געשפּאָלטן זיך פון הונגער און וועג־שטויב, גלייך ווי מ׳וואָלט שוין געווען וואָכן גאַנצע אונטערוועגנס. פון צווישן די ביימער האָט אַרויסגע־לאָכט דאָ און דאָרט אַ באַראַק און זיך גערייצט מיט זיין אומגעשטער־טער רו. די ווערקשוי״ן האָט אָבער אַרומגערינגלט די אַריינציענדיקע, נישט לאָזנדיק זיי שטעלן אַ טריט ווייטער פון ליידיקן פּלאַץ. אַקעגנאיבער זע־נען געשטאַנען אַ גלייכע שורה מיט באַראַקן אויף אַ גרין־געלבלעכן קאָ־ליר אָפּגעפאַרבט. ווען די לעצטע מענער־שרענגע איז אַריין דורכן טויער, האָט זיך געשאָפן אַ גלייכמעסיקער מענטשן־קאַסטן, וואָס איז שטיין געבליבן אין אָפּוואַרטנדיקן שטילשווייגן.

דאַן האָבן אָנגעהויבן אַריינצוקומען די פרויען־גרופּן.

אויפן ערשטן באַראַק האָט געהאַנגען אַ שילדל: קאַנצעלאַריע. אַ ווערקשו״ץ איז אַהין אַריין און איז באַלד אַרויסגעקומען. נאָך אים האָט גע־שפּרייזט מיט געמאָסטן־מאַיעסטעטישע טריט אַ יונגע פרוי אין אַ ווייסן רעגנמאַנטל. אין אירע הענט האָט זיך אומגעדולדיק געוואָרפן אַ לעדערנע טאַנגייקע. די האָר אויף איר קאָפּ האָבן זיך צוויי־גאַרנדיק געבערגלט און פאַרוואָרפן געווען פון איין זייט מיט אַ בלאָנדענעם לאָק. אין ערשטן אויגנבליק האָט זי געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ דורכשניטלעכער פרוי אין די דרייסיקער. דאָס פּנים איז ביי איר געווען אַביסל איינגעצויגן און שטאַרק־פּודירט. די נאָז האָט זיך אַביסל צופיל אַרויסגעזען, צוליב דעם שמאָלן איינגעצויגן־מענערישן פּנים. ס׳איז אָבער גענוג געווען, זי זאָל טאָן דעם ערשטן שמייכל, אז מען זאָל דערזען, וויפיל נישט־דורכשניט־לעכס און באַפעלערישס עס ליגט אַריינגעקנייטשט אין אירע פאַרבאָרגע־נע פּנים־צוגן...

אַפילו די טומלענדיקע זיך ווערקשוצן זענען ווי איינגעוויגט ביים אויפכאַפּ פון איר דאָזיקן שמייכל. דאָס איז נישט געווען קיין אויפ־לויכט פון גוטער פריינטלעכקייט, נאָר אַ אויפן־מיטן וועג צווישן גאַלי־קער ביטערקייט און נקמה־גיר, וואָס האָט אָבער, קונציק־גיך, זיך אַלעמאָל איבערגעגאָסן אין אַ צאַרנדיק־ערנסטן חן־שימער...

זי האָט אַ פּייף געטאָן מיט אַ פּייפל. פון אַ דערנעבנדיקן באַראַק

האבן זיך געגעבן א שיט ארויס א צוויי צענדליק הויכע, געזונטע מע-נער, מיט וואנסן און אן וואנסן, מיט שווארץ-רויטע היטלען און צונגע־שפילעטע מגן־דודס, ווי די אמאליקע יידישע געטא־פאליציי...

— א געטא! איז יעדן א לייכטער געדאנק אדורכגעלאפן דורכן קאפ... ס'זענען נאך דא געטאס אין פוילן! און קיינער האט נישט געוווסט דערפון, געמיינט, אז ס'זענען שוין נישטא קיין יידן...

די פאליציי־לייט האבן זיך אלע געשטעלט אין מיליטערישער אכטונג פאר דער פרוי אין מאנטל. זי האט שטייף איינגעצויגן די ליפן אזוי־ווי עס וואלט איר א שאד געווען יעדעס ווארט, וואס זי גיט פון זיך ארויס, און האט זיך צו זיי געווענדט מיט א קאמאנדא-טאן אין פויליש:

— אכטונג! איר צעשיט זיך מיר דא ארום דער באנדע, זיי זאלן זיך מיר נישט צעקריכן ווי די לייז... איך וועל דערווייל ארומגיין באקוקן דעם טראנספארט...

די חברה האט זיך צעשטעלט מיט דערשראקענע פנימער אין אלע זייטן, היטנדיק אז עמעץ זאל זיך נישט אוועקכאפן פון דער ריי, שטייענדיק מיט די גומענע שטעקעלעך אויסגעצויגן ווי חשובע סטאטועז...

די פרוי האט דערווייל הויך א רוף געטאן אויף פויליש: ר ע-ג י ו ! עס האט זיך באוויזן א דיקלעך, שיין מיידל מיט א נאך נאאיוון, קינדישן שמייכל. זי האט געהאלטן א העפט מיט א בלייפעדער אין דער האנט און ס'האט זיך אנגעהויבן א נייע פארשרייבעניש. די פרוי מיטן ווייסן מאנטל איז געגאנגען פאראויס און יעדן איינעם פון דער מענער-ריי באזונדער אדורכגענומען מיט אירע גרויס־גרינע שלאנגען אויגן. א בליק פון איר האט א ברי געטאן ווי א קויל וואלט פייערדיק א קלעם געטאן דאס נשמה־פינטעלע. שפרייזט זי אזוי פארביי די רייען... די נא־קעטע פיס וויגן זיך אין שטייפער שטאלץ אויף די הויכע קלעצלעך און דער גאנצער גוף איז ווי-איבערגענומען פון פאזעדיקער מאיעסטעטיש-קייט. די נאכט האט אנגעהויבן זיך ארופצולאזן נידעריקער איבער די קעפ, זי האט זיך דערפאר צוגערוקט נענטער און ממש יעדן אויפדערשנעל א בלענד געטאן בייסיק מיט די גרינע שטורקאצן. דאס פנים בלויז ביי איר גייט נישט מיט מיט דער מאנאטאן־איינשטיקיקער פאזע אירער;

אַט זעט זי אַ פּנים, ביי וועלכן איר לײַדנשאַפטלעך מויל פאַרקרומט זיך אין אַ געהיימנישפולער גרימאַסע און אַט באַמערקט זי שוין עמעצן און איר פּנים פאַרשווימט אין אַ גרימירט-שעלמישן שמייכל... די רייען וויב־רירן, זעט אויס, גאַר שטאַרק אין דער טיף ביי איר...

...זי איז געגאַנגען עלעגאַנט אָנגעטאָן, מיט געשמאַק און גאַרנישט אויסער איר נאָז האָט נישט פאַרראַטן איר אמתן אָפּשטאַם.

IV

אינעם ערשטן אַריינפלייץ האָט עס מעבעלען אַ שטויס געטאָן און אַריינגעמאַכט אין אַ צווייטער שרענגע. ביים פאַרמירן צוריק די ריי האָט ער שוין זיינע צוויי חברים נישט געהאַט נעבן זיך. ער האָט זיך גענומען שטיל איבעררוקן פון איין ריי צו דער צווייטער, ביז עפּעס אַ פּאָליציאַנט האָט אים אָפּגעשטעלט און צוגעשטויסן צו אַ שרענגע, ווו עס האָט געפעלט אַ פינפטער. איז ער אַזוי שטיין געבליבן און געדעקט מיט זיך די אַנדערע פיר. אַ מינוט איז אים באַנגיק געוואָרן: ווייטער אָפּגעריסן זיך! אָבער דאָ גייט עפּעס פּאָר פּאָר זיינע אויגן עפּעס נייעס, וואָס מ׳קען דערוויייל רואיק אָבסערווירן. זאָפּט ער אין זיך איין דערווייל מיט נייגער דאָס, וואָס די אויגן זעען; וועגן זיך וועט זיין צייט צו קלערן שפּעטער, ווען מ׳וועט ליגן צווישן הוילע ווענט און די אייגענע מחשבות זענען דער איינציקער אָנהאַלט אין דער פּוסטקייט...

דער פּאָליציאַנט, וואָס שטייט אין זיין זייט, האָט אַ מילד פּנים און גאָלדיק-ווייצענע וואָנסעס. מעבעלע גלויבט, אַז מיט אים קען זיך לאָזן רעדן אַ וואָרט און ער טוט אים לייכט אַ שטורך:

— די פרוי איז אַ יידישע?

— י אָ !

— זי זעט דאָ אויס אַ גרויסע דעה צו האָבן!

— זי איז די קאָמענדאַנטין פון לאַגער...

מעבעלע, דער אַלטער לאַגער-פוקס, וווּנדערט זיך: דאָס ערשטע מאָל טרעפט ער זיך אָן, אַז אַ פרוי זאָל זיין קאָמענדאַנטין און באַפעלערין אין

א מענער־לאַגער... דער פּאַליציאַנט איז נישט איבעריק־אויפגעלייגט אייַנצוטעהנען מיט דעם נייגעריקן, פרעמדן ייִנגל... שמייכלט ער בלויז טרויעריק:

— יונגערמאַן, אַז איר וועט לעבן און זיין דאָ אַ שטיקל צייט — וועט איר שוין אַלץ פאַרשטיין... די פרוי האָט פונדערווייטנס דערשפּירט, אַז דער פּאַליציאַנט האָט זיך דאָ צערעדט און אפשר האָט איר פּאַר־שאַרפטער אינסטינקט איר אונטערגעזאָגט, אַז דאָ גייט דער שמועס וועגן איר — האָט זי פונדערווייטנס זיך צעשריגן:

— טרעפער! וואָס האָסטו זיך דאָרט צעלאָזט ווי אַ יידענע! אָנ־שטאָט צו רעדן — פּאַס בעסער אויף, אַז די האָלאָטע זאָל דיר נישט פאַררעדן די ציין...

דער פּאַליציאַנט איז אָפּגעשפּרונגען אַ דערשראָקענער און פאַרלוירן זיך גענומען גלעטן די ווייצענע וואָנסעס, גלייך ווי ער וואָלט דאָ קאָנ־טראָלירט, צי זיין פּאַליציייאישע חשיבות איז אים נישט פאַרלוירן גע־גאַנגען ביים שמועס מיט עפּעס אַן אָפּגעריסענעם קאַעלניק...

די פרוי האָט זיך אַלץ מער דערנענטערט אין מעבעלעס זייט. נאָך איר איז נאָכגעגאַנגען דאָס דיקע מיידל מיט דער טעמפּער שיינקייט. אירע ליפּן האָבן נישט אַראָפּגעלאָזט אויף אַ רגע דאָס שעלמיש־קעלבער־נע שמייכעלע, וואָס האָט צופרידן זיך געלאַשטשעט צו איר מיט דער הנאָהדיקער חשיבות, וואָס אַלע שטייען דאָ פאַר איר מיט אַזאַ דרך־ארץ... זי האָט ביי יעדן פאַרשריבן דעם נאָמען, פאַמיליע־נאָמען און פּראָפעסיע.

די קאָמענדאַנטין האָט זיך דערווייל נישט געאיילט. אָט האָט זי זיך פאַרהאַלטן ביי איינעם און אָט ביי אַ צווייטן און זיך אויסגעפרעגט פאַר־שידענע פּרטים. איר בליק איז אויסגעהעלט געוואָרן און ווייך. אָפּט האָט זיך אַ דאַכט געטאָן, אַז איר שטרענגע שטים ווערט מילד, מיטליידיק. דער גרויסער לעדערנער לולב איז שוין נישט געזוען ביי איר אין די הענט. זי האָט אים צוגעשפּיליעט צום גאַרטל אירן פון אונטן און ער האָט זיך איר נאָכגעשלעפּט אַ פאַרלוירענער און איבעריק־פאַרגעסענער... מעבעלע האָט אָבער נאָך באַוויזן צו באַמערקן ווי אַזוי זי טוט אַלעמאָל אַ שנעלן

און לייכטן טאפּ-אָן די נאַגייקע, ווי וועלנדיק געבן אָן אָנדייט אויף איר דאָאיקער מאַכט. אָבער דערביי — אַזוי שנעל, אַז דאָס איז ווי אַריינגעשלונגען געוואָרן אין דעם קלענסטן מינוט־שפּליטער... פון איר גאַנצן וועזן האָט אַראָפּגעשריגן די קאָקעטיק מיט איר מאַכט, הגם זי האָט עס אַזוי ראַפינירט באַוויזן כסדר אויפצודעקן און פאַרבאָרגן צוגלייך... ווען זי איז צוגעקומען צו דער פרויען־ריי, האָט זי זיך מאָמענטאַל געענדערט. עס איז געגוג געווען, זי זאָל וואַרפן דעם ערשטן בליק אויף דער שרעגע פון בלויז געקליבן־יונגע און געזונטע מיידלעך, אַז איר פּנים זאָל ווערן געגצלעך פינצטער... אפילו די קאַשטאַן־האָר אירע האָבן אָנגעהויבן אַריינפאַלן אין צאָרניקן שוואַרץ. איבער אירע באַקן האָבן געגומען אויפטאַנצן רויטלעכע פלעקן און אין די גרינע אויגן האָבן זיך צעצונדן אומהיימלעבע פייערלעך... אויך דאָ איז זי אַדורכגעגאַנגען די גאַנצע ריי. וואָס ווייטער זי איז געגאַנגען, אַלץ מער האָבן זיך אירע ליפּן גיפטיק איינגעצויגן. יעדן רונדיק־שלאַנקן מיידל־גוף האָט זי ממש אַדורכגעשפּיזט מיט די אויגן. אַ טיף־פיינטלעכער פאַרבלוי האָט זיך צעלייגט אויף אירע ליפּן און איר שטים האָט זיך געשטיקט פון פאַראַכטונג:

— ...און איר ק...ס, פונוואַנעט קומט איר אַהער?

ווייטער אַביסל זענען געשטאַנען צעשטעלט די פּאָליציי און מיט גייגער באַטראַכט די אויסגעשטעלטע רייען... עפּעס אַ יונג פּאָליציאַנטעלע האָט פרייליך זיך צעריבן מיט די הענט אין קעלבערנער התפּעלות:

— שיינע מיידאַקעס ווי גאָלד! ס'וועט זיין מיט וועמען אַ שטיף צו טאָן... אַ שטעכיקער בליק פונדערווייטנס האָט אים בלייך געמאַכט די שפּיץ נאָז פאַר שרעק... ער האָט זיך פאַרלוירן און פון צעחושטקייט גענומען דאָס היטל אין די הענט און עס געדרייט צעטומלט אין אַלע זייטן. די קאָמענדאַנטין איז עפּעס ווי פּלוצים אַרויסגעוואַקסן איבער אים און גאַליק אַדורכגעזייט דורך די ציין:

— יאָ, דאָ וועלן זיי ווערן נאָך שענער... קיין פּיקרין־פּודער פעלט דאָ נישט... דאָס פּאָליציאַנטל האָט זיך שיעור נישט צעוויינט פאַר שרעק. אַזוי ווי ער וואָלט זי געוואָלט מיט עפּעס איבערבעטן, האָט ער זיך געווענדט צו איר מיט אונטערטעניקייט אין טאָן:

— איז וואָס, פּאַני קאָמענדאַנטאָווע, מ׳קען זיי שוין אַריינפֿירן אין די באַראַקן אַריין, אַ שמייכל האָט צוריק אַ טאַנץ אַרויף געגעבן אויף איר פּנים — ווי פֿון דער לופֿט אַראָפּ; זי האָט שנעל אָוועקגעדרייט דאָס פּנים פֿון אים, בכדי נישט צו ווייזן איר צופֿרידענעם אויסדרוק פֿון זיין צו־ריקגעבאַפֿטער אונטערטעניקייט. נישט ענטפֿערנדיק אים דירעקט, האָט זי הויך אַ געשריי געטאָן אַזוי, אַז אַלע פּאָליציילייט זאָלן הערן:

— אַפּפֿירן מיר די גאַנצע האַלאַטע אין די באַראַקן אַריין!

און שפּעטער אַביסל צוגעגעבן:

— האַלט מיר קורץ די באַנדע! גיט זיי באַלד צו שפּירן, אַוווּ זיי גע־פֿינען זיך...

ס׳איז גענוג געווען צו זען, מיט וואָס פֿאַר אַן אייפֿער די פּאָליציי האָט זיך אַ וואָרף געטאָן צו טרייבן דעם עולם, שלאָגנדיק מיט גומי־שטעקנס איבער די קעפּ — בכדי צו פֿאַרשטיין, וואָס פֿאַר אַ ראָל אָט־די מאָדנע פּרוי שפּילט דאָ. אויפֿן געדאַנק האָבן גענומען אויפֿשווי־מען אַלטע לעגענדעס וועגן דעמאָנישע פֿרויען־הערשערינס...

— האָט זיך נישט אַמאָל איינע פֿון יענע דאָ אויסבאַהאַלטן הונ־דערטער יאָרן, אין די געדיכטענישן פֿון די וועלדער, ביז איר צייט האָט זי אַרויסגערופֿן אַהער?...

אין אַזעלכע מאָמענטן איז דער געדאַנק גרייט צו גלייבן דאָס אומ־גלייבלעכסטע...

קאַפּיטל פֿינף

I

שוין אַ פּאָר טעג ווי דאָ זענען געווען שרעקלעכע רעגנס. צווישן איין באַראַק און צווייטן האָבן זיך געצויגן שוואַרצע און פֿעטע קאַלוזשעס בלאָטע, ממש ביז די קנעכל. די וואָס זענען נישט געגאַנגען באָרוויס, זענען אַריינגעזונקען מיט די הויזן אין פֿעטן, קלעפּיקן קויט און נישט געקענט אַרויס. די מער־פֿאָרזיכטיקערע האָבן גענומען די צוויי שיך־העל־

צער אין די הענט און אזוי פּאַבענדיק מיט זיי אין דער לופט, האָבן זיי זיך אַדורכגעאַרבעט אַ וועג ביז די באַראַקן. די גרעסטע טייל אָבער איז אַרויס, דורך אַ שטיקל וועג פון עטלעכע מעטער, אָן די „שיך", מיט שוואַרצע פעט־לאַקירטע פיס און מיט הויזן, איינגעשמירט און צוגע־קלעפּט ביז די קנעבל. די פּאָליציי האָט געמוזט אַריינקוועטשן דעם עולם אין די באַראַקן מיט דער הילף פון גומי־שטעקנס... איינער האָט זיך גע־דרענגט אויפן צווייטן. פּאָליצייאישע שטיוול האָבן פעסט אָפּגעטרעטן, אין געדראַנג, די פינגער פון די נאַקעטע, בלויזע פיס. די וויטיק־אויסגע־שרייען זענען אָבער פאַרלוירן געגאַנגען אין גרויסן טומל.

די באַראַקן זענען דאָ געווען אינגאַנצן אַנדערש ווי אין מאַידאַנעק. אַנשטאָט די דאָרטיקע לאַנגע און אָן־פענצטערדיקע פערדס־באַראַקן, זענען דאָ געשטאַנען גאַנץ קליינע וווינונגס־באַראַקן, געטיילט אויף דריי צי־מערן, מיט קליינטשיקע פאָדער־הייזלעך פאַר יעדן צימער. אין יעדן שטיבל זענען געווען 4 גרעסערע פענצטער; צוויי פענצטער אויף יעדער זייט. אַ שטיבל האָט געהאַלטן בערך 16 קוואַדראַט־מעטער, וווּ עס האָבן זיך געפונען 15 בעטן פון צוזאַמענגעקלאַפּטע ברעטער. יעדעס בעט אַזעלכעס האָט זיך פיר מאָל געגאַרנט און דערגרייכט ביזן שיפן, נאַקעטן סופיט. אין דורכשניט האָבן אין אַזאַ צימערל געוווינט 90 מענטשן. אַזוי ווי מען האָט נישט געהאַט, ביים אָנקומען פון טראַנספּאָרט, ווו זיי אַלע אַהינצוטאָן, האָט מען זיי דערוויילן אַריינגעפּאַקט אומעטום אַזוי, אַז די צאָלן האָבן זיך פאַרגרעסערט ביז 110־120 אויף איין צימערל. די פרי־טשן האָבן זיך נידעריק אַראָפּגעלאָזט איינע איבער דער צווייטער און זענען באַשטאַנען פון נאַקעט־הוילע און שוואַרצע ברעטער. וווּ־נישט־ווו האָט זיך אַרויסגעזען אַביסל חוזקדיק געל פון עטלעכע פאַרשימלטע שטרויען. די מענטשן זענען געלעגן צוזאַמענגעדריקט איינער צום צווייטן אויף אַ זייט, איינגעקורטשעט פון קעלט, אָן אַ שטיקל צודעק. בלויז אי־בער די פיס זענען ביי אַ סך אַריבערגעוואָרפן געווען זייערע אייגענע פאַרשמאָלצעוועטע רעקלעך...

מעבעלע איז אַריינגעפּלייצט געוואָרן מיט אַ צופעליקער גרופּע אין איינעם פון די ערשטע באַראַקן. אַ שווערער, אומבאַקאַנטער ריח האָט אַ

שלאג געטאן צום קאפ מיט א פארדעכטיקן קיצל. פון אלע זייטן האבן זיך גענומען ארויסשטעקן פארשווארצטע און אויסגעלאשענע קעפ מיט אויפגעשטעלט-צעשויבערטע בינטלעך האר. עמעצ דארט האט בייז און באדויערנדיק-שטיל א ברום געטאן: ,

— א פרישע פארטיע קרבנות!

און דערביי איז אוועק א שטיל, פורכטיק געשושקעריי פון איין עק בעטלעך צום צווייטן...

ס׳איז שוין געווען ארום עלף ביינאכט. די אברים האבן שוין נישט געהאט קיין כוח אפילו הויך צו מאנען זייער רו; שלאבריק און פארחלשט האט בלויז יעדעס איינע באזונדער ווי איבעריק זיך נאכגעהאנגען פון טויט־מידן קערפער אראפ. די אויגן בלויז האבן געזוכט מיטן בליק א שטיקל פלאץ אויף די באלייגטע בעטלעך ווו זיך אוועקצולייגן...

א קול האט אריינגעשריגן דורך א פענצטער:

— אלע ניי-געקומענע טרעטן אריין אין דער דרויסנדיקער ריי נאך עסן!

— עסן! ווער האט דאס אריינגעווארפן אהער אזא כשוף־ווארט? ווו איז פלוצים פארשוואונדן געווארן די פאראליזירנדיקע מאכטלאזיקייט פון די אברים? זע, זע ווי אלע לויפן עס ארויס מיט א פלינקער רירעוו-דיקייט ווי צום טאנץ!...

אינדרויסן האט זיך אויסגעשטעלט א גרויסע קייט. א הויכער פא-ליציאנט האט מיט א זשאווער־שווארצן, האלב-ליטערדיקן לעפל אויסגע־טיילט קאלטע קרויט־זופ. קיין געשיר האט מען מיט זיך נישט מיטגע־ברענגט — האבן די ערשטע פון דער ריי באקומען אין דער האנט אריין א קליינע קאנסערוון-פושקע, און וועלכער מ׳האט אריינגעגאסן זיין פארציע. קיין לעפל זענען אויך נישט געווען; האט מען דערפאר יעדן איינעם, וואס האט זיינס באקומען, אריינגעפירט אין באראק אריין. ביי דער טיר איז געשטאנען א פאליציאנט און געהיטן, מ׳זאל נישט קענען ארויסגיין נעמען נאכאמאל. ער האט עס געמוזט אויסטרינקען אויף דער שנעל און ארויסגעבן דאס בלעכל דורכן פענצטער פאר די אנדערע וואס האבן געווארט...

נאָכן אויסטרינקען אזא האַלבן ליטער קאַלטע זופּ האָט ערשט ביי אַנדערע זיך דערוועקט אַ שאַרפער הונגער. פריער איז דאָס געפיל געווען פּאַרטייעט און דער הונגער האָט זיך געפּלאָנטערט צוזאַמען מיט דער מידקייט אין אַלע אברים. איצט איז די מידקייט צעשלאָגן געוואָרן פון דער אויפגערודערטער, דערוועקטער אויפרעגונג און בלויז דער הונגער איז געבליבן אויפן פּלאַץ...

האָבן זיך טייל צוגעשאַרט צום פענצטער פון דער צווייטער זייט באַראַק, עם שטילערהייט אויפגעקייטלט און ארויסגעשפּרונגען. זיי זענען ארומגעגאַנגען דעם באַראַק און זיך נאָכאַמאָל געשטעלט אין דער ריי... די פּאָליציי האָט זיך שנעל געכאַפּט דערויף און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אויפסניי אַ טומל, קאָנטראָלן און געשלעגן... ענדלעך איז דאָס הילצערנע פאַס ליידיק געוואָרן. די פּאָליציי האָט גענומען אריינטרייבן אין די באַראַקן אריין. די וואָס האָבן נאָך גאָרנישט באַקומען, האָבן זיך ווי באַטויבטע געריסן צום ליידיקן פאַס און אפילו נישט געשפּירט די קלעפּ, וואָס האָבן איבער זיי געהאָגלט. ערשט ווען זיי האָבן געזען, אַז זיי ווערן מיט געוואַלד אריינגעשטויסן אין די באַראַקן אריין, האָט זיך זייער גאַנצער גוף צעטרייסלט אין אַ רעזיגנירט, אָן־טרערנדיק געוויין...

II

נישט פאַר אַלעמען איז געווען אָרט אויף די בעטלעך. מ׳איז שוין דאָרט אַזוי אויך געווען גענוג איינגעפּרעסט. האָט זיך דערפאַר יעדער אוועקגעלייגט, ווו ס׳איז נאָר מעגלעך געווען אויף דער פּאָדלאָגע, אין קאָרידאָרל און צווישן די בעטלעך. אַנדערע, פינדיקע קעפּ, האָבן זיך אפילו ארונטערגערוקט אונטער די דערשטיקטע פּריטשע־לופטן. דאָרט איז אפילו געווען ענג און מ׳האָט געמוזט ליגן אויסגעצויגן, נישט קענענדיק אויפהייבן דעם קאָפּ אפילו אויף אַ צענטימעטער; דערפאַר איז אָבער דאָרט געווען וואַרעמער, ווייל אַ דאַר ברעטל בלויז האָט אָפּגעטיילט פון נעם ערשטן פּריטשע־בעטל, אויף וועלכן ס׳איז געלעגן אַן אַנדער קערפּער, אויפנעמענדיק אין זיך די קעלט וואָס וואָלט ארויפגעיאָגט אויף דיר...

מעכעלע איז געבליבן שטיין דער לעצטער. אלע ערטער זענען שוין געווען פארנומען, בלויז ער האט זיך פארלוירן א שטייענדיקער. ארום זיינע פיס האבן זיך געקורטשעט איינגעדרייטע קערפערס און דא האט ער זיך געמוזט שטארקן נישט צו פאלן פון מידקייט איבער זייערע פאר־שלעפערטע גופים...

עמעצער פון דער העכסטער פריטשע אראפ האט צו אים א געשריי געטאן:

— דו, לאמעגע איינע! פארוואס שטייסטו אזוי?

א פארשעמטער, פארן נישט קענען זיך אדורכשלאגן אזוי ווי אלע, האט ער אפגעענטפערט:

— נישטא קיין פלאץ אין ערגעץ!

יענער פון אויבן האט ווייזט אוים רחמנות געקריגן אויף מעכעלען. דעם בחורם פארלוירענער אויסזען האט אים מסתמא גערירט און ער האט זיך שוין צו אים אנגערופן מיט א מילדערער שטים: נו, כ'זע שוין, אז דו ביסט א שלימזל! אויב אזוי, ווערסטו דא, און ווערק צע, סיי־ווי לאנג נישט אנטרייבן... נאר גארנישט, איך קען זא־ווי־זא נישט שלאפן — קום זשע ארויף צו מיר וועט מען כאפן א שמועסל...

מעכעלע האט פארזיכטיק זיך אדורכגעשלאגן מיט די שפיץ פינ־גער צווישן די צעלייגטע גופים און זיך ארויפגעדראפעט צו דעם אומבא־קאנטן, ביז אונטערן דאך. ער האט דערזען פאר זיך א שמוציק פנים, מיט צוויטן פון א העמד אויף א האריק, דאר לייב; צוויי נאקעטע שטע־קעלעך־ארעמס האבן זיך אים ווי־צוגעטשעפעטע אריינגעגלידערט אין די אויסגעקרומטע אקסלען אריין. די אונטערשטע העלפט קערפער איז ביי אים געווען צוגעדעקט מיט א בערגל שמאטעס און פאפירן... דער דער־שראקענער מעכעלע האט זיך אינסטינקטיוו צוריקגעצויגן, הגם ס'איז נישט געווען וווהין. יענער האט עס באמערקט און זיך משונהדיק־הימ־טעריש צעלאכט:

— אוי, נישטא ווער ס'זאל לאכן... דו שרעקסט זיך פאר לייז? וועסט עס נישט געפינען דא אין באראק פאר קיין מיליאן! מעכעלע מיינט, אז דאס שפאסט ער פון אים; האט ער דאך אים דערקענט פאר

א שלימזל!... אָבער יענעמס שטים איז באַלד אַריבער אין טיפן ערנסט:
— דו מיינסט אודאי, אַז איך לאַך? כ׳מיין עס ערנסט. מיר אַר־בעטן דאָ ביי אַ גיפט אַזאַ, וואָס רופט זיך „טראָטיל". קיין לעבעדיק נפש קען זיך דערפאַר צו אונדז נישט קלעפּן; אדרבה; ס׳איז געוונג, איך זאָל זיך לייגן נעבן אַ פּאַרלויזיקטן אויף צוויי נעכט — און די לייז וועלן ביי אים באַלד פאַרשווינדן.
ער האָט אַ ווייז געטאָן אויפן צעשיטן זכר פון אַ העמד:
— דו זעסט? זיבן חדשים טראָג איך שוין דאָס העמד און נישט געביטן עס. מיין גאַנצער קערפּער איז שוין שוואַרץ פון קויט און אויך דאָס העמד איז שוואַרץ געוואָרן; דו וועסט אָבער קיין לויז אָדער פּלוי ביי מיר נישט געפינען — דו קענסט רואיק זיין...
פון זיין גאַנצן גוף און האַריקן פּנים האָט זיך געהערט אַ דעמפּי־קער און פאַרמאַטערטער ריח, וואָס איז חלשותדיק געקראָכן אין האַלדז אַריין. מעבעלען האָט זיך פאַרגלוסט אָפּצוברעכן מיט עפּעס פון זיינע איינגעווייידן אַרויס; ס׳איז אָבער נישט געווען מיט וואָס. אין בויך ביי אים איז געווען מאָדנע ליידיק. ער האָט זיך באַהערשט און אַריינגעדריקט זיך צווישן יענעם און נאָך איינעם אַ גוף אַזעלכן. אַזוי רעדט זיך עס: אַריינגעדריקט... פּאַקטיש איז ער געבליבן ליגן האַלב אויף דעם און האַלב אויף יענעם...
ער האָט מיט עפּעס געוואָלט פאַרטרייבן דעם איבל און אַ פרעג געטאָן:
— ווי לאַנג ביסטו שוין אין לאַגער?
דער ליגנדיקער האָט עפּעס נאָכגערעכנט אין געדאַנק:
— זיבן און אַ האַלבן מאָנאַט.
מעבעלע וווּנדערט זיך:
— גיט מען אייך דאָ אינגאַנצן נישט קיין שטרוי און קיין צודעק?
— ניין.
— טאָ ווי אַזוי האַלט איר עס אויס?
יענער האָט אַ בליץ געטאָן מיט די אויגן, ווי אַ פאַרלאָשענע קויל, איבער וועלכער אַ פרעמד, איבערלויפנדיק ווינטל טוט צופעליק אַ בלאָז:

— ווער זאָגט דען, אַז מ׳האַלט אויס?

אַנטקעגן דעם, וואָס דאָ האָט זיך אַנטפּלעקט אין די ערשטע מינוטן, האָט שוין מאַידאַנעק אויסגעזען ווי אַ גן־עדן: דאָרט האָט באַטש יעדער געהאַט בײַנאַכט אַ ריין בעטל מיט 2 דעקן. דאָרט האָט שוין געמוזט זיין פּיינלעך ריין, יעדע וואָך האָט מען געמוזט גיין אין באָד, באַטראַכט ווערן... בייטן די וועש... און דאָ — ס׳אַ געסרחע! וואָס פאַר אַ שמוץ!...

קען מעבעלע נישט צוגלייבן, אַז ס׳קען אַזעלכעס מעגלעך זיין:

— וועט מען דען אַזוי כסדר מוזן ליגן איינער אויפן צווייטן? דאָ איז דאָך די לופט ענג און שטיקנדיקער ווי אין וואַגאָן! קענען דען מענטשן אַזוי שלאָפן אַ לענגערע צייט אונטער די בעטן און אויף דער פּאָדלאָגע?

אָבער זיין מיטשמועסער האָט שוין פאַרלוירן זיין בייזע ברומיקייט. ער האָט איצט געשמייכלט טרויעריק:

— נאַר וואָס דו ביסט! אויך איך האָב דאָס זעלבע געפרעגט, ווען כ׳בין געקומען. אין אַ פּאָר טעג אַרום האָב איך שוין אַלץ פאַרשטאַנען. שפּעטער איז געוואָרן גערוימער...

ער האָט זיך אויפגעזעצט אַביסל, זיך צוגעבויגן נענטער צו מעבעלען און אַריינגעשעפּטשעט אים אין אויער, שוין מיט בולטן משוגעת אין די אויגן:

— צי ווייסטו, אַז איר זענט אונדזערע מלאכי־מות? און דו — קען זיין, אַז דו ברענגסט מ י ר דעם טויט...

מעבעלע האָט אים אָנגעקוקט מיט אַ פרעגנדיקן בליק און געשוויגן.

יענער האָט אָבער ווייטער געצויגן זיין אויפגערעגטן, שנעלן שמועס:

— דו זעסט מיין אויסגעדאַרטן קערפּער? מיינע ביינערדיקע הענט? און איצט טו אַ בליק אויף דיר. דו האָסט נאָך מוסקולן; ס׳איז נאָך דאָ אויף דיר אַ שטיקל פלייש — — — — —

אַצינד פאַרשטייסטו שוין?

עפּעס אַ שרעקלעכע און קלאָרע פאָראַנונג האָט פאַרצויגן מעבעלעס געמיט. איצט האָט ער אַלץ פאַרשטאַנען... און טיף אין זיך האָט ער זיך פאַרשעמט פאַר דעם ביסל לייב וואָס איז נאָך געבליבן אויף זיין הויט...

דער אויסגעדאַרטער האָט ווייטער געשיט מיט זיינע שנעלע, בריענדיקע וואָרט־קוילן:

— שוין צוויי וואָכן איז דאָ נישט פאָרגעקומען קיין סעלעקציע. מ'האָט געזאָגט, אַז ס'איז נישטאָ קיין יידן מער. ז יי זאָלן דערפאַר מער נישט אויסשיסן די שוואַכערע, נאָר זען זיי צו היילן... איז אָט... זעסטו דאָך: זיי האָבן א יי ך נאָך געפונען... וואָסזשע מיינסטו? עס וועט פאָרקומען דאָס זעלבע ווי נאָך יעדן טראַנספּאָרט... מאָרגן אָדער איבערמאָרגן וועט שוין דאָ אין באַראַק זיין גערוים... איך, למשל, קען שוין מאָרגן ליגן אונטער אַ בערגל ערד אויפן שים־שטאַנד און דו וועסט דאָ אויף אַ שטיקל צייט פאַרנעמען מיין אָרט — — —

ערשט איצט האָט מעכעלע פאַרשטאַנען דאָס שטילע, פאַרזאָרגטע שושקעניש — ביים אַריינקומען אין באַראַק אַריין און עס האָט אים עפּעס גענומען שטיקן אין האַלדז. עס האָט זיך געגלוסט צו וויינען, אָבער פונוואַנעט נעמען טרערן אַראָפּצושווענקען אָט־דאָס דאָזיקע שטיקעניש?

ער וואָלט איצט אַרומגענומען אָט־דאָס צערעדטע שטיק קויט, געוויינט פאַר אים און אים געטרייסט מיט אַלע מינים טרייסטן, וואָס אַ צונג קען פון זיך אַרויסברענגען; ער האָט אָבער גאָרנישט געקענט אין זיך געפינען; נישט אין האַרץ קיין וואָרט און נישט אין די הענט קיין באַוועג... האָט ער בלויז געשטומט און מיט זיין שווייגן אים געגלעט. ווייל יעדער וואָרט, וואָס ער וואָלט דאַן געזאָגט, וואָלט בלויז פאַרשוועכט די בושה זיינע און פאַרגרעסערט זיין שולד פאַרן אומבאַקאַנטן גורל־טרעגער זיינעם...

אינדרויסן האָבן זיך גענומען טראָגן הילכן פון ביקסן שאָסן. יענער האָט אַפילו קיין ציטער נישט געטאָן. זיינע אויגן האָבן זיך בלויז נאָך מער צעפינקלט:

— דו הערסט? שוין עטלעכע וואָכן איז עס דאָ נישט געהערט געוואָרן. מיט אייער קומען הייבט זיך עס ווידער אָן...

אַלע ווערטער האָבן שוין פאַרלוירן זייער באַדייט. דאָ האָט בלויז די דערשאָסענע שטילקייט נאָך געמענט אַ לאַרם טאָן מיט גערויש — —

...אינדרויסן האָט די נאַכט זיך דערשראָקן און אין בהלה גענומען

אפריייניקן איין שטיק הימל נאכן צווייטן, ווי אן אנטלויפנדיקער פון א פארשעמטער שלאכט... א בלויע מטושטשדיקייט האט זיך גענומען אנ-רוקן און אזוי ווי זי וואלט געקומען פון א ווייטן וועג — האט זי זיך גע-ווארפן אין די קליינע הילצערנע ארעמס פון די אויבערשטע שויבן...

קאפיטל זעקס

I

פארטאג האט א לאנג, הייזעריק פייפן פון א פאליציייאיש פייפל זיך איבערגעווארפן פון איין באראק צום צווייטן. די טיר האט זיך אויפ-געריסן און א פאליציאנט איז אריין מיט געפילדער:

— אויפשטיין!!! אויפשטיין!!!

באלד האט מען אים געהערט פון שכנותדיקן צימערל. פון אלע זייטן האט דאס מאנאטאן-גרילצנדיקע פייפן געשטאכן די בלויע שטיל-קייט פונעם דרויסן. אויף די בעטלעך האט זיך אנגעהויבן א קרעכצן פון די ברעטער. די איינגעקורטשעטע גופים האבן זיך גענומען אויסציען און מיט א יאמער-טאן גענומען ארייננענעצן אין געדיכטן חלל אריין, אזוי ווי זיי וואלטן דערמיט געוואלט אנשרעקן דעם קומענדיקן טאג. אבער די נאכט האט מער נישט געוואלט צוריקקומען און די זון האט מיט א דער-שראקן אויג אפגעקוקט פון צווישן די ביימער אקעגנאיבער. דאס האט זי אויסגעשפירט, צי זי מעג שוין ארייגקומען אין לאגער אדער עס דראט איר נאך א סכנה... זי האט געוווסט, וויפל האס עס ליגט אין יעדן אויג ביים באגעגענען זי פארטאג... דער טאג האט זיך דערוויייל צעלייגט אי-בער די דעכלעך און מיטן קאפ אראפ אריינגעקוקט לצנותדיק דורך די שייבלעך ווי איינער זאגט:

— איר קוקט מיך נישט אויס? אבער אז איך וויל — בין איך דא... און טוט מיר עפעס!

איז נישט געווען קיין עצה ווי אראפקריכן פון געלעגער.

מעכעלע איז געווען פון די ערשטע. ס'האט זיך אזוי געוואלט איצט אריינאטעמען אביסל פרישע לופט, אז ער איז ווי משוגע געשפרונגען אי־בער די וואס זענען נאך געלעגן אנמעכטיק אויף דער פאדלאגע. אינ־דרויסן איז שוין געווען א באוועגונג. פאליציי איז ווידער ארומגעלאפן און צווישן געטאן מיט א פריערדיקן פייף:

— אלע נייגעקומענע קענען בלייבן אויף די געלעגערס! מעכעלע איז אבער שוין אין דרויסן. ער זעט ווי מענטשן לויפן עפעס אנקוקן אין דער צווייטער זייט פון די באראקן — שלעפט ער זיך מיט, הגם דאס נייגעריקע אין אים איז דאס איינציק־פארשלאפענע...

צווישן די באראקן זענען געלעגן צעווארפן פינף דערשאסענע. לויט זייער אנטאן איז געווען צו דערקענען, אז דאס זענען פריש־געקומענע. זיי זענען געלעגן מיט פארוואונדערטע אויסדריקן אויף די פנימער, ווי ביי איינעם וואס עס טרעפט אים עפעס אומגעריכט.

ביינאכט האט קיינער נישט אנגעזאגט, אין דער בהלה, אז מ'טאר נישט ארויסגיין פון באראק נאך א באשטימטער שעה. די ערשטע נאכט איז געווען א באוועגונג ביז שפעט און טייל פון די נייע האבן געמיינט, אז דא מעג מען זיך דרייען אינדרויסן א גאנצע נאכט; העכסטנס, האבן זיי געטראכט, וועט מען אנטרעפן אויף א יידישן פאליציאנט און מיט אים קען מען זיך נאך צוזאמענרעדן...

אין לאגער איז אבער געווען א געזעץ, אז נאך 9 ביינאכט האט קיי־נער נישט געטארט ארויסגיין. אין אלע ווינקלען זענען געווען צעשטעלט ווערקשוץ און ביי די ערשטע פאר טריט איז מען דערשאסן געווארן אן שום ווארענונג. די פיזישע באדערפענישן האט מען געהאט צייט צו דער־לייזן, זינט מען איז געקומען פון דער ארבעט — ביז צום שלאפן גיין. אין באראק האט מען נישט געטארט אריינגעמען קיין כלי, וואס זאל דינען פאר דעם צוועק. די ווערקשוץ פלעגט אפילו אפט ארייננפאלן אין די באראקן אריין אויף קאנטראל און ווייל איז געווען דעם באראק, אין וועלכן זיי האבן עפעס אנגעטראפן. די מענטשן, וואס זענען געווען אין לאגער א שטיקל צייט, זענען שוין סיי־ווי געווען רעזיגנירט און אפגע־לאזט... און פון די וואסער־זופן האט עס ביינאכט שרעקלעך געטריבן —

האבן זיי געהאט בלויז איין עצה: יעדער האט ביי זיך געהאט זיין פאר־זשאווערט בלעכן „עס גשיר”; האט ער זיך ביינאכט „דערליידיקט” דערין, עס פארשטעקט צווישן די בעטן און פארטאג ארויסגעגאסן דורכן פענצטער אדער אין אוביקאציע אריין... נישט יעדער האט עס אפילו דערהגאך איבערגעשווענקט מיט וואסער. די פוילקייט האט זיך אזוי איינגע־געסן אין די גלידער, אז מ'איז נישט פעאיק געווען צו גיין אן איבריקן טריט אדער עפעס טאן, צו וועלכן מען איז נישט געצוווּנגען געווארן... האט מען דערפאר גענומען דאס עסן אין דעם בלעכל אריין, אזוי־ווי עס שטייט און גייט...

ס'איז אבער געווען נאך א וועג:

ווען עמעץ האט גענדארפט נייטיק זיין באדערפעניש, האט ער זיך געמוזט אוועקשטעלן אויף דער שוועל און א רוף טאן הויך:

— הערן ווערקשויץ! איך דארף מיך דערליידיקן!

ער האט דאן באדארפט ווארטן, ביז ער האט געהערט די דערלוי־בעניש פון דער צווייטער זייט. ערשט דאן האט ער געקענט ארויסגיין און מיט ציטעריקע קנעכל זיך שארן פון באראק צו באראק, נישט וויסנדיק פון וועלכער זייט עס דראט אים די קויל. אפט פלעגן אזעלכע נישט אריינ־קומען מער צוריק. און דאס האט אנגעווארפן א מורא זיך צו ריזיקירן.

עס זענען געווען ציימן, ווען יידן זענען אנטלאפן פון לאגער. די מערסטע זענען געכאפט געווארן און דערשאסן; איינצלנע האט עס אבער אפגעגליקט. די דירעקציע פון דער פאבריק האט דערפאר באשטימט ספע־ציעלע פרעמיעס פארן כאפן אנטלויפנדיקע. די ווערקשוצלער, וואס זע־נען געשטאנען ביינאכט אויף דער וואך אין לאגער, האבן זיך דערפאר געזוכט ביינאכטיקע קרבנות, בכדי צו קענען אפנעמען אויף א לייכטן אופן די צוגאב־פרעמיע. אזעלכער האט זיך אוועקגעשטעלט אין א ווינקל און ווארטן... ווען ער האט געהערט דעם באקאנטן רוף, האט ער שנעל דערלויבט ארויסצוגיין... דער ייד האט נישט געוווּסט פון גאר און זיך געלאזט אין דער ריכטונג פון קלאזעט. ווען ער איז שוין געווען דערוויי־טערט פון די באראקן, איז דער ווערקשויץ אים נאכגעגאנגען פון הינטן און אים אפגעשטעלט:

— ק ו ם !

די ערשטע צייטן האָט נישט יעדער זיך אָריענטירט און זיך געלאָזט מיט אים מיטגיין. ער האָט אים דאַן צוגעפירט ביז די דראָטן, אים דער־שאָסן און אַזוי אים געלאָזט ליגן ביז אינדערפרי, ווען דער וואכפירער וועט קומען און באַשטעטיקן דעם „פלוכטס־פאַרזוך"... האָט מען דערפאַר געציטערט פאַר אַזאַ ביינאַכטיקער „דערלויבעניש". די ווערקשויץ האָט פאַרדראָסן, וואָס ביינאַכט זעט מען נישט קיינעם אַרויסגיין און זיי פלעגן דערפאַר אַריינפאַלן און געזוכט צווישן די בעטן. ביי וועמען מ'האָט גע־פונען אַ פול געשיר, דער האָט סיי־ווי אינדערפרי נישט געקענט אויפ־שטיין... האָט ווער עס האָט נאָר געקענט, באַמיט צו באַהערשן זיך... ווער עס האָט נישט געקענט — האָט געמוזט ליגן זיין גורל אויף דער וואַגשאַל...

עס האָט געטראָפן, אַז מענטשן האָבן זיך אויסגעליידיקט אונטער זיך און געלאָזט זייער אורין אונטער די בעטן. דאָס איז געוואָרן אַזוי נאַ־טירלעך, אַז מ'האָט פאַרלוירן דערצו יעדן שפור פון עקל.

די פריש־געקומענע האָבן אָבער דערפון נישט געקענט ווויסן. ביי־נאַכט האָבן פינף מאַן זיך אַרויסגעלאָזט פון באַראַק און אינדערפרי גע־פונען געוואָרן דערשאָסענע. די מענטשן זענען בלויז געגאַנגען זען, ווער עס איז דערשאָסן געוואָרן. אין מינוטן אַרום איז שוין קיינער נישט גע־שטאַנען אַרום זיי. בלויז עפּעס אַ פרוי, פון די פרישע, איז געקומען צו־לויפן מיט אַ יללה. דאָס האָט זי זיך געהאַלטן מיט איר מאַן צוזאַמען און עס איז איר געלונגען זיך מיטצוכאַפּן אַהער, איז אָט... איצט ליגט ער דאָ מיט אַן אָפענעם קאָפּ, אָפּצושרעקן די אַנדערע...

הינטער מעכעלען האָט עמעץ אַ זאָג געטאָן, גלייכגילטיק־טעמפּ, צום גרויעם פאַרטאָג אַליין:

— נאָך מיאוסער ווי אין מאַידאַנעק...

II

די אַרבעט אין לאַגער איז געטיילט געוועזן אין צווייען: אַ טאָג־שיכט און אַ נאַכט־שיכט. די מענטשן פון דער טאָג־שיכט האָבן אַרויס־מאַרשירט ביים בלויעם באַגינען און דאַן איז דער לאַגער אויסגעליי־

דיקט געוואָרן פון מענטשן. מ'האָט נאָך געקענט זען פאַרבייגלויפן דאָ און דאָרט אַ פּאָליציאַנט מיט אַ גומענעם שטעקן, וואָס האָט געזוכט די פאַר־שפּעטיקטע פון זיין גרופּע, וועלכע ער האָט געמוזט צוזאַמענזוכן פון די באַראַקן און זיי מיט געוואַלד אַוועקפירן צו דער אַרבעט. ערשט שפּעטער איז אָנגעקומען די נאַכט־שיכט, וואָס האָט פאַרנומען די פּלעצער צום שלאָפן, וועלכע זענען באַנוצט געוואָרן דורך דער טאָג־שיכט.

דאָס מאָל איז געווען אין לאַגער לעבעדיקער. די ניי-געבראַנגטע האָט מען ערשט בייטאָג געמוזט פירן אין דער פאַבריקס־ביוראָ, ווו זיי האָבן באַדאַרפט רעגיסטרירט ווערן און פאַרטיילט אויף פאַרשידענע אַרבעטס-שטעלן. זענען זיי דערוויל אַרומגעקראָכן איבער די קליינע, בלאָטיקע געסלעכעס און זיך אַרומגעקוקט, ווו זיי זענען אין דער וועלט.

אויך מעכעלע האָט זיך אַרומגעדרייט און געגאַפט אויף אַלץ, וואָס ער האָט דאָ געזען. ס'האָט זיך געוויזן אויף אַ שיינעם, זוניקן טאָג. די קאַלוזשעס האָבן געגלומען צוטריקענען און די ביימער אַרום האָבן זיך בענקענדיק געצויגן מיט די גרינע אָרעמס צו דער הימלדיקער פאַרבלוי־קייט.

ס'איז בלויז געווען איין ריי פון 4 באַראַקלעך, וואָס האָט זיך געצויגן אין אַ גלייכער ליניע. אַ צווייטע ריי פון 3 קלענערע איז געשטאַנען אביסל זייטיקער. עטוואָס טיפער איז געווען אַ באַבוימערט שטיקל וואַלד. דאָרט צווישן די ביימער איז געשטאַנען אַן אָפּגעזונדערטער, הויכער באַראַק, וואָס האָט געדינט אַלס קלאָזעט פאַרן גאַנצן לאַגער.

שוין לאַנג, אַז מעכעלע איז נישט געווען מיט זיך אַליין. בפרט צווישן ביימער פון אַ וואַלד — האָט עס אים געצויגן מיט אַלע געפילס־פעדים. ער האָט פאַרגעסן אין דער גאַנצער מידקייט און הונגער וואָס האָט איינ־געקוועטשט דעם גוף אין קראַמפן. ער האָט אויסגעמיטן דאָס קלאָזעט און אַריינגעלאָזט זיך צווישן די ביימער. אין דער זייט האָט אַן אָפּגעהאַק־טער שטאַם פון אַ בוים אים גערופן. ער האָט זיך אַוועקגעזעצט און גע־לאָזט זיך אַרומנעמען פון דער ווינטלדיקער איינזאַמקייט, ווי פון אַ מאַ־מען. ס'איז גוט געווען אַזוי צו זיצן מיט אַרויסגעגלאָצטע אויגן און קוקן

אומגעשטערט אויף די שטיקלעך הימל, וואָס האָבן זיך געלאָזט קיצלען פון דיביימער-שפיצן און דערביי זילבערן-זומערדיק געלאַכט...

אַ לייטזעליק-פאַרשמאַכט געפיל האָט אים אַרומגענומען און ער האָט דערשפירט ווי עפּעס גוטס און לייכטס גלעט אים פּאָרזיכטיק איבערן קאָפּ. די געדאַנקען זענען מאָדנע קלאָר געוואָרן. ער האָט געטראַכט:

— סיי־ווי וועל איך פון אָט-דעם גיהנם-געווירבל נישט אַרויס... וואָלט גוט געווען, ווען איך שטאַרב דאָ איצט אַוועק אין דער מילדער שטילקייט אונטערן בוים, בנשיקה...

אַ פּסוק פון די יינגל־צייטן האָט זיך אים דערמאָנט, וועגן נביא אליהו, וואָס האָט זיך אַ מידער אַוועקגעזעצט אונטער אַ באָקסן־בוים און געבעטן אויף זיך דעם טויט... ערשט איצט פאַרשטייט ער, אַז פאַר אַ געיאָגט-מידן איז דאָס בעטן אויף זיך דעם טויט אונטער אַ בוים נישט קיין פאַרצווייפלונג נאָר אַ נאָגנדיק געפיל צו וועלן כאָטש דעם טויט גע־פינען אונטער דעם שאָטן פון איינגעוויגטן בוים... הגם, ווען מעכעלע זאָל דאָ איצט האָבן באָקסערן אויפן בוים, וואָלט ער אפשר פאַרלוירן דעם חשק צום שטאַרבן...

פלוצים האָט ער אָבער עפּעס דערזען. ער איז מיטאַמאָל געוואָרן וואַך און דאָס בלוט האָט אומרואיק געציטערט פאַר שרעק...

פון איינעם אַ באַראַק, דאָרט ווייט, האָט זיך אַרויסגעגליטשט אַ געשטאַלט אַזאַ, מיט גרויסע צעפּלאָשעטע האָר, וואָס זענען פון אַלע זייטן אַראָפּגעפאַלן אין די אויגן אַריין... אַ פרוי! איין געדאַנק האָט זיך איבערגעשריגן מיטן צווייטן און מעכעלע איז צוריק אַריין אין זיין הויט.

אַ געפיל פון שרעק, געמישט מיט נייגער, האָט אים געפירט דעם געשטאַלט אַנטקעגן. ס'איז קוים געווען צו דערקענען עפּעס פרויאישס אין דעם סילועט. די האָר זענען אַמאָל, ווייזט אויס, געווען שוואַרץ, נאָר איצט זענען זיי געווען ווי אַדורכגעצוואָגן מיט אַזאַ מין רויטלעך-געלן קאָליר וואָס איז צוזאַמענגעמישט געוואָרן מיט שמוציק-געלבלעכן בלאָנד. דער גאַנצער קערפּער איז געווען שרעקלעך דין און איינגעצויגן. אויפן אָרט פון די בריסטן האָט זיך דאָס גלאַנציקע קלייד ענלעכקייט צוויי מאָל קוים אַ פאַלד געטאָן, ווי אַ ווינטל וואָלט דאָ אַ קנייטש געלאָזט...

ס׳איז איר, קענטיק, שווער אָנגעקומען דער גאַנג און זי האָט דער־פאַר לאַנגזאַם פאַרגעשיקט דעם ערשטן פוס אין אַ נישט־זיכערן טריט און דאַן ערשט נאָכגעשיקט דעם צווייטן, ווי אין טיפן הינערפּלעט... איר פּנים איז געווען איינגעפאַלן ביז צו די הוילע קינבאַקן און ס׳איז איבער־הויפּט שווער געווען צו דערקענען, אויב זי האָט בכלל אַ פּנים...

אירע אויגן־ברעמען, די באַקן און די נאָז; די ציין, די איינגעשרום־פּענע גאָמבע און אפילו די אויסגעקרומטע נעז פון אירע לאַטשן — אַלץ איז געווען באַפּאַרבט מיטן זעלבן עקלהאַפּט־געלן קאָליר. פון צווישן די צעריסענע אַרבל, אין צעריסענעם קליידל, ביים אָרט פון אויבערשטן שענקל, האָבן זיך אויך אַרויסגעזען אַזעלכע שטיקער רויער געל. ס׳איז זיך קוים געווען צוצוגלייבן, אַז דאָס זענען שטיקער ברודיק־געפאַרבט פלייש... דאָס געשטאַלט האָט ציללאָז געקוקט פאַר זיך, ווי עס וואָלט גאָר־נישט געזען פאַר זיך מער מיטן פאַרנעפּלטן בליק. מיט די משונהדיק־געלע פינגער האָט עס זיך געקראַמפּט אין איין בוים, אינעם צווייטן, בכדי נישט אומצופאַלן ביי יעדן געשטעלטן טריט... צווישן דעם טונקעלן גרין פון די נאָדל־ביימער און דעם העלן געל פון זונען־שמייכל האָט דאָס גע־שטאַלט זיך געוויגט אין מיטן, — ווי כשופדיקער חוזק איבער גאָט און זיין באשאף — — —

צווישן די באַראַקן האָט גענומען אויפטויכן איין געשטאַלט אַזא נאָכן צווייטן. אַלע מיטן זעלבן קוויטיק־שטויביקן געל — האָט עס אויס־געזען ווי אַ ריזיקע נאָרע פון גרויסע, געל־קריכנדיקע ווערעם... מעבעלע האָט אַ דערזע געטאָן און פאַרשטאַנען:

דאָ ווערן די מענטשן אַזוי, אַז קיין דייטש קען אויף אַזעלכע נישט רחמנות קריגן... עס ווערט ביי זיי צוגענומען ביים לעבן דער מענטש־לעכער קאָליר...

פונעם בילד האָט זיך אים גענומען דרייען פאַר די אויגן מיט מיאוס־שווינדלדיקן עקל, געמישט מיט שרעק: הע, וואָס זענען דאָס פאַר אַ מענ־טשן!? אַלע שאַרן זיי גלייך מיט די פיס, אַלע מיט די זעלבע, איינגע־פאַלענע קינען... און אַלע ווי איינער זענען ווי איינגעטונקען אין אַ מין געל־געלן בוימל...

אַט איז שוין מעכעלע אַריינגעקראָכן אינמיטן טומל. די מענטשן פון דער נאַכט-שיכט זענען שוין אַהיימגעקומען פון דער אַרבעט און אַרומגעלאָפן פון איין אָרט צום צווייטן. די נייגעריקייט זיך איינצוקוקן אין אומבאַקאַנטע פּנימער האָט אים אַריינגעבּרענגט צווישן די באַראַקן. אויף די ווענט פון די זייטיקע, קלענערע באַראַקלעך האָבן געקלעפּט די זעלבע געלע פּלעקן, גלייך ווי אויך זיי וואָלטן קראַנק געווען אויף אַזאַ מאָדנע, אָפּשטויסנדיקע קרענק... ס'האָט געשווינדלט פון הונדערטער אַזעלכע... זיי האָבן מער געשוויגן ווי גערעדט. פאַרבייגייענדיק נעבן זיי, האָט עפּעס האַרטס און שטעכיקס אַ קיצל געטאָן אין די אָטעם-אָרגאַנען... מעכעלע האָט געוואָלט זיך אָפּשטעלן נעבן איינעם, אים פרעגן וועגן דער געלקייט... אָבער דאָ זענען די פּאָליציי שוין אַרומגעלאָפן מיט די שטעקנס און אַרומגעזוכט די פריש-געקומענע... ווען מעכעלע איז געקומען אויפן זאַמל-פּלאַץ, זענען שוין כמעט אַלע געווען איינגעשטעלט אין רייען. מ'האָט איבערגעציילט איינמאָל און נאָכאַמאָל. די קאָמענדאַנטין האָט זיך אַרומגעדרייט אַ ברוגזע, געהאַלטן אין איין שרייען און זידלען מיט די שענסטע פּערל, וואָס די פּוילישע שפּראַך פאַרמאָגט... ענדלעך האָט זי אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט און די גרופּע איז אַרויסגעפירט געוואָרן דורכן טויער. פון איין זייט זענען געגאַנגען יידישע פּאָליציי און פון דער צווייטער די ווערקשוץ און געהיטן, מ'זאָל נישט בייטן די פּאָזיציעס. פונדערווייטנס האָבן זיך אַ ווייז געטאָן אַ קייט רויט-ציגעלנע געביידעס און יעדער האָט אינסטינקטיוו אַ דערשראָקענעם טראַכט געטאָן: די פאַבריק.

III

צווישן לאַגער און דער פאַבריק איז געלעגן אַ שמאָל וועג-פּאַסעקל אויף דער פריי. פונדערווייטנס האָט זיך גרין געכמאַרעט אַ שטיק וואַלד און האַרט ביים שטעגל האָט זיך אויסגעשיט אַ ביימלעך-פאַרפלעכט, אויף וועלכע ס'האָבן זיך געפּערלט שוואַרצע, מיט בלוט-אָנגעגאָסענע בערע-לעך. די הערצער האָבן געצויגן פון הונגער און די קליינע פרוכטן האָבן גערייצט מיט אַלע כשוף-שפּראַכן אין דער וועלט. נישט ביי איינעם איז

אויפגעקומען דער געדאַנק פון וואַרפן זיך אויף די קליינע ביימלעך, צו־באַלן מיטן מויל גלייך צו די רופנדיקע, רייפע פינטעלעך און... זאָל נאָכ־דעם געשען וואָס עס וויל... די ביקסן אין די הענט פון דער ווערקשוץ האָט אָבער אָפּגעקילט די געמיטער. האָט מען מורא געהאַט אַ בליק צו טאָן אין דער זייט, בכדי נישט צו פאַרגעסן זיך און מ׳האָט געשפּרייזט מיט האַלב-צוגעמאַכטע אויגן.

גלייך נאָכן פאַבריק-טויער האָבן זיך אַרויסגעהויבן פון צווישן די ביימער אַ ריי שטאָלצע, אויסגעפּוצטע בנינים, מיט בלומען־גערטנדלעך ביי זיי צופוסנס. אין מיטן האָט זיך געצויגן אַ פיינער אויסגעפלאַסטער־טער וועג, מיט אַספאַלט־טראָטואַרן אין ביידע זייטן. עס האָט געקענט מאַכן דעם איינדרוק, אַז דאָ האָט מען געבראַנגט אַ גרופּע מענטשן, פון אַן אַנדער וועלט, אין אַ כשופדיקער גאָרטן־שטאָט. בלומען-קעפּלעך האָבן זיך אויסגעצירט אין די שענסטע, געל-ראָזע שלייפעלעך און אויסגעצוואָגענע פון נאַכטיקן טוי האָבן זיי פאַרשעמט קאָקעטירט צו די מעכטיק־צעוואַק־סענע ביימער, זיי אַקעגנאיבער... אַ מילד ווינטל האָט מיט אויסגעשפּריי־טע אָרעמס פריינדלעך אַקעגנגעשפּרייזט; גלייך ווי ער וואָלט דערשפּירט די מענטשנס פאַרשמאַכטקייט, האָט ער אין דער שנעל אָפּגעשוימט אַביסל פרישקייט פון די בעז־ביימער און בלומען, אונטערטראָגנדיק זי בגנבה יעדן איינעם אונטער דער נאָז...

— אה...ה...ה! האָבן זיך טייל צעברומט ווי אין אויפגעוועקטער חלשות. פון ביידע זייטן האָבן הויכע, צעוואַקסענע גרעזער שטום גע־שאָקלט מיט די לאַנגע, שמאָלע קעפּ, אַזויווי זיי וואָלטן דאָ אַלץ פאַר־שטאַנען און מיטפילנדיק באַדויערט...

א שטים האָט אַ שניט געטאָן:

— שטיין בלייבן!

אין טויזנטער טריט האָט זיך פאַרהאַקט דער נישט-ריטמישער אָטעם. אַלע האָבן זיך אויסגעשטעלט מיטן פּנים צום גרויסן, געמויערטן בנין אַקעגנאיבער.

א הויכער, דאַרער מאַן אין אַ ס. א. מונדיר, מיט האָרענע ברילן, איז אַרויסגעקומען פון אַ זייט. די יידישע פּאָליציי האָט הכנעהדיק סאַלו־

טירט פונדערווייטנס; יענער האָט אָבער נישט געלייגט קיין אכט דער־רויף. פון אַ ווינקל אַרויס האָט זיך באַוויזן דאָס נעבעכדיקע יידישע מיידל, וואָס האָט פאַרשריבן די נעמען. אַ פּאָליציאַנט האָט שטיל אַ וואָרן געטאָן:

— שטייט איצט גלייך... איר ווערט געשטעלט פאַרן משפּט...

וואָס פאַר אַ משפּט האָט ער נישט געזאָגט. אַלע האָבן זיך אויס־געשטעלט אין מיליטערישער אָרדענונג, מיט קלאַפּנדיקע הערצער. דער מאַן מיט די ברילן האָט אָנגעהויבן שפּרייזן פאַר די רייען. זיין אויסגע־דאַרט פּנים האָט אויסגעדריקט אַ טיפן האַס צו אַלצדינג, וואָס די בייזע, אָנגעכמארעטע אויגן האָבן געזען. עס האָט זיך אויסגעוויזן, אַז ער האָט פיינט נישט בלויז די מענטשן, נאָר אויך דיביימער, די בלומען און די שטאַכעטן ביים הויז... ער האָט געקוקט פאַרגליווערט אויף די אויסגע־גלייכטע רייען און בלויז פון צייט צו צייט האָט ער אַ וויז געטאָן מיטן איינגעדאַרטן פינגער זיינעם צו עמעצן:

— דו!

אַזעלכער איז באַלד אַרויסגעטרעטן פון דער ריי. אַ פּאָליציאַנט האָט אים צוגעפירט אין אַ זייט, ווו עס איז שוין געשטאַנען אַן אָפּגעקליבענע גרופּע פון הויכע, שטאַרק־געבויטע מענער. דער דאַרער מאַן האָט שטיל אַ קרעכץ געטאָן דורך די גיפטיק־דינע און בלייכע ליפּן — שוין פאַראַן די צאָל?

דער פּאָליציאַנט האָט זיך אויסגעצויגן ווי אַ סטרונע און מילי־טעריש סאַלוטירט:

— יאַוואָל, הער דירעקטאָר!

אָבער דער דאַרער האָט בלויז מיט אָפענער פאַראַכטונג אויסגע־דרייט דעם קאָפּ, זיך ווידער אומגעקערט צום אָנהייב פון דער ריי און אָנ־געהויבן קלייבן פונדאָסניי: דו! דו! דו!...

יעדע גרופּקע איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן באַזונדער און פּאָליציי האָט געהיטן, אַז קיינער זאָל נישט אַריבערלויפן אין אַ צווייטער גרופּע אַריין. באַלד האָט מען יעדע גרופּע פאַרשריבן, אונטער פאַרשידענע נע־מען — פון וועלכע מ'האָט גאָרנישט געקענט קליגער ווערן:

— האלע זעקס!
— האלע 12!
— האלע 53!
— שמיץ!
— באאו!
— טראנספארט!

און קיינער האט נישט געקענט וויסן, צו וואס ער ווערט אויסגע־קליבן; אויף א גוט אדער שלעכט ארט... פון דעם אפקלייבערס אויגן האט מען גארנישט געקענט ארויסלייענען. די אין דער ריי האבן זיך גע־שפירט עלנט. קיינער האט שוין מער נישט געהאט קיין צוטרוי צום גורל און יעדער האט געוואלט, אין דער משוגענער סיטואציע, כאטש עפעס טאן, בכדי מיטצולענקען מיט זיין ווייטער.

נעבן מעבעלען שטייט א בחור, וועלכן ער קען פון ערגעץ. יענער קוקט אויף אים. עס דוכט זיך אים, אז ווען ער וועט פארקניפן זיין גורל מיט אט דעם מיטל־געוואקסענעם בחורל, וועט אים בעסער זיין, הגם ער ווייסט אליין נישט פארוואס... ער שושקעט אים דערפאר שנעל אריין אין אויער:

— דו... מיר'ן זיך האלטן צוזאמען...

מעבעלע שווייגט. ער האט באשלאסן דא גארנישט מיטצוטאן. וואס דער צופאל וועט באשטימען — דאס וועט ער אננעמען. אין זיין שכן אבער ווארפט זיך נאך עפעס אן אומרו, א ווילן ארויסצושפרינגען פון גורלס אנגעצייכנטער ליניע:

— דו... מונטערט ער מעבעלען — ד י גרופע, וואס ער קלייבט איצט אויס, געפעלט מיר... דא וועט זיין לייכטער... לאמיר זיך ארויס־שטופן פאראויס — ער זאל אונדז באמערקן...

מעבעלע קען נישט פארשטיין, מיט וואס ער איז עס אזוי זיכער אין אט־דער גרופע; יענער איז אבער שוין פארכאפט פון זיין אינטו־איציע. אט שטויסט ער זיך שוין פאראויס און פאררייסט דעם קאפ אין דעם דירעקטארס ריכטונג. ער רופט אים מיט די אויגן, צווינגט אים ממש אויף מיטן בליק, ער זאל א י ם אויסקלייבן... דער געשניצטער

נאָגלשפּיץ פון אויסגעדאַרטן פינגער ווערט ווי סוגעסטיאָנירט פון יענעמס באַגערנדיקן רייסן־זיך צו אים מיט די אויגן; עס פאַלט אַ וואָרט אין זיין ריכטונג: דו!... זיינע הענט קלאַמערן זיך אַריין אין מעבעלען און ווילן אים מיטרייסן. מעבעלע רירט זיך אָבער נישט. ער האָט איינמאָל באַ־שלאָסן אַליין גאָרנישט צוצובייגן זיך צו דעם, וואָס דאַרף קומען פאַר אים. אָבער דער דאַרער פּירט איבער זיין בליק אויך צו אים. אַ בייטשיק וואָרט פאַלט אים איבערן קאָפּ:

...און דו אויך!

לאָזט ער זיך אַרויסשלעפּן פון דער ריי און אַוועקגעשטעלט ווערן צווישן אַ גרופּע ריזיקע בחורים. אַ הויכער, דיקער מייסטער מיט ברילן האָט געהאַלטן אַ קורצע רעדע:

— פון היינט אָן געהערט איר צו דער גראַנאַטן־אָפּטיילונג. אייער צייכן איז „האַלע זעקס"... נאַכט־שיכט. איצט גייט איר צוריק אין לאַ־גער ביז ביינאַכט. געדענקט נאָכאַמאָל: גראַנאַטן — האַלע זעקס!

און צום יידישן פּאָליציאַנט האָט ער צוגעגעבן:

— אָפּפירן זיי אין לאַגער! אָבער ביינאַכט מוז איך האָבן די באַנדע ביז איינעם... געדענק וועגן דעם...

דאָרט זענען נאָך געשטאַנען רייען צום קלויבן. די אויסגעקליבענע זענען באַפאַלן זייערע פּאָליציי־לייט מיט פראַגן:

— וועלן מיר נישט אַרבעטן, אַט אַזוי ווי יענע, די געלע?

יענער איז אָבער קאַרג אין ווערטער. האָט ער בלויז אַ בורטשע גע־טאָן: ניין!

און דאָס איז גענוג, עס זאָל ווערן לייכטער אויפן האַרץ.

קאַפּיטל זיבן

I

מיטן אָנקומען פון אַ נייער גרופּע מענטשן האָבן די באַראַקן מער נישט געקענט אַלע אַריינגעמען. ראַסט האָט באַשלאָסן צו ברענגען איצט וואָס מער יידן, פון וואַנעט ער וועט בלויז קענען. ער האָט געוווסט, אַז

דאָס זענען שוין די לעצטע רעזערוואַרן. איז דעריבער געפאַלן דער באַשלוס וועגן אויסבויען אַ געוויסע צאָל פרישע ווײַן-באַראַקן. עס זענען געקומען אינזשעניערן אין לאַגער אַרײַן, געמאָסטן די שטיקער באַבײַמערטן וואַלד און געהאַלטן אין אײן צײכענען פּלענער. מ׳האָט גענומען שמועסן, אַז די דראָטן וועלן אַרויסגערוקט ווערן און אַרײַנגענעמען אין צום אַרײַן אַ שטיק פרישן וואַלד. דערווײַל האָט מען גענומען אויסהאַקן די ביימער אַרום די באַראַקן. עס זענען אָנגעקומען וואַגאָנען מיט באַראַקן-מאַטעריאַל, וועלכע מען האָט אָפּגעלייגט אין די זײַטן; אַלע האָבן דערזען, אַז דאָ גרייט זיך אַ גרויסע אינערלעכע אַרבעט...

צום בויען די באַראַקן האָט מען געדאַרפט האָבן קוואַליפיצירטע אַרבעטער און מייסטער; האָט מען אויף דערווײַל אַרײַנגעברענגט עטלעכע פּאָליאַקן אויפן שטח פון לאַגער. אַזוי אַרום זענען די ערשטע פּאָליאַקן אַרײַנגעקומען אויף יענעם געהיימנישפולן אָרט. זיי זענען אַ גאַנצן טאָג דאָרט געווען און בײַנאַכט אַהיימגעגאַנגען נעכטיקן.

זיי האָבן אָבער שטענדיק מיטגעברענגט מיט זיך אַהיים די פאַרשוויגנקייט פון וואַלד. ס׳האָט נישט געהאָלפן דאָס, וואָס אַזויפיל נײַגעריקע האָבן זיך אָנגעקליבן אינעם שטיבל און דווקא פון זיי געוואָלט אַרויסציען אַ וואָרט... מסתמא האָבן זיי געוווּסט, אַז עס איז געפערלעך צו רעדן; האָבן זיי בלויז אויף אַלע קשיות אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט, וואָס האָט געדאַרפט הייסן:

— עט, נישט כדאי צו פרעגן...

צווישן די פרישע מייסטערס זענען אויך געווען עטלעכע בעלי־מלאָכות פון דאָרף, מענטשן וואָס האָבן זעלטן אָנגעזען דאָס פּנים פון שטאָט; אָפענע, אָן סודות... איז זיי שווער געווען צו טראָגן אין זיך דאָס אַזוינייע, וואָס זיי האָבן זיך לעצטנס אַזויפיל אָנגעזען...

האָט טאַקע געטראָפן, אַז דער אַלטער טשעשלער, קאָפּערניק, האָט נאָך דער ערשטער וואָך שווײַגן מער נישט געקענט. בײַנאַכט, ווען עס זענען צו אים אַרײַנגעקומען עטלעכע כּאָלופּע־שכנים, האָט ער זיך צעדרשנט:

— מ׳זעט באַשײַנפּערלעך גאָטס שטראָף אויף דעם פאַרשאָלטענעם פאָלק, וואָס האָט אונדזער יעזוס געקרייציקט! אַזויפיל טויזנטער

יאָרן האָט עס זיך אַזוי קונציק אַרויסגעדרייט פון אונטער דער שטראָפנ־דיקער רוט, וואָס גאָט האָט פאַר זיי אָנגעגרייט; וויפל מאָל האָבן זיך די בעסטע פון אונדזערע הייליקע צו זיי אַראָפּגעלאָזט און פאַר זיי געפּרע־דיקט אין די שולן; געבעטן זיי צו קומען אונטער די פליגל פון דער גאָט־געזאַלבטער קירכע!?... מיט אַלע מיטלען האָט מען זיי געוואָלט אָוועק־רייסן פון זייער קרומען וועג... מ'האָט זיי אָנגעזאָגט וואָס זיי דערוואַרט... געוואָלט זיי ראַטעווען פון דער סכנה... אָבער זיי האָבן זיך נישט געלאָזט אויסבעסערן, די טייוולס-קינדער פון פאַרשאָלטענעם שטאַם! זיי האָבן פאַרשפּרייט כפירה און אַפילו זייער אייגענעם גאָט גענומען פאַר־פרעמדן... און דער כביכול האָט אַ זאָג געטאָן: גענוג מיט אייך! איצט האָט געשלאָגן די שעה פון אייער פאַרניכטונג!

...היינט שרייען זיי... אָבער דאָרט אין הימל וויל מען זיי מער נישט הערן... צו שפּעט... דער גורל איז שוין געחתמעט און ווערט אויס־געפירט...

אַ שטילקייט האָט דערשטיקט אַ פאַרלוירענעם הוסט. די שכנים האָבן נישט דערקענט דעם פּשוטן, טעמפּן קאָפּערניק, וואָס האָט זיך צע־לאָזט מיט אַזאַ נביא־טאָן, וואָס מען ווייסט נישט ווי אַזוי ער האָט זיך צו אים דערנומען...

אָבער קאָפּערניק האָט ווייטער גענומען דערציילן:

— איך אַרבעט איצט מיט זיי און כ'ווייס, אויף וואָס זייערע לעצט־איבערגעבליבענע זענען אויסגעשטעלט. פון אַ קינד ביז אַן אַלטן מאַן — קיינער וועט פון זיי נישט בלייבן... כ'האָב צוגעזען, ווי אַזוי מען פּייניקט זיי און איך האָב די ערשטע צייטן אויף זיי אַליין רחמנות געהאַט... פאָרט אַ גלייביק האַרץ... אַמאָל האָב איך פאַר זיי אַ גוט וואָרט פאַר־וואָרפן ביי די אוקראַאינישע וועכטער; אָבער איינער פון זיי האָט מיר געעפנט די אויגן... ער האָט מיר געזאָגט:

— שלאָגן מיר זיי דען? דאָס שלאָגט זיי דאָך גאָט אַליין... און וואָס קענען דען מיר, מענטשן, טאָן — אויב ס'איז נישט גאָטס ווילן דערביי?... שוין איבער אַ וואָך צייט זע איך אַלץ צו און פאַרשטיי שוין אַלץ. ס'איז קלאָר, אַז גאָטס ווילן איז אויסצוראָטן די כפירה־זרע...

און איך וועל דערצו מיטהעלפן. איך בין אויפזעער ביי א גרופע יידן און באהאנדל זיי מיט שטרענגקייט... איך טרייב זיי ביי דער ארבעט, זע-צו, אז זיי זאלן זיך נישט קענען פארשאפן א שטיקל ברויט און זיי זאלן געפייניקט ווערן, וואס מער געפייניקט ווערן...

א קלוגער בחור אט-דער אוקראינער! ער האט מיר אויפגעוויזן, אז מיין קומען צווישן זיי איז א הייליק שליחות. גארנישט: גאט האט באַשטימט, אז עס איז געגוג צו דולדן אט-דאס פאלק. ביז היינט האט עס געמעגט לעבן און אין אונדזערע טעג מוז עס פארשווינדן פון דער ערד ביז איינעם... ווער עס העלפט מיט די דייטשן דערין — דער העלפט גאט... אפשר, אז די יידן וועלן נישט זיין אויף דער וועלט, וועט גאט מער נישט צערענען אויף די מענטשן און עס וועט מער נישט זיין קיין מלחמות?... גלייבט מיר, אז א סך מאל קען איך עס אליין נישט מער. דאס טרעפט, ווען איך זע זייערע בלייכע פנימער, ביים פארוואַרפן דעם קאפ אין הונגער, אדער ווען איך הער זייער משונהדיק געשריי ביי די שמיץ, וואס זיי באקומען. אמאל ווער איך ווייך דערביי און דריי אוועק דעם קאפ — איך ווייס אבער, אז אומעטום געשעט מיט זיי דאס זעלבע... און אז דאס איז שוין זייער גורל, וואס קיינער קען מער נישט ענדערן...

אמאל זע איך ווי מען טראגט זייערס א טויטן מיט דעם נאקעטן, ביינערדיקן גוף און עס כאפט מיך אן... ביז צום וויינען. ווייס איך אבער, אז גארנישט ווערט נישט געטאן אן דעם ווילן פון אלמעכטיקן און אז דער זעלבער גאט, וואס האט געפורעמט דעם מענטש מיט אלע זיינע גלי־דער, מיט דער גאנצער פראכט פון זיין געשטאלט — דער זעלבער גאט דערלאזט, אז דער גוף, וואס ער האט באשאפן, זאל אזוי ווערן, זאל אזוי אויסזען...

ווייס איך נישט, פארוואס איך ווער טיילמאל אזוי רחמנותדיק ווייך: זאל עס זיין א פועל-יוצא פון קריסטלעכע געפילן אדער בלויז בייזע מחשבותן אזוינע, וואס דער טייוול האט אויף מיר אנגעשיקט, צו ספקן אין דער אלערהעכסטער, גערעכטער פירונג? אפשר איז דער צער פון זייערע געפייניקטע, טרויעריקע אויגן בלויז מעכטיקע מיטלען פון דער בייזקייט, צום פארדרייען דעם קאפ פון די גלוביקע און זיי אראפצופירן

פון וועג? איך לאָז זיך נישט; שלאָג זיי מיט שטעקנס איבערן קאָפּ... אָבער יענץ געפיל לאָזט מיך אַלץ נישט נאָך... כ'בעט אייך, זאָגט! אפשר איז טאַקע אַ גרויסע זינד אַזוי צו טראַכטן, מיטלייד האָבן מיט אַזעל־כע? — — —

אָבער פון וואַנעט זאָלן פּשוטע דאָרפס-גויים וויסן צו ענטפערן אויף אַזעלכע פילאָזאָפישע שאלות, וואָס זענען פון דער העלער הויט באַ־פאַלן קאָפּערניקן?

האָבן זיי אים בלויז דערשראָקן אָנגעקוקט און ביסלעכווייז זיך צע-קראָכן פון דער כאַטע.

II

קאָפּערניק איז נישט געווען דער איינציקער. אַט איז צו דער גרופּע אויפזעער געקומען ג יי ד א, אַ פּויער פון אַ צווייטן דאָרף, וואָס האָט זיך געמאָלדן צו דער אַרבעט אין פאַבריק. ביי זיך אין דער היים איז ער געווען אַ סטאָלער. די דירעקציע האָט אים דעריבער איבערגע־שיקט צום מייסטער שמיץ, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיטן אויפשטעלן די באַראַקן. ער איז באַלד געוואָרן דער אויפזעער איבער אַ גרעסערע גרופּע יידן, ווען ער האָט געדאַרפט אָנווייזן, ווי אַזוי מ'גראָבט אויס די שטאַמען פון די אונטערגעהאַקטע ביימער און ווי אַזוי מען שטעלט צונויף די טיילן פון די דייטשע באַראַקן. זיין אַרבעט איז געווען אַ בשות־פותע מיט קאָפּערניקן.ביידע זענען געווען פאַרשידענע נאַטורן און איי־נער — דער קעגנזאַץ צום צווייטן... טאַקע דערפאַר האָבן זיי זיך שנעל באַפריינדעט און איינער האָט דערגענצט דעם צווייטן...

דער ערשטער, קאָפּערניק, איז געווען אַ הויכער, שטילער גוי. זיין פּנים איז געווען שטענדיק פאַרטראַכט און פול מיט ערנסט. זיין יעדער טריט איז געווען געמאָסטן און בכלל האָט ער מער געשוויגן ווי גערעדט. ער איז געווען אַ מענטש אין די פופציקער און דערפאַר זיך מער אינטע-רעסירט מיט פראַגן פון יענער וועלט, גאָט און גלויבן. זיין צעאַקערט, אויסגעצויגן פּנים פלעגט זיך כסדר פאַרקנייטשן און מ'האָט דערקענט,

אַז ער טראַכט עפּעס כסדר. זיין געדאַנק איז געווען אַביסל טעמפּלעך. אַ גאַנץ לעבן האָט ער זיך געלעבט רואיק און ס׳איז אים קיינמאָל נישט אויסגעקומען זיך אַריינצוטראַכטן אין געדאַנקען, וואָס האָבן דערגרייכט ווייטער פון זיין ווייב און כאַלופּע... מיטן באַקומען אַ מעלדונג פון דאָרטיקן אַרבעטס־אַמט, אַז ער מוז זיך צושטעלן צו דער אַרבעט אין ווערק צע, איז קאַפּערניק אַריינגעצויגן געוואָרן אין אַ ווייטער, פרעמדער וועלט, צו וועלכער זיין געדאַנק איז שוין צו־שווער געווען, ער זאָל דאָס קענען אויפנעמען מיט זיינע חושים... ביז איצט האָט אים ווייניק־וואָס אינטערעסירט די גאַנצע געשיכטע מיט דעם קריג. אָט איז דאָ פריער געווען פוילן — היינט איז דאָ דער דייטש. ביי פוילן האָט ער געדאַרפט אַרבעטן שווער, ביז ער האָט זיך דערשלאָגן צו אַ ברויט מיט אַ שטיקל פלייש און איצט ביי די דייטשן פאַרדינט ער אויך אויף אַ ברויט און פלייש באַקומט ער אויך אויף די קאַרטן; וואָס זשע קען אים דאָ זיין אַ גרויסער אונטערשיד? די ערשטע צייטן האָט אים בלויז געאַרט, וואָס ער מוז אַלעמאָל גיין אין די דייטשע אַמטן, צוליב פאַרשידנס, און ער קען זיך מיט זיי נישט צונויפרעדן. זיין טעמפּער פּויערישער געפיל האָט דאַן אויף אַ מינוט דערשפּירט, אַז עפּעס איז דאָ נישט גלאַטיק. אָט איז ער ביי זיך, אין זיין לאַנד, אויף אייגענער ערד און דאָך רעדט מען צו אים אויף אַזאַ לשון, וואָס ער קען נישט פאַרשטיין. ער האָט זיך דערשפּירט, אַזוי ווי ער וואָלט פּלוצים דאָ פרעמד געוואָרן, מיט אַן אויסגעשניטענער צונג... מיט דער צייט אָבער זענען אויפגעקומען די פאָלקס־דייטשן, וואָס האָבן גערעדט פּויליש. זיי זענען געווען אין אַלע אַמטן און מיט זיי האָט מען געקענט רעדן, וואָס מען דאַרף.

געווען צווישן זיי אַ סך, וואָס קאַפּערניק האָט געקענט פון פריער, פאַרן קריג, ווען זיי זענען געווען די זעלבע אָרעמע אַרבעטער, וואָס ער. ער האָט אָבער נישט געוואָלט אַ סך אַריינקלערן. ביי פוילן, אַז ער איז אַריינגעקומען אין אַ חשובן אַמט, האָט ער סיי־ווי געמוזט אַראָפּציען דאָס היטל און שטיין מיט הכנעהדיקן דרך־ארץ ביים טיש... נישט מער, אַמאָל זענען דאָרט געזעסן אַנדערע באַאַמטע און היינט זיצן ווידער אַזעלכע, וואָס זענען נאָך נעכטן אַזוי געווען אונטערטעניק ווי ער... וואָס

קען עס אים אָבער אָנגיין? אָט איז דאָס זעלבע טישל, דאָס זעלבע היטל־אָראָפּנעמען און די זעלבע הכנעה ביים האָבן צו טאָן מיט אַ וועלכן־ס׳איז פּאַפּיר...

די גרויסע ענדערונג האָט ער ערשט דערשפּירט, ווען ער איז געקומען אַרבעטן מיט די געפאַנגענע יידן. באַלד דעם ערשטן טאָג פון זיין אָנקומען האָט ער זיך געטראָפן מיט אַן אוקראַינישן ווערקשוץ, וואָס האָט געהיטן זיין גרופּע. יענער האָט גערעדט פּויליש און זיי האָבן זיך באַלד צעשמועסט.

איוואַנייקאָ, אַ ביטערער שייגעץ מיט אַ פּאָר ברענענדיקע אייגעלעך, האָט אים באַלד געפרעגט, אויב ער ווייסט וואָס מען מאַכט מיט אַלע זשידעס אין די פּוילישע שטעט און „אין דער גאַנצער וועלט". קאָפּערניק האָט שוין גענוג געהערט וועגן דעם, ער האָט אָבער נישט געוווּסט אויף געוויס; עס איז אים קיינמאָל אויך נישט איינגעפאַלן צופיל אין דעם אַריינצוטראַכטן זיך... וואָס געהערט זיך ער דערמיט אָן?

עטוואָס האָט ער נישט געקענט תופס זיין אינעם גאַנצן ענין: צי זיי גלייבן יאָ, די זשידעס, אין כריסטוסן אָדער נישט — דאָס איז אַ באַזונדער זאַך. ער ווייסט בלויז איינס: די יידן קען ער נישט פון היינט; נישט איינמאָל האָט ער שוין ביי זיי עפּעס געקויפט. אַמאָל האָט ער אפשר צו טייער באַצאָלט; עס איז אים אָבער נישט איינגעפאַלן קיינמאָל, אַז ער זאָל דערפאַר דערהרגענען אַ ייד און צונעמען זיין געלט... דער ווערקשוץ מיט די שוואַרץ-געשניצטע וואָנסעלעך האָט אָבער אויף אים אָנגעשטעלט זיינע קאָבעדיקע אויגן:

— וואָס איז ער דען אינגאַנצן? אַ כאַם! אַ בהמה! ער איז דאָס גאַנצע לעבן געזעסן אין דאָרף, נישט געזען גאָרנישט וואָס עס טוט זיך — דערפאַר קען ער נישט פאַרשטיין קיין פּאָליטיק. ווייסט ער דען נישט, אַז דאָס האָבן די יידן אָנגעמאַכט די גאַנצע מלחמה? זיי זענען זיך געזעסן די גאַנצע צייט אין די שטעט און אָנגעזאַמלט גאַנצע זעקלעך מיט געלט. ווען דער אָרימער פּויער האָט עפּעס געברענגט אין שטאָט אַריין צום פאַרקויפן, האָט ער עס געמוזט פירן צום ייד. דערפאַר ווייל ער האָט געהאַט געלט צו באַצאָלן. דער ייד האָט באַצאָלט, וויפל ער האָט גע־

וואלט און עס שפעטער פארקויפט פאר פינף מאל אזויפיל און נאך מער רייך געווארן. דאקעגן ווען דער פויער אדער ארבעטער האט עפעס באדארפט קויפן — האט ער ווידער געמוזט גיין צום ייד. ווייל דער ייד האט געהאט צייט א גאנצן טאג זיך ארומצודרייען און זיך צו דערוויסן, וואס דער פויער דארף און ער האט דאס אלץ אויסגעקויפט; שפעטער האט מען די אלע זאכן נאר ביי אים געפונען און ער האט דערפאר גע־קענט נעמען, וויפל ער האט געוואלט. דער ייד האט זיך פאר דעם געלט געקויפט די שענסטע הייזער, געגעסן די בעסטע פליישן און דערביי נישט געארבעט, נאר געווארט, אז אזא קאפערניק און נאך טויזנטער אזעלכע ארימע ארבעטער זאלן אים ברענגען זייערע ארימע גראשנס... פארוואס האט ער, קאפערניק, זיך נישט געקויפט קיין הויז? האט ער דען נישט געארבעט זיין גאנץ לעבן? פארוואס האט ער זיך קיינמאל נישט פאר־גינען צו עסן שאקאלאד און די קינדער זיינע צו שפייזן מיט מאראנצן? פארוואס האבן זיינע קינדער קוים געקענט אנשרייבן א ווארט? הא, ער ווייסט נישט? טא זאל ער עס איצט וויסן: דאס האבן די יידן צוגענו־מען זיין ארבעט און זיין געלט; זיי האבן עס געלאזט אויסשטודירן פאר זיין געלט די קינדער זייערע פאר דאקטוירים און דערמיט זאלן זיי זיין קליגער און געלערנטער פאר אים... און דערמיט גיכער וויסן ווי אזוי צו מאכן געלט... זיי האבן דערפאר געלעבט ווי גראפן און אנגעשטאפט די בייטלען זייערע...

איצט איז געקומען דער דייטש און געזאגט: ס'איז גענוג דערמיט! די הייזער, וואס זיי האבן, איז נישט זייערס נאר דעמס וואס האט גע־ארבעט... ווער עס נעמט עס צו — צו דעם געהערט עס! דעם ייד דארף מען פון דארט ארויסווארפן, ווייל ער האט דערויף נישט געארבעט. דאס זעלבע איז מיט זיינע קליידער און צירונג. ס'איז נישט זיינס און — פארטיק! ער איז איבערהויפט נישט פון דעם פאלק און פון דעם לאנד... איצט פארשטייט ער שוין, קאפערניק?

און זאל ער נאך עפעס וויסן, קאפערניק: וויפל קינדער און עלטערע מענטשן זענען עס געשטארבן פאר דער צייט בלויז דערפאר, ווייל מען האט זיי נישט געקענט קויפן קיין רפואות? וואלטן די יידן נישט בארויבט

ביים פויער און אַרבעטער זיין געלט — וואָלט מען זיי געקענט ראַטע-ווען... גאַנץ באַזונדער האָבן די יידן געלאָזט אויסבילדן זייערע קינדער פאַר דאָקטוירים און אַפּטייקער. זיי אַרבעטן אוים די רפואות און הייסן זיך פאַר זייערע געלערנטע מאַכערייקעס באַצאָלן, וויפל זיי ווילן; אפילו ווען זיי ווייסן, אַז דאָס אָרימע פאָלק קען נישט קומען דערצו און שטאַרבט אַוועק מאַסנווייז... ס'איז דאָ נאָך אַ סך זאַכן, וואָס ער דאַרף ווייסן. קלאָר איז אָבער איינס: דאָס האָבן זיי ספּעציעל געוואָלט, אַז דאָס פאָלק זאָל ווערן וואָס ווינציקער, ביז זיי וועלן ווערן די איינציקע באַלעבאַטים אין לאַנד... וואָס זשע איז דאָס וווּנדער, ווען היינט הרגעט מען זיי? דאָס נעמט מען בלויז אַ קליינעם טייל פון דער נקמה, וואָס זיי קומט פאַרן מאָרד פון דער גאַנצער צייט, פאַר דעם באַרויבן אַלעמען; דערפאַר וואָס זיי זוכן שוין צוויי טויזנט יאָר אומצוברענגען די קריסטלעכע וועלט — —

ער האָט אפילו געשפּירט, קאָפּערניק, אַז דאָ איז נישט אַלץ אין אָר-דענונג. ער האָט אָבער וואָס אַ טאָג אַלץ מער איינגעטעגעהט מיטן אוקראַינער, איוואַנייקאָ, און ער האָט אָנגעהויבן באַגרייפן, אַז עס איז נישט אומזיסט, וואָס אַ גאַנצע וועלט האָט זיך פאַרלייגט אויף אָט-דעם פאָלק. ער אַליין האָט אפילו נישט געזען די גרויסע יידישע פאַרברעכנס, פאַר וועלכע עס זאָל זיי קומען אָפּצווווישן פון דער ערד; אויב אָבער אַ גאַנצע וועלט באַשטעטיקט אַן אורטייל, ווייסן אַז זיי זענען עס די שול-דיקע אין אַלע וועלט-אומגליקן — מסתמא ווייסן זיי עס בעסער...

און ווען מען האָט אים אָנגעזאָגט פון דער ווערקשטאַט, ער זאָל די יידן באַהאַנדלען שלעכט, זיי נישט לאָזן כאַפּן דעם אָטעם און שלאָגן, וואָס מער שלאָגן — האָט ער געפאָלגט... און וואָס מער ער האָט זיי גע-טריבן און געפּייניקט, אַלץ מער האָט ער זיי פיינט געקריגן.

III

אַמאָל האָט זיך זיין אייגן האַרץ קעגן אים צעבונטעוועט. זיין אייגן געפיל האָט אים אַקעגנגערעדט און נישט געלאָזט אים אויפהייבן אַ האַנט אין צאָרן... אַ גלויביקער — האָט עס טיף אין אים זיך געשראָקן, טאָמער וועט ער אַמאָל דאַרפן אָפּגעבן אַ חשבון פאַר זיין פייניקן שוצלאָזע. דער-

פאר האט אים גלייכצייטיק פארדראסן, וואס אט־די יידליקעס מיט זייער נעבעכדיקן אויסזען ווארפן אים אריין אין א וועלט פון פיינלעכע ספיקות און רויבן פון אים צו זיין זיכערקייט און רו... אין זיין אומרו איז ער אריינגעפאלן אין כעס, וועלכן ער האט אויסגעבערענגט אויפן קאפ פון זיינע יידישע אונטערגעארדנטע. דערצו איז נאך צוגעקומען די שכרות פון מאכט, דער באוווסטזיין, אז ער, קאפעניק, דער וואס האט ערשט נעכטן געמוזט ציען דעם הוט פאר יעדן, אפילו פארן יידישן קרעמער — איז היינט דער באפעלער איבערן לעבן און טויט פון הונדערטער יידן, די וואס זענען נאך נעכטן געווען רייך און מעכטיק... ווי ער וואלט עס זיך אליין נישט צוגעגלייבט, אז דאס איז ווירקלעכקייט — איז ער יעדעס מאל צוגעגאנגען צו א צווייטן ייד, וועלכן ער האט געקענט פון פריער, זיך איינגעקוקט אין זיין פנים — אויב דאס איז דער זעלבער... און שפעטער, בכדי פאר זיך אליין צו זיין איבערגעצייגט, אז ער חלומט נישט, האט ער אויפגעהויבן דעם שטעקן און יענעם אראפגעלאזט איבערן קאפ... דער ברי אין דער אייגענער האנט, פונעם קלאפ, האט אים הנאה־דיק געוואַרעמט און אים צוווויסן געטאן, אז ער, טאקע ער אליין, באזיצט די מאכט צו שלאגן די נעכטיקע רייכע און אויסגעזעטיקטע מענטשן...

בלויז אמאל, ווען אן אויג פון א געשלאגענעם האט א גלאנץ געטאן און זיך איינגעגעסן אין אים מיט פאראכטונג, האט ער זיך געפילט שלעכט... ביז גארנישטיקייט.

זיין גאנצער געדאנק האט זיך ביסלעכווייז איינגעשטעלט דערויף, אז ער דארף, ער מוז שלאגן. דאס האט זיך אים שוין אפילו אויסגעוויזן ווי א נויטווענדיקייט פאר אים אליין, עס האט זיך אים שוין געבענקט צו פייניקן... טיילמאל האט אים אבער אנגענומען אן איבלדיקייט צו זיין גאנצן לעבן אט־אַ־דא און ער פלעגט פילן א נויטווענדיקייט זיך אויס־צושעלטן מיט אלע אויסדריקן, וואס ער האט אין זיין שפראך פארמאגט אויפן חשבון פון דער צייט און דער וועלט... נישט אלץ האט ער אפט געקענט פארמולירן אין ווערטער, אדער אפילו איבערטראכטן אין גע־דאנק; איינס האט ער אבער געשפירט אויף קלאר, א געפיל וואס האט דערגרייכט טיפער פאר זיין געדאנק; אז מיט אים איז געשען א גרויסע

עולה, אָן אומרעכט דערמיט, וואָס ער מוז לעבן אין אַזאַ צייט, ווען ער מוז זיין דער שלעגער, דער פּייניקער... פאַרוואָס איז אים אויסגעקומען צו זיין דער מיטלעבער אין מאָדנע צייט־געשעענישן, אין וועלכע ער מוז אָנטייל נעמען, הגם ער קען עס נישט מיטמאַכן און נישט באַגרייפן אינ־גאַנצן...

זענען טאַקע געווען מאָמענטן, ווען קאַפּערניק האָט זיך געפילט שוואַך און שולדיק; שולדיק אין דעם וואָס ער דאַרף לעבן אין אַזעלכע צייטן, ווען עס פּאַסירן אַזוינע פּאַסירענישן... זיי לויפן שנעל, רייסן זיך הויך און שטורמיש — דאַן, ווען זיין געלאַסענער, קריכנדיקער מח, קען זיך מיט זיי נישט מיטכאַפּן... ער האָט בלויז געמוזט אַרויפקוקן צו זיי ווי אַ קינד, ווען זיין באַלאָן רייסט זיך אין דער הויך און ער קען צו אים מיט דער האַנט נישט דערגרייכן...

אין אַזעלכע מינוטן פלעגט קאַפּערניק שוואַך ווערן. ער האָט זיך דערפאַר געוואָלט אַליין שטאַרקן און איבערצייגן. ער האָט אוועקגענומען דעם ערשטן־בעסטן ייד פון אונטער דער האַנט און מיט אים אַ שמועס פאַרפירט. ער האָט זיך ביי אים אויסגעפרעגט אויף זיין פריערדיקן לעבנס־שטייגער, וועגן די פאַרשידענע יידישע מנהגים און געשעענישן.

דאָס האָט ער דערמיט זיך אַליין געוואָלט דערווייזן, אַז די יידן זע־נען מיט עפּעס אַנדערש, זענען ווערט דאָס, וואָס ער טוט מיט זיי... דער ייד מיט די גרויסע, הונגעריקע אויגן האָט אָבער דערציילט מיט אַזעלכע שטילע רייד וועגן זיך, וועגן דעם ווי אַזוי מ'האָט אים צוגענומען זיין פרוי, ווי אַזוי מ'האָט זיין קינד דערשאָסן אין וויגל... אַז קאַפּערניקן איז נאָך טרויעריקער געוואָרן אויפן האַרץ.... אין אַזעלכע מינוטן האָט ער געכאַפּט זיין פּעקל מיט ברויט, וואָס ער האָט זיך מיטגענומען צום מי־טאָג־עסן און עס צוגעשליידערט דעם ייד צופוסנס... און ער אַליין האָט זיך אַרומגעדרייט אַ גאַנצן טאָג אַ הונגעריקער און טרויעריקער... די יידן האָבן דערשפּירט, אַז קאַפּערניק לאָזט צו זיך אַמאָל אַרויסרעדן אַ וואָרט און זיי האָבן גענומען זוכן געלעגנהייטן מיט אים וואָס מער צו רעדן, זיך צו קלאָגן פאַר אים און אַמאָל אויך אויסצובעטן אַ שטיקל ברויט... ער האָט אַמאָל אויסגעהערט דעם ייד מיט אַ רואיק געמיט, אים איבערפרעגן

פארשידנס... און אין מיטן די רייד אים טאָן א זעץ מיט די פויסטן אין די ציין אריין און זיך צעלאָזן מיט קללות אויף די יידן, דער וועלט ביז אין אלע דורות אריין...

IV

דערפאר איז שוין זיין שותף, גיידא, געווען אינגאנצן אן אנדערער טיפ. דאָס איז געווען א קליינער, פעסט-געבויטער גוי מיט ראפינירט-מיזישע אייגעלעך און א מאָנגאָליש פנים.

באלד ביים אָנהייב קריג האָט גיידא פארוואָרפן זיין ארבעט און זיך גענומען צום שמוגל. אָנגעטאָן אין א קורץ פעלצל, אין יידישע שטי-וועלעך, איז ער ווי א פלינק שדל געפאָרן פון איין שטאָט אין דער צווייטער און אריבערגעפירט פארשידענע סחורות.

צוערשט האָט ער אָנגעהויבן מיטן שמוגל פון בראָנפן, וועלכן ער האָט באוויזן שטענדיק קונציק צו פארשטעקן אין וואגאָן; שפעטער האָט ער גענומען האנדלען מיט גאָלד-שטיקלעך, וועלכע ער האָט געברענגט פון ווארשע. ווען דער געטאָ אין ווארשע איז געשאפן געוואָרן, איז גיידא געווען פון די ערשטע וואָס זענען אהין געפאָרן, דערשמעקנדיק דאָרטן א גוטן מסחר... ער האָט אהין אוועקגעפירט פארשידענע שפייזן און אנדע-רע קלייניקייטן, וואָס זענען נויטיק געווען אין געטאָ. ער האָט שוין געהאַט זיינע קונציקע מיטלען, ווי אזוי זיך אריינצובאקומען, אויפקויפן דאָרט ביי די הונגעריקע זייער גאָלד, בראָשן און ברילינאנטלעך און זיי ברענגען אין ראָדעמער געגנט. פון די יידן טאַקע האָט ער זיך אויסגע-לערנט, ווי אזוי מ׳נייט אריין א פינף הונדערטער דאָלאר-באנקנאָט אונ-טערן קראגן און ווי אזוי מען „ארבעט אדיין" א צען-גאָלד-שטיקלעך איןביידע שטיוול-קנאפל, אז די דייטשן זאָלן זיך שטעלן אויפן קאָפּ און נישט געפינען... גיידא האָט זיך שנעל אויסגעלערנט אביסל יידישע און דייטשע ווערטער און בכלל אלע ממזרישע שטיק, וואָס זענען נויטיק פאר א שמוגלער...

ער האָט זיך אָנגעהויבן אינטערעסירן מיט פאָליטיק, געקויפט יעדן

טאָג אַ צייטונג און פאַרשטאַנען דערפון געשעפט צו מאַכן... יעדעס מאָל, ווען ער איז געקומען קיין ווארשע, האָט ער, צוזאַמען מיט דער סחורה, אויך איינגעקויפט אַ פּאָר אונטערערדישע בלעטלעך, וואָס האָבן דער־ציילט ווענן די גרויסע מפּלות, וואָס די דייטשן האָבן געליטן... ער האָט די בלעטלעך זאָרגפעלטיק אריינגעארבעט אין זיין וואַליזקעלע אריין און נעצימערט דעריבער ווי איבער אַ ברילאַנט. אויך דאָס איז ביי גיידאַן געווען אַ טייל פון געשעפט. ווען ער פלעגט צוריקקומען, האָבן שוין זיינע חברים און גוטע ברידער אויף אים געוואַרט, געוואָלט הערן וואָס עס קומט פאַר נייעס אויף דער וועלט — קומט ער דאָך פון ווארשע! און מ׳זאָגט, אַז דאָרט וויסן זיי אַ סך...

גיידא פלעגט זיך דערביי סודותפול צעשמייכלען און גאָרנישט ענט־פערן. בלויז פאַר געציילטע און פאַרטרויליכע פלעגט ער אַ פאַרזשמורע טאָן זיינע בינעזישע אייגעלעך און אַ פליסטער טאָן:

— אין ווארשע בין איך געווען ביי „זיי״...

זיי — דאָס האָט געמיינט צו זאָגן: די מענטשן פון דער אונטער־ערד, וואָס וויסן אַלץ און הערן אַלץ... און ער פלעגט נעמען דערציילן מעשיות, וואָס ער האָט זיך אַלץ אָנגעהערט; ווי אַזוי עס זעט אויס אויפן פראָנט, וואָס „חורחיל״ האָט געזאָגט און וואָס „ראָאָזעוועלט״ פּלאַנעוועט אַלץ...

ביסלעכווייז האָט גיידא אָנגעהויבן אריינקומען צו נעכטיקע פּוי־לישע אריסטאָקראַטן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין די דערפער, מען זאָל זיי ווינציקער אָנזען... זיי האָבן געלעבט פון די פּעק אָנגעזאַמלטע געלטער און געציטערט די נאָז ארויסצושטעקן... ביי זיי איז גיידא געווען אַן אָנ־געלייגטער גאַסט, אַ העלד אַ גאַנצער! די מאַדאַם פון הויז האָט זיך נישט געקענט אַפּוווּנדערן ווי אַזוי אַ פּאַליאַק, הײַנטיקע צייטן, קען דאָס באַווייזן צו פאָרן קיין ווארשע, קיין לאָדזש און נאָך צוריקקומען... מיט טרויער האָט זי געקוקט אויף איר איינגעשוויגענעם מאַן, וואָס שוין חדשים האָט ער מורא אריבערצוגיין אַ שטיקל וועגס פון אַ פּאָר הונדערט מע־טער אויף דער צווייטער זייט דאָרף...

גיידא האָט געקענט דערציילן. אָנגעהויבן האָט ער שטענדיק מיט אַ

הקדמה ווי אזוי עס זעט היינט אויס א רייזע אויף דער באן. ווי אזוי די דייטשן שלאגן און ממיתן, שלעפן אראפ פון די צונגן און פארשיסן — ווייסט זיי דער טייוול וואהין... שפעטער זענען געקומען א גאנצע סעריע נסים, ווי אזוי ער האט באוויזן דאס אלצדינג אויסצומיידן...

און ווען די שטוביקע זענען שוין געווען אין טיפער שפאנונג און אנגעשראקן, האט ער זיי ערשט גענומען דערציילן מיט א געדעמפטער שטים די נייעסטע נייעס, וואס ער האט געהערט אויף אן ארט (דא האט ער געהיימנישפול א שמייכל געטאן...), אויף וועלכן מ'קען זיך פארלאזן... מיט א מעסערל האט ער דערביי א שניט געטאן אין זיין לעדערטאש, ארויסגעצויגן א קליין בלעטל מיט מאשין־שריפט, אוועקגערופן דעם באלעבאס מיט א שעפטש אין דער זייט:

— נאט און לייענט!...

שפעטער, אין א פאר מינוט ארום, האבן שוין אלע ביים טיש געוווסט, אז עס האלט שמאל מיטן דייטש... און אז דאס גאנצע געלט, וואס ער האט דא אפגעדרוקט, וועט באלד ווערן ווערטלאז פאפיר... גיידא האט דערציילט, מיט וואס פאר אן אייפער מענטשן „אין ווארשע" קויפן אויף יעדעם גאלד־שטיקל און בריליאנטל... דאס פוילישע געלט וועט מען שוין באלד אין האנט אריין נישט נעמען — — —

אין שטוב פלעגט ווערן א פארכמורעטע שטימונג. די קליינע פעקעלעך באנקנאטן, וועלכע מען האט זיך צוגעגרייט, בכדי צו קענען לעבן רואיק און פרידלעך ביז דער ענדע פון קריג, האבן גענומען באאומרואיקן...

...האט גיידא צוגעזאגט זיך צו באמיען און איינקויפן ספעציעל פאר זיי א פאר בריליאנטלעך, אויפן ערגסטן פאל... כאטש... ס'איז אזוי טייער! אזוי טייער!... און בלויז אידיאטן אדער הונגעריקע פארקויפן נאך היינט אזעלכעס...

א פרייליכער און אויפגעהייטערטער — איז אים שנעל געלונגען מיט יעדן גוט-ברודער צו ווערן און געווינען צוטרוי. ער איז ארומגעפארן, אדער בעסער געזאגט, זיך אריינגעשלייכט פון איין דארף צום צווייטן, מ'זאל אים נישט אנזען... אומעטום האט ער געהאט עפעס א

מסחרל און פאר יעדן איינעם האט ער עפעס אנדערש דערליידיקט... אין אלע זייטן האט מען אים געגומען אויסקוקן און ער אליין האט אין זיך דערשפירט די חשיבות פון א וויכטיקער פערזאן, וואס מען האט ערשט אזוי שפעט אנטדעקט.

V

ווען ס'האט זיך געמאכט אומרואיק און אלע פאליאקן האבן געמוזט האבן אן ארבעטס-קארטע, האט גיידא זיך פארשריבן אויפן ווערק צע. אויך דא האט ער געהאט פארשידענע קאנטשאפט און ער איז באלד גע־ווארן אויפזעער איבער דער זעלבער גרופע יידן, וואס קאפערניק. זיין פינדיקער קאפ האט אויך דא באלד דערשמעקט א גאנצע ריי לייכטע „פארדינסטלעך". שוין דעם ערשטן טאג פון זיין קומען האט ער פון זיין ברייטער שטיוול־כאלעווע ארויסגעצויגן א פלעשל „ריינע" און געטרונ־קען מיט די ווערקשוצן אויף ברודערשאפט. ער האט זיך באלד דער־ווּסט, ווער עס האט אנגערויבטע וואלוטע, ווערטזאכן און — אויב ער נייטיקט זיך אין פארקויפן זיי. כמעט יעדער ווערקשוץ האט זיך בא־טייליקט אין רעווידירן די יידן און כמעט יעדן איז געלונגען עפעס צו געפינען...

דערנאך איז געקומען אין אויסזיכט נאך א פארדינסטל. ער, גיידא, האט פארשטאנען, אז יידן וויפל מען זאל זיי נישט אדורכרעווידירן און אדורכטרייסלען, וועט נאך אלץ ביי זיי עפעס בלייבן... מ'מוז זיי דער־פאר דריקן, ענג מאכן זיי די לופט, אזוי אז זיי זאלן זיך דארפן אפקויפן, אוועקגעבן פון זיך דאס לעצטע... ער האט געלאכט פון די ווערקשוץ, וואס האבן כסדר געגישטערט אין די יידנס קעשענעס:

— נאראנים! צוליב וואס זיך מאטערן און ברויען זיך אין די יידנס פארלייזיקטע טאשן? ווייסן זיי דען נישט, אז וויפל זיי זאלן נישט זוכן — איז דער ייד קליגער פאר זיי און קען נאך מער זיך באווארענען!? ער, זאגט ער, וואלט נישט געזוכט... דאס וועט שוין קומען פון זיך אליין... זיי וואלטן עס שוין געברענגט צו דער האנט, די הירנזין...

ער האט איבערהויפט נישט געהאט קיין ספעציעלע שנאה צו יידן.

אים האט נאר אינטערעסירט דאס „געשעפט"; ער האט געזען ווי אנ־דערע מאכן עס אומגעלומפערט און זיין פינדיקער קאפ האט געזוכט מיט־לען, ווי אזוי עס צו מאכן לייכטער, באקוועמער און פראפיטרייכער...

די ארבעט האט ער באשטימט אין נארמען. יעדער איינער האט געמוזט מאכן א שטיק ארבעט, וואס האט ווייט אריבערגעשטיגן זיינע כוחות. בכדי צו קענען זיך אויסקויפן פון א שווערער שטראף, ביים נישט מאכן די גאנצע ארבעט, האט מען גיידאן געמוזט געבן „טרינק־געלט"... עס איז אים דערפאר ווייניק אנגעגאנגען, פון וואנעט יענער נעמט דאס געלט... מיט דער צייט האט די פאבריק געמוזט האבן מער ארבעטער און די וואלד־קאמאנדא האט געדארפט רעדוצירט ווערן — האט אויך דא גיידא געפונען א קוואל פון הכנסה; ער האט זיך שוין איינגעשאפט זיינע מעקלערס און גענומען אויסקויף־געלט ביי די, וואס האבן נישט געוואלט גיין ארבעטן אין דער שטיקנדיקער לופט פון די פאבריקס־האלעס... די זעלבע מעקלערס האבן אים אויך צוגעשאנצט אזעלכע, וואס האבן געארבעט אין דער פאבריק און זיך געוואלט ארויס־באקומען צו ארבעטן אויף דער פרייער לופט. פאר א געוויסן אפצאל האט שוין גיידא דערליידיקט, זיי זאלן ארויס; ער האט דערפאר צוגע־שטעלט אויף זייער ארט אנדערע פון זיין גרופע, וואס האבן שוין גאר־נישט געהאט צו געבן...

ווען ער האט איינמאל דערזען זיין שותף, קאפערניק, אוועקגעבן א שטיקל ברויט א ייד, האט ער זיך צעלאכט:

— דו ביסט א נאר, קאפערניק! היינט איז מלחמה. דאס איז די איינציקע צייט, ווען דו קענסט שנעל רייך ווערן. זע ווי אזוי די מענטשן פון שטאט האבן אויסגענוצט די סיטואציע! זיי האבן אפגעווארט דעם מאמענט, ווען מען האט די יידן ארויסגעשיקט און זיי האבן באלד גע־ירשנט זייער גאלד און זייערע הייזער... די מלחמה וועט זיך ענדיקן. דער דייטש וועט אוועק, די יידן אבער וועלן מער נישט זיין; ווער עס וועט האבן פארכאפט — ביי דעם וועט עס בלייבן. מיר האבן אזא געלעגנהייט נישט געהאט; דערפאר האבן מיר איצט אן אנדערע... דאס קאפיטל האט זיך איבערגעמישט: פריער האבן די יידן אלץ געהאט אין די הענט און

זיי האָבן ביי אונדז פאַרדינט, וויפל זיי האָבן געוואָלט. איצט האָבן מיר אין די הענט די מאַכט איבער זיי און מיר מוזן דאָס פאַרקויפן צו טייערע פרייזן... מיר האָבן די מעגלעכקייט צו באַקומען ברויט אין שטאָט און זיי — נישט. מיר קענען עסן צו דער זעט און זיי זענען הונגעריק... מוזן מיר קענען אָט־די מעגלעכקייט אונדזערע אָפּשאַצן און וויסן וויפל צו נעמען דערפאַר. מיר האָבן דאָס רעכט זיי צו שלאָגן און פייניקן און זיי — אַז מ׳פייניקט טוט עס זיי וויי. זיי ווילן נישט ווערן געשלאָגן... אויך דאָס דאַרפן מיר קענען אָפּשאַצן און פאַר יעדער מינוט פון אונדזער דער־וואַרבענער רעכט דאַרפן מיר זיך הייסן באַצאָלן...

יעדער איינער פאַרקויפט אין קריג, פאַר טייער געלט, דאָס וואָס ער פאַרמאָגט. ד אָ ס האָבן מיר און פון דעם מוזן מיר קענען מאַכן געלט אויף שפּעטערע צייטן, ווען עס וועט אונדז מער גאָרנישט בלייבן נאָר די צען פינגער צו דער אַרבעט...

דאָס וואָס דו ווערסט אַ בעל־רחמים אויף די עלטערע יאָרן, וועט דיר קיין סך גוטס נישט ברענגען. אַ דייטש דאַרף עס בלויז דער־זען און ווערסט זען, וואָס דו ווערסט דערפאַר באַקומען... איבעריקנס דאַרפסטו נישט זיין מער צדיק פאַר גאָט אַליין. אָט זעסטו ווי ער אַליין האָט נישט אויף זיי קיין רחמנות... גאָט אַליין האָט זיי פיינט און לאָזט זיי אויס־ראָטן ווי די קרעציקע הינט; די גאַנצע וועלט וואַרפט זיי צו קלעפּ פון אַלע זייטן — וואָסזשע, ווילסטו איינהאַלטן דעם שטראָם? און דו מיינסט, אַז ווען דו גיסט איינעם אַ שטיקל ברויט — בלייבט ער שוין לעבן? מאָרגן וועט ער סיי־ווי געטויט ווערן און אויב דו וועסט נישט ביי אים היינט נעמען זיין שטיקל גאָלד פאַרן ברויט — וועט עס מאָרגן ביי אים נעמען אַ צווייטער און דו וועסט גאָרנישט האָבן... דו מוזט דערפאַר קודם זיך אַליין באַזאָרגן... און נאָך עפּעס:

דו טאָרסט זיי נישט ווייזן דעם ערשטן פונק פון דיין שוואַכקייט. ווען זיי וועלן זען, ווי דו שענקסט עפּעס היינט איינעם — וועסטו מאָרגן האָבן צען אַנדערע. זיי וועלן מער נישט פאַרשטיין, אַז דו דאַרפסט נע־מען געלט. זיי וועלן זען, אַז דו ביסט אַ מענטש מיט אַ ווייך האַרץ און דערפאַר זיך מיט דיר דינגען, ביי וועלכער פרייז דו זאָלסט זיי נישט אָנ־

ביטן, דיר רעדן פון יושר... אנדערש איז אָבער, ווען דו וועסט זיי באַ-האַנדלען שלעכט, זיי שלאָגן און אונטערטרייבן... זיי וועלן דאַנקען גאָט, אויב דו וועסט זיי ברענגען אַ ברויט פאַרן טייערסטן פּרייז; זיי וועלן זיין גליקלעך, אויב דו וועסט אַ רגע בלויז אויף זיי קוקן מיט ווייניקער צאָרן און וועסט צו זיי אַרויסרעדן אַ וואָרט...

...זינט דאַן זענען זיי ביידע געוואָרן שותפים...

VI

דער הויפּט-אויפזעער פון דער וואַלד-קאָמאַנדאָ איז געווען אַ יונגער פאָלקס-דייטש מיטן נאָמען קאַטלענגאָ. דאָס איז געווען אַ יונגער שייגעץ, פון פּויזנער געגנט, אין די צוואַנציקער, מיט אַ בלאָנדן קאָפּ האָר און אַ מילד, גוט פּנים. עס איז אָבער גענוג געווען, אַז די יידן זאָלן אים דערזען פונדערווייטנס און אַ שוידער זאָל זיי אַרומנעמען. מיט זיין פּערזאָן איז געווען פאַרבונדן די געשיכטע פון הונדערטער יידנס גרויזאַמער טויט.

ווען מען האָט זיך גענומען צוגרייטן אויפצושטעלן פרישע באַראַקן, האָט ער איבערגענומען די קאָמענדע. ער איז שוין געווען צוריקגעהאַלטע-נער און רואיקער. אַמאָל בלויז האָט אים אַ כאַפּ געטאָן די רציחה און דאַן האָט ער געהרגעט, ווען ס'איז אים נאָר אונטער דער האַנט גע-קומען.

זיין הויפּט-געהילף פון די יידן איז געווען פאַנטשל, אַ דיקער גע-זונטער בחור. ער איז געווען דער, וואָס האָט געזאָרגט דערפאַר, אַז קאַט-לענגאָ זאָל יעדן טאָג האָבן זיין שנעפּסל מיט פאַרבייסן און דערפאַר אַביסל פאַרגעסן זיינע יידן. ער איז עס אויך געווען דער פאַרבינדונגס-מאַן צווישן קאָפּערניקן, גיידאַן און די יידישע אַרבעטער.

פאַנטשל אַליין האָט נישט געאַרבעט, ער האָט נאָך געהאַט אַנדערע צוויי פּאָר זיינע געהילפן; ער אַליין איז שטענדיק געזעסן מיט די קריסט-לעכע אויפזעער, געשמועסט מיט זיי און דערציילט זיך וויצן. זיי האָבן פון אים שטאַרק געהאַלטן און ער איז מיט אַלעמען געווען היימיש.

ביי זיך אינדערהיים האָט פּאַנטשל געהאַנדלט מיט עפּל און באַקאַנט געוועזן מיט אַלע ארומיקע פּויערים פון זיין געגנט; טאָקע דערפאַר האָט ער געהאַט צעוואָרפן אביסל געלט ביי פאַרשידענע קריסטן. ווען דער הונגער האָט די ערשטע צייטן גענומען מאַטערן, האָט פּאַנטשל זיך פאַר־טרויט פאַר גיידאַן, ביי וועמען ער האָט נאָך אביסל געלט און אַז גע־וויסע ווערט־זאַכן האָט ער ערגעצוו באַגראָבן...

גראָד איז עס נישט ווייט פון סקאַרזשיסקאָ... אויב גיידא וויל, קען עס זיין אַן עסק פאַר ביידע... און אויב ער וויל, קען ער אים געבן אַ בריוול און ער זאָל זיך צוכאַפּן אין אַ פאַרנאַכט אויף אַ ראָווער; וועט ער אים ברענגען געלט — וועלן זיי זיך טיילן!... גיידא האָט זיך אין דעם אָנגע־כאַפּט. זיין חוש פאַר געשעפט האָט אים אונטערגעזאָגט, אַז דאָס מאָל דאַרף ער זיין ערלעך און שוין אויפן צווייטן טאָג האָט יענער געהאַט אַ ביסל געלט. פון דאַן אָן איז אַוועק אַ גאַנג. פּאַנטשל מיט זיינע געהילפן האָבן זיך אויסגעפּרעגט, ווער עס דאַרף געלט — קענען זיי אים דער־ליידיקן... עס האָט זיך געמאָלדן דער ערשטער, וואָס האָט ריזיקירט און אָנגעגעבן אַן אדרעס... אין אַ פּאָר טעג ארום האָט ער פון פּאַנטשלען באַקומען געלט; האָבן זיך נאָך אים גענומען מעלדן צענדליקער אַנדערע. יעדער פון זיי האָט ערגעצוו געהאַט פאַרשטעקט עפּעס ווערטפולס און אַלע האָבן געוווּסט, אַז אויב זיי וועלן נישט האָבן קיין געלט — וועלן זיי שנעל אויסשטאַרבן אָדער דערשאָסן ווערן...

איז אַזוי אַוועק אַ געהיימער קאָנטאַקט מיט דער אויסערלעכער וועלט.

ביסלעכווייז האָבן די דריי הויפּט־אויפזעער פאַרגעסן אין זייער חוב צו שלאָגן; זיי האָבן זיך בעסער אריינגעלאָזט אינעם האַזאַרד פון פאַר־דינען גראָבע סומעס פון די יידישע געלטער. נאָך יעדן דערליידיקטן גע־שעפטל האָבן זיי זיך פאַרנאַכט צוזאַמענגענומען אין אַן אָפּגעלעגענעם באַראַק און צוזאַמען מיט די יידישע פאַראַרבעטער און מעקלער זיך איינ־געאָרדנט שכורע סעודהלעך און שמחהלעך. עפּ״י רוב האָבן זיי עס גע־מאַכט, ווען די טאָג־שיכט איז אַוועק צו דער אַרבעט און די נאַכט־שיכט איז נאָך נישט צוריקגעקומען. די באַראַקן זענען דאַן געווען פּוסט און

מ'האָט געקענט טאָן, וואָס מען האָט געוואָלט. גיידא, קאָפּערניק און קאָט־לענגא האָבן געברענגט פון שטאָט ווורשט, שנאַפּס און שאָקאָלאַד און דערווייל אָפּגעלאָזט די פליגל פון דער ארבעט ביי זייער קאָמאַנדאָ, וואָס האָט שוין איצט געדופן זיך „באַאו".

מיט דער צייט האָבן זיי אָנגעהויבן אראָפּשלינגען די געלטער. איי־נעם האָט מען געזאָגט, אַז זיין געלט איז צוגענומען געוואָרן ביי אַ רע־וויזיע אויפן צוג און אַ צווייטן האָט מען עס גלאַט נישט געמאָלדן. יע־דער האָט אָבער מורא געהאַט אַ הויך וואָרט צו זאָגן, נישט וועלנדיק פאַרלירן דאָס ביסל פרישע לופט צו אָטעמען. דערפאַר אָבער איז דער רעזשים געוואָרן לייכטער.

ס'איז געוואָרן אָנהייב זומער. אין די פאַבריק־האַלעס האָט מען זיך דערשטיקט פון היץ און שטויב; דערפאַר אָבער האָט גיידא אוועקגעפירט זיין גרופּע טיף אין וואַלד אריין, וווּ קיין ווערקשוץ קומט נישט צו... שטענדיק האָט ער שוין אויסגעפונען אַן ארבעט פון שניידן ביימער, אָי־בערפירן קלעצער און ענלעכע ארבעטן. דאָרט האָט ער זיך אוועקגעזעצט שפּילן אין קאָרטן מיט זיינע שותּפים, פאַרגעסנדיק אין אַלעם. אַ פאָר־ארבעטער איז דערביי געשטאַנען אויף דער וואַך, אויב עמעצער קומט נישט אָן פון דער זייט... דער עולם האָט זיך דערביי אויסגעצויגן אויפן יונגן גראָז און אריינגעזונקען אין אַ מחיהדיקן דרימל... און ווען דער הונגער האָט שטאַרק געפּייניקט, האָט מען אריינגענומען אַ בינטל יונגע גרעזלעך און לאַנג־לאַנג געצויגט מיט הנאה דעם ביטערן זאַפט...

האָט מען דערפאַר מקנא געווען די מענטשן וואָס האָבן געאַרבעט אין דער בוי־גרופּע. אי זיי האָבן אויפּזעער, וועלכע ס'איז שוין געלונגען „אָפּצוסמען" און אי זיי האָבן נאָך געקענט באַרירן מיט אַ פינגער גאָטס זומערדיקע וועלט...

דערפאַר אָבער האָבן זיך די באַראַקן נישט אויפגעשטעלט. עס זע־נען געלעגן אָנגעוואָרפן בערג מיט זייטן־טיילן, דעכער און קלעצער, אָבער די מענטשן זענען אייגנעפּרעסט געווען, ווי פריער, אין די ענגע שטייגן. די דייטשן האָבן זייערס געטאָן און צוגעשטעלט די מאַטעריאַלן. ווייטער איז זיי נישט אָנגעגאַנגען, אַזוי ווי זיי וואָלטן אינגאַנצן פאַרגעסן אין דעם.

דער איינציקער פאַראַנטוואָרטלעכער דערפאַר איז געווען קאָטלענגאַ און פון זיינעטוועגן האָט דער גאַנצער לאַגער געמעגט ליגן אויף דער גאַס.

קאַפּיטל אַכט

I

יעדעס מאָל פאָרן ברענגען אַ פרישע גרופּע יידן אין לאַגער אריין איז ביי דער קאָמענדע געווען אַן אומרואיקע שטימונג. די פריערדיקע טראַנספּאָרטן האָבן זיך מער-ווייניקער איינגעאָרדנט אָדער אויסגעשטאָרבן. און די קאָמענדע האָט געדאַרפט האָבן געלט, וואָס מער געלט...

אַז מען האָט געברענגט אַ פרישע פאַרטיע, האָבן זיך צווישן זיי שטענדיק געפונען אַזעלכע וואָס האָבן מיטגעברענגט געלט און געוואָלט דערפאַר באַקומען בעסערע אַרבעט. אַנדערע האָבן עפּעס געהאַט צו פאַרקויפן און נישט אין יעדן זיך געוואָלט אָנפאַרטרויען; האָט די קאָמענדאַנטור דערביי געמאַכט די בעסטע געשעפטן. עס זענען געווען ספּעציעלע מענטשן וואָס האָבן זיך שטילערהייט נאָכגעפרעגט אויף יעדן און דערנאָך עס איבערגעגעבן ווייטער, מ׳זאָל וויסן ווי אַזוי מיט יעדן איינעם זיך נוהג צו זיין. יעדער פּאָליציאַנט האָט זיך שוין געהאַט זיינע געשעפטלעך, אָבער די הויפּט-געניסערין פון די טראַנספּאָרטן איז געווען די קאָמענדאַנטין מיט איר משפּחה. זי האָט דורך אירע אַגענטן אין לאַגער אויפגעקויפט אַלע בריליאַנטן און גאָלד-שטיקלעך וואָס זענען געווען צו באַקומען אין לאַגער. אַ דאַנק אירע ענגע באַציאונגען מיט פאַרשידענע חשובע מייסטערס האָט זי געוווסט, ווער פון זיי עס זוכט עפּעס צו קויפן און זיי פאַרקויפט מיט גרויסע ריווחים. גאַנץ באַזונדער איז פון יעדער פרישער גרופּע צוגעקומען גרויסע סומעס געלט פאַר געבן פאַרשידענע פּריווילעגיעס. פלעגט די קאָמענדאַנטין נאָך מיט וואָכן פריער דערשנאַפּן, ווען עס דאַרפן קומען פרישע מענטשן.

ווען מען האָט דערהערט, אַז מען גייט ברענגען אַ טראַנספּאָרט פון מאַידאַנעק, איז אַלעמען באַפאַלן אַן אומרו. דאָרט דאַרף זיך געפינען גרויסע אוצרות און מסתמא וועלן די מענטשן נישט קומען מיט קיין ליידיקע הענט... ווי גרויס איז אָבער געווען זייער אַנטוישונג. ווען מ׳האָט

זיי אַריינגעפירט באָרוויסע... און אַלע מיטן זעלבן: דאָרט האָט מען זיי אויסגעטאָן נאַקעט... זיי האָבן גאָרנישט... זענען אַלע אַרומגעגאַנגען מיט אַראָפּגעלאָזטע נעז. אייזנבערג, דער קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי, האָט געקריצט מיט די ציין: דאָס זענען שוין איינמאָל פייגל! זיי האָבן זיכער געגנוג מיטגעברענגט... נאָר מיט קאַעלניקעס איז זיך נישט צו שפּילן! זיי האָבן שוין גענוג מיטגעמאַכט און זיי ווייסן ווי אַזוי זיך אויס־צוהיטן פאַר יעדן... די פּאָליציי האָט דערפאַר באַקומען אינסטרוקציעס: האַלטן זיי שטרענג! וואָס מער פאַרציען אַרום זיי דעם שטריק! זאָלן זיי ווייסן וואָס ווערק צע באַדייט...

די אַנטוישונג האָט זיך איבערגעגאָסן אויף אַ כעס. מיט אַלע מיטלען האָט מען זיך באַמיט, אַז די קאַעלניקעס זאָלן באַקומען די שווערסטע און געפערלעכסטע אַרבעטן. פון די האַלעס האָט מען אַרויסגעצויגן וואָס מער מענטשן און אויף זייער אָרט אַריינגעפּאַקט די פרישע; ביים אויס־טיילן דאָס עסן האָט מען אַכטונג געגעבן, די קאַעלניקעס זאָלן זיין די לעצטע און זיי זאָלן באַקומען ווינציקער ווי אַנדערע און ביי יעדער גע-לעגנהייט זאָל מען זיי שלאָגן, וויפל עס לאָזט זיך... פון זיי, האָבן די פּאָליציי געוווסט, וועט מען סיי־ווי גאָרנישט האָבן; איז דערפאַר נישטאָ מיט זיי זיך וואָס אַרומצושפּילן. פונעם ערשטן טאָג אָן איז דאָס וואָרט קאַעלניק געוואָרן אַ זידל-וואָרט, אַ באַצייכענונג פון מענטשן, וואָס זענען אַפילו אין לאַגער אויף דער לעצטער מדרגה...

עס האָט אָבער טייל פרישע אָפּגעגליקט און זיי זענען דורך ראָסטן אויסגעקליבן געוואָרן צו לייכטערע אַרבעטן און די קאָמענדע האָט געזוכט פאַרשידענע מיטלען זיי פון דאָרט אַרויסצושטויסן. די פרישע האָבן עס געפילט און שוין די ערשטע טעג געזען, אַז זיי ווערן אַרומגערינגלט פון אַ שנאה־מויער אויך פון יידישן צד אין לאַגער... דאָס האָט זיי באַלד אין די ערשטע טעג אַריינגעברענגט אין אַ פאַרצווייפלונג. איין עצה איז בלויז געווען: צו אַרבעטן אַזוי, אַז די מייסטערס זאָל עס ווילגעפעלן און דערמיט באַטש פון איין זייט זיין געשיצט... מען האָט אויפגעשטעלט אַ פרישן צענדליק פּאָליציי, וואָס זאָלן זיי באַוואַכן דעם מינדסטן טריט און נישט דערלאָזן, זיי זאָלן זיך אַדורכשלאָגן אַ וועג. אַ קאַעלניק האָט זיך

נישט געקענט דערלאנגען צום איינציקן פריזירער אין לאגער, נישט צו־געלאזט געווארן צום איינציקן וואסער־קראן און נישט געטארט איבער־פרעגן א ווארט... און אויך ביי די מענטשן פון פריער האט זיך די גאנצע צייט אנגעקליבן אין די הערצער א בייזקייט, וואס האט בלויז געווארט אויף וועמען זיך ארויסצולאזן. זענען געקומען די נייע און ס׳איז געווען וועמען צו האסן, אויף וועמען צו האבן א כעס און איבער וועמען זיך צו פילן דערהויבענער און מיוחסדיקער. זענען שוין געווען פארטיקע צונע־מענישן און אויסריידן:

— די קאעלניקעס זענען גנבים!

— די קאעלניקעס זענען מוסרים!

— זיי וועלן די דייטשן דא צערייצן...

— מ׳איז ביי זיי מיטן לעבן נישט זיכער... ווען איינער פון זיי פאלט אריין אין כעס — קען ער אלעמען אויסשעכטן...

— זיי האט מען נאך פריער איינגעזעצט פאר פארשידענע מערדע־רייען...

די פאליציי מיט דער קאמענדע האבן די ערשטע ארויסגעלאזט די קלאנגען, שפעטער האבן די מענטשן זיי אויפגעכאפט, צוגעפוצט אביסל מיט דער פאנטאזיע און ווייטער געלאזט אין גאנג אזוי, אז דערנאך האבן די קאמענדאנטן אליין זייער אויסקלערעניש נישט דערקענט... ביז זיי האבן אליין אנגעהויבן גלייבן דערין...

יעדער איינער האט באלד אויפן צווייטן טאג געוווסט, אז די מענ־טשן פון קאעל האבן שוין פריער חרוב געמאכט א וועלט און אז דער מינדסטער פון זיי איז א רוצח... פאראן געגויע ידיעות וועגן דעם...

און ווען מ׳האט אויפן צווייטן טאג געפונען עטלעכע דערשאסענע און זיך דערוווסט, אז דאס זענען פון די פרישע, האט עס אויף קיינעם נישט געמאכט קיין איינדרוק... און אז אויבן וועג האט א פאליציאנט צעשלאגן א פרישן ביז בלוט, האט איינער דעם צווייטן בארואיקט:

— ס׳איז גארנישט... ער שלאגט א קאעלניק!

— דער דערשאסענער איז א קאעלניק...

און דאָס איז געווען גענוג, דאָס לעצטע ברעקל מיטלייד זאָל זיך אויסלעשן...

און נאָך לאַנגע וואָכן נאָך דעם אָנקומען פון דער גרופּע האָבן פּאָליציאַנטן געמאָלדן דעם קאָמענדאַנט די פּאַסירענישן פון טאָג:

— היינט זענען דערשאָסן געוואָרן 3 מענטשן און 2 קאַעלני־קעס — — —

II

מעכעלעס צוויי חברים האָט עס אָפּגעגליקט. ביידע האָבן זיך גע־האַלטן צוזאַמען און אויסגעקליבן געוואָרן צו גיידאס גרופּע. ווען זיי האָבן זיך אומגעקוקט, האָבן זיי מעכעלען נישט געזען. נאָך איידער זיי האָבן זיך אַרומגעזען, האָט מען זיי אַוועקגעפירט אין וועלדל אַריין, ווו מען האָט זיי געגעבן צו טראָגן ברעטער. ביי מיטאָג־צייט האָט אברהם־איסר אויסגעזוכט ערגעץ אַ גרויסע בלעך, זי איינגעדרייט און געמאַכט פון איר אַזאַ מין טאָפּ און ווען די אויפזעער האָבן זיך געזעצט שפּילן אין קאָרטן, האָט ער אָנגעקליבן אַ פולן טאָפּ מיט גראָז. זיין קוזין, מענדל, איז אַוועק אין ווינקל, געמאַכט אַ שטיקל פייערל און צוגעשטעלט די גראָזן צום קאָכן. קיין וואַסער האָבן זיי נישט געהאַט; דערפאַר אָבער האָט דער אויסגערעכנטער אברהם־איסר באַהאַלטן זיין פּאַרציע זופּ און מיט איר באַגאָסן די גראָזן. אין הונגער האָבן זיי נישט געשפּירט די ביי־טערקייט. עס איז זיי ביידע פריילעך געוואָרן אויפן האַרץ:

— דאָ קען מען שוין פאַר קיין הונגער נישט שטאַרבן...

אברהם־איסר האָט שוין געהאַט אַ גאַנצן פּלאַן, ווי אַזוי צו באַקן קאָטלעטן פון געהאַקטע גראָזן און ווי אַזוי מיט אַ קליין שטיקל ברויט אָפּצוקאָכן אַ גרויסע זופּ... אַז האָלץ איז דאָ, האָט ער אויפגעקלערט מענדלען, און גרעזער זענען דאָ בשפע — קען מען שוין בדוחק איבער־האַלטן...

פאַרן צוריקגיין אין לאַגער האָט אברהם־איסר אָנגעקליבן נאָך אביסל פאַר מעכעלען: — ער וועט אודאי זיין הונגעריק... האָט ער גע־

זאָגט — וועלן מיר אין לאַגער אָפּקאָכן אביסל ספּעציעל פאַר זיינעט־וועגן...

די בוי-גרופּע איז שטענדיק געקומען נאָך דער ארבעט די ערשטע אין לאַגער אריין. האָבן זיי טאַקע געהאַט צייט אויסצוזוכן אביסל וואַסער און אויפקאָכן א פול קעסעלע מיט גראָזענע זופּ. שפּעטער, ווען די גרופּן האָבן אָנגעהויבן אָנצוקומען, זענען זיי ביידע ארומגעגאַנגען זוכן מע-בעלען פון באַראַק צו באַראַק; אברהם-איסר האָט געהאַלטן דאָס פולע קעסעלע, ווי א געצערטלט קינד... זיי האָבן אים אָבער אין ערגעץ נישט געטראָפן. נישט מעגלעך געווען זיך צו דערוויסן, ווו ער ארבעט און ווו ער איז אין דער נעכטיקער בהלה פאַרשלעפּט געוואָרן צום שלאָפן... אָבער דאָס האַרץ האָט זיי ביידע נישט געלאָזט אויסזופּן דאָס, וואָס זיי האָבן אָנגעגרייט פאַר מעכעלען... ווען ס'האָט אָנגעהויבן ווערן שפּעטלעך, האָבן זיי ביידע געמוזט לויפן פאַרכאַפּן א פּלאַץ צום שלאָפן. אויפן וועג האָט מענדל געזאָגט מיט באַדויער:

— ער וועט אונדז שוין היינט נישט אויפזוכן... מעגלעך, אַז ער איז גאָר אריינגעפאַלן צו א נאַכט־שיכט... ער האָט מיט צער געקוקט אויפן אָפּגעקאָכטן קעסעלע גראָז, וואָס איז שוין קאַלט געוואָרן... אָבער אברהם־איסר האָט זיך נישט געקענט פועלן ביי זיך אויסצוזופּן מעכעלעס חלק; האָט ער זיך דערמיט געשטויסן דורך די מענטשן, ארויפגעקראָכן דערמיט ביז צו זיין אויבערשטער פּריטשע און עס, פולערהייט אַזוי, אויפגעהאָנגען ביי א דרעטל אויפן סופיט... איבער זיין קאָפּ... ער מיט מענדלען האָבן זיך אויפן בשותפותן געלעגער נישט געקענט זאַט אָנרעדן פון דער נייער דערפינדונג זיינער. מענדל האָט זיך געקאָכט ווי זיין שטייגער, פול מיט התפעלות:

— דו ווייסט, הייסערהייט איז עס טעם גן־עדן! צום שטיקל ברויט מיט דער זופּ וואָס מיר וועלן קריגן, אַז מיר וועלן צוויי מאָל אין טאָג זיך צוקאָכן אַזאַ ביסל — האָב איך זיי אַלע אין דער אדמה... נעם איך זיך אונטער צו ארבעטן ווי א פערד... א שאָד נאָר מעכעלען. ער איז אַוועק אין פאַבריק, ווו מען קען זיך קיין קער נישט טאָן... ער שטייט דאָרט אודאי און שמאַכט און דאָ... דאָ ווערט עס דערווייל א תל...

אָבער אברהם־איסר האָט זיך געעקשנט:

— ער קען נאָך אַריינפאַלן אַהער אין מיטן נאַכט... ער וועט אונדז זיכער אויפזוכן... וועמען האָט ער דען דאָ אויסער אונדז?..

ערשט אינמיטן נאַכט, ווען די צונגען זענען שוין מיד געוואָרן פון רעדן און אין קאָפּ האָט אַ שלאָג געטאָן דער הונגער, האָבן זיי ביידע מסכים געווען:

— עט, ער וועט שוין היינט נישט קומען... אודאי נישטאָ אין לאַגער...

און ביידע האָבן אַראָפּגענומען דאָס קעסעלע און געשלונגען פאַר־שעמטערהייט טראָפּן נאָך טראָפּן... ביידע האָבן דערשפּירט זיך אַזוי־ווי זיי וואָלטן דאָ אָפּגעטאָן אַ גרויסע עוולה... זיי האָבן זיך געשעמט איינער דעם צווייטן אַ וואָרט צו זאָגן. בלויז אברהם־איסר האָט זיך געהאַלטן אין איין פאַרענטפערן פאַר זיך אַליין:

— ער וועט שוין זיכער היינט נישט קומען... ער אַרבעט איצט מסתמא... ער האָט אָנגעשפּירט אַ ביטערקייט אויף דער צונג און נישט געוווּסט, אויב דאָס נעמט זיך דערפון, וואָס דאָס ביסל געקאָכטע און פאַרדויבערטע וואַסער איז קאַלט געוואָרן און דערפאַר שפּירט דער גומען מער די גראָז־ביטערקייט... אָדער אפשר איז עס דערפאַר, וואָס עס איז אים געלעגן אויפן האַרץ אַזאַ טריבע שעמעוודיקייט וואָס האָט זיך צע־לייגט אויף דער צונג... ער האָט דערפאַר אוועקגעגעבן מענדלען דאָס גאַנצע בלעכל און שטיל אַ זאָג געטאָן:

— ענדיק צו... איך קען נישט מער — — —

זיי האָבן ביידע אפשר נישט געשפּירט ווי עס שטיקט זיי עפּעס אין האַלדז. בלויז אַ שושקען פון שכנים אויפן פּריטש האָט זיך צו זיי דער־טראָגן, ווי פּלעדערמייז וואָלטן אַרומגעלאָפן:

— זעסטו, דעם ערשטן טאָג דאָ פאַראַן... און האָבן שוין זופּן אויפן מיטן נאַכט...

— אַז מ'שמועסט: פּייער!... קאַלעניקעס...

III

די נאַכט־שיכט, אין וועלכער מעכעלע איז צום ערשטן מאָל איינ־געטרעטן, איז דאָס מאָל צוזאַמענגעטריבן געוואָרן אַביסל פריער. די פאַר־אַרבעטער האָבן הויך אויסגעשריגן די נעמען פון זייערע האַלעס, בכדי די נייע זאָלן וויסן אַרום וועמען זיך צו גרופּירן.

אַ הייזעריק קול האָט אויסגערופן:

— האַלע זעקס!

אַרום דעם שרייער האָבן זיך צוזאַמענגענומען ביי אַ 50 פרישע און אויסגעהערט די קאָנטראָל פון די נעמען. אויפן שמאָלן שטיקל פּלאַץ, נעבן קאָמענדאַנטן־באַראַק, איז געווען ענג, ביז צום דערשטיקט ווערן. די נייע האָבן זיך געשטויסן און נישט געוווּסט, ווו זיי דאַרפן זיך איינגנטלעך צו שטעלן. די פּאָליציאַנטן זענען אַרומגעלאָפן און געשלעפּט די מענטשן פון איין אָרט צום צווייטן, נישט ווייסנדיק אַליין ווי אַזוי עס דאַרף זיין לויט דער אָרדענונג... פונדערווייטנס איז געשטאַנען די קאָמענדאַנטין און אַלעמען אַדורכגענומען מיט די שטעכיקע אויגן...

די אַלטע אַרבעטער האָט מען אָוועקגעשטעלט באַזונדער און זיי האָבן אָפּמאַרשירט די ערשטע. ערשט שפּעטער האָט מען אַרויסגעפירט די נייִלינגען. מיט מעכעלעס גרופּע האָט קאָמאַנדעוועט דער הייזעריקער פאָראַרבעטער. די צוויי פּאָליציאַנטן, וואָס האָבן באַגלייט די גרופּע, זענען געגאַנגען מיט פאַרכמורעטע פּנימער. מעכעלע פּרובירט אין זיין שטענ־דיקן נייגער אַ פרעג טאָן איינעם פון די פאַרשוויגענע באַגלייטער, צו וועלכער אַרבעט מ'ווערט געפירט — אָבער יענער היט זיינע ווערטער ווי פּערל. גייט מען אין דערוואַרטונג.

ער זעט דאָ נישט קיין היימיש פּנים אין דער ריי, מעכעלע. די אַלע חברים, מיט וועלכע ער האָט זיך פאַרברידערט אין פאַרלויף פון לאַגער־יאָרן, זענען איצט צוטיילט געוואָרן צו אַנדערע פּלעצער און עס וועלן אַוועקגיין גאַנצע וואָכן, ביז ער וועט קענען עמעצן זען. זייערע שיכטן וועלן זיך כסדר אויסמיידן... סיידן אין אַ פרייעם זונטיק.

ביי א גרויסער געביידע, וואס איז איינגעוויקלט אין א ביימערדיקער שאָל, ווערט די גרופּע אָפּגעשטעלט. א הויכער, עלטערער קריסט קומט ארויס פון אינעווייניק און נעמט טיילן די גרופע אויף קלענערע. פיר מאן שטעלט ער אוועק באזונדער און הייסט צוּוואַרטן. די אנדערע ווערן איינגעשלונגען דורך פארשידענע טירן.

א יונגער, פוילישער שייגעץ קומט ארויס פון צווישן די ביימער און זאָגט באלד אָן די פיר מאן:

— איר געהערט צו מיר!

ער זאָגט עס באלד אין אזא טאָן, פון וועלכן עס איז צו דרינגען, אז זיי געהערן ממש צו אים מיט זייער לעבן, אַנטאָן, אברים און לעבן... מעבעלע איז איינער פון די פיר.

איבערן וועג ציען זיך אייזערנע שינעס, ווי אויפגעשניטענע אָדערן פון איין פאבריקס-געביידע אין דער צווייטער. זיי ציען זיך פון אלע עקן און זייטן. אָט בליצן זיי אויף אין מיטן וועג און אָט לויפן זיי גאָר אריין אין זייטיקן וואלד זיך באהאלטן... אלעמאָל לויפן אָן עטלעכע מענטשן מיט א פול-אָנגעלייגטער וואגאָנעטקע, וואס ווערט פון זיי געשטויסן אויף די רעלסן. זיי לויפן, פארשווינדן אין דעם שטיקל צוזאמענגעגאָסענעם גרינס, טויכן צוריק אויף און פאלן אריין אין צעעפנטן פיסק פון א האלע... יעדע וואגאָנעטקע האָט זיך אירע מענטשן. דאָס איז זייער צוגעטיילטע ארבעט. די גרופּע פון פיר ווערט צוגעטיילט צו אזא וואגאָנעטקע. אויסער זיי זענען ביי איר אָנגעשטעלט נאָך פיר אלטע; איצט האָבן זיי בלויז באקומען פארשטארקונג.

די ארבעט איז באשטאנען אריינצופירן אין די פארשידענע אָפּטיילונגען די לײדיקע, אייזערנע פלעשער פון די שווער-קאליבערדיקע גראנאטן; דאָרט זענען זיי אָנגעגאָסן געוואָרן מיט אויפרייס-מאטעריאל. ווען די גראנאטן זענען שוין פארטיק געווען, האָט דאָס זעלבע וועגעלע זיי געדארפט אריבערפירן אין א צווייטער האלע, וו מען האָט זיי צוגעגרייט צום טראנספּאָרט. יעדע וואגאָנעטקע האָט זיך איר סכום, וויפל זי האָט אריינצופירן אין פארלויף פון דער נאכט. דערויף איז דאָ דער

פוילישער אויפזעער, וועלכער גייט מיט ביים שלעפן די וועגענער און אנלאָדענען זיי. ער פאַרצייכנט די ציפערן.

ווען ער האָט צוגעברענגט צום וואָגן די נייע פיר, האָבן די אַלטע זיי אויפגענומען מיט שטיל־אויפגערעגטער רוגזה. מעכעלע האָט זיך שנעל איינגעקוקט אין זייערע אויגן און דערזען די פלאַקערן פון דער אונטערגייענדיקער זון אַרויסשלאָגן מיט שנאה־גלענצלעך פון זייערע אויגן...

דער שייגעץ האָט אַ ברום געטאָן:

— איצט, יידלעך, האָט איר טאָפּלט מענטשן ביים וואָגן... דערפאַר זאָל איך זען, אַז די אַרבעט זאָל איצט פליען... איך לאָז אייך דאָ איבער; אָבער ווי איז אייך, ווען כ'וועל אין אַ שעה אַרום הערן די מייסטערס זיך קלאָגן, אַז עס פאַרפעלט זיי פלעשער...

ער איז אַוועק און געלאָזט די גרופּע ביי אַ בונקער.

מעכעלע דערשרעקט זיך פלוצים פאַרן תהום, וואָס ער זעט דאָ צווישן זיך און אָט־די מענטשן... אָט וויל ער זיי שוין פרעגן פאַרוואָס, לייטערן אביסל די כמאַרעדיק־אַנגעטראָפּענע אַטמאָספערע... ער כאַפּט אָבער נאָכאַמאָל אַ בליק אויף זייערע שוואַרץ־פאַרברענטע פּנימער און אויף די אָפּגעריסענע צוויטן, וואָס הענגען פון זיי אַרונטער אָנשטאָט מלבושים... ער זעט זייערע ביינערדיקע גופים און פאַרשטייט, אַז איצט איז בעסער צו שווייגן... ער זעט זיך און זיינע פרישע חברים אָנגעטאָן אין גוטע אַנצוגער און וויל דערפאַר אויסמיידן אַ שטורעם...

די שווערע, אייזערנע וואַגאָנעטקע איז אָנגעלאָדן מיט גרויסע, אייזערנע פלעשער... זי קרעכצט ביי יעדן טריט און שטעלט זיך אַלעמאָל אָקעגן, אַזוי ווי מען וואָלט דאָ געפירט אַ לעבעדיק נפש צו דער שחיטה... זי איז שוין אַלט די וואַגאָנעטקע און פאַרזשאַווערט. מסתמא האָט זי שוין געבוג אייזן אויסגעטראָגן אין איר הויכן בויך... איצט קרעכצט זי אוודאי, וואָס מען מאַטערט זי נאָך אַלץ... וואָס איז? וויניק משאות האָט זי שוין אויסגעטראָגן אויף אירע אייזערנע אָרעמס? וואָס וויל מען נאָך האָבן פון איר?

אָבער די מענטשן, וואָס האָבן איר די משא אָנגעלייגט, טאָרן נישט

וויסן וועגן איר פריער... און ווען זי שטייט אָפּ, מוזן זיי זי צווינגען ווײַטער צו גיין, שטויסן זי און שלעפּן...

די „אַלטע" זענען אַדורכגעוויקלט פון שוואַרצלעכן שוויים, וואָס שלאָגט זיך אַדורך דורך זייערע פאַראייליט־פאַרפּעצטע בגדים. די נייע לייגן בלויז צו אַ האַנט און העלפן פירן דעם וואָגן אויף די רעלסן. דער וואָגן איז ווי שכור פון שווערקייט. זיין בייכיקער קערפּער וויגט זיך אַריבער אַט אין דער זייט און אַט אין דער אַנדערער, גלייך ווי ער איז גרייט דאָ אָפּצוטאָן אַ געפערלעך שפּיצל און אַלץ איבערקערן, אַרויסוואַרפן פון זיך די שווערע אומדערטרעגלעכע משאַ... מעכעלע גייט אין אַ זייט און האַלט אונטער די גלייכגעוויכט. ער בויגט אַראָפּ דעם קאָפּ אין אָנשטרענגונג — ער פילט אָבער זיין שכנס שטעכיקן בליק פון אונטן איבער זיינע אָפּגעשווירענע האָר... דער סאַפּענדיקער אָטעם פון די מענטשן מישט זיך אויס מיטן סקריפּ פון די רעדער און דערפירט ביז צו די טויערן פון אַ גרויסער פאַבריק־האַלע. אַ מינוט שטעלן זיי זיך אָפּ צו כאַפּן דעם אָטעם. אַ ווינטל שטיפּט אַרום מיט די בלעטלעך פון דאַנעבנדיקן בוים. אַלע שטעלן אָן די פאַרשוויצטע שטערנס צו אים: קום, גיב כאַטש דו אַ גלעט!...

מעכעלעס שכן פון אַקעגנאיבער קען זיך מער נישט איינהאַלטן און טוט צו אים אַ ברום:

— נו, וואָס? געגוג זיך אויסגערוט!... איצט וועט איר אויסשפּייען די לונגען... מיר האָבן זיי שוין נישט מער...

מעכעלע איז שוין גרייט אים אָפּצוענטפערן עפּעס שאַרפּס און האַלט זיך דאָך אָפּ. זאָל ער בעסער רעדן און זיך אויסרעדן... אי עס וועט אים לייכטער ווערן אויפן האַרץ און דערצו וועט ער אפשר אַזוי אַרום דערגיין, פאַרוואָס זיי ברענען אַזוי פון שנאה...

דער הויכער דאַרער בחור האָט אַ קרומען שמייכל געטאָן:

— איר זעט נאָך גוט אויס... מיט אַ קורצער צייט צוריק נאָך זיכער גוט געגעסן... געשלאָפן אויף ווייכע, ריינע בעטן... און מיר, מיר האָבן זיך דאָ שוין אין דער צייט געשטיקט, דערשאָסן געוואָרן... און די בלוטן זענען אונדז יעדע נאַכט געפרוירן געוואָרן פאַר שרעק... איר האָט געהאַט

געלט, האָט איר זיך די גאַנצע צייט אָפּגעקויפט, געמאַכט, אַז אַנדערע זאָלן גיין אויף אייער אָרט... איר האָט געמיינט, אַז אייך וועט עס מיידן, אַז איר וועט יאָ איבערלעבן די קריג... נאָר איצט, אַז איר זענט שוין געקומען אַהער — ווען מיר אייך לערנען אַרבעטן; פריער זענען מיר געוועזן מאַכטלאָז קעגן אייך. אין געטאָ זענט איר געווען די באַפעלער, אָבער דאָ וועלן מיר אין אייך נקמה נעמען... און אויף אַ באַזונדערן אופן — — —

אַ שטים אויף פּויליש האָט אַ געשריי געטאָן פונדערווייטנס:

— ווייטער פאָרן!

און שוין האָט יעדער אונטערגעשפּאַרט דעם וואָגן מיט די אַקסלען און ווייטער אים געלאָזט אין באַוועג.

מעכעלע שפּירט ווי די אַלטע שטרענגען זיך ווייניקער אָן, אַזוי אַז עס זאָל פאַר די נייע זיין שווערער, ער וויל אָבער גאָרנישט זאָגן. ער באַגרייפט, אַז דאָ ווערט געמאַכט עפּעס אַ חשבון, וואָס דאַרף אפשר זיין באַרעכטיקט, נאָר ער איז פאַרשריבן געוואָרן נישט אויף דער געהעריקער קאָנטאָ... דער וואָגן בלייבט שטיין אין אַ גרויסן מאַגאַזין, ווו די פּלע-שער ווערן אָפּגעלאָדן. אַרום זיי רוישן מאַשינען, קאָכן קעסלען מיט אַ בייזן געברום און מענטשן שטייען מיט די רוקנס אָנגעבויגן און כאַפּן אַוועק די פלאַשן פון אונטער די הענט... איז גלייכער אַרויסצופאָרן שנע-לער, נאָך איידער די פּוילישע מייסטערס וועט איינפאַלן אונטערצו-טרייבן... דער לייריקער וואָגן פליט באַרג־אַראָפּ, ווי געיאָגט פון טייוולאָ-נים. דער וועג פירט אונטער אַ בערגל, באַשיט מיט יונגע ביימלעך און קרומט זיך אויס צו דער זייט פון אַן איינגעמויערטן בונקער!... דאָ דאַרף אײַפגעלאָדן ווערן פריש מאַטעריאַל. דער גערויש פון די מאַשינען רייסט זיך פונדערווייטנס אַהער, טאַפּט בלינדלעך אין אַלע זייטן, פאַרפּלאָנ-טערט זיך אין מיטן וועג און קען איבערן בונקערס שוועל נישט אַריבער-שפּרייזן...

דער הויכער בחור טוט אַ שפּיי אויף די לעצטע אָפּקלאַנגען פון האַלע־גערויש, וואָס לייגן זיך צופוסנס פון בונקער, דערוואָרגענע פון דער אַרומיקער שטילקייט און ער שיסט אויס:

— קאַעלניקעס!

קאַפּיטל נײַן

I

די אייזערנע שינעס פרעגן נישט קיינעם, נאָר צעקריכן זיך אין אַלע זייטן פון פינצטערן בונקער. דער וואָגן שטעלט זיך אָפּ אין אַן אָפּגעלעגן ווינקל, ווו עס שטויסט זיך אין גאָרנס אַ פּיראַמידע פון ליידיקע פלעשער אין אַלע קאַליברען. קיינער איז אויסער דער גרופּע דאָ נישטאָ. אַ קליין עלעקטריש לעמפּל הענגט דאָ בלויז אַראָפּ, מיט לאַנגיאָריקן שטויב אויפן פּנים, פון סופיט אַראָפּ. אַלע שטעלן זיך אָפּ און ווישן מיטן אַרבל דעם שווייס פון די שטערנס. די לופט איז דאָ געדיכט און שטיקנדיק, אָבער נאָך מער דריקט עפּעס אַן אומגעזען און דאָך אין דער טיף געשפּירט געפיל...

דער הויכער, אויסגעדאַרטער בחור געפינט איצט די געלעגנהייט ווייטער אָנצוהייבן:

— איצט, חברימלעך, וועט א י ר אַביסל אַרבעטן!

אָבער מעכעלע קען שוין נישט מער און שיסט אויס:

— דו! ביסט דאָ אויפזעער אָדער אַ ייד, גלייך ווי אַלע יידן!?

ביי אַלע פיר צעגלאַנצן זיך מיט געררייצטער קעמפערישקייט די אויגן:

— טו וואָס מען הייסט דיך און פרעג נישט קיין שאלות... דו הערסט!?

די לעצטע צוויי ווערטער האָבן זיי אַזוי שאַרף־דראָענדיק אויסגעצויגן, אַז מעכעלע האָט מער נישט געוואָלט רעדן גאָרנישט. ער האָט געשפּירט, אַז יעדעס וואָרט זיינס קען דאָ דערפירן צו עפּעס אַזעלכעס, פון וועלכן ס'איז אַ מורא אַ טראַכט צו טאָן...

האָט ער זיך באַמיט צו צוימען די געפילן און אָנגעהויבן אַרויפצולייגן די שווערע גראַנאַטן אויפן וואָגן. די אונטערשטע שיכטן זענען צוגעגאַנגען לייכט. די קונץ פון אָנלאָדענען אַ וואָגן איז אָבער באַשטאַנען אין די אויבערשטע רייען. דער שפּיץ האָט זיך נישט געהאַט אין וואָס אָנצולענען. די גראַנאַטן זענען געווען שווער און מען האָט זיי געמוזט

שנעל ארויפליגן, דערביי האָט מען זיי געמוזט אויסדרן אין אַ ספּעציע־לער אָרדענונג, זיי זאָלן זיך האַלטן איינער אין צווייטן און זיך נישט צע־שיטן אויפן וועג...

איינער פון די אַלטע האָט די גראַנאַטן דערלאַנגט מיט אַ ספּעציע־לער שנעלקייט. די פינגער ביי מעכעלען זענען נאָך נישט צוגעוווינט געווען זיי אויפצוכאַפּן מיט דער געהעריקער שנעלקייט... אויך זיינע פרישע חברים זיפצן פון אָנגעשטרענגטקייט; ווייל פונוואַנעט זאָלן זיי וויסן ווי אַזוי מ'לייגט אַפּ גראַנאַטן אין אַ טורעם אויף דער וואַגאָנעטקע, ביי אַזאַ בהלהדיקער שנעלקייט?

אָבער יענער דערלאַנגט שנעל און האַלט אין איין אונטערטרייבן:

— דו! ריר זיך שוין... ווען נישט, וועסטו באַקומען די קלעפּ פאַרן נישט ברענגען די גראַנאַטן צו דער צייט... אַ גאַנצע האַלע וואַרט דער־רויף...

וויל מעכעלע אויפכאַפּן אַלע גראַנאַטן, אַזוי ווי מען דערלאַנגט זיי בלויז... אין גאַייל טרעפט ער אָפּט דאַנעבן. די שאַרפע, רויע קאַנטן פון די אייזנפלעשער רייסן דערפאַר אים אויס שטיקער פלייש פון די פינגער... עס נעמט טריפן בלוט און ער שפּירט אַפילו נישט... און ער וויל עקשנותדיק איבעראיילן דעם שפּיציקן ווייטיק... אויף די אויסגעלייגטע גראַנאַטן הייבן אָן זיך צו באַווייזן רויטלעכע פינטעלעך...

דער בחור, וואָס האָט דער ערשטער אָנגעהויבן צו קאָמאַנדירן, נאַטעק, נעמט לאַכן:

— וואָס? ס'איז נישט געשמאַק? אפשר זאָל איך דיר צווייזן, ווי אַזוי מען לייגט אַפּ די גראַנאַטן? האַ? האָסט באַדאַרפט קומען אַהער אין דער זעלבער צייט וואָס איך — דאַן וואָלט געווען איינס פון די ביידע: אָדער דו וואָלסט שוין געווען געפוילט אויף דעם שים־פּלאַץ אָדער... דו וואָלסט שוין געקענט — — —

די אַנדערע פון זיינע חברים ווערן פרייליכער. די אויגן באַקומען ביי זיי אַ גליקלעכן גלאַנץ. ס'איז איצט קיינער נישטאָ פון די אויפזעער: נישט קיין פּאָליאַק און נישט קיין דייטש, זענען זיי איצט די באַלעבאַטים פון בונקער... פאַרן צוברענגען די נייע פאַרשטאַרקונג האָבן זיי שוין אָפּגע־

פירט עטלעכע וועגענער. א האלבע גארמע איז שוין געמאכט און די צווייטע העלפט וועט מען נאך באווייזן — קען מען איצט רוען א פאר מינוט. אלנפאלס, זאלן די נייע ארבעטן אביסל... זיי ציען דערווייל ארויס שטיק־לעך שווארץ ברויט פון די טאשן... יעדער פון זיי האט נאך אביסל קאלטע זופ אין זיין פארזשאווערט בלעכל — זעצן זיי זיך אקעגנאיבער און קלאפן הויך מיט די ליפן פון גרויס הנאה...

דאס הונגעריקע הארץ קלאפט ביי מעבעלען (דעם ערשטן טאג האבן זיי נישט באקומען קיין ברויט, ביז אין דער ביורא וועט זיין אין ארדע־נונג מיט די צאלן...), ווייל ער נישט ווארפן קיין בליק אין יענער זייט אריין... ביי די אנדערע איז מסתמא אויך דאס זעלבע. באמיען זיי זיך אריינצוטאן אין דער ארבעט אריין... גראד איצט וויל מעבעלע כאפן דעם שכל דערפון, ווי אזוי מ'קען אנלייגן א הויכן וואגן מיט א שפיץ און ער זאל זיך דערביי נישט צעפאלן אין מיטן וועג...

דער עלטערער פויזנער דערלאנגט און ער לייגט אוים. פון די פינגער־שפיצן טריפט בלוט און שטעמפלט אפ די גראנאטן מיט א רויטן פינגער־אפדרוק... מעבעלע וויל ארויסנעמען א שטיקל שמאטע פון קעשענע און פארבינדן זיך די הענט, אבער נאטעק שרייט, טומלט: — דאס וועסטו קענען מאכן אין דער היים... איצט מוזטו ארבעטן ביז צום פלאצן...

פארבייסט מעבעלע מיט די ציין און לייגט ווייטער די גראנאטן אויפן וואגן... אט צים זיך די אייזערנע פיראמידע אלץ העכער און העכער; פון אונטן איז זי ברייט, נאר וואס העכער ווערט זי אלץ שמעלער. די לעצטע ריי איז אן איינצלנע: פארטיק!

דער ערשטער וואגן — אן דער מיטהילף פון די אלטע. מעבעלע פאר־באנדאזשירט זיך די האנט מיט אן ארויסגעריסענער טאש פון די הויזן. ער בליקט מיט באהאלטענעם טריאומף אין דער זייט פון די זיצנדיקע.

איינער פון די פריערדיקע, מיט א פארפעצט היטל און גרויסע, גוואישע וואנסען, האט נאך נישט דערענדיקט זיין עסן. עס איז אים נאך געבליבן א קליין שטיקל ברויט אין דער האנט, עפעס שטייט ער א פארלווירענער און ווייסט נישט וואס צו טאן דערמיט. זיינע גרויסע, פארגעלטע ציין ווארטן, פון אפענעם מויל ארויס מאנען זיי עפעס, ווי זיי וואלטן גע־

שפּירט, וואָס ס'איז אים נאָך געבליבן אין דער האַנט... זיינע אָנגעדראָלענע, בלויע ליפּן ציטערן נאָך אין קיי־באַגער אָבער ער שטייט נאָך און קלערט; קענטיק, אַז ס'איז אים איינגעפאַלן אַ געדאַנק, וואָס ס'איז אים שווער צו דערפירן ביז צום סוף... ענדלעך לאָזט ער זיך צו מיט אומדרייסטע טריט צום אָנגעלייגטן וואָגן. ווען ער קומט צו נעבן מעכעלען, קוקט ער אַ מינוט אויף זיינע פאַרבלוטיקטע פינגער און שטופּט אים עפּעס, זייטיק, אין דער האַנט אַריין... מעכעלע דערשפּירט דאָס נישט־דערקייטע שטיקל ברויט באַרירן זיין צעוואונדיקטע האַנט. אַ הייסע פאַרשעמטע רויטקייט באַגיסט אים דאָס פּנים. אַ פּלוצימדיקער עקל צווינגט אים אויסצושרייען:

— דו! פון אַזעלכע ווי איר, וויל איך קיין ברויט נישט נעמען... פרעס עס אַליין!

יענער איז געבליבן שטיין ווי אָפּגעשמיסן. נאַטעק האָט אויף אים געקוקט מיט נקמהדיקן טריאומף. בלויז די ליפּן האָבן ביי אים בלאַס געציטערט...

מעכעלע איז אָבער שוין אַריינגעשליידערט געוואָרן אין זיין שרייענדיקער אויפרעגונג און ער האָט גענומען שיטן מיט אַ מבול רייד:

— וואָס זענט איר דען פאַר אַ יידן, האַ? יידן, וואָס האָבן אַ הנאה פון צעבלוטיקטע פינגער ביי אַ צווייטן ייד... יידן, וואָס דאַרפן בלויז זאָגן איין וואָרט, צו ווייזן ווי אַזוי מען דאַרף עס מאַכן און טוען עס נישט — נאָר קוויקן זיך מיט יענעמס שוואַכקייט... איר אַרבעט דאָ שוין לענגער? טאָ ווען האָט איר דערמיט געטאָן אַ טובה? איר זוכט נקמה צו נעמען, איר זענט פאַרביטערט צוליב אייער פינצטער לעבן, פאַר אייער צעשטערטער וועלט? טאָ ווער פון אונדז איז נישט פאַרביטערט? ווען איך בין געווען אין קאָנצענטראַציע־לאַגער, זענט איר אויך נאָך געווען אין אייערע וואַרעמע היימען — זאָל איך דערפאַר אויף אייך טראָגן אַ כעס און זוכן אין אייך נקמה צו נעמען? און דאָס, בלויז דערפאַר, ווייל אין די וואָס מען דאַרף נקמה נעמען, קען איך נישט דערגרייכן!? כ'וויל אייך בלויז פרעגן: איז דען נישט גענוג וואָס די דייטשן פּייניקן אונדז? מוזן מיר זיך אַליין אויך אויפפרעסן איינער דעם צווייטן? אויב איר פאַרשטייט אַזוי, וויל איך מיט אייך מער נישט רעדן... מיר וועלן אַלץ טאָן וואָס מען

מוז, אָבער וואגט זיך נישט צו רעכענען ווי אחים לצרה! שונאים זענט איר, יידישע שונאים! אפשר נאָך ערגער פאר דער פּאָליציי, פּאָליאַקן מיט די דייטשן צוזאמען...

אין בונקער איז געוואָרן שטיל. דער ייד מיט די גרויסע וואָנסעס האָט געפינטלט פארשעמט מיט די אויגן. דער צווייטער — דער מיט די גאָלדענע ציין און שמוציק-נאַקעטע, אויסגעדאַרטע אָרעמס — האָט זיך געכאַפּט גלייכצומאכן אַ קרומלעך־געלייגטן גראַנאַט... בלויז נאַטעק האָט זיך נאָך געהאַלטן מיט אַן עקשנות — וואָס איז אים אַליין שוין צוגעגעסן געוואָרן — ביי זיין ראָל. ער האָט זיך צעבייזערט מיט אַן איינגעהאַלטע־נעם־שווין טאָן:

— זע נאָר זע, ווי ער האָט זיך עס צעראַצט אַביסל! אין דער היים האָסטו געמוזט זיין אַ מגיד אָדער אַ ווילדערנער... מיט דער מאַמען האָסטו אַלעמאָל געמוזט ברוגז ווערן ביים עסן, ווען מען האָט דיך באַליידיקט... מ׳דערקענט באַלד דעם יחסן! הערסט אַ מעשה? מ׳גיט אים ברויט — וויל ער ערשט נישט נעמען... יאָ־יאָ, דאָ אין ווערק צע מעגסטו שפּילן ברוגזן! מ׳וועט זען, אויב דו וועסט דאָ אָנטרעפן אויף אַ סך אַזעלכע משוג־געים, וואָס זאָלן דיר אָוועקגעבן דעם לעצטן ביסן... מעגסט אפילו אויס־שטרעקן אַ צונג און קראַפּירן... דאָ וועסטו זיך נאָך אויסלערנען אַ סך זאכן, צו וועלכע דו ביסט נישט צוגעוווינט...

און אויף די חברים זיינע האָט ער זיך צעברוגזט:

— מ׳שטייט און מען הערט אויס דעם פרישן יחסנס דרשות און דאָרט אין דער האַלע וועלן דערווייל פאַרפעלן גראַנאַטן — מער דאַרפן זיי נישט... די פלייצעס טוען אייך נאָך ווייניק ווי, וואָס?

אַלע האָבן שווייגנדיק אָנגענומען די אייזערנע פּאָרענטשן פון וואָגן און גענומען אים שלעפּן באַרג-אַרויף. דאָס מאָל האָבן זיך אַלע אָנגע־שטרענגט. ווען דער וואָגן האָט זיך אָפּגעשטעלט ביי אַ רעדל, וואָס בייט איבער די רעלסן, אויפן וועג צו דער האַלע, האָט אפילו נאַטעק אַרונטער־געשטופּט זיין אונטערשטן טייל גוף אונטער דעם איינגעקשנטן שטיק אייזן און אַרויסגעריסן פון זיך די לונגען:

— האָפּ! רוק! האָפּ־רוק!

ביז דער וואָגן האָט נישט-גערן גענומען שטעלן ווייטער זיינע אייזערנע, כריפּענדיקע טריט. שווייגנדיק איז דער וואָגן אָפּגעלאָדן געוואָרן און שפּעטער האָט איינער באַמיט זיך דעם צווייטן איבערצויאָגן ביים אויפלאָדן אים אויפסניי. אַפילו ביים ליידיקן וואָגן האָבן אַלע זיך געקלאָמערט מיט די הענט... די געכאַפּטקייט ביי די פריערדיקע האָט פאַרראַטן אַ טיף־פאַרשעמט געפיל וואָס איז זיי באַפאַלן... און אַלע צוזאַמען האָבן מיט פאַרלייכטערונג דערשפּירט, אַז עס איז דאָ נאָר-וואָס צעטריבן געוואָרן אַ שווערער, שוואַרצער וואָלקן...

II

די אַרבעט ביי די מאַשינען אין דער האַלע איז עפּעס נישט געגאַנגען יענעם אָוונט ווי עס געהער צו זיין. די וואַגאָנעטקע האָט געברענגט אַלץ מער און מער ליידיקע פלעשער און זיי אָפּגעלייגט אין אַ ווינקל. אַ פּוילישער פאָראַרבעטער איז געקומען צולויפן אין בהלה און גענומען מיט אַ שטעקן קלאַפּן איבער די קעפּ:

— כאָליערעדיקע יידן, איר ווייסט קיינמאָל נישט קיין מאָס אין דער אַרבעט; אָדער איר שלאָפט איין אינמיטן וועג און די מאַשינען מוזן אויף אייך וואַרטן... און ווען נישט — צעאַרבעט איר זיך, ווי די טייוולאָנים און פאַרלייגט אַלע וועגן, מ׳זאָל זיך נישט קענען דאָ אַ ריר טאָן... מער דאַרף איך נישט, נאָר אַ דייטשער מייסטער זאָל דאָ אַריינקומען און זען ווי מיר זענען אַזוי הינטערשטעליק...

ער האָט אָנגעכאַפּט דעם ערשטן ביים וואָגן און אַ שליידער געטאָן:

— איר זאָלט מיר שוין פאַרשווינדן פון דאַנעט, איידער איך שפּאַן אייך אַלעמען איין צו העלפן אָנגיסן די גראַנאַטן...

דער וואָגן האָט אַ זיפץ געטאָן, ווי איינער, וואָס גייט אין אַ שווערער שליחות. דער האַלע-אויפזעער האָט נאָך באַגלייט די גרופּקע מיט זיין שטעקן ביז אַ פּאָר טריט נאָך דער שוועל. דאָס מאָל איז מען געלאָפן שנעל, באַרג־אַראָפּ, אין בונקער אַריין. איצט וועט זיין צייט זיך אוועקצוזעצן, אין דער בונקער-טיף, צווישן די סקאַרופּן-שטויסן און כאַפּן דעם

אָטעם. לויט דעם זאַפּאַס אין דער האַלע איז צייט געווען אַ שעה צו זיצן און גאָרנישט טאָן. מען האָט בלויז געדאַרפט אַכטונג געבן, אויב ס׳טראָגט נישט אָן וועמען פון די פאָראַרבעטער.

ס׳איז געווען טונקל. בלויז איין קליינער לאָמפּ האָט געברענט אין גאַנצן מאַגאַזין. האָט זיך איינער געמוזט שטעלן אויף שמירה אין דרויסן. גראָד איז געווען נאַטעקס ריי. דער ייד מיט די שוואַרצע, גויאישע וואָנסעס האָט זיך מיד אַוועקגעזעצט אין אַ ווינקל און שווער אָפּגעזיפצט. דער צווייטער נעבן אים, האָט געזוכט ברויט־קרישקעס אין די טאַשן און נישט געקענט געפינען. האָט דער עלטערער זיך געלאַנגווייליקט און צונגעוואָרפן אַ וואָרט:

— פונדעסטוועגן זייט נישט ברוגז... קומט אַהער און רוט זיך אָפּ... מיינט נישט, אַז מיר זענען גזלנים...

ער האָט אַ ווייז געטאָן צו דער טיר, אין נאַטעקס זייט:

— אַפילו ער איז אויך געווען אַ וווילער יינגל, אַ שטילער... כ׳קען אים פון דער היים... נאָר, גאָרנישט... די צרות רעדן פון אים אַרויס...

איז אַוועק אַ שטילער שמועס. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער ייד מיט די וואָנסעס איז אַ חסידישער ייד פון דער היים, געלערנט אַפילו אַ סך... ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די אַקציע ביי זיי אין שטעטל און דער יידנראַט האָט געמוזט צושטעלן אַ געוויסע צאָל מענטשן פאַרן „האַ־סאַג" — איז ער געווען פון די ערשטע. ער, דער צווייטער נעבן אים — גוטמאַן און נאַטעק. אַנדערע יידן זענען נאָך געזעסן אַ האַלב יאָר רואיק אין דער היים, געמאַכט געשעפטן, זיך געשראָקן און אָפּגעקומען מיט דער שרעק. אין דער זעלבער צייט האָבן שוין 30 פּראָצענט פון זייער גרופּע געפוילט אויפן שום־פּלאַץ...

ער אַליין האָט איבערגעלאָזט אַ פרוי מיט 3 דערוואַקסענע זין, וועלכע מ׳האָט שפּעטער געשיקט קיין טרעבלינקע. די, וואָס האָבן געהאַט געלט, האָבן זיך די ערשטע צייטן אויסגעקויפט ביים יידנראַט. די וואָס האָבן נישט געקענט אָפּחורשן — זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן...

ער אַליין האָט אַפילו זיך נישט געזעגנט מיט זיינע אייגענע. מען האָט אים פּשוט אַוועקגעזעצט אויפן אויטאָ... און — שוין... זיי זענען

געבליבן. שפּעטער האָט ער געהערט, ווּהין מען האָט זיי געשיקט... עס דוכט זיך אים כסדר, אַז ווען ער זאָל זיי געווען אַנקושן פאַרן ווערן אַוועק־געשיקט, זיי זאָגן אַ פּאָר געציילטע ווערטער, וואָלט אינגאַנצן אַנדערש געווען... אינגאַנצן עפּעס אַנדערש...

ערשט שפּעטער, ווען אין שטעטל איז געוואָרן ענג און מ׳האָט אַלע־מען אַן אויסנאַם געשיקט צום זיכערן טויט, האָבן טייל פון יידנראַט זיך פאַר געלט אַריינבאַקומען אַהער... איז נישט קיין וואונדער, פאַרוואָס מ׳איז אַזוי פאַרהאַסט... נאַטעק, למשל, האָט ממש אַ מאַניע צו זען אין יעדער פרישער פּאַרטיע בלויזע שונאים... אויב מען קומט אַזוי שפּעט אין לאַ־גער אַריין, איז אַ סימן, אַז מען האָט געהאַט געלט פריער, מיט וועלכן מ׳האָט זיך געשיצט אויפן צווייטנס חשבון... אַז מען איז געווען אין יידנ־ראַט... אין דער פּאָליציי... ער וואָלט פון אַזעלכע ניי־געקומענע געשונדן די הויט, געגומען די גרויזאַמסטע נקמה פאַר די זעקס חדשים, וואָס ער האָט פאַרלוירן מער ווי אַנדערע...

— סיי־ווי, זאָגט ער, וועט מען נישט אַרויס לעבעדיק פון דאַנעט... איז נאָך געווען 6 חדשים, אין וועלכע מען האָט זיך געקענט אָנלעבן אַביסל, געניסן פון דער יוגנט, אַזויפיל, וויפיל דאָס געטאָ־לעבן האָט דער־לויבט... דאָס איז נאָך געווען דער איינציקער שאַנס צו שפּירן דאָס לעבן.

...אַ יונגע כלה האָט ער געהאַט... איז אים לעצטנס איינגעפאַלן אַ פּלאַן. ער האָט איר פאַרגעלייגט:

— לאָמיר איצט חתונה האָבן... טאַקע גראָד דערפאַר, ווייל מיר ווייסן נישט וואָס מאָרגן וועט זיין... ער איז אַלט געווען 20 און זי — 17... האָט ער געזאָגט צו איר: לאָמיר אָפּלעבן אין די פּאָר וואָכן, וואָס מיר האָבן — דאָס וואָס אונדזערע זיידעס האָבן אויסגעלעבט אין זייערע 70 יאָר... ער האָט געהאַט אַ פּאָר אַנצוגער; זי — אַ פּאָר קליידלעך, אַביסל מעבל... האָט ער געטענהט: מירן אַלץ פאַרקויפן... קויפן דערפאַר פּוטער, פלייש און עסן... זיצןביידע אין שטוב און ע ס ן . . . עסן... ביז וואַנעט מ׳וועט אונדז נישט אַרויסנעמען אין וואַגאָן אַריין — — — —

דאָס האָט ער צו איר געזאָגט בייטאָג... און ביינאַכט זענען צו אים געקומען 2 יידישע געטאָ־פּאָליציאַנטן, אים אַרויסגענומען פון שטוב און

— גלייך אויפן „האסאג״-אויטא ארויף... מיט איר האט ער זיך אפילו נישט געזעגנט... איין בריוול פון איר באקומען אריינגעשמוגלט און — שוין... מער נישט... זי איז אויך פון די ערשטע אוועק קיין טרעבלינקע... ד א ס קען ער זיך נישט שענקען. אפט ווערט ער ווילד, וויל אלעמען דערקוילען, זיך אליין א מעשה אנטאן...

...ווען ער זאל נאר געווען זיין צוזאמען מיט איר די 6 חדשים, וואלט ער אפשר געקענט רואיק געהרגעט ווערן... ער האט זיך געגרייט אפ־צוכאפן פונעם לעבן אויף יארן און יארן פאראויס... האבן די יידנראט־ניקעס זיינע טייערסטע חדשים פארקויפט, בכדי זיי זאלן נאך קענען לעבן א שטיקל צייט, שכורן און מאכן געלט... טייל פון זיי זענען שפע־טער געקומען אהער, אבער אויך דא, אין לאגער, זענען די זעלבע גע־ווארן גאנצע מאכערס, אריינבאקומען זיך אין דער פאליציי... קען ער אין זיי קיין נקמה נישט נעמען... דרייט ער זיך ארום און זוכט אין מאכטלאזיקייט, און לאזט אוים זיין נישט-אפגעגליטן צארן אויף די פריש צוגעקומענע. הגם אים אליין טוט עס אפשר וויי...

— א יינגל נאך! זיפצט דער שווארץ-וואנסעדיקער... דאס הארץ איז אים איבערגעפולט, נישטא וואס פאראיבל צו נעמען...

ער אליין האט געהאט מזל: ביי די אקציעס צום טויט וואלט ער, אין זיין עלטער, זיכער געווען פון די ערשטע... דא אהער האט ער זיך נאך מיטגענומען א „חוקל״ און עטלעכע חומשים. אין לאגער זענען פא־ראן נאך א 20 יידן, וואס דאווענען יעדן טאג... אמת, דאס דאווענען האט א טעם ווי דאס גאנצע לעבן... מ'הייבט זיך אויף אין מיטן נאכט לייגן דעם טלית, ווען עס פינקלען נאך די שטערן; אינמיטן דער געסרחע מאכט מען א מנין און ביי שמונה-עשרה מוז מען גלאצן מיט די אויגן צום פענצטערל, אויב עס טראגט נישט אן א ווערקשוץ... די כלי-קודש האבן זיי באהאלטן אויף אן ארט, וואס מ'קען נישט אנטדעקן — מ'זאל אפילו זיין מיט טויזנט קעפ... יעדן פארטאג נעמט מען זיי ארויס און מען בא־האלט זיי צוריק. דאס קאסט געגוג צייט און נערוון... נישט שטענדיק קען מען עס באווייזן, אבער — ווער איז שולדיק אין דעם? אויב גאט איז נישט ניחא, טא זאל ער אנדערש מאכן...

באַלד זענען זיך אַלע געוואָרן נאָענט און היימיש. די שפּעטערדיקע אַרבעט פון דער נאַכט איז שוין געווען לייכטער. דער עלטערער ייד, ברוך, איז שוין נישט אָפּגעטרעטן פון מעכעלען... זיי זענען כסדר געגאַנגען האַנט ביי האַנט און אינמיטן שווערן אָנשטרענג דערווייל געשמועסט וועגן אַנדערע וועלטן און אַנדערע צייטן...

גוטמאַן, זיין חבר, איז אין דער היים געווען אַ שוסטער. אָבער אויף ביינאַכט האָט ער זיך אַהיימגענומען אַ ביכל פון ביבליאָטעקל, געקויפט יעדן טאָג אַ צייטונג... האָט מען נאָך אוועקגעפירט אַ פּאָר וואַגאָנעטקעס מיט גראַנאַטן און שפּעטער, אין דער טיף פון בונקער, אוועקגעשטופּט די צייט מיט אַ שמועס, ביז דער טאָג איז אַריינגעשפּרונגען דורכן אָפענעם פענצטערל.

איצט האָבן זיך אַלע געשעמט פאַר די ערשטע שעהן, ווען מ׳האָט זיך צוזאַמענגעטראָפן ווי שונאים...

III

פאַרטאָג, ביים אויסשטעלן זיך צום אָפּמאַרש אין לאַגער אַריין, איז געווען לייכטער אויפן האַרץ. גוטמאַן מיטן שוואַרץ-וואָנסעדיקן האָבן זיך עפּעס געסודעט אין ווינקל. צו זיי איז נאָך צוגעקומען אַ דריטער, פעסט-מוסקולירטער בחור און זיי האָבן צווישן זיך איינגעטענהט. דערנאָך זענען זיי צוגעגאַנגען און אוועקגערופן מעכעלען אין דער זייט:

— מ׳איז נאָר מענטשן... זאָגן זיי... מ׳קען זיך אַמאָל פאַרגעסן און זיך זידלען. דאָ איז עס נישט קיין וווּנדער. ס׳איז אַ נס, וואָס מ׳איז נישט געוואָרן אינגאַנצן קיין חיות, וואָס מ׳בייסט זיך נישט איין די גאָרגלען... דאַרף מען נישט נעמען ערנסט דעם גאַנצן אינצידענט. זיי זענען דאָ אַ גאַנצע גרופּע, וואָס האַלטן זיך צוזאַמען, העלפן זיך מיט וואָס מ׳קען, אַר-בעטן צוזאַמען... ווילן זיי, ער זאָל זיך האַלטן מיט זיי צוזאַמען. די אַר-בעט, דאָס לעבן איז דאָ אַזוי שווער — זאָל מען כאָטש קענען אַמאָל אַרויסרעדן אַ מענטשלעך וואָרט. סוף-כל-סוף איז מען דאָך נישט געבוירן געוואָרן אין קיין מדבר; יעדער האָט אַמאָל עפּעס געלערנט, געלייענט...

איינער מער, איינער ווייניקער; מיטן הונגער וועט מען זיך אויך מוזן ווי־ס'איז אן עצה געבן... טא זאל ער זען זיך מארגן ווייטער צוצושלאגן צו זייער גרופע. זיי וועלן אויף אים ווארטן...

א מאדנע גערירטקייט האט מעכעלען געשטיקט אין האלדז. דאס מאל האט ער געשפירט אויף אן אמת, אז ווען ער זאל אנהייבן רעדן — וועט ער זיך צעוויינען...

האט ער דערפאר בלויז געשאקלט שטום מיטן קאפ, ווי א צייכן פון הסכמה און זיך געלאזט צו זיין ריי.

דאס איבערצייילן און צוזאמענשטעלן די גרופן האט געמאכט דער יידישער פאראַרבעטער, דערפאר האט עס געדויערט לאנג. ביי אים איז נישט איינגעהאלטן געווארן די געהעריקע דיסציפלין. דער פאליציאנט איז דערווייל אוועק אין ביורא נעמען די באשטעטיקונג, אז ער האט די פולע צאל. אן אזא באשטעטיקונג האט מען קיינמאל נישט אדורכגעלאזט פארביי דעם טויער. איז מען געשטאנען און געווארט. דאס איז אבער געוועזן אויף דער איינגענער צייט.

די זון איז ארויסגעקומען מיט פארשלאפענע אויגן פון וואלד. א גרופע אלטע ביימער האבן פארווארפן טליתים מיט גאלדענע עטרות איבער די קעפ און זיך געשטעלט דאווענען שחרית מיט מנין. די פעסטע שלאנקע קערפערס זייערע האבן זיך נישט גערירט, ווי ביי שטילער שמונה־עשרה, בלויז די קעפ האבן ביי זיי ליכט געציטערט...

אפגעריסענע שטיקלעך פון א מענטשן־קייט האבן זיך געצויגן אי־בער די וואלדיקע בערגלעך. די פאבריק האט איצט געכאפט א לייכטן דרימל ביז צום קומען פון דער טאג־שיכט; בלויז דא און דארט האבן איינצלנע מאשינען שטיל געברומט א נישט־דערענדיקטן ניגון, ווי זיי וואלטן דערמיט איינגעוויגט דעם גאנצן שטח פון ארום. דער פרישער ריח פון וואלד האט דערפרישט און איינגעשלעפערט צוזאמען.

ס'איז אוממענגלעך געווען צו האלטן די רייען. דער מגושמער פא־ליציאנט האט געמוזט כסדר איבערוועקן די, וואס זענען געגאנגען און געשלאפן, מיט זיין גומי־לולב. ביי יעדער שריט איז א צווייטער ארויס־געשפרונגען פון דער ריי, אפגעריסן א בלימל אדער א ווילד בערעלע און

עס אריינגעכאַפּט אין מויל... אַזוי האָט זיך דער וועג געצויגן און גע-צויגן...

ביי דער געביידע פון דער וואך האָט דער פּאָליציאַנט אַריינדער־לאַנגט דאָס צעטל פון ביוראָ אין אַ פענצטערל. ס'איז אַרויסגעקומען אַ ווערקשויך און מיט אַ גענעץ איבערגעצײלט די מענטשן, דאַן האָט ער אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט. עס זענען אַרויסגעקומען עטלעכע באַ־וואָפנטע לייט און אַרויסגעפירט דורכן טויער.

אויף דער פריי האָבן די ביימער פון ביידע זייטן געהיטן דעם וועג. פון לאַגער־טויער אַקעגנאיבער האָבן אַרויסמאַרשירט פרישע גרופּעס צו דער טאָג־אַרבעט, באַוואַכט פון פּאָליציי און ווערקשויך. יעדער פון זיי האָט געזופּט קאַווע גייענדיק, פון אַ בלעכן, פאַרזשאַווערט קעסעלע... דאָ און דאָרט האָט וועלכער באַקומען אַ זעץ איבערן קאָפּ מיט אַ קאָלבע. אַזאַ איינער האָט אויף אַ מינוט זיך אומגעקוקט אַ צעטומלטער און שפּע-טער ווייטער צוגעשטעלט דאָס בלעכל צו די ליפּן, זויגנדיק די לעצטע טראָפּנס.

ביידע גרופּעס האָבן זיך אויף אַ מינוט אויסגעגלייכט. באַקאַנטע האָבן זיך איבערגעשריגן מיט איינצלנע, אָפּגעהאַקטע ווערטער און ווײ־טער מאַרשירט. דאָס איז געווען די איינציקע געלעגנהייט זיך צו קענען זען איבער דער וואָך... ,

צוויי טריט נאָכן טויער איז די גרופּע אויפגעלייזט געוואָרן און יע־דער איינער האָט זיך געלאָזט אין אַ צווייטן ווינקל. דער גאַנצער הויף איז פול געוואָרן מיט טומל.

אין ווערק צע האָט אַ נייער טאָג אַרומגעבלאָנקעט, אַ פאַרשפּאַרטער הינטער דראָטן.

קאַפּיטל צען

I

ביי טאָג איז מעכעלע נישט געוווינט צו שלאָפן. די אויגן ברענען, אָבער די געדאַנקען זענען וואך און לאָזן נישט צופאַלן די ברעמען איינע

צו די צווייטע. אָן שטרוי און אָן צודעק איז נישט מעגלעך געווען צו כאפּן אַ דרימל נאָך אַזאַ אויפגעטרייסלטער נאַכט. די זון האָט געגנבעט זיך דורך די פענצטערלעך און אויסגעוועפּט דאָס לעצטע ביסל שלאָף פון די אויגן... ס'האָט ווער פאַרוואָרפן אַ וואָרט:

— אין וואַלד קען מען גיכער כאַפּן אַ דרימל... דאָרט אויפן גראָז איז ווייכער און די לופט שלעפערט גיכער איין...

מעבעלע איז אַרויסגעקראָכן פון באַראַק און אַוועקגעלאָזט זיך אַביסל ווייטער פון די באַראַקן, צווישן דיביימער. שטיקלעך זון האָבן זיך געוואַלגערט צעבראָכענע צווישן די שאָטנס פון די צווייגן. דאָ איז געקומען עפּעס אַ מידקייט און שטילערהייט אַוועקגעשלעפּט איין שטיקל מחשבה נאָך דער צווייטער פון מח און אים אליין ערגעצוו ווייט פאַרטראָגן אין אַ גאָרנישט־פּילבאַר אָרט...

ווען ער האָט זיך אויפגעכאַפּט, האָט די זון זיך געגליטשט הויך איבער די הימלען. דאָ און דאָרט איז צווישן די ביימער געלעגן אַ ברוין־צוגעברענט געשטאַלט, איינגעטוליעט אין זיך אַריין — מיטן קאָפּ אַריינגעגראָבן אין די גרויסע, ווילד־צעוואָרפענע האָר־קודלעס, ווי אין אַ שוואַרץ־שמוציק קישעלע אַריין...

פונעם הויף האָט זיך געטראָגן אַ שטאַרקער טומל, וואָס האָט פאַרטריבן דאָס לעצטע ביסל איינגעשלעפערטע פאַרחלשטקייט פון די אברים און האָט גערופן צו זיך. פונדערווייטנס צווישן די אָפּגעשיילטע ביימער האָבן זיך געפלאָנטערט די געלע שאָטנס. יעדעס מאָל האָבן זיי זיך צוזאַמענגעשמאָלצן אין גרופּקעס, עפּעס גערעדט צווישן זיך, זיך געאַמפּערט און דאַן ווידער זיך צעשיט ווי די מוראַשקעס אין איינצל, אין צווייען... אין פאַרשידענע ריכטונגען...

דער טאָג איז געווען שיין. די זון האָט אַרומשפּאַצירט איבער די באַראַקענע דעכלעך און מיט אַ נייגעריק אויג אַראָפּגעקוקט אויפן אונטערשטן געריוו. פון צייט צו צייט האָט זי אַריינגעוואָרפן אַ שקאָציש־אינטריגירטן בליק דורך אַ פענצטערל און באַלד זיך אַוועקגעכאַפּט צוריק אין דער הויך, אויף די האַלב־איינגעדאַרטע ביימער־צווייגלעך. עס האָט אויסגעזען אַזוי ווי זי וואָלט זיי געלאָפן דערציילן דעם סוד, אַז דאָ דאָרט

מען אומעטום... די שטיקלעך גאָלד, וואָס זי האָט פאַרלוירן אויפן וועג, זענען אַריינגעקנעטן געוואָרן אינעם בלאָטיקן טייג, צווישן איין באַראַק און צווייטן, און זיך געוואַלגערט ביי יעדן צופוסנס, איינגעשמירט און איינגעחזירט...

זי האָט אויסגעזען ווי אַ מידער אַרבעטער וואָס קומט פון דער פּיקרין, לויפט, רודערט אַרום, ביז ער לייגט זיך מיד אַוועק אין דער ערשטער-בעסטער בלאָטע, מיטן גאַנצן, געלן שטויב פון נעכטן...

אין די ווינקלען זענען געשטאַנען פאַרגעלטע פרויען, ביי וועלכער מ׳האָט קיינמאָל נישט געקענט פעסטשטעלן דעם גענויעם עלטער, און אונטער שמוציקע שטיקלעך שמאַטע געהאַלטן באַגעלטע שטיקלעך ברויט צום פאַרקויפן. יעדע איינע האָט נערוועז זיך אַרומגעקוקט אין אַלע זייטן, אויב ס׳קומט נישט ווער אָן פון דער זייט. אַקעגנאַיבער זענען געשטאַנען עטלעכע געלע שאָטנס און לאַנג צווישן זיך געשושקעט זיך. דריי פון זיי זענען צוגעקראָכן צו איינער פון די פרויען. איינער האָט פאַרזיכטיק אַרויפגעשאַרצט דעם צעשיטן הויז און פון עיפּושדיקן-געלן פוס אַראָפּגעוויקלט אַ קויטיקע שמאַטע. פון דאָרט האָט ער אַרויסגענומען אַ געל פּאַפּירל, וואָס איז אַמאָל געווען אַ פינפער זלאָטע און עס דערלאַנגט דער פרוי. זי האָט לאַנג באַטראַכט דעם באַנקנאָט, מיט די געלע פינגער אים געהויבן אַקעגן דער זון און זיך געקווענקלט:

— שוין אינגאַנצן פאַרגעלט געוואָרן... מ׳דערקענט שוין באַלד נישט די ציפער... דער חשק צום מסחר האָט זיך אָבער געשטאַרקט און זי האָט דאָס פּאַפּירל פאַררוקט, שנעל, אין אַ דיסקרעטן אָרט, אינעם ים פון צעהאַדערטע שמאַטעס... פון דער צווייטער העלפט בוזים האָט זי אַרויסגעשלעפּט אַ פערטלדיק-צוגעשניטן ברויט, פון אַ לענגלעכדיקן, קילאָדיקן לאַבן...

איינער פון די דריי האָט גענומען דאָס שטיקל ברויט, וואָס האָט אויסגעזען ווי באַשיט מיט געלן שימל און די אַנדערע צוויי האָבן אים געקוקט מיט קילן חשד אויף די פינגער... שפּעטער זענען זיי לאַנג געשטאַנען ביי אַן אָפּגעלעגענער באַנק, צווישן צוויי באַראַקן, און מיט ציטערדיקע הענט געטיילט דאָס שטיקל ברויט אויף גלייכע חלקים. אַלע

מאָל איז אויסגעקומען פון אַ צווייטנס חלק אָפּצושניצן אַ דין פּענעצל און עס צוליינן צו אַ צווייטן. דער, ביי וועמען ס'האָט זיך געדאַכט, אַז מ'שניידט פון זיין חלק, האָט אַ שטילן קרעכץ געטאָן; אַזוי ווי מען וואָלט דאָ געשניטן זיין לייב...

דאָס מעסערל איז געווען געמאַכט דורך אייגענע הענט, אויף אַן אָריגינעלן אופן: מ'האָט גענומען אַ לעפל און די צווייטע זייט פון הענטל האָט מען אַזוי לאַנג געריבן מיט אַ שפּיציקן קיזל־שטיין, ביז ער איז גע־וואָרן שאַרף און שניידיק. אַזוי אַרום זענען געווען מעסערלעך אין לאַ־גער. זיי זענען אָבער נישט געווען שאַרף אַזויפיל, בכדי צו קענען צעשניידן די ברויט־טיילן, ווי עס געהערט צו זיין; אַלנפאַלס אַזוי, אַז די אויגן זאָלן קענען מסכים זיין מיט דער חלוקה... האָט מען אַזוי לאַנג געשניטן און געשניטן, ביז פונעם פּערטעלע האָט זיך אָנגעהויפּט אויף דער באַנק דריי בערגעלעך מיט ברויט־קרישלעך...

דאָ איז אפשר נישט געווען דאָס געפיל פון קאַרגשאַפט בלויז, די מורא אָפּגענאַרט צו ווערן מיט אַ ברעקל — ווי דאָס ציטערדיקע געפיל פון טיילן ברויט אין ווערק צע... דאָס שפּילן זיך מיט ברויט און דער פריידיקער באַוווסטזיין, אַז מ'פאַרמאָגט אַזאַס... ווען מען וועט זיין פאַר־טיק מיט דער חלוקה, וועט יעדער פאַרשלינגען זיין חלק און ס'וועט גאָר־נישט זיין דערפון; דערפאַר אָבער, כל־זמן מען טיילט, כל־זמן מען איז נאָך נישט פאַרטיק — ציטערט דאָס האַרץ פון אויפרעגונג און מ'ווערט ממש שכור פון בלויזן געדאַנק, אַז איינס פון די בערגלדיקע חלקים איז מיינס... מ יי ן ברויט! ווער קען דען אויסמעסטן, וואָס אַזאַ קליינ־טשיק גליק באַדייט פאַר אַ ווערקצעניק!?...

אויף די שמאָלע ווענלעך, צווישן איין באַראַק און צווייטן, לויפט אַרום אַ יונג ווינטל פוסט און פּאַס און ווייסט אַליין נישט, וואָס מיט זיך צו טאָן. אַקעגנאיבער די טיילער שטייען הונדערטער, וואָס קוקן מיט קנאָה־אויגן און גאַווערדיקע מיילער, ווי אַזוי דאָרט טיילט מען ברויט... ברויט!!!

דאָס ווינטל פאַרפּלאָנטערט זיך אין זייערע געל־ברוינע טשופּרינעס און וואַרפט ביי זיי די האָר, ווי אַ ציטעריק מייזל. באַלד דערשפּירט עס

אָבער, ווהין זייערע בליקן זענען אָנגעשטעלט און עס גנבעט זיך שטיל אונטער צו דער באַנק...

די שותפים זענען פּאַרטאַן אין זייער אַרבעט, די חלקים זענען שוין צעשניטן אין האָר־דינע פּענעצלעך און אויסגעלייגט גלייך. די אויגן מעסטן אוים צום וויפלטן מאָל, אויב ס׳איז נישט ווער באַוואוסט גע־וואָרן... קליינע שטיקלעך קרישקעס קוליען זיך דערווייל אַראָפּ פון א חלק־בערגל און בלייבן ליגן צעטומלט אין א זייט. די הענט כאַפּן זיי אויף און שאַרן זיי צוריק צום בערגל; ווען מ׳לייגט אָבער אַרויף איינס צו א חלק, וואַרפט עס שטויסנדיק אַראָפּ א צווייטס און די שותפים ווערן צעטומלט, נישט קענענדיק וויסן מער, פון וועלכן חלק די ברעקלעך האָבן זיך אָוועקגעשאַרט...

דאָס ווינטל נוצט דערווייל אויס די געלעגנהייט, טוט א ווײ איבער די בערגלעך, כאַפּט, מיט די נישט־געזעענע פינגער, עטלעכע ברעקלעך אַזעלכע און מאַכט מיט זיי א סעקונדע פייער־קונצן אין דער לופט...

אַלע דריי קוקן נאָך מיט אויגן פול באַדויער אויף די פליענדיקע שטיקלעך. זיי טאָרן אָבער נישט פאַרלאָזן די באַנק און לויפן זיי צוריק־כאַפּן... אַזויפיל אַרויסשטאַרצנדיקע אויגן קוקן פון אַלע... וועלן זיי בלויז אַוועק איין טריט פון דער באַנק — קען דאָ עפּעס געשען...

וואַרפט דער ווינט דערווייל אַוועק א ברעקל ביי דעם צופוסנס, ביי יענעם... און ער קוליעט זיך אין דער לופט פאַר הנאה, צוזעענדיק, ווי יע־נע וואַרפן זיך דערפאַר אויף די קני, ווי פאַר א גאָט...

II

אין א צווייטן ווינקל שטייען פרויען און פאַרקויפן ציינדלעך קנאָבל און ציבעלעס. אַנדערע פאַרקויפן קליינע גלעזלעך מיט פאַרטריקנטע קאַרטאָפל שאָלעכץ. אויך דאָ זעט מען צו, אַז א שאָלעכץ זאָל זיך נישט פאַררייסן מיט א שפּיץ איבערן גלעזל אַריבער און מען מעסט די גרויס פון דעם קנאָבל־ציינדל מיט א שטרוי. ביינערדיקע קונים גראָבן זיך איין מיט די אויגן אין גלעזל אַריין, אַנטדעקן אין מיטן א ליידיקן שפּאַלט און

פארלאנגען דווקא, אז די סוחרטע זאל אריינדריקן אהין נאך א שטיקל שאל...

זיי בעסן זיך און בעטן זיך דערביי אין הונגעריקער פארצווייפלונג:

— זעען זי אליין... ס'איז דאך האלב־ליידיק...

פון דער זייט קומט צו איינער וואס קויפט גארנישט. ער וויל אבער האבן הנאה פון רייצנדיקן מסחר, מיט וועלכן מ'קען שטאפן דעם מאגן. ווערט ער דער נייטראלער בורר, דער עקספערט און מבין. ער באטראכט דאס גלעזל פון דער אויסנזייט, קוקט אריין דורך די פארשמוציקט־דורכזיכטיקע ווענטלעך — פון סאמע דנא ביז ארויף און שטעלט פעסט מיט חשיבות:

— פרייליין... דא איז צו־שיטער... איר זעט? אט־א־דא קען מען אדורכזען דאס גלאז פון איין עק ביזן צווייטן... קארגן זי נישט — עס קאסט אין סיי־ווי גארנישט... זי האבן די שאלן זיכער אויפגעקליבן ביים מיסט־קאסטן פון דער ווערקשטאט־קיך...

ער ווערט דערביי טרויעריק:

— שוין דריי טעג, אז כ'האב געמוזט ארבעטן ביי דער נארמע, ביז צום איינטרעטן און כ'האב נישט געקענט זיך אהין צוגנבענען... דער טייוול זאל זיי נעמען מיט די נארמען...

דאס מיידל ווערט אזש רויט פון קרענקונג; אויף די בלויע ליפן לויפן ארוים אנגעשוואלענע ווערטער:

— וואס הייסט, עס קאסט מיך נישט!? אז כ'ארבעט ביי דער פרעס, ווי אזוי זשע קען איך קריכן ביז צום מיסטקאסטן פון דער ווערקשטאט? איך אליין האב זיי געקויפט ביי די מענטשן פון „באאו"... אז כ'וועל פארקויפן דאס גאנצע זעקעלע, וועט מיר קוים אליין בלייבן איין גלעזל פאר זיך אויף אפצוקאכן...

דער „נייטראלער" ווערט שוין עטוואס ווייכער און גערירט:

— אנטשולדיקט מיר, פרייליין, כ'האב גארנישט געמיינט דערמיט. ס'טרעפט אמאל און ס'געלינגט אליין אהין זיך צו דערשלאגן און אויפקלייבן... נאר אז זי זאגן, אז די שאלן זענען אפגעקויפט ביי די מענטשן פון באאו — קען איך זיך פארשטעלן, אז זי וועלן דערביי שוין קיין

גרויסע גליקן נישט מאַכן... נאַר, גאָרנישט... איר האָט דאָ, ווי איר זעט אַליין, נישט אָנגעטראָפֿן אויף קיין גרויסן גביר... ס'איז אַ פּיקרינער — גליך ווי איר. מאַכט זשע נישט קיין געשעפֿטן! לייגט אים צו אַ צוויי שאָלן אָט־אָ־דאָ אהער און — אַראָפּ פֿון מאַרק!

און צום קויפֿער האָט ער אויך וואָס צו זאָגן, ער שושקעט אים אַריין אין אויער:

— מאַך נישט קיין שהיות... וועסט אין ערגעץ נישט באַקומען בילי־קער. ס'גלעזל איז שוין געשטאָפּט... וועסט ביי איר מער נישט אויסוויי־נען קיין ברעקל... קלאַפּ־צו און פֿאַרטיק!...

און ווען די סוחרטע האָט שוין אויסגעשאָקלט דאָס גלעזל אין יע־נעמס פֿאַרפֿעצטן היטל אַריין און ער האָט זיך געלאָזט צום וועלדל צו — איז ערשט דער נייטראַלער אים נאָכגעלאָפֿן:

— נו, שלעכט אויסגעדונגען פֿאַר דיר? וואָס? גיב כאָטש אַ צוויי שטיקלעך פֿאַר דער טרחה!

אַזעלכע מעקלערס זעט מעבעלע אויסוואַקסן ביי יעדן מסחר; צי מ'וויל יאָ אָדער מען וויל נישט, דאָס איז זעט אוים זייער חזקה... ווייל אַלע מאַכן שלום דערמיט.

ס'דאַרף שוין באַלד זיין מיטאָג. דער קליינער האַנדל בליט איצט אין אַלע זייטן. מען פֿאַרקויפֿט פֿון זיך דאָס לעצטע פֿאַרן מינדסטן. איי־נער רייסט דאָרט פֿון זיך אָפּ דאָס לעצטע קנעפּל, בכדי צו באַקומען דערפֿאַר אַ צי פֿון אַ ציגאַרעטל. אַ צווייטער רייסט אָפּ אַ שטיק פֿון זיינע הויזן און זוכט אַ בעלן אויף אַ שטיקל סחורה, אַ לאַטע צו לייגן... עס זעט אוים ווי אויף אַ נישט דאָ־וועלטיקן יריד... אָבער אָט נעמט מען לויפֿן... ס'האָט ווער דערזען אַ ווערקשוץ פֿונדערווייטנס און כהרף־עין פֿאַרשווינדט אַלץ אין די באַראַקן... דער פּלאַץ בלייבט שטיין אַ פֿאַרשעמטער און איינ־געשטומטער...

מעבעלען דערמאָנט עס אין די מעשיות פֿון אַלטע ספרים אַרויס, וועגן מתים און לצים, וואָס האָבן פֿאַרלייגט אַלע וועגן און פּלוצים, מיט איין פֿייף, פֿאַרשווונדן אין גאָרנישט אַריין... ער ווייסט בלויז נישטאָ דאָ פֿאַרוואָס אָט־די מתים האָבן נאָך מורא... די הימלען האָבן זיך ביי אים אַ וואַקל געטאָן און ער ווייסט נישט, וווהין מתים האָבן צו אַנטרינען...

III

אָרימער, נאַאיווער מעכעלע! דו האָסט געטראָגן מיט זיך אַ גלויבן אין עפּעס שיינס, וואָס וועט זיך נאָך צעהעלן איבער דער וועלט... האָסט דיינע יונגע יאָרן אַריינגעלייגט אין ביכער און פאַרשטויבטע ספרים. דאָרט האָט מען דיר דערציילט וועגן באַלויכטענע הימלען, וואָס טונקען זיך אין געקרעכטער ליבשאַפט און צאַרנען ביי דער נישטיקסטער אומ־געקרעכטיקייט... דו האָסט זיך דיין גאָט אויסגעוואָרעמט אין האַרץ און האָסט אים ווי אַ קמיע געטראָגן פאַר אַלע בייזע מחשבות... עפּעס האָסטו זיך אָנגעטראָפן אין גאַנצן יונגן לעבן דיינעם אויף זיג־זאַגן און משונה־דיקע נישט־געאָרדנטקייטן... דו האָסט אים אָבער געהאַט און אים גע־טרויט!... געטרויט און געוואַרט אויף זיין פאַרגלייכן די פאַרקרומטקייטן... ווי געדולדיק דו האָסט געטראָגן דעם שווערן זאַק פון לעבן און אַפילו מורא געהאַט אַריינצובליקן אַמאָל, וואָס דו טראָגסט דאָרט...

ווער זאָגט עס, אַז אברהם בלויז האָט אַ יונגן זון צו דער עקדה גע־פירט!? דו האָסט נישט געקלערט קיינמאָל, מעכעלע, אַז דו פירסט דיינע יונגע טעג, אַזויפיל יונגע גלוסטיקייטן! און לייגסט זיי אויפן פאַרצע־רונגס־פלאַם פאַר זיינעטוועגן... ס'איז אַזוי געווען, ווען דו האָסט אַ גאָט אַריינגעזעצט אין די בלוטן. דאָס איז געווען אַ גאָט פון קאַלטן פייער, וואָס האָט דיך שטענדיק געצונדן און געלאָשן...

שפּעטער ביסטו אַריינגעשטויסן געוואָרן אין גיהנומס און דו האָסט צו אים געשריגן פון פאַרצווייפלונג... דו האָסט געוווסט, אַז ער איז אין דיר אָדער אויסער דיר פאַראַן און דו האָסט זיך געשטיקט אין די פלאַמען און געלאָזט זיינע צייכנס גליען אויף דיין שטערן. טעג ביסטו געווען שטאַרק. מענטשן האָבן פאַר דיר באַוויזן די גבורה פון שפּרינגען מיט אמונה אין די פלאַמען... וואָכן און חדשים האָבן אָבער דיך אַריינגעוואָרפן אין ספיקות... ניין; לעבן אַזוי און שלינגען הפקר־מאָרד, גסיסה־פּיין און דערביי גאָרנישט זען און הערן — דאָס האָסטו נישט געקענט... און ווייל דו האָסט עס נישט געקענט — איז נישט מעגלעך געווען, דו זאָלסט שלום מאַכן מיטן געדאַנק, אַז ער קען עס יאָ... ווער איז דאָס ע ר ? וויי, ווי

דו האָסט שוין נישט קיין נאָמען פאַר זיינעטוועגן.... אָט האָסטו אים גע־האַט, אים געשפּירט באַרירן דיין האַנט און דו ווייסט אפילו נישט, ווען דו האָסט אים פאַרלוירן, ווו דו האָסט אים געלאָזט — — — ער איז אַרונטער אונטער די נעפּלען, וואָס האָבן פאַרכאַפּט דיין מח און — גאָר־נישט... אַ גאָרנישטקייט איז געבליבן... דו האָסט נאָך געכאַפּט אַמאָל אַ פּאָר תפילין און געפּרוווט רעדן צו אים, טענהן, שרייען... דו האָסט זיך שוין אָבער דאַן געשעמט מיט זיך אַליין...

דו האָסט דאָך אים נישט געוואָלט פאַרלייקענען, אמת? ער האָט זיך אַליין אָפּגעלייקנט אין דיר און דו האָסט עס דערשפּירט שוין נאָך אַלע־מען... דערנאָך האָסטו געזאָגט:

— ווען ער זאָל אפילו זיין, וויל איך מער נישט... איך שרעק זיך פאַר זיין ז יי ן ... פאַר ווענען צו שרעקן זיך האָסטו נישט געהאַט. שטעט זענען שוין געלעגן געקוילעטע ביי דיין צופוסנס און הימלען האָבן זיך שוין גענוג אָנגעטרונקען מיט בלוט און אָנגעזויפט זיך מיט גע־שרייען...

יאָ, דאַן האָסטו נאָך געהערט ש ר יי ע ן ... שטעט גאַנצע, עדות האָבן געשריגן און אויסגעגאַנגען און דאָס געשריי האָט אין דיר געהילכט און געוואָרגן, האָט הימלען געריסן ביי די בלויע קאָפּאָטעס און זיי אַמאָל געצוווּנגען אָנצוטאָן גרויע אבלות־זעק און צו גיסן מיט פאַלשע טרערן...

היינט הערסטו נישט מער דאָס געשריי, וואָס זאָל דיך מאַכן מיט־שרייען. דאָ זעסטו די דערוואָרגענע און די דערקוילעטע ווי זיי דרייען זיך אַרום... זיי האָבן שוין זייערס אָפּגעלאַרעמט און אָפּגעגוססט... זיי זענען שוין טויט און גייען טויטערהייט אַרום און זוכן מיסט פון קאַר־טאָפל, ציבעלעס און רויך... און שטאַרבן שוין אַוועק צום וויפלטן מאָל אָן וועלט־אויפרודערנישט און אָן פּראָטעסט פון דעררוצחטע — — — איבער זיי דרייט זיך אַרום די זון אַ צעשמייכלטע און איז צופרידן:

— ווי שטיל זיי גייען אויס... זיי מאָנען ביי קיינעם גאָרנישט... צו די הימלען דערגרייכן זיי נישט און אפילו אויף דער ערד האָבן זיי אויפ־געהערט עפּעס צו זוכן...

זע, מעכעלע, ווי דו ביסט איצט אָרים געוואָרן... אזוי אָרים, אז

דו קענסט אויף זיך אליין קיין רחמנות נישט האבן... דעם ערשטן טאג ביסטו ערשט דא און דו גייסט שוין ארום, זעסט אלץ, אלץ! און פאר־בייסטסט אפילו נישט די ליפן פאר כעס... ווי אזוי זשע וועסטו קענען אקעגנגיין די ווייטערדיקע טעג?

נײַן, אפשר דארפסטו אויף זיי נישט בייז זיין. זיי האט מען דא שוין אלץ בארויבט; אפילו דאס געשריי פון א קאלב ביי דער שחיטה האט מען שוין ביי זיי צוגענומען. נאך דער חיונה־זוך פון א ווארעם לאזט מען אין זיי לעשן זיך און צעפלאמען... און דו, וואס דו האסט דאס געזען און זיך נישט צעשריגן איבערן גאנצן פלאץ... און נישט גע־ריסן זיך די האר פון קאפ... ביסט אין יענער מינוט געשטארבן — — — —

א רחמנות אויף דיר, מעכעלע, וואס ביסט אזוי ארים געווארן... קיי־נער איז נישטא און זעט נישט וואס עס איז פון אינעווייניק ארוים פאר־שוונדן... טא לאמירביידע זיך כאטש באגלייטן מיט יאמער...

קאפיטל עלף

I

די ערשטע צום שטארבן אין לאגער זענען די פיקרינער. דערביי אבער זענען זיי געווען די ערשטע צו אלע קליינע מסחרימלעך. א מאדנע זאך מיט זיי; די וואס זענען ארומגעקראכן און קוים נאכגעצויגן א פוס — האבן עס אזוי געקענט חדשים־לאנג... זיי זענען אזוי געגאנגען צו דער ארבעט, געמאטערט זיך און געצאנקט אין די נעכט אין דער קבר־פריטשע... די זענען אין מערסטן טייל אוועקגעפירט געווארן אויפן שים־שטאנד... און די אנדערע, וואס האבן ארויסגעוויזן רירעוודיקייט, גע־לאפן, געזוכט א מעקל צו טאן א בריטל צום פארקויפן און געשפרונ־גען, ווי א לעבעדיק־געזונטער מענטש... זיי האבן עפ״י רוב פלוצים קרא־פירט!

די נארמאלע ארבעטס־צייט פון א שיכט איז ביי אלע אפטיילונגען

געוועז 12 שעה. דערצו איז געקומען דאָס אָפּציילן, דאָס וואַרטן און אַמאָל די ספּעציעלע צוגאָב-אַרבעטן, אַזוי אַז עס איז געבליבן גאָר ווייניק שעהן צום שלאָפן אָדער עפּעס צו טאָן פאַר זיך...

שוין מיטן ערשטן בליק איז געוועזן צו זען, אַז די הויפּט-שעדלעכסטע אַרבעט אויפן באַטריב איז — פּ י ק ר י ן ... די אַרבעט ביי דעם מין גיפט האָט שנעל אײַפּגעפרעסן די לונגען און אויסער געציילטע — אומפאַרשטענדלעך פּאַרוואָס — אויסנאַמען, זענען גאַנצע פּאַרטיעס אויסגעשטאָרבן אָדער ווי אויסגעדאַרטע סקעלעטן אַוועק אויף סעלעקציעס.

דערפאַר אָבער איז זייערס אַ שיכט נאָר געוועזן אַ כ ט שעה. די נאַכט-שיכט איז צוריקגעבראַנגט געוואָרן דריי אַזייגער פאַרטאָג און ביי דער טאָג-שיכט האָבן זיי שוין פינף בײַטאָג אַוועקגעלייגט די אַרבעט.

אַמאָל האָט זיך נאָך געטראָפן, אַז די אַלטע מאַשינען האָבן געאַרבעט אין אָרדענונג, האָט מען געקענט בײַנאַכט מאַכן די נאָרמע און נאָך כאַפּן אָפּגעריסענע שטיקלעך דרימל ביי דער מאַשין, צווישן איין קאַסטקע-סעריע און דער צווייטער. שפּעטער האָט מען געקענט פון דריי בײַנאַכט ביז אַכט פרי זיך אַביסל אויסשלאָפן. איז געבליבן אַ שטיק טאָג, ביז 4 נאָכמיטאָג, צו קענען זוכן אַ שטיקל מסחרל, שאַפן זיך אַ פּאָר זלאָטעס, קויפן ביי אַ פּאָליאַק אַ ברייטל און עס פאַרקויפן אין לאַגער אויף פּערטעלעך און אַכטעלעך... אַפילו די, וואָס זענען שוין געוועזן אײַנגעבראָכן און געלעגן וואָס לענגער אײַנגעקנודערט אויף דער פּריטשע, האָבן זיך אויך ביי מיטאָג-צײַט אַרויסגעוויזן.

האָט מען דערפאַר אין שפּעטן פרימאָרגן בלויז געזען אַרומדרייען די געלע פּיקרינער און פּיקרינערינס אויפן הויף און דאָס האָט צוגעגעבן דעם לאַגער זײַן אייניציקאַרטיקן קאָליר...

פון דער אַרבעט האָבן זיי מיטגעבראַנגט, אין זייערע צעשיטע בגדים, ימים מיט געלן שטויב און עס איז געווען גענוג, אַז אַ פּיקרינער זאָל זיך טאָן אַ קליינעם באַוועג — און עס האָט זיך גענומען צעטאַנצן אַרום אים אין דער לופט אַזאַ ביסיקע סמיקייט, וואָס האָט זיך אײַנגעביסן מיט אַ

מוראדיקער ביטערניש דורך דער נאָז און מויל ביז אין דער טיף פון אַלע אברים... האָט מען זיי דערפאַר אויסגעמיטן פון ווי-ווייט...

געשלאָפן איז מען אין אַנטועכץ. זענען זייערע פּריטשן אַדורכגע-זאַפּט געוואָרן מיט דער זעלבער גלעקייט. דאָס זעלבע איז געווען מיט די ווענט. צוליב דעם וואָס די פּיקרינער זענען אָפט אינדרויסן אָפּגע־שוואַכט אָדער פאַרהלשט געוואָרן פון זון און הונגער — האָבן זיי זיך אין חלשות אָנגעלענט אין דער וואַנט, ביז דער טויבער רויש פון די אב־דים וועט אריבער... דערפאַר זענען אויף די ווענט געבליבן גרויסע, פלע־קיקע צייכנס, וועלכע פליגן האָבן אויסגעמיטן ביים בלאָנקען זינלאָז אי־בער די ברעטער... אין פאַרלויף פון חדשים זענען די באַראַקן — ווו די פּיקרינער האָבן געוווינט — אָפּגעצייכנט געוואָרן און באַקומען די זעלבע מראה, וואָס זייערע איינוווינער...

ביינאַכט זענען די פּיקרינער, פון מידער פוילקייט, נישט געגאַנגען לאָזן זייער אורין ביז צום ווייטלעכן קלאָזעט (אַ פּיקרינער האָט געהאַט אַ ספּעציעלן טריב צו לאָזן אָפּטער אורין... אָפטמאָל ביז 7-8 מאָל אַ נאַכט), נאָר זיי האָבן עס געמאַכט ביי דער שוועל. זיי האָבן דערפאַר אונטער דער שוועל געמאַכט אַ גרויס לאָך, דורך וועלכן די פליסיקייט האָט אוועקגעצויגן פון באַראַק. צוערשט האָט די פּאָליציי נישט ביי איי־נעם אָפּגעהאַקט די לעצטע פעדים, וואָס האָבן צוגעהאַלטן די לונגען אי־נעוויייניק... דאָ האָט אָבער גאַרנישט געקענט העלפן; נישט קיין רייד און נישט קיין קלעפּ... אין אַ מיד־פאַרשלאָפענעם צושטאַנד האָט דער פּיקרי־נער סיי־ווי געטאָן ווי אים איז געווען אמבאַקוועמסטן...

האָט מען פאַרטאָג בלויז געזען זיך אַרויסגנבענען פון אונטער דעם שוועל־קלעצל אַ קליין, שוימיק שטרעמל, וואָס האָט אָפּגעפאַרבט אַ לענג־לעכן ערד־שנור מיט אַ שמוציקן, געל־ברוינלעכן קאָליר... מיט דער צייט האָט זיך אָט דער אורין־פלעק איינגעגעסן אין דער ערד מיט אַ טיפן ריס, פון וועלכן ס׳האָט זיך געטראָגן אַ זאַלציק־ביטערער עיפּוש־ריח, וואָס האָט געביסן די אויגן און די נאָז... איבערהויפּט איז דער שמוץ געוואַקסן ביי יעדן באַראַק בערגערווייז. אַפילו די ווערקשוץ האָט שוין רעזיגנירט דאָ עפּעס אויסצובעסערן...

די פּיקרינער זענען געווען גיכער „געשיצט" פאַר רעוויזיעס. נישט יעדער איינער פון די ווערקשוץ האָט זיך געוואָלט צו אַזעלכן דערנענטערן און אים גרינטלעך אַדורכזוכן די טאַשן, דערפאַר אָבער זענען זיי שטענדיק געווען די ערשטע קרבנות. אַפילו ווען אַ ווערקשוץ איז באַפאַלן דער מאָרד־משוגעת, האָט ער זיך אויסגעזוכט אַ צוויי־דריי פּיקרינער, זיי אַוועקגעפירט אין וואַלד אָדער אויפן שיס-פּלאַץ און דערשאָסן.

אויך די יידן אין לאַגער האָבן זיך ביסלעכווייז צוגעוווינט צום געדאַנק, אַז דער פּיקרינער איז אַ באַזונדער סאָרט מענטש. ס'איז שוין געווען דער געוועגלעכער נוסח פון די שמועסן אין לאַגער:

היינט זענען געווען 8 טויטע, צווישן זיי 5 פּיקרינער...

באַלד אין ערשטן טאָג פון זייער אַרבעט זענען זיי ביי יעדן אין געדאַנק פאַרשריבן געוואָרן ווי טויטע! צווישן די וואָס קענען שוין נישט און ווילן נישט עקזיסטירן מער; מ'האָט איבער זיי געטראַכט, נישט ווי איבער לעבעדיקע, הגם זיי האָבן זיך אַרומגעדרייט, זיך געריסן איבער אַ ביסל זופּ און זענען פּול געווען אומעטום ווו מ'קען נאָך געפינען וואָס אין מויל צו נעמען...

אויב ס'האָט בכלל נישט עקזיסטירט קיין באַדויער איבער אַ טויטן, וואָס איז געשטאָרבן אָדער דערשאָסן געוואָרן אין ווערק צעג; איז עס אָבער דאָך געווען אַ געוויסע געשעעניש, איבער וועלכן מ'האָט גערעדט, דערציילט זיך... פאַרנאַכט, ווען מ'איז אהיימגעקומען פון לאַגער און עס איז בייטאָג פאָרגעקומען אַ סעלעקציע, האָט מען זיך אין די ווינקלען אויסגערעכנט די נעמען פון די, וואָס מען האָט אַוועקגעפירט... די פּיקרינער זענען אָבער געווען נאָמענלאָז. זיי האָט מען שנעל אַריינגעפּאַקט אין די האַלעס, באַלד זענען אַלע געוואָרן אָפּגעפּארבט אויפן זעלבן קאָליר און געוואָרן ענלעך איינער צום צווייטן. זיי זענען אויך אַזוי שנעל דאַר געוואָרן און פאַרשווונדן, אַז קיינער פון זיי האָט זיך נישט געקענט איינקריצן אין זכרון. אויסער געציילטע, זענען זיי נישט געוואָרן אַזוי קאָנטיק, אַז מיטן טויט זייערן זאָלן זיי באַאומרואיקן די אַלטעגלעכע אָרדענונג און מ'זאָל דערמאָנען זייער נאָמען... איז עס געווען בלויז אַ פּאַסירעניש וואָס מען דערמאָנט פאַרבייגייענדיק:

— מ׳האָט הייַנט ווידער אָוועקגעפירט עטלעכע פיקרינער...

II

די אַרבעט ביי דעם פיקרין איז געווען פאַרהעלטענישמעסיק לייכ־טער, ווי אין אַנדערע אָפּטיילונגען, מיט ווינציקער פיזישער אָנשטרענ־גונג, און דאָך האָט דער גיפט אין פאַרלויף פון געציילטע וואָכן זיי באַ־וויזן צו מאַכן פאַר הוילע סקעלעטן. אַזוי זענען זיי געגאַנגען צו דער אַרבעט, געמאַכט זייער נאָרמע, ביז איינער אָדער אַ צווייטער איז אינ־דערפרי נישט אויפגעשטאַנען. טייל זענען אַזוי געבליבן ליגן פאַרשטופּט אין דער פּריטשע־טיף אַ טאָג און מער. געווען אויך אַזעלכע וואָס האָבן אין כוחלאָזיקייט נישט געוואָלט אויפשטיין צו דער אַרבעט, נאָר געוואַרט אויף אַ סעלעקציע אָדער אויפן זיכערן טויט, וואָס זאָל קומען צו אים און אים דערשטיקן אויף דער פּריטשע...

דער מייסטער פון דער פיקרין, וואַלטער, האָט געפּייניקט זיינע אַרבעט־טער, מיט וואָס ער האָט נאָר געקענט און דער פּאָליציאַנט האָט פאַר אים געציטערט. פאַרן פּאָליציאַנט פון דער גרופּע איז די אויפגאַבע זיינע שווער געווען אויסצופירן. נישט מעגלעך געווען אַלעמאָל צוזאַמענצו־שטעלן די גאַנצע גרופּע אין קאָמפּלעט. די מענטשן האָבן זיך צו־שנעל געביטן און ער האָט נישט יעדן געקענט האָבן אויפן אויג.

די פרויען ביי דער פיקרין־אַרבעט האָבן זיך געהאַלטן עטוואָס בע־סער. צוליב זייער פאַרגעלקייט זענען זיי אָבער געווען די זעלבע ווי די מענער, הגם טייל פון זיי האָבן זיך טראָץ אַלעמען באַוויזן צו דערהאַלטן זויבער. אַזוי ווי זיי האָבן געהאַט מער צייט, האָבן זיי זיך געעפנט די ערשטע „קרעמלעך״ אין לאַגער. די סחורה איז באַשטאַנען אין אַ לאַבן ברויט, עטלעכע קילאָ קאַרטאָפל, עטלעכע טעפּעלעך קאַשע און אַ פּאָר ציבעלעס. געווען אַ סך פון זיי, וואָס האָבן זיך מיטגעברענגט בעטגעוואַנט פון דער היים — האָבן זיי, ביים גיין צו דער אַרבעט פאַרשטעקט די פּראָ־דוקטן אין אַ לאָך אונטערן בעט און ווען זיי זענען געווען אין באַראַק, האָבן זיי אַלץ געהאַלטן אונטערן קישן. זיי זענען בייטאָג געלעגן אין

בעט און ווען אַ קונה איז אַריינגעקומען, האָבן זיי אויפגעדעקט דאָס איבערבעטל, אַפּערגענומען פון אונטער זיך דאָס געפּאַדערטע און עס פאַרהאַנדלט. דאָס האָבן זיי געטאָן, בכדי צו זיין זיכערער, אַז עמעץ וועט זיי דאָס נישט אויסכאַפּן אָדער רעקווירירן. נישט יעדער פּאָליציאַנט האָט געוואַגט אַ מיידל אַרויסצושלעפּן נאַקעט און רעווידירן דאָס בעטל... אַלנפאַלס נישט אין די ערשטע צייטן...

געווען אַפילו אַזעלכע מיידלעך וואָס האָבן דערביי פאַרדינט אַביסל געלט, אויסגעזוכט זיך בחורים, וועלכע זיי האָבן אונטערשטיצט... אויך דאָס האָט געצווונגען די פּיקרין־מיידלעך מער צו האַנדלען און זוכן קוואַלן פון הכנסה... ווייל אין דער צייט ווען אַנדערע האָבן געהאַט גיכער דער־פאָלג, האָט זייער געלקייט אַלעמען אָפּגעשראָקן און דאָס ביטערקייט אַרום זיי האָט געטריבן... ווען איינע האָט אָבער געהאַט אַביסל געלט — האָט זי געקענט אויסזוכן אַ בחור, וואָס ער זאָל מיט איר פאַרברענגען אין זיין ביסל פרייער צייט און זי האָט אים דערפאַר אונטערגעשטיצט, ער זאָל נישט פאַלן פון די כוחות. די צאָל אַרבעטער ביי דער פּיקרין פון אַלע אָפּטיילונגען (צוערשט 2 און שפּעטער 3 שיכטן) האָט אַרומגע־נומער בערך 12 ביז 15 הונדערט מענער און פרויען. זיי האָבן געלעבט זייער באַזונדער לעבן, ווי די „פּאַריער" פון לאַגער; אַפילו די אָפּגעריסענע און באָרוויסע פון אַנדערע אָפּטיילונגען האָבן זיי אויסגעמיטן. גע־ווען באַראַקן, וווּ עס האָבן געוווינט די בעסער־סיטואירטע פון לאַגער; דאָרט האָט מען נישט אַריבערגעלאָזט קיין פּיקרינער אויף דער שוועל. קיינער האָט נישט געוווּסט, אַז יענעם טוט עס ווייט און אויך די פּיקרי־נער האָבן עס שוין אויפגענומען ווי אַ נאַטירלעכקייט. דעם ערשטן טאָג פון דער אַרבעט ביים געלן גיפט האָט אַזעלכער געוווּסט ביי זיך, אַז ער איז אַן אַנדערער, אַ פאַרשטויסענער פון אַלעמען. אַלע האָבן זיך געהיטן נישט אָנצורירן זיך אין אַ געלן, ער זאָל אים נישט באַפלעקן דערמיט. מען האָט זיך אויך נישט געוואָלט וואַשן נעבן זיי, ווייל אַמאָל האָט דאָס וואַסער געגומען שפּריצן מיט אַזעלכע ברודיקע פלעקן, וואָס האָבן זיך איינגעגעסן אין קערפּער און שפּעטער איז נישט מעגלעך געווען זיך צו דערוואַשן...

אין די אָרימערע באַראַקן, ווו אַ פּיקרינער איז יאָ אַמאָל אַריינגעלאָזט געוואָרן, האָט ער געמוזט שטיין אין ווינקל; ווינטער האָט ער געמוזט שטיין ווייט פון אייוועלע, ווייל פון דער היץ האָבן די קליידער זיך צעפּרייעט און אָנגעמאַכט אין באַראַקל אַ לופט וואָס האָט ביטער געשטיקט אין האַלדז...

האָבן דערפאַר די פּאַר פּיקרין-באַראַקן, אין סאַמע עק פון לאַגער, אַרומגענומען אַ באַזונדערס־אומגליקלעכע און עלנטע וועלט.

III

אויסער דעם ערשטן דייטשן מייסטער איבער דער פּיקרין־אָפּטיילונג, וו א ל ט ע ר , איז נאָך געווען אַ צווייטער מייסטער, וועלכער איז געקומען עטוואָס שפּעטער. דאָס איז געווען דער 81-יעריקער פּ אַ ן ה ע כ ט פון לייפּציק. טראָץ זיין טיפן עלטער איז ער נאָך געווען ריי־רעווודיק און אומעטום אויסגעוואַקסן פון אונטער דער ערד. ער איז געווען דאָס געשפּענסט פון אַלע פּיקרינער. זיין הויכע, דיקע פיגור איז שוין געווען אַביסל איינגעהאָרבעט און זיין ריזיק פּנים איז שטענדיק געווען שכור און אָנגעגאָסן מיט שנאה צו אַלעמען. עס איז גענוג געווען, ער זאָל אויף עמעצן אַ בליק טאָן פון אונטער זיינע בלעכענע ברילן אָפּער מיט זיינע שטעכיק-גרויע אויגן, אַז דאָס בלוט זאָל פאַרגליווערט ווערן אין די אָדערן. איבערהויפּט האָבן פאַר אים געציטערט די יונגע מיידלעך, וואָס זענען אַריינגעפאַלן צו דער פּיקרין. ער האָט ליב געהאַט יעדעס מאָל אויסצושטעלן די פרויען אין דער ריי, לאַנג-לאַנג זוכן צווישן זיי און אויסקלויבן די שענסטע, בלאָנדע פרויען און זיי צושטעלן צו דער ערגסטער און שטויביקסטער אַרבעט: ביי דער פּרעס...

ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין קאַלטער גרויזאַמקייט און פאַנאַטישער איבערגעגעבנקייט פאַר דער קריגס-פּראָדוקציע. ער איז גרייט געווען אומצוברענגען צען מענטשן צוליב איין קאַסטקע מער פון אַ שיכט. ער האָט אייפעריק נאָכגעזוכט נאָך סאַבאָטאַזש־אַקטן און שטענדיק אַרומגעגאַנגען און געברומט אומצופרידן, צוליב דעם וואָס די פּראָ-

דוקציע איז נאָך אַלץ נישט אַזוי ווי עס דאַרף צו זיין. צו יעדן האָט ער זיך באַצויגן מיט שטעכיקן חשד; אַפילו די דייטשע אַביסל־צוריקגעהאַל־טענערע מייסטערס האָבן פאַר אים געציטערט, ווייל קיינער פון זיי האָט נישט געקענט זיכער זיין, אַז העכט וועט נישט ווען־ס'איז, ערגעצוואו, אַ ברום טאָן וועגן אים עפּעס אַ קלאַג־וואָרט...

די ערשטע צייטן האָט די נאָרמע פון דער פּיקרין אויסגעטראָגן דריי קעסטלעך טעגלעך, וואָס האָט אויסגעמאַכט 270 קאָסטקעס. ביסלעכווייז האָט אָבער העכט, ביי די זעלבע כוחות־פאַרהעלטעניש, אַרויפגעצויגן די טעגלעכע פּראָדוקציע אויף צ ו ע ל ף קעסטלעך. די פּוילישע מייסטערס און פאָראַרבעטער האָבן שוין געזאָרגט דערפאַר, אַז די צאָל זאָל ווי געהעריק ווערן אויסגעפּאַרטיקט.

העכט מיט וואַלטערן זענען זעלטן אַריינגעקומען אינעווייניק. זייערע באַפעלן האָבן זיי אַרויסגעגעבן אויף דער שוועל, האַלטנדיק אַ טיכל איבערן מויל און נאָז. געשלאָגן האָבן זיי אין דרויסן. נישט זעלטן אָבער האָבן זיי אַריינגעשליידערט די אַרבעטער אַ קליין, מעשן העמערל — וואָס האָט געדינט צום צעשטויסן די פאַרהאַרטעוועטע שטיקער סאַלעטראַ און טראָטיל — גלייך אין קאָפּ אַריין... איינמאָל, ווען העכט איז פאַר־ביינגעגאַנגען דורכן פענצטער און געזען ווי אַ מיידל שטייט אין דער האַ־לע אַריבערגעבויגן איבער עפּעס — האָט ער אַריינגעוואָרפן אַ האַמער דורך דער גרויסער, קאַסטבאַרער שויב... די שויב איז טאַקע צעשפּרונגען אויף שטיקלעך; ער איז אָבער דערביי געשטאַנען אַ צופרידענער, דערפון וואָס דעם מיידלס קאָפּ איז דערביי אויפגעשפּאַלטן געוואָרן...

ביי העכטן איז געווען קלאָר, אַז די יידן סאַבאָטירן די אַרבעט און ער האָט צוגעטראַכט אַלערליי טאָרטורן פאַר זייערטוועגן. נאָכן אַרויפ־ציען די נאָרמע ביז צו איבער־מאַקסימום האָט די אַרבעט געמוזט גע־מאַכט ווערן אין טייוולאָנישער שנעלקייט. די פּאָדלאָגעס פון די האַלעס זענען פול געווען מיט בלוט־פלעקן, וואָס האָבן מיט דער צייט אָנגענו־מען זייער אייגנאַרטיק־געלן קאָליר און דאָס האָט געשראָקן און געטריבן... אין גענאַיל האָט מען אָפּט נישט באַוויזן צוצוהיטן די פּרעס ווי געהע־ריק און עס זענען פאָרגעקומען ייקספּלאָזיעס, ביי וועלכע די מענטשן זע־

נען צעריסן און באַשעדיקט געוואָרן. העכט מיט וואַלטערן האָבן נאָך
אַזעלכע פאַלן שוין אויסגעזוכט עטלעכע שולדיקע צום דערשיסן. די מאַ-
שין איז דערביי אָפּגעשטעלט געוואָרן אויף אַ שעה־צוויי, ביז מען האָט
זי געמאַכט אין אָרדענונג און שפּעטער איז צוגעגאַנגען אַ שוידערלעכער
געיעג אָנצויאָגן די נאָרמע...

און דאָך זענען געווען אַ צוויי צענדליק מענטשן, וואָס האָבן באַ-
וויזן אַדורכצוהאַלטן די שווערסטע וואָכן ביי דער פּיקרין און בלייבן
לעבן. אין זייער אָרגאַניזם האָט געשטעקט עפּעס אַ פאַרבאָרגענער כוח,
וואָס איז געווען ווידערשטאַנדס־פעאיק קעגן דער גאַנצער פאַרצערנדיקער
געלעניש און ביטערקייט. זיי האָבן זיך געפונען ביי דער אַרבעט פון דער
ערשטער מינוט אָן. ווען ס'זענען געקומען פרישע טראַנספּאָרטן, האָבן זיי
באַקומען לייכטערע אַרבעט און אַזוי אַרום געבליבן די סטאַבילע מאַהי-
קאַנער פון די ערשטע פּיקרינער. זיי האָבן זיך אין די פרייע שעהן אַרומ-
געדרייט איבערן הויף, געהאָלפן אַרויסטראָגן די טויטע פון די באַראַקן
און געהאָלפן ביי די פאַרשידענע האַנדלס־מעקלערייען. אין זייערע באַ-
ראַקן זענען אַלעמאָל געקומען מענטשן און געגאַנגען; טראַנספּאָרטן גאַנ-
צע האָבן אָפּגעהאָרעוועט זייער ביסל טעג אָדער וואָכן, און עלנטערהייט
שטיל רעזיגנירט און אויסגעגאַנגען. דערפאַר אָבער האָבן זיי, די גע-
ציילטע, זיך צוגעוווינט צו זייער אַרבעט; ווי אַלט־איינגעזעסענע געבאַ-
לעבאַטעוועט איבער די באַראַקן און אָנגעוויזן די פריש־אַריינגעפאַ-
לענע ביי דער אַרבעט. זיי האָבן אַזוי געצויגן דאָס לעבן זייערם אָן אויפ-
הער דורך דער געל־פאַרשמירטער וועלט, אַזוי ווי אַ געהיימער כוח וואָלט
זיי געשיצט... זיי זענען אַזוי אַרומגעגאַנגען איבערן לאַגער, רירעוודיק־
פלינק און מיט זייער אומפאַרשטענדלעך לעבן געוועקט צו זיך מורא-
דיקן דרך־ארץ... אפילו די קאָמענדאַנטן האָבן זיך צו די סטאַבילע פּיקרי-
נער באַצויגן מיט באַהאַלטענעם יראת־הכבוד און פון צייט צו צייט זיי
צוגעוואָרפן אָן איבעריק שטיקל ברויט... מיט זייערע געלע, פולע פּנימער
זענען זיי אויך געווען דער לעצטער פונק פון האָפענונג ביי די פרישע
פּיקרינער. יעדער פון זיי האָט יענע ליב געהאַט פאַרן נישט לאָזן זיך נע־

מען פון טויט און נישט ביי איינעם האָט אַ געפיל שטיל געפלאַטערט, קוקנדיק אויף זיי:

— אפשר איז נאָך נישט אַלץ פאַרפאַלן? אפשר וועלן אויך ביי מיר די לונגען נישט פאַרברענט ווערן? וועט דאָס האַרץ נישט פּלאַצן?

זיי זענען אַזוי אַרום געוואָרן דער נס פון יעדן פּיקרינערס האַרץ.

קאַפּיטל צוועלף

I

די קיך פון לאַגער איז געווען אויפן שטח פון דער פאַבריק. די פאַבריק האָט אויך געהאַט איר אייגענע בעקעריי.

אָפיציעל האָט מען באַקומען 23 דעקאַ ברויט טעגלעך און צוויי מאָל אין טאָג צו דריי־פערטל ליטער זופּ.

אַלע פּוילישע אַרבעטער האָבן פון דער פאַבריק באַקומען 4 קילאָ ברויט וועכנטלעך, אויסער זייער נאָרמאַלן געהאַלט. יעדער לאַבן פון דער בעקעריי איז געווען געשטעמפּלט מיט דעם פאַבריקס־צייכן איבער דער גאַנצער לענג פון ברויט. דער דאָזיקער פאַבריקס־עמבלעם האָט באַצייכנט, אַז דאָס ברויט איז נישט פון דעם געשמוגלטן מעל, וואָס מען פאַרקויפט אויף דעם שוואַרצן מאַרק, נאָר שטאַמט פון אַ כשרער רעגירונגס־אינסטאַנץ. דער זעלבער צייכן האָט געהאָנגען איבער אַלץ וואָס האָט זיך געפונען אויפן שטח פון דער פאַבריק, ווי אין אַלע הונדערטער „האַסאַג״־אָפּטיילונגען אויפן אָקופּירטן געביט פון אייראָפּע. דאָס האָט דערמעגלעכט די פּוילישע אַרבעטער צו פאַרקויפן זייער ברויט די יידן. זיי האָבן עס געקענט אָפן אַריינטראָגן אין פאַבריק אַריין און דער פּרייז, וואָס זיי האָבן גענומען פאַר זייער ברויט, האָט איבערגעשטיגן דעם געהאַלט פון זייער אַרבעט. פאַר אַ פערטל פון דעם גענומענעם פּרייז האָט אַזאַ איינער זיך געקענט קויפן אין שטאָט אויפן שוואַרצן מאַרק דאָס בעסטע ברויט.

אָפיציעל האָט דאָס פאַבריקס־ברויט געדאַרפט זיין פון שוואַרצן קאָרן־מעל; פאַקטיש איז אָבער קיין מעל אין דערין כמעט ווי נישט גע־ווען, נאָר אַ געמיש פון פאַרשידענע אַנדערע זאַכן. הויפּטזעכלעך פון קאַרטאָפל־מעל און קאַרטאָפל־שאָלעכץ.

עטלעכע קילאָמעטער פונעם ווערק צע האָט זיך געפונען דער ווערק בע. דאָרט האָט מען אויסגעקוועטשט דעם זאַפט פון קאַרטאָפל און דאָס פאַרנוצט אויף פאַרשידענע כעמישע צוועקן. די דייטשן האָבן אָבער נישט געוואָלט אַוועקוואַרפן דאָס איבערגעבליבענע פון די טויזנטער טאָנען קאַרטאָפל און זיי האָבן באַשלאָסן דערפון צו מאַכן שפּייז, די הויפּט־שפּייז פאַר די געפאַנגענע יידן. די אויסגעקוועטשטע קאַרטאָפל האָט מען געלאָזט טריקענען און זיי שפּעטער צעמאָלן אין אַ ספּעציעל־אויפגע־שטעלטער מיל. די געטריקנטע קאַרטאָפל אין די שאָלן האָט מען נישט געמאָלן אויף קיין מעל, נאָר ס'איז פון דעם אַרויסגעקומען אַזעלכע דינ־נע, ווייסע פלעצלעך, וואָס זענען זיך שנעל צעפאַלן אין אַ שמוציקן, גרויעם שטויב...

דאָס דאָזיקע פלעצלעך־מעל האָט מען אַריינגעשיט טאָנענווייז אין מעכטיק־גרויסע קעסלען מיט הייס וואַסער, וווּ זיי זענען פאַרוואַנדלט גע־וואָרן אין גרויסע זויערע קליסקעס. קיין נאַטירלעכע קאַרטאָפל האָט מען קיינמאָל נישט אַריינגעטאָן אין „עסן" אַריין. עס איז אַזוי אויסגערעכנט געוואָרן, אַז די זופּ זאָל דער פאַבריק כמעט גאָרנישט קאָסטן. צוויי מאָל אין דער וואָך האָט מען צוגעמישט אַ קליין ביסל גרויפּן אָדער געזייערט שאָלעכץ פון מייערן. מיטוואָך און שבת האָט מען דאָס קאַרטאָפל־מעל־וואַסער אָפּגעזיסט מיט צוקער. דאָס האָט זיך אין לאַגער גערופן: דאָס זיסע עסן.

פאַר די פּאָליאַקן איז אין דער זעלבער קיך געווען באַזונדערע קעס־לען. זייער עסן איז געווען געקאָכט פון זעלבן מעל נאָר מיט מער פעטס און זיסקייט. די צוויי מאָל אין וואָך, ווען מען האָט געקאָכט גרויפּן, האָט מען אויך אַריינגעטאָן קליינע שטיקעלעך פערדס־פלייש. צוליב דער שיטערקייט פון דער זופּ פלעגן זיי אָבער אַראָפּפאַלן אויף דער דנאָ פון פעסל; די פּאָליציי און פאָראַרבעטער האָבן דערפאַר פריער אויסגע־

טײלט דאָס עסן פאַר זײערע מענטשן און דאָס לעצטע איבערגעלאָזט פאַר זיך און צום פאַרקױפן פאַר גוטע פּרײזן.

געהײסן האָט עס, אַז פאַר די יידישע און פּױלישע אַרבעטער װערן צוגעטײלט גלײכע קװאַנטומס פלײש, צוקער און פעטס. אַ גרױסע טײל אָבער פונעם אײנגעליפערטן אין דער קיך אַרײן איז פאַרנוצט אָדער פאַרקױפט געװאָרן פון די דײטשע און פּױלישע מײסטערס. דאָס איבע־ריקע האָבן די קיכער, װאָס זײנען געװען בלױז פּאָליאַקן, אַרײנגעטאָן אין די „פּױלישע" קעסלען. פאַר די יידן איז מערסטנטײלס געבליבן די הױלע, קראָכמאַליקע פּאַפּקע...

אױך די בעקערײ איז געפירט געװאָרן פון פּאָליאַקן. זײ האָבן גע־האַט אױסצובאַקן אין די הונדערטער־טױזנטער קילאָס ברױט אַ װאָך און צו דעם צװעק באַקומען דעם געהעריקן קװאַנטום מעל פון די לאָקאַלע מאַכט־אָרגאַנען. די לײטונג פון דער בעקערײ האָט אָבער, בשותּפות מיט די דײטשע פאַבריקס־דירעקטאָרן, געבערענגט פון װערק בע טױזנטער זעק מיט די קאַרטאָפלענע פלעצלעך (אין פּױליש: אַ פּ ל אַ ט ק י) און זײ אַרײנגעקנעטן אין טײג אַרײן. פון דעם געבליבענעם מעל האָבן זײ אױסגעבאַקן רײנע לאַבנס ברױט, זײ געבשרט מיטן פאַבריקס־עמבלעם און פאַרקױפט צו שװאַרצע פּרײזן...

די ברױט־פּאָרציעס, װאָס מ'האָט באַקומען, זײנען דערפאַר געװען אײן שטיק רױע און זױער־װאַסערדיקע קליסקע.

נישט געװען, װער עס זאָל זיך קענען קלאָגן אױף די מיסברױכן אין דער קיך און אין דער בעקערײ און ס'איז אױך נישט געװען פאַר װעמען. די זופּן זײנען געװען נישט צום עסן נאָר צום אױסטרינקען און דאָס שטיקל ברױט איז געװען פון לױז־צוזאַמענגעקלעפּטע קאַרטאָפל־שאָלעכץ. נאָכן אָפּעסן אַזאַ שטיקל ברױט און נאָכמער נאָכן אױסטרינקען אַזאַ אױפ־געזאָטן און נישט־דערקאָכט ביסל װאַסער פלעגט שרעקלעך ברענען אױפן האַרץ און עס איז נישט געװען קײן אַנדער עצה װי צו טרינקען ימים װאַסער פון די שמוציקע האַלע־קראַנען. דאָס האָט מיטגעװירקט דערצו, אַז אַ סך זײנען, אַנשטאָט צו װערן אױסגעדאַרט פון הונגער, געװאַלדיק אָנגעבלאָזן געװאָרן און געפּלאַצט פון געשװילעכץ...

דאָס עסן איז אויסגעטיילט געוואָרן אויף פאָלגנדיקן אופן:

די נאכט־שיכט, וועלכע האָט זיך ביי־טאָג געפונען אין לאגער, האָט 12 אזייגער ביי־טאָג געקריגן זייער זופּ אין לאגער. 4 פארנאכט האָט מען באקומען די פּאָרציע ברויט. (איין מאָל אין דער וואָך האָט מען באקו־מען אַלס צולאָג אַ לעפל שיטערע בוראקעס־מארמעלאד). האלב ניין ביי־נאכט האָט מען אין דער פאבריק באקומען די נאכטיקע זופּ און דערמיט אָפּגעארבעט ביז אינדערפרי. שלאָפן האָט מען זיך געלייגט דערשעפּט און הונגעריק ביז צום ביסל מיטאָג.

די טאָג־שיכט האָט 12 ביי־טאָג געקריגן זייער מיטאָג אין פאבריק און די זופּ פון פארנאכט האָבן זיי באקומען אין לאגער צוזאמען מיטן ברויט. זיי זענען שוין געשלאָפן אביסל זאטער; דערפאר אָבער האָבן זיי געמוזט ארבעטן אַ גאנצן טאָג מיט אַ ליידיקן מאָגן...

יעדן טאָג איז דערפאר אויסגעקומען צו ברענגען פון דער קיך אין לאגער אריין דאָס עסן פאר דעם גרעסטן טייל פון לאגער, ווייל אויך אַלע פונקציאָנערן, קראנקע און ארבעטס־גרופּן נעבן לאגער זענען געקומען נע־מען זייער זופּ אויפן פּלאץ.

II

דער „קעניג" פון די מיטאָגן איז געווען דער הויכער קויפמאן, אַ גע־וועזענער שוסטער־יונג פון קיעלץ. ער איז געווען דער פארבינדונגס־מאן צווישן דער קיך און דעם לאגער. ער האָט עס אָפּגענומען די צאָל מיטאָגן פון דער קיך און זיי אויסגעטיילט לויט די פארשידענע גרופּן. דאָס איז געווען איינע פון די מעכטיקסטע שטעלונגען אין לאגער.

ער איז געווען אומגעוועגלעך הויך און שטענדיק געטראָגן אַ פּאָר גלאנציקע, הויכע שטיוול. זיין העלע מארינארקע איז געווען באשפּריצט מיט שווארצע קעסטעלעך און זיך אראָפּגעלאָזט כמעט ביז צו די קנעכל פון זיינע שטייפע שטיוול־הויזן. צוליב זיין נישט־נאטירלעכער הייך האָט זיין פּנים אויסגעזען ווי איינגעצויגן. די קינבאקן זענען ביי אים געווען שארף פארשפּיצט און זיין אויסגעצויגענע נאָז האָט אויסגעזען צווישן זיי

ווי איינגעקלאַמערט אין איבערגעקערטע קלאַמערן. דערפאַר אָבער האָט ער געהאַט אַ פּאָר גרויסע, שוואַרץ-לויפנדיקע אויגן, וואָס האָבן געקענט אַדורכנעמען אַ מענטש מיט אַזאַ מין רציחהדיקן בליק, אַז ער זאָל פאַר־שטאַרט ווערן אויפן אָרט.

ער איז געווען אַ שרעקלעכער כעסן. מען האָט דערציילט וועגן צענדליקער יידן, וואָס ער האָט אין די ערשטע צייטן דערהרגעט מיט די אייגענע הענט, ווען ער איז אויפגערייצט געוואָרן...

אַ מאָדנע מענטש געווען, אָט דער קויפמאַן:

ס'זענען געווען מינוטן, ווען ער איז געוואָרן מיטליידיק, גרייט צו העלפן, ווען ער האָט נאָר געקענט און זיך איבערצונעמען מיט אַלעמענס קרעכץ און קרומער גרימאַסע; סיי אָבער אין זיין רציחה און סיי אין זיינע גוטע מינוטן, איז זיין פּנים געווען אויסגעקרומט אין דער זעלבער ציין-קריצערישער מינע און די ליפּן האָבן זיך שטענדיק אין אַזעלכע מאָמענטן אויסגעדרייט אין אַ זייט...

אין אַזעלכע מאָמענטן האָט קויפמאַן גערעדט רואיק און יעדעס וואָרט זיינס געציילט, ווי מ'ציילט פּערל. ער האָט געקענט רעדן צען, צוואַנציק מינוט און מ'זאָל נישט וויסן, צי ער איז איצט רחמנותדיק אָדער ער איז אין ווילדן אויסברוך פון רציחה, וואָס וועט באַלד דאָ דרעשען מענטש־לעכע לייבער... מענלעך, אַז ער אַליין האָט עס נישט געקענט וויסן. ער איז געווען איין שטיק רויקייט און זיין אינסטינקט האָט געקערעוועט מיט יעדער סעקונדע זיינער.

אַמאָל האָט זיך אין אים אויפגעוועקט דאָס געפיל פון מיטלייד, אָבער באַלד האָט אים אָנגעכאַפּט אַן עקל צו דעם נעבעכדיקן אָביעקט, וועלכן ער איז נאָר וואָס גרייט געווען אַלץ פון זיך אָפּצוגעבן און דאָס האָט זיך איבערגעגאָסן אין אַ ספּאַנטאַנעם אויפברויז, וועלכן ער האָט אַפילו נישט געקענט טראַכטן צו צוימען...

אַלע האָבן געציטערט נעבן אים נאָענט פאַרבייציוגיין און דאָך האָבן אַ סך געוווּסט וועגן אים צו זאָגן:

— אַ יונג מיט אַ גאָלדן האַרץ... ער פּרעסט אויף די אייגענע גאַל

דערפאַר, וואָס ער קיילט אזוי... ס'איז אָבער שוין זיין טבע אזא און ער קען זיך דערפון נישט אָפּגעוויינען...

אין א ספּעציעל ווינקל, צווישן איין באראק און צווייטן, איז גע־שטאַנען אַן אָריגינעלער וואָגן, ספּעציעל צו ברענגען אין אים דאָס עסן פון פאַבריק אין לאַגער אריין. דאָס איז געווען א כלי מיט צוויי גרויסע מעכטיקע רעדער פון צוויי מעטער די הויך. אינמיטן, צווישן ביידע רע־דער־פליגל, זענען געווען איינגעשרויפּט צוויי ריזן־גרויסע מעטאַלענע קעסלען און צוויי קליינע.

דעם וואָגן האָט מען געמוזט שלעפּן מיט די הענט ביז דער קיך, אָנ־גיסן די קעסלען און שפּעטער זיי שלעפּן צוריק אין לאַגער אריין. דער וועג פון דער קיך ביזן לאַגער האָט געפירט דורך זומפּיקע וועגן און מ'האָט געמוזט זיין שטאַרק פּאָרזיכטיק ביים שלעפּן דעם וואָגן, אז דאָס עסן זאָל זיך נישט אויסגיסן. דאָס שלעפּן איז אויך אָנגעקומען שווער אויף אזעלכע וועגן און מ'האָט געמוזט דערביי ארויסגעבן פון זיך די לעצ־טע כוחות. קויפמאַן האָט דערפאַר באַשטימט א צוגאָב־פּאָרציע עסן פאַר די, וואָס וועלן זיך מעלדן פרייוויליק צום שלעפּן. יעדן טאָג האָבן זיך דערפאַר הונדערטער מענטשן אויפגעהויבן פריער, נישט־דערשלאָפן א פּאָר שעה און אָפּגעוואַרט די מינוט, ווען קויפמאַן וועט זיך שוין באַ־ווייזן אויפן פּלאַץ...

שוין צען אזייגער אינדערפרי האָבן זיך אָנגעהויבן ארויסשטעקן פאַרשלאָפן־צעשויבערטע קעפּ דורך די באראק־פענצטערלעך און פרעגן יעדן פאַרבייגייער:

— קויפמאַן איז שוין אויפן פּלאַץ?

נישט יעדער האָט אָבער געוואָלט אויסזאָגן... בלויז די פּאָר שטאַר־קערע פּיקרינער האָבן געהאַט זייערס איינעם, וואָס האָט באַדינט קויפ־מאַנען און יענער איז אַלעמאָל ארויסגעקומען זיי צוווייסן צו טאָן:

— ער טוט שוין אָן די שטיוול...

— ער האָט געפרעגט ווי שפּעט ס'איז...

— ער האָט געזאָגט: מ'דאַרף זיך שוין לאָזן אין וועג אריין...

און אין אַלע ווינקלען זענען שוין געשטאַנען וואַרטנדיקע, וואָס

האָבן אים אויסגעקוקט פון אַלע זייטן... ענדלעך האָט מען אים געזען אַרויסשפּרייזן פון דעם קאָמענדאַנטן־באַראַקל אַרויס. ער איז זיך געגאַנגען מיט רואיקע, געמאָסטענע טריט. זיין בליק איז געווען פאַרטראַכט ווייט־ווייט, גלייך ווי ער וואָלט דאָ געווען אַ פּירשט, וואָס וויל קיינעם נישט שענקען זיין בליק, ווייל עס איז נישטאָ, ווער עס זאָל אים ווערט זיין... ער האָט זיך אַזוי צוגעשפּרייזט ביז צו זיין באַליבטן וואָגן, אָנגעלענט זיך מיט איין זייט אַקסל אויף איינעם פון די רעדער און אַזוי געבליבן שטיין אין אַן אָפּוואַרטנדיקער פּויזע. פון אַלע זייטן האָט עס אַ פלייץ געטאָן צו אים מיט אָפּגעריסענע, פאַרחושכטע געשטאַלטן... זיין הויכע פיין־אָנגעטוענע פיגור האָט זיך פאַמעלעך אויסגעגלייכט... אינמיטן דער מחנה דאַרע און איינגעקורטשעטע, געלע און שוואַרצע מענטשן מיט שטיקער אָראָפּהענגענדיקע בגדים־צווישן איבערן נאַקעטן, קויטיקן גוף — האָט זיין שטייפע איינגעשוויגענע אויסגעגלייכטקייט אויסגעזען ווי אַ קראַפטרייכע לעגענדע...

די מענטשן האָבן זיך צו אים געשטרעקט אין יאָמערדיקן געבעט:

— פּאַניע קויפמאַן! פּאַניע ק ו י פ פ פ מ אַ ן ! נעמט מיך! מיך...

און קויפמאַן האָט אויף זיי אַראָפּגעקוקט מיט אַ קאַלטער, מאַיעסטעטישער מינע, ווי אַ קייסער (נישט מעגלעך געווען צו פאַרשטיין: פונוואַנעט האָט זיך עס דערנומען אַזאַ חשיבותדיקע האַלטונג ביי אַ שוםטער־בחור פון קיעלץ!? ווו האָט ער עס געלערנט?), פּונקט ווי דאָ וואָלטן צו אים געקומען שקלאַפן פון אַ באַזיגטער מלוכה בעטן רחמים אויף זייער לעבן... די מענטשן האָבן געיאָמערט, געוווּיעט פון הונגער און ער איז בלויז געשטאַנען וואַרטלאָז און יעדן באַזונדער אַדורכגעברענט מיט זיינע גרויסע אויגאַנעס...

...מיט אַ רואיקער האַנט־באַוועגונג האָט ער פּלוצים אַריינגעלאָזט אַ פּראַסק מיט זיין לאַנגער, ביינערדיקער האַנט, דעם ערשטן־בעסטן, וואָס האָט זיך צו אים אַביסל נענטער צוגערוקט. זיין גאַנצער גוף האָט זיך דערביי נישט אַ ריר געטאָן פון אָרט, אַזוי ווי די האַנט פון אַ געגאָסענער סטאַטוע וואָלט דאָ כשופדיק זיך אויסגעשטרעקט, אַ קלאַפּ געטאָן און

צוריקגעפאַלן צו איר אייביקער פאַרגליווערטקייט... בלויז דורך זיינע ציין האָט ער צוזאַמען מיט אַ נערווען פאַרקריץ אַרויסגעציִשעט:

— דע, געמיינער פּיקריניאַזש! וואָס שטופּסטו זיך צו מיר אַזוי נאָנט? איך האָב גענוג, אַז כ'זע דיך פונדערווייטנס...

דער עולם אָבער איז פון זיין שווייגן געוואָרן הכנעהדיק־געריִיצט. מ'האָט זיך גענומען שטופּן נענטער, געכאַפּט אים פאַרן האַנט... אין פאַר־געסן־זיך — אים אָנגעכאַפּט ביים רעקל און אים אַ טרייסל געטאָן, ער זאָל אויפמערקזאַם ווערן... זיך געבעטן:

— פּאַניע קויפמאַן! איר וועט זען, ווי גוט איך וועל שלעפּן... דער וואָגן וועט פליען... פּאַניע קויפמאַן! — — —

ערשט דאָ איז קויפמאַן אויפגעצאָרנט געוואָרן. מיט די לאַנגע פיס זיינע האָט ער זיך אַריינגעלאָזט אין מיטן דער מאַסע און גענומען בריקען אויף רעכטס און אויף לינקס, אין בייכער... אין הינטנס... אין די זייטן... מיט די הענט האָט ער דערווייל, גלייכצייטיק, געפּליאַסקעט אין פּנימער, אַז ס'האָט אַזש אָפּגעקלונגען מיט אַ ווידערקול אין וועלדל...

די מענטשן זענען אין שוואַכקייט געפלויגן ווי באַלעמס; זיך איבער־געקייקלט אין אַלע זייטן, אַריינגעפאַלן אין די זייטיקע בלאָטעס און זיך אויסגעשמירט די פאַרברענטע פּנימער... עס האָט אויסגעזען ווי עפּעס אַ ריז וואָלט אַריינגעפאַלן אויף אַ שלאַכט־פעלד און דאָ געפירט אַ קאַמף מיט אַ מחנה קאַרליקעס...

אַ טייל זענען אַנטלאָפן אַביסל ווייטער, ווו דער צעיושעטער קויפ־מאַן זאָל זיי נישט אָנטרעפן און די אַנדערע זענען געלעגן און שטיל גע־יאָמערט אין דער צעקראַכענער ערד אַריין...

ערשט דאַן האָט קויפמאַן זיך צוריק אַוועקגעשטעלט, פאַרלייגט רו־איק איין האַנט אויף דער צווייטער און אַרויסגעזאָגט אַזוי געלאַסן, מיט אַזאַ רואיקייט, אַזוי ווי ער וואָלט איצט געקומען פון אַ קורצן שפּאַציר:

— און איצט, הירנזין, שטעלט אייך אויס! אָבער קיין פּיפּס זאָל איך פון אייך נישט הערן! כ'וועל אַליין קלויבן...

ס'האָט זיך אויסגעשטעלט אַ ריי און קויפמאַן האָט זיך אויסגעקליבן אַ 20 חברה־לייט צו דער אַרבעט. ער האָט שטענדיק זיך אויסגעזוכט עט־

לעבע פּיקרינער צו שטופּן דעם וואָגן. די אַנדערע האָבן געמוזט זיין נער־זונטע יונגען, אויף וועלכע מען קען זיך פאַרלאָזן... שטענדיק אָבער זענען נאָכגעלאָפן עטלעכע מער, וויפל ער האָט אויסגעקליבן... ער האָט מיט זיינע שאַרפע אויגן באַלד דערקענט די מיטגעשמוגלטע... ער האָט אָנגענומען דעם ערשטן, וואָס ער האָט דערקענט און מיט געצוימטקייט אים אַוועק־געשליידערט אין אַ זייט. בלויז די ציין האָבן ביי אים געקריצט:

— פאַרוואָס ביסטו מיטגעלאָפן, האַ? ס'האָט דיך ווער אויסגעקליבן? זאָג!...

ביי יענעם האָט זיך פאַרפּלאָנטערט די צונג... בלויז די אויגן זיינע האָבן געקוקט מיט פאַרצווייפלונג אין קויפמאַנס גזלן-צעצונדענע פייער־לעך אַריין און געזוכט מיט וועלכע ווערטער אים דאָ אָפּצוקילן:

— פאַניע קויפמאַן! איך... איך האָב...

אָבער קויפמאַן איז פּלוצים ווייכער געוואָרן און אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט:

— ווייסט איר גאָר וואָס? ווערט'ס אַלע פאַרברענט! אַ רוח אין אייער אַלעמענס מאַמען אַריין. פאָרט, לויפט אַלע מיט און ווערט'ס מיר אַלע ראָד־געבראָכן מיט דעם וואָגן צוזאַמען... מיין עסק, זעסטו!...

און צום גאַנצן עולם אַ בריל געטאָן:

— יאַזדאַ!

און די גופים האָבן צוגעקלעפּט זייערע הענט צום וואָגן, וועלכער האָט אויסגעזעען ווי אַ גרויסער קרעבס מיט אַזוי פיל באַוועגלעכע אברים, וואָס שאַרן זיך אויף דער ערד...

בלויז ווען דער וואָגן האָט זיך אַמאָל פאַרהאַלטן ביים געבערגלטן בריקל און נישט געקענט זיך אַרויפבאַקומען אויף די צעמישט-געלייגטע ברעטער, האָט קויפמאַן ווידער זיך אָפּגעשטעלט, צוגעגאַנגען צו אַ צווייטן פון די נישט-אויסגעקליבענע און ווידער אַ פרעג געטאָן מיט קאַלטער רציחה:

— דע, אַ שריפה דיר אין די געדערעם! קענסט מיר אפשר זאָגן: צו־ליב וואָס ביסטו עס מיטגעלאָפן, האַ? קענסט מיר עס אפשר דערקלערן, וואָס?

מיט די ערשטע צווי קלעפּ האָט ער יענעם באַטויבט און געלאָזט אַזוי ליגן אויפן וועג און ערשט ביים צוריקוועגס אים געהייסן מיטנעמען צוריק אין לאַגער אַריין...

פון דעם פריערדיקן געשלעג זענען נאָך אויך געבליבן ליגן מענטשן אין יעדן ווינקל און געקרעכצט:

— אוי, ער האָט מיך דערהרגעט!... אוי, איך קען מער נישט אויפשטיין — — —

קיינער האָט זיך אָבער אויף זיי נישט אומגעקוקט.

III

דאָס גליק פון מיטלויפן מיט קויפמאַנען איז נישט באַשטאַנען בלויז אין דעם ביסל עסן, וואָס ער האָט שפּעטער אַריינגעגאָסן יעדן איינעם אין זיין בלעכענעם פּושקעלע אַריין. דאָס אויך. דער עיקר אָבער איז עס געגאַנגען אין דעם, וואָס דערמיט איז מען צוגעקומען נאָנט פון דער קיך, אַרויסטראָגן פון דאָרט פולע עמערס זופּ ביז צום וואָגן און דערביי קענען אָפּקוקן אַ געלעגנהייט ווי עפּעס אַ כאַפּ צו טאָן: אַ ביין, אַ ביסל זופּ, אַ הויפן קאַרטאָפלענע פּלעצעלעך... אַמאָל האָט זיך עפּעס פאַרגאָסן אויפן וועג און אַמאָל האָט מען פלינק געקענט אַ שעפּ טאָן מיט אַ לעפל און שנעל אַראָפּשלינגען... הײַנט איז גלאַט גוט געווען צו זיין אין קיך, ווו עס האָט געשלאָגן אַ מחיהדיק־געדיכטע פּאַרע, וואָס האָט זיך אַזוי באַטעמט אַראָפּגעזעצט אויפן האַרץ... בלויז די צעדאַמפּטע לופט פון דער קיך אַריינצושלינגען אין זיך — איז אויך עפּעס ווערט...

בפרט אַז עפּעס וואָס ס'איז האָט מען ביי יעדעס מאָל געקענט אַריינכאַפּן אין מויל. סיידן מען איז שוין געווען אַ גאָר היפּשער שלימזל...

אַז דער גאַנצער וועג צוריק איז אַדורך בשלום; קיין קעסל האָט זיך נישט איבערגעקערט און דער וואָגן האָט נישט געמאַכט קיין שבורע קונצן אויפן וועג, איז קויפמאַן שוין האַלב צוועלף געווען ביי די טויערן פון לאַגער. דאָס געריוויש פון דער חברה וואָגן־שלעפּער האָט מען שוין געהערט פון ווי ווייט. דאָס האָט מען זיך געמאַכט קוראַזש אַדורכצופירן אָן

א מכשול דעם וואָגן־אוצר פאַרביי דעם משונהדיק־שטיינערנעם בריקל ביים טויער, ווו נישט איין קעסל זופּ איז שוין אויסגעגאָסן געוואָרן ביים מינדסטן שטרויכל אין די אַרויסגעשפּיצטע שטיינער...

פונעם וועג זענען די קעסלען אויפגעטרייסלט געוואָרן און צעיאַכ־מערט. זיי זענען נאָך אין קיך אָנגעגאָסן געוואָרן ביז פול און די זופּ האָט פון דער שלעפּעניש זיך געכוואַליעט און זיך איבערגעגאָסן. פון די איי־זערנע, צוגעשרויפטע פּיסקעס זייערע האָט געזעצט א זופּיק־טונקעלע שוים, וואָס האָט זיך געבלעזלט און האַרטלעך זיך פאַרגליווערט אַקעגן דער זון. איבער די רעדער זענען געווען אויסגעגאָסן דינע שנירעלעך פון גרויע, גע־דיכטע עסן־פּערל, וואָס האָבן זיך איבערגעגאָסן פון די קעסלען און אַראָפּ־געטריפט, וויינענדיק, אין דער בלאָטיקער ערד אַריין, ביי יעדן טריט...

שוין ביים טויער האָבן הונדערטער מענטשן אָפּגעוואַרט דעם וואָגן. ביים דערזען דעם וואָגן אַריינפאָרן האָבן זיך טויזנטער אויגן צעפינקלט מיט הונגעריקער האָפענונג.

דער הילצערנער טויער האָט מיט דרך־ארץ אַריינגעלאָזט דעם מידן, פאַרשוויצטן וואָגן און בלויז ביים צעשפּרייטן די פליגל מיטליידיק א קרעכץ געטאָן.

יעדן טאָג, אין דער זעלבער שעה, האָבן אַלע מיילער אויפּאַמאָל אויס־געשאָסן מיטן זעלבן:

— קויפמאַן איז דאָ!

און באַלד האָט זיך אָנגעהויבן דער גרויסער אויפרודער. קראַנקע, גע־שוואָלענע און אויסגעדאַרטע — אַלץ האָט זיך געלאָזט צום פּלאַץ, ווו דער וואָגן איז געשטאַנען. ווער ס'האָט געהאַט עפּעס א באַקאַנטן ביי די אונטערשטופּער, האָט אים אָפּגעשטעקט זיין שוואַרץ קעסעלע און יענער האָט עס אָנגעהאָנגען אויף א דראָט, ביי דער זייט פון די רעדער... קליינע טראָפּנס, וואָס האָבן זיך גליווערדיק נאָכגעהאָנגען אין די אברים פון די רעדער — האָבן זיך דערביי אַראָפּגעלאָזט מיט דער אָנגעקליבענער בלאָטע אינעם נאָענטסטן קעסעלע אַריין...

אַנדערע זענען נאָכגעלאָפן לויט די שפּורן פון וואָגן און מיט לעפל, וואָס זיי האָבן אַרויסגעצויגן פון די פּיקרינירטע טאַשן, האָבן זיי אָפּגע־

קראַצט יעדן שטיק ערד, אויף וועלכן ס'האָט אַראָפּגעטראָפּט אַ קייקעלע זופּ און עס גיריק אַריינגעכאַפּט אין מויל...

קויפמאַן האָט דערווייל אָנגעטאָן זיין לאַנגן, גרויסן פאַרטוך, גענו־מען דעם ריזנגרויסן בלעך־לעפל און אים אַריינגעלאָזט אין די גרויסע קעסלען, אויסמישנדיק די זופּ. ער איז געזעסן אויף אַ זייט פון ראָד און פון דאָרט אַראָפּגעבליקט אויפן ים מיט קעפּ, וואָס האָבן צו אים אַרויפ־געקוקט, ווי אויף אַ כהן־גדול וואָס טוט זיך זיין הייליקע עבודה...

פון יעדער אָפּטיילונג איז צוגעקומען אַ פּאָליציאַנט מיט אַ פּאָר־אַר־בעטער און אים דערלאַנגט דאָס צעטל, וויפל מענטשן זיי האָבן נעכטן גע־האַט ביי דער אַרבעט און קויפמאַן האָט לויט דעם זיי אַריינגעגאָסן די צאָל פּאָרציעס. די מענטשן פון דער זייט האָבן געשלונגען מיט די אויגן יעדן אָנגעגאָסענעם קעסל און שפּעטער אַרומגעקראַצט מיט די לעפל דאָס אָרט, וווּ דער קעסל איז געשטאַנען...

אַלעמאָל, נאָכדעם ווי קויפמאַן האָט אויסגעטיילט דאָס עסן פאַר אַלע האַלעס, פלעגט אים נאָך בלייבן אַביסל אין די קעסלען, סיידן אַז עס פלעגט זיך טרעפן עפּעס אַ מכשול אויפן וועג. ער האָט דערפאַר געוואַרט ביז מען וועט קומען רעקלאַמירן. אַמאָל האָט אַ פּאָליציאַנט אויסגעפעלט עט־לעכע פּאָרציעס פאַר די לעצטע אין דער ריי; האָט ער געוואַרט, ביז עמעץ וועט זיך קומען קלאָגן. עס זענען שוין געווען אַזעלכע וואָס האָבן שנעל געגומען זייער עסן אין דער ריי און געקומען צו קויפמאַנס וואָגן וואַרטן אויף אַ נס: אפשר וועט קיינער נישט קומען... טאָמער וועט קויפמאַן אים באַמערקן און אים צורופן...

אָבער קויפמאַן זיצט זיך בנעימותדיק אויף זיין רעדערדיק געזעס און קוקט אַראָפּ אויף די מענטשן, וואָס ראַיען דאָ ווי די פליגן... דאָס זוכט ער זיך אויס פנימער פון דער ריי, וואָס געפעלן אים... אַזעלכן גיט ער אַ רוף פון ווי ווייט:

— דע, הויכער ממזר מיט דער שפּיציקער נאָז — קום אַהער געגטער!

נאָך אַזאַ רוף האָבן זיך געוועגטלעך צוגעשלאָגן אַ צענדליק; הויכע און נידעריקע, מיט לאַנגע און מיט פּלאַטשיקע נעזז... יעדער האָט גע־פרוווט זיין מזל... אָבער קויפמאַן האָט יעדן איינעם פון זיי אָפּגעפּאַר־

טיקט באַזונדער מיט דער מעכטיקער שטיל פון זיין „באַכלע“ (טייל־לעפל), אַזוי אַז ער האָט שוין פאַרזאָגט אַ צענטן צו שטופּן זיך, דאָרט ווו מ׳האָט אים נישט גערופן... דער, וועמען ער האָט געמיינט, איז גע־בליבן שטיין אַ ציטערדיקער, אין הכנעה — פונעם באַלדיקן גליק וואָס אים קען דאָ טרעפן... אָבער קויפמאַן האָט אים שנעל אויפגעוועקט פון זיינע חלומות:

— דע, לאַכודרע איינע! שטעל אונטער די כלי! נישטאָ קיין איבע־ריקע צייט פאַר דיינעטוועגן!

האָט יענער פאַרזיכטיק אונטערגעשטעלט זיין בלעכל און קויפמאַן האָט שנעל אַ ליאַפּ געטאָן אין בלעכל אריין. געגאָסן האָט ער, מיט די בליקן געווענדט צום עולם, אין געאייל — האַלטנדיק זיין אַכט־ליטער־דיקן „לעפל“ אין דער הויך... אַמאָל האָט ער געגאָסן אַ האַלבן ליטער און אַמאָל האָט ער געגאָסן און געגאָסן, נישט שפּירנדיק דערביי וואָס ער טוט...

די בלעך־פּושקע האָט אויסגעזעצן ווי אַ פליג, אַקעגן דער העלפאַנט־דיקער כאַבלע און נישט געקענט אויפנעמען מיטן ליליפּוטן־מיילעכל אַזאַ ריזיקן, גרויסן גאָס... האָט זיך די זופּ שנעל איבערגעגאָסן, אַפּגעבריט יע־נעם די הענט און באַגאָסן אים דאָס ביסל שמאַטעס, וואָס האָבן פון אים נאָכגעהאָנגען...

אַזאַ האָט אינסטינקטיוו אויפגעשריגן פון בריענדיקן ווייטיק און אוועקגעכאַפּט דאָס בלעכל; די רעשט זופּ האָט זיך שוין געגאָסן אויף דער ערד... אַמאָל האָט נאָך וואָר באַוויזן אונטערצושפּרינגען און אונטערשטעלן זיין בלעכל... ווען נישט, האָבן זיך באַלד אַ וואָרף געטאָן אַ צענדליק מענטשן צו דער ערד און מיט רעש גענומען אָפּלעקן די ווונדן פון דער אָפּגעבריטער בלאָטע — — —

IV

קויפמאַן האָט נישט געמיינט בכיוון יענעם אָפּצובריען. ער האָט בלויז נישט געקענט פועלן ביי זיך, יענעם אַזוי פיל אויפמערקזאַמקייט צו שענקען. די מענטשן שטייען דאָ אַזוי פיל — האָט איין פּנים אויפגע־

טאנצט פאר אים אויף א רגע, איז עס געגוג... צו זיין פארזיכטיק און גיסן פון גרויסן לעפל טראפנווייז, דאס וואלט שוין געווען צופיל צו פאר־לאנגען פון זיין געדולד. ווען ער האט געגאסן פאר יענעם, האבן זיינע אויגן שוין געזוכט נאך איינעם... ווען ער האט דערפאר זיך איבערגע־וועקט פון רעש, אונטער זיין האנט — האט ער שוין געזען יענעם אוועק־ציען מיט דער פולער כלי, לעקנדיק מיט געוויי די איבערגעגאסענע האנט... אין זיין פלוצים אויפגעוואכטן כעס האט ער שטילערהייט יענעם נאכגע־ווארפן די כאכלע. גלייך אין קאפ אריין. דער נארוואס־גליקלעכער מיט זיין פולער כלי עסן האט זיך פלוצים איבערגעקערט א פארבלוטיקטער. אפענע קנאה־מיילער האבן פארשלונגען זיין איבערגעראשטן, איבער־מענטשלעכן געשריי...

דאס פולע בלעכל האט זיך אויסגעגאסן אויף דער ערד און ווידער האט זיך א מחנה ווי א היישעריק אראפגעלאזט, סיי אויף דער געוואר־פענער כאכלע און סיי אויפן איבערגעקערטן בלעכל — — —

קויפמאן אליין איז דערביי געזעסן אויף זיין הויך און ווילד זיך גע־קאטשעט פון געלעכטער:

— אט אזוי! די נבלה... כ'האב אים געוואלט געבן צו פרעסן, ער זאל מיך נישט אזוי שטעכן מיט די געלע אויגאנעס... צום סוף לאזט ער מיך אויסגיסן דאס עסן אויף דער ערד... אזא פארד!... איצט האט ער שוין צו עסן...

נאכן צוזען א מינוט, צוויי דאס טארען זיך פון די מענטשן איבער די כלים, האט קויפמאן באלד באפעלעריש א בריל געטאן:

— ברענגט מיר צוריק די כאכלע! קורוועס — א רוח אין אייער טאַ־טנס־טאטנס זונס הערצער אריין...

ס'האט זיך באלד שוין געפונען אן אונטערטעניק מענטשל, וואס האט אים מיט יראת־הכבוד זי אונטערגעטראגן. יענעם האט שוין קויפ־מאן אריינגעגאסן בנעימות און זיך ווייטער געזעסן און געווארט...

א ספעציעלע הנאה איז ביי אים געווען צו זיצן און ווארטן איבער די פעסער, ווען אזויפיל הונגעריקע אויגן קוקן צו אים ארויף. מ'האט נישט געקענט וויסן, אויב דארט זענען נאך געבליבן קליינע טראפנס אדער

האַלבע קעסלען... צווישן דער מחנה זענען דערווייל אַרומגעגאַנגען קלאַנ־גען:

— ער האָט היינט באַקומען אַ גרויסן צולאָג אין קיך, קויפמאַן... ס׳איז אים געבליבן האַלבע קעסלען און ער וועט באַלד אויסטיילן פאַר יעדן איינעם, וואָס וועט נאָר בעטן...

מ׳האָט וועגן דעם גענומען שמועסן אַלץ העכער און העכער, ער זאָל עס דערהערן... דאָס האָט מען געוואָלט זען, ווי אַזוי ער וועט דער־רויף רעאַגירן. אפשר וועט ער זיך אָפּרופן מיט אַ וואָרט... אָבער ער האָט דערפאַר מיט הנאה צולהכעיסדיק געשוויגן.

זיין געהילף, דער שטאַמלדיקער דיאַמענט, איז דערווייל אַרומגעלאָפן אַ צעיאַכמערטער איבערן הויף. האָט מען דערווייל געפּרוווט ביי אים זיך עפּעס דערוויסן:

— דיאַמענט, דו ווייסט נישט, וויפל ס׳איז דאָרט ביי אים פאַרבליבן?

אָבער יענער האָט בלויז אָפּגעענטפערט רוי און גערייצט אויף זיין שטאַמל-לשון:

— וו וו וו וו אָ ס פרעגט איר מיך? פּ פּ פּ ר ע ג ט קויפ-מאַנען!

און אַמאָל האָט קויפמאַן זיך שוין נישט געקענט איינהאַלטן און אַרויספּלאַצן:

— וואָרטס־וואָרטס! אויף וואָס וואַרט איר, בהמות! ווען איך וויים אפילו, אַז כ׳וועל דאָס עסן אַרויסוואַרפן — וועל איך אויך קיינעם פון אייך נישט געבן... יעדן טאָג האָבן זיי געמאַכט אַ שטייעניש אויף מיין קאָפּ! ברענען זאָלט איר ווי קין!

אַזאַ פּזמון האָט שוין געהייסן, אַז האָבן — האָט ער נאָך געגנוג... נאָר ער וויל נישט צעטיילן... האָט זיך אָנגעהויבן אַ בעטעריי פון אַלע זייטן:

— פּאַניע קויפמאַן! כ׳בין שוין אויסגעדאַרט ווי אַ שטעקן! פּאַניע קויפמאַן! סיי-ווי וועל איך די טעג אָוועקשטאַרבן... כ׳וועל שוין לאַנג איבער אייך נישט שטיין! גיט מיר נאָך איינמאָל אַן איבעריק ביסל זופּ

— שפעטער וועל איך שוין מיין פארציע אויך נישט נעמען... **פאניע** קויפמאן!!!

פון אלע זייטן האבן זיך די ווערטער גענומען איבערקרייצן:

— קויפמאן! קויפמאן! — — —

דא איז קויפמאן שוין ארויס פון פארגליווערונג. ער האט א רוף געטאן איינעם פון די העכסטע שרייער, גיכער מיטן בליק ווי מיטן ווארט:

— קום נאר אהער!

יענער איז צוגעגאנגען נענטער און זיך איינגאנצן געקורטשעט אונטער קויפמאנס ברענענדיקע אויגן:

— וואס ווילסטו פון מיר אייגנטלעך?!

יענער האט געשטאמלט וויינענדיק:

— כ'בין הונגעריק, קויפמאן... כ'על סיי־ווי לאנג נישט אנציען... קוקט מיך אן... גיט מיר נאך אביסל זופ...

אבער קויפמאן האט יענעם נישט אפגעלאזט:

— און אז כ'וועל דיר שוין איצט געבן, וועסטו שוין זאט ווערן דערמיט? וועסטו פארנאכט אדער מארגן שוין מער נישט צוקומען שרייען? איבערמארגן? און אז איך וועל ד י ר שוין געבן — וועלן די, וואס שטייען אט־א־דא ארום, זיין זאט דערפון? אט די אלע, וואס שטייען דא, ווילן מיר זאגן דאס זעלבע וואס דו, פארלאנגען דאס זעלבע... וועמען כ'זאל נישט געבן — וועט ער עם איינשלינגען און ווידער קומען צוריק... שרייען — — — זאט מאכן קען איך אייך סיי-ווי נישט... מ'גיט מיר נישט אזויפיל...

אמאל איז קויפמאנס שטים געווארן בעטעוודיק, רירנד:

— טרעט אפ, כ'בעט דיך... טרעט אפ פון מיר...

אבער יענער האט דערזען, אז קויפמאן רעדט שוין מיט אים, **טענהט** מיט אים איין און ער האט נישט געוואלט אפטרעטן... ער האט זיך אין אים איינגעקלאמערט מיט זיין תחנונים־בליק און אזוי געשטאנען... געשטאנען...

איז קויפמאנס שטים געווארן קילער, שטייפער אבער דאך נאך גענוג רואיק:

— זאָג מיר, חבֿרל, פּגע רע... וואָס ווילסטו האָבן פון מיינע יונגע יאָרן?

דאָס מענטשל האָט זיך אָנגעהאַלטן מיט די ליפּן אין דעם איינעם וואָרט, וואָס ר'האָט צוגעהאַלטן ממש מיט די ציין, ווי זיין איינציקע וועלט... זיין אָנהאַלט און רעטונג:

— זופּ... איר האָט דאָך אַזויפיל... קויפמאַן...

דאָ האָט שוין קויפמאַן געטאָן אַ פאַרצווייפלטן צעפּיר מיט די הענט, ווי איינער וואָס האָט נישט קיין ברירה און מוז גיין עפּעס אַן אומבאַקוועמען שריט:

— מילא, כ'האָב דען מיט דיר אַן עצה? ווילסט זופּ — וועל איך דיר געבן!

ער האָט אויסגעצויגן די האַנט צו דער כאָכלע... ביי יענעם האָבן זיך די אויסגעקילטע אויגן אָנגעצונדן מיט אַ גליקלעך טריאומף־פייערל... פּלוצלינג האָט אים אָבער אַ מעכטיקער זעץ מיט דער אייזערנער זייט פון דער כאָכלע אַנידערגעשליידערט... ווי דורך אַ וואונדער האָט פון דעם אויסגעזויגענעם מת־פּנים געגומען פּלייצן רויט, וואַרעם בלוט... אַ פאַרצווייפלט געשריי האָט זיך געריסן פון די לעצטע טענער... קויפמאַן איז אָבער ווייטער געוועז רואיק. מיט זיין הויכער, שאַרפער שטימע האָט ער נאָכדעם בלויז אריינגערעדט אין יענעם, וואָס איז שוין געלעגן באַוווסטלאָז אויף דער ערד:

— ווילסט זופּ, האַ? האָב איך דיר געגעבן זופּ... ניין, יויך... די רויטע יויך... איצט וועט זיך דיר קיין זופּ שוין נישט גלוסטן...

און ווידער האָט זיך זיין פאַרנעפּלטער בליק ווייט אַוועקגעטראָגן.

V

ווען דאָס וואָרטן האָט זיך פאַרצויגן, איז קויפמאַן געוואָרן אומגעדולדיק און זיך אויסגעדרייט צו זיין שטאַמלדיקן געהילף, וואָס איז שטילערהייט געשטאַנען, פאַרשטעלט, ביי די קעסלען:

דיאַמענט! גיי זאָג אַלע פּאָליציי־לייט, זיי זאָלן קומען נעמען נאָך

צוביסלעך זופ... זיי פוילן זיך, די פגרים! זאג זיי, אויב זיי קומען נישט אין פינף מינוט ארום — גיס איך אריין דאס גאנצע עסן אין קלאזעט אריין... כ'וועל דא מער נישט ווארטן...

און אמאל האט זיך אים נישט געגלוסט צו ווארטן, ביז די פאליציי מיט די פאראַרבעטער וועלן זיך קומען אויסשטעלן אין דער ריי. ער איז אראפגעשפרונגען פון וואגן און הויך א בריל געטאן:

— דיאמענט! דא האסטו די קעסלען! נעם זיך וויפל דו ווילסט, גיב וועמען דו ווילסט און — פטור אן עסק! איך גיי זיך אוועק צו־שפארן אביסל.

...פון אלע זייטן האט עס א פלייץ געטאן מיט הונגעריקע. קויפמאן האט זיך אדורכגעשלאגן א וועג איבער קעפ, פיס, אברים. ער האט גע־טרעטן איבער די פארלייגטע קערפערס מיט די שווערע, באשטיוולטע טריט און געקלאפט אויף רעכטס און אויף לינקס, ביז ער האט זיך ארויס־געקריגן... שטייענדיק אויסער דער מחנה, האט ער קאלטבלוטיק גערעדט צו זיך:

— מיין עסק! כ'האב שוין אזויפיל פטור געמאכט — איז מיר אלץ איינס; מער איינעם, ווינציקער איינעם! ס'וועט סיי־ווי גיין אויף מיין קאנטא... זיי זענען סיי־ווי נישט מער ווי א קופע ווערעם, לייז, וואנצן, לייזעס... ס'וואלט סיי־ווי נישט געלעבט...

און אזוי האט ער זיך געלאזט שפרייזן צום באראק זיינעם. אויפן וועג ערשט האט ער זיך דערמאנט, אז ער גייט נאך אנגעטאן אין זיין גרויעם, פארשמירטן פארטוך. ער האט עס מיט עקל אראפגעשלעפט פון זיך און אוועקגעשליידערט אויף דער ערשטער־בעסטער באנק און ווייטער געגאנגען נישט אומקוקנדיק זיך אויף צוריק. זעלטן ווען בלויז האט ער זיך אויסגעדרייט, געשטאנען פון דער וויטנס און געזען אזא מין בילד:

הונדערטער מענטשן האבן זיך געריסן צו די קעסלען. דיאמענט מיט עטלעכע גוטע ברידער זיינע, וועלכע ער האט זיך גענומען צוהילף, האבן געקעמפט ווי די לייבן, שלאגנדיק אויף רעכטס און אויף לינקס — ס'איז אבער אוממעגלעך געווען עפעס אויפצוטאן. אין איין קעסל זענען צוויי פיקרינער אריין מיט די בגדים און אריינגעלאזט דעם קאפ אין דער היי־

סער זופּ אריין... זייערע פּיס האָבן ארויסגעשטאַרט צום הימל ארויף און מיט די הענט האָבן זיי זיך געהאַלטן קראַמפּהאַפּט אין די מעטאַלענע זייטן פון די קעסלען... פון אַלע זייטן האָט מען זיי געקניפּן, געריסן שטיקער...

שפּעטער, ווען אזויפיל הענט האָבן זיי ארויסגעשלעפּט, זענען זיי געווען ווי פארהלשט... די האָר פון קאָפּ זענען געווען איינגעטונקט אי־נעם גרויעם שמירעכץ פון די קעסלען. פון די בגדים האָט אראָפּגעגלאַנצט א מין גלאַנץ פון גרוי און געל געמישט און מענטשן ארום זענען געשטאַ־נען און זיי דערוויל ארומגעלעקט פון אַלע זייטן... אַנדערע האָבן זיך אראָפּגעלאָזט אויף די קני און מיט אויסגעשטרעקטע צונגער אויפגע־כאַפּט יעדן טראָפּן, וואָס האָט פון זיי אָפּגעטריפט... פון די קעסלען האָט שוין איצט זיך געפלעקט א גרין־געלער קאָליר, וואָס האָט אויסגעזען ווי א קרומע נאָכשפּעטונג פון די באראקן און פון וואלד...

האָט קויפמאַן בלויז א הויכן געשריי געטאָן אהינצו:

— דיאַמענטן! די קעסלען זאָלן מיר ווערן גוט אויסגעבריט און אויס־געוואַשן מיט קאָכעדיק וואַסער, דו הערסט? און דאָס פּארטוך מיינס זאָלסטו נישט פארגעסן אָוועקצונעמען פון דער באַנק דאָ — אויב דו ווילסט נאָך טראָגן דיין שטומען קאָפּ אויף די אַקסל... און ער האָט אַוועק־געשפּרייזט ווייטער...

בלויז נעבן זיין באראק האָט ער אָנגעוויזן דעם ערשטן־בעסטן פּאָ־ליציאַנט, וואָס ער האָט אָנגעטראָפן:

— אַ שיינעם תכלית האָט ער פון אונדז געמאַכט, היטלער, הא? נישטאָ וואָס צו רעדן... ימח שמו וזכרו! — — — —

זיין שפּיי פון איבער דער שוועל האָט דער ווינט זשעדנע אויפגע־כאַפּט, געטאַנצט מיט אים אַ מינוט אין דער לופט און שפּעטער מיט אים צוזאַמען זיך געוואָרפן אויף דער ערד מיט אַ שטילער יללה...

קאַפּיטל דרייצן

I

די פאַבריקס־אַרבעט איז געווען צעטיילט אין פאַרשידענע אָפּטיי־לונגען. יעדע אָפּטיילונג האָט זיך געהאַט איר פּראָדוקציע.

נעבן דער פּיקרין איז די צווייטע פאַרניכטנדיקע אַרבעט געווען ביי דער אָפּטיילונג פון די גראַנאַטן, וואָס האָט אַרומגענומען עטלעכע געביי־דעס, צעוואָרפענע אויפן שטח פון דער פאַבריק.

דעם גרעסטן טייל פון די אייזערנע פלאַשן, די סקעלעטן פאַר די גראַנאַטן, האָט מען געבראַכט פון לייפּציק, פון דער „האַסאַג"־צענטראַלע. אַ געוויסער טייל איז געגאָסן און געוואָרן אויסגעאַרבעט אויפן נאָענטן ווערק אַ. די גראַנאַטן פון גרויסן טיפּ זענען געווען דרייערליי:

גרויסע, פון 15 און 15,2 צענטימעטער די ברייט, וועלכע האָבן גע־וואויגן 57 קילאָ און זענען צוליב זייער שמאָלער גרייס אויף לאַגער־שפּראַך אָנגערופן געוואָרן: קעלבער...

דאַן זענען געווען די מיטעלע פון 12,2 צמ. וועלכע מען האָט גע־רופן: די מאַמקעס (אַן אָנדייט אויף זייער פאָרם, וואָס איז ענלעך גע־ווען צו די גומי־זויגערלעך פאַר קינדער...) מיט אַ געוויכט פון 38 קילאָ —

און דאַן דער קלענסטער טיפּ פון 10 צמ., וועלכע מ'האָט גערופן: די לאַלקעס, ווייל אין פאַרגלייך צו די „קעלבער" האָבן זיי לויט וואָג (27 קילאָ) און גרייס אויסגעזען ווי שפּילצייג...

די לײדיקע פלעשער („סקאָרופּן") האָט מען געבראַכט פון ווערק אַ אויף אַ ספּעציעלער באַן־ליניע, וואָס האָט געפירט נאָר ביזן ווערק צע. עס זענען געווען צוויי בריגאַדעס מיט יידישע טראַנספּאָרטלער (טאָג־שיכט און נאַכט־שיכט), וועלכע האָבן די גראַנאַטן אָפּגעלאָדן פון די וואַ־גאָנעס און זיי איבערגעפירט אין די מאַגאַזינען. די שטויסן זענען שוין געמאַכט געוואָרן פון דעם אינערלעכן טייל „פאַבריקס־טראַנספּאָרטלער", וועלכע האָבן איבערגעפירט די ליידיקע כלים אין די גיסערייען.

יעדער גראַנאַט האָט פאַרן געגאָסן ווערן געמוזט ווערן געשטעמפּלט

פון א ספּעציעלער מאַשין און געהאַט אַ באַזונדער האַלע, מיט אַ גרופּע ייִדן, וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט. די דאָזיקע האַלע איז געווען די לײַכטס־טע און ס׳האָבן דאָרט נאָר געאַרבעט מענטשן, וואָס האָבן געהאַט גרויס פּראָטעקציע. דאָס איז אויך געווען די אײנציקע אָפּטײלונג אין דער גאַנ־צער פאַבריק, וואָס האָט געהאַט אַ ייִדישן מײַסטער.

אין דער האַלע 53 איז געווען אַ טײל פון דער גיסערײַ און די קאַ־יוטעס, ווו מען האָט געבויערט די גראַנאַטן. דאָרט האָט מען געקאָכט אין גרויסע קעסלען דעם אויפרײַס-שטאָף, וואָס איז באַשטאַנען, הויפּטזעכ־לעך, פון טראָטיל און סאַלעטרא.

די ליידיקע פלעשער זענען געשטאַנען אויסגעשטעלט אויף די לאַנגע פאַבריקס-טישן און אַ ייִדישער גיסער איז אַרומגעגאַנגען מיט אַ פּולן, קאָכעדיקן עמער און זיי אָנגעגאָסן דורך אַ לײקע. אַזוי ווי אין די גראַ־נאַטן האָט נישט געטאָרט זײַן קײן בלאָזן (לונקער) זענען געשטאַנען ייִדי־שע און ווייניקע פּוילישע פרויען און מיט לאַנגע, קופּערנע שפּיזן געמישט דעם אָנגעגאָסענעם טראָטיל, ביז ער איז געוואָרן אַראָפּגעזעצט און גע־האַרטעוועט.

די גראַנאַטן זענען אָנגעגאָסן געוואָרן ביז פול. שפּעטער האָט מען זיי מיט ספּעציעלע, אײַזערנע וועגעלעך איבערגעפירט פון איין האַלע צימער אין צווייטן אַרײַן. אין אָפּגעזונדערטע קאַיוטעס זענען געשטאַנען ספּעציעלע מאַשינען צום בויערן לעכער אין דעם האַרטן טראָטיל און גע־מאַכט פּלאַץ פאַר די צינדער וואָס זענען ביים אויספּאַרטיקן אַרײַנגע־שרויפּט געוואָרן.

פון דאָ אויס זענען זיי אָפּגעפירט געוואָרן אין דער „אָפּנעמערײַ", ווו די גראַנאַטן זענען געפּרוווט געוואָרן, אָפּגערייניקט, אויסגעמאָסטן און באַשטעמפּלט געוואָרן מיט פאַרשידענע צייכנס און דאַטומס. דאַן זענען זיי פאַרשרויפט געוואָרן, ווידער אָנגעלייגט אויף אײַזערנע וואַגאָנעטקעס און אוועקגעשיקט געוואָרן אין אַ ווייטערער פאַבריק, ווו מ׳האָט אין זיי אַרײַנגעפּאַסט צינדערס.

עס זענען נאָך געווען הונדערטער פאַרשידענע קלענערע אַרבעטן

ארום די גראנאטן, וואס זענען געווען לייכט אויסצופירן; דערביי האבן אבער געארבעט בלויז די פוילישע ארבעטער.

די יידן האבן געארבעט ביים גיסן, קאכן די קעסלען, שטויסן די סא-לעטרא-זאלצן, שלעפן די וועגענער, בויערן און ביים אינערלעכן און אוי-סערלעכן טראנספארט.

די יידישע פרויען פון דער גראנאטן־אפטיילונג האבן געארבעט ביים מישן דעם טראטיל, סארטירן די קארקעס, רייניקן די לייקעס א. א. וו. זייער ארבעט איז געווען א לייכטערע און דערפאר האבן זיי בעסער אויס־געהאלטן. די ארבעטס־שעהן זענען געווען אבער פאר אלע די זעלבע פונקט ווי די פלאג פון נאכט־ארבעט און די דערשטיקטע האלע-אטמאס-פער.

דער הונגער און מאנגל אין אנטאן איז ביי זיי געווען גענוי ווי ביי די מענער, אבער די פרויען האבן גיכער געקענט זיך אויסקאמבינירן פון שמאטעס א קליידל ווי די מענער.

די צאל פון די פרויען ביי די גראנאטן און פיקרין האט זיך דער־פאר אלץ מער געהויבן. אין די ערשטע צייטן זענען זיי געווען געצייל־טע; צוליב די „נאטירלעכע סעלעקציעס" (שטארב־פאלן, דערשעפונג) און דעם סיסטעמאטישן אויסקלייב צום טויט, וואס האט אין 90 פראצענט גע־טראפן די מענער. אזוי ארום האט די צאל פרויען זיך מיט דער צייט אויסגעגליכט מיט די מענער און אמאל, ביזן צוברעננגען פרישע טראנס-פארטן, אפילו געמוזט איבערגיין צו די שווערסטע ארבעטן.

II

דעם צווייטן פארנאכט איז מעכעלע געגאנגען מיט א לייכטער גע-מיט צו דער ארבעט. די סצענעס ביים פארטיילן דאס עסן האבן אים געמאכט טרויעריק און ס'איז אים נישט מעגלעך געווען מיט עמעצן ארויסצורעדן א ווארט. ער האט שוין געווארט אפילו מיט אומגעדולד אויף דעם פארנאכט, ווען ער וועט קענען ארויס פון דעם משונהדיקן גע-פילדער, ווו אלץ איז אריינגעטאן אין דעם בלאנקעדיקן זוכעניש נאך א בימן.

די אַרבעט ביים וועגעלע איז טאַקע שווער, מ׳האָט געמוזט בסדר הייבן די שווערע שטיקער אייזן און שלעפּן די אייזערנע וועגענער; מ׳האָט אָבער נישט געמוזט זיין בסדר אין דער האַלע, נאָר אַלעמאָל גע־קענט זיך איבערלופּטערן אין דרויסן, צווישן דיביימער. דער פּוילישער אויפזעער פון וועגעלע איז פאַרפאַלן געוואָרן אויף גאַנצע שעהן און אים איז נישט געווען קיין אונטערשיד, וואָס מען טוט; הויפּטזעכלעך האָט ער ביים סוף נאָכגעזען, אויב די אַרבעט איז געמאַכט געוואָרן. האָט מען זיך געקענט אין אָנהייב אַביסל צוזיילן און שפּעטער דערפאַר זיך אויס־רוען. צווישן יידן בלויז, האָט מען זיך געקענט אַן עצה געבן; געוואָרן היימישער און אפילו געקענט רעדן אַ מענטשלעך וואָרט, פון וועלכן ס׳איז אויפן האַרץ געוואָרן אַביסל לייכטער.

אויפן צווייטן פאַרנאַכט זענען די נייע ווידער געפירט געוואָרן באַ־זונדער. אַ סך פון די נייע, וואָס זענען נעכטן אַריינגעפאַלן אין דער גיסע־ריי, האָבן זיך נישט געוואָלט צושטעלן צו דער אַרבעט. קיין נומערן האָט דאָ קיינער נישט געטראָגן, אַלץ איז געווען כאַאָטיש און אָן אָרדע־נונג — האָבן זיי באַלד אויפגעגעבן פאַלשע נעמען ביים פאַרשרייבן זיך.

דער פאָראַרבעטער פון דער גראַנאַטן-אָפּטיילונג האָט אויסגערופן די נעמען פון דער האַלע 53. עס האָט אים אויסגעפעלט צוויי צו דער פולער צאָל און ער האָט נישט געקענט אַריינגיין אין דער האַלע אָן דעם פולן קאָמפּלעט. ער איז אַוועקגעלאָפן און געבערענגט דעם פּוילישן מייס־טער פון די גראַנאַטן צו הילף.

דער הויכער, דיקער גוי האָט אַפּעלירט צו דער גרופּע, אַז די צוויי חברה־לייט זאָלן זיך מעלדן מיט גוטן... מען וועט זיי דערפאַר גאָרנישט טאָן. קיינער האָט זיך אָבער נישט אָפּגערופן. ער האָט דעריבער געגנ־מען דעם יידישן פאָראַרבעטער און ביידע האָבן זיך געלאָזט אויסזוכן צווישן דער גרופּע די צוויי פעלנדיקע.

דער פאָראַרבעטער, אַ הייזעריקער, פּיפּיקער בחור, האָט פאַרשטאַ־נען, אַז עס וועט אים אוממעגלעך זיין צו דערקענען די אמתע חברה־לייט, וועלכע ער האָט בלויז איינמאָל געזען און אפילו זיך נישט איינ־געקוקט אין די פּנימער. האָט ער דערפאַר בלויז איצט געזוכט צוויי שטי־

לע, נישט אַגרעסיווע טיפּן, אין וועלכע ער זאָל זיך קענען אָנהענגען... און דערנאָך זאָל אים גאָרנישט דראָען פון זייער זייט. מעכעלעס פּנים איז געווען דאָס ערשטע, וואָס האָט געצויגן זיין אויפמערקזאַמקייט. צוויי רייען ווייטער האָט ער געפונען דעם צווייטן...

— פאַניע גאַיעווטשיק! אָט דאָס זענען די צוויי פייגל! האָט ער פעסטגעשטעלט פאַרן מייסטער.

יענעם איז נישט געלעגן אין קאָפּ צו מאַכן דאָ גרויסע משפטים. ער איז געווען פאַרוואָרפן מיט אַרבעט און דער עיקר איז אים געגאַנגען, אַז דער קאָמפּלעט זאָל זיין פאַרפולט; האָט ער זיי גענומען אויף אַ קורצן פאַרהער:

— ווי הייסטו?

— ליבספרייינד!

— ווי אַזוי האָסטו זיך נעכטן פאַרשריבן?

— מיטן זעלבן נאָמען.

— וווּ האָסטו נעכטן געאַרבעט?

— ביים אינערלעכן טראַנספּאָרט.

— ביסטו דאָרט פאַרשריבן?

— מסתמא.

— ס'איז אַ ליגנט. דו ביסט צוגעטיילט צו דער גיסעריי. דער פאַר-אַרבעטער דערקענט דיך, האָסט אוודאי אינמיטן דער נאַכט זיך אַרויסגע-גנבעט און זיך פאַרשריבן אויף דעם אָרט, וואָס דיר איז געפעלן.

— נישט אמת.

— נו, גוט. דאָס וועלן מיר זען. מ'וועט אויספאָרשן. טאָמער האָסטו אַזוי געטאָן — וועסטו אויפגעהאָנגען ווערן אינמיטן לאַגער. דערווייל גייסטו צוריק צו דער אַרבעט.

די זעלבע פראַגן האָט ער אויך געשטעלט מעכעלען. ער האָט ביידע געגעבן צו לייכטע פּעטש און דערמיט איז די זאַך געווען געענדיקט. פון זיין טאָן ביים דראָען איז געווען צו דערקענען, אַז ער האָט גאָרנישט בדעה אויסצופאָרשן אָדער בכלל די זאַך מער איבערצוגעבן צו האָבן.

אויפן וועג צו דער האַלע האָט צאַלקע, דער פּאַראַרבעטער, זיך גע־האַלטן נעבן די צוויי „אַנטלאָפענע", „מורא האָבנדיק", זיי זאָלן נישט ציען אויפסניי... ער האָט דערביי געהאַלטן אין איין רעדן און פאַרענט־פערן זיך:

— מיר פאַרזענלעך געפעלן אַזעלכע פייגל, וואָס האָבן שׂכל באַלד די ערשטע נאַכט זיך אַן עצה צו געבן... איר האָט אָבער נישט געטראָפן דאָס אָרט. צאַלקע האָט אַן אויג, וואָס שמט אין לאַגער; אויב איך האָב אייך איינמאָל געזען — וועל איך אייך שוין שטענדיק דערקענען... גלייבט מיר, אַז איך וואָלט זיך געמאַכט נישט־וויסנדיק... מיין עסק? איך בין אָבער פּאַראַרבעטער! אַז כ'וועל אייך נישט צושטעלן — וועל איך די קלעפּ באַקומען. און איר האָט זיך נאָך ביי מיר נישט פאַרדינט, כ'זאָל פאַר אייערטוועגן געהרגעט ווערן...

ער האָט אַ ווײַלע נאָכגעטראַכט און צוגעגעבן:

— יאָ, וועגן דער אויספאָרשונג מיטן הענגען — פּייפט זיך אויס! דאָ, אין ווערק צע, הענגט מען נישט אַזוי שנעל... דאָ זויגט מען בלויז געלאַסן אויס דאָס בלוט פון די אָדערן... כּל־זמן איר האָט נאָך אַ שטיקל פלייש אויפן פּנים און מוסקולן — ועט מען בעסער קלערן וואָס מער נוצן פון זיי צו האָבן... איבריקנס וועט איר באַלד זיין אין דער האַלע און זען אַלץ מיט די אייגענע אויגן...

אַקעגנאיבער האָט זיך אַ גרויסע ציגלענע געביידע צעלאַכט און אי־רע שויבן האָבן שפּאַטיש־ממזריש געבלינצלט מיט אַ ים געלע פלעמלעך. די גרופּע איז שטיין געבליבן נעבן דעבלדיקן פּאָדערהייזל. אַ פּוילישער האַלע־מייסטער איז אַרויסגעקומען. איין אויג איז ביי אים געווען אַ גרע־סערס און האָט זיך באַזונדער געשיקלט. ער איז אַקעגנגעקומען מיט אַ מערדעריש שמייכעלע:

— נו, צאַלקע, האָסט געפונען די צוויי שוואַלבן?

— געפונען.

— ווייז זיי מיר. איך וויל זיך מיט זיי באַקענען...

צאַלקע האָט אָנגעוויזן אויף די צוויי פרישע. יענער איז צוגעקומען

נענטער. דאָס גרויסע שיקל־אויג האָט זיי אַריינגעפינטלט אין פּנים אַריין אַ גאַנצע כוואַליע גיפט. ער האָט זיך צערעוועט:

— ווי גאָט איז מיר ליב! דאָס זענען דאָך די נעכטיקע צוויי פייגל, וואָס האָבן געאַרבעט ביים קעסל! דו האָסט שוין איינמאָל אַ קעפּעלע, צאַלקע ממזר! נו, טייערע חברימלעך, ס'איז אייך נישט געפעלן די נעכ־טיקע אַרבעט, וואָס? אויב אַזוי, וועל איך אייך היינט געבן בעסערע... אַ פּרעמיע פאַרן אַנטלויפן...

ער האָט זיך נאָכאַמאָל אויסגעדרייט צום פאָראַרבעטער:

— ט צ א ל ל ע ל ! דו נעמסט די גאַנצע גרופּע און פאַרטיילסט זיי ווי נעכטן און די צוויי נעם איך מיט זיך. כ'וויל זיי אַביסל באַקאַנט מאַכן מיט דער האַלע 53. זיי וועלן ביי מיר אויך באַקומען אַ ספּעציעלע לעקציע אין באָקס... ביי מיר זענען די לעקציעס אומזיסטע און זיי בלייבן שטענדיק אין זכרון...

ער האָט זיי אַריינגעפירט אין אַ טונקל־דעמפּיקער קאַמער און זיי אָנגעהויבן צוטיילן מעכטיקע זעץ מיט זיינע אייזערנע פויסטן אין פּנים אַריין. מעבעלע האָט בלויז געשפּירט ווי פון דער נאָז ציט זיך אַ וואַרעם שנירל גלייך אין האַלדז אַריין. ס'איז נישט מעגלעך געווען צו אים צו רעדן אַ וואָרט, זיך פאַרענטפערן... ערשט ווען ער האָט דערשפּירט די קלעפּיקע פייכטקייט פון בלוט אין זיינע אָדערן, האָט ער צו זיך אַליין אַ ברום געטאָן:

— אויף היינט איז גענוג. זיי האָבן אַ גליק, די הינטישע זין, וואָס די מאַשין וואַרט...

זיי זענען אים, אָן אַ פּיפּס צו טאָן, נאָכגעגאַנגען. ער האָט זיי צוגע־פירט צו אַ קראַן מיט היים וואַסער, געהייסן זיי גוט אָפּוואַשן דאָס פּנים און אַריינגעפירט זיי אין דער האַלע אַריין. די מאַשינען האָבן שוין גע־דווישט אין אַלע זייטן. ער האָט געזוכט וועמען מיט די אויגן. ענדלעך האָט ער דערזען עפּעס אַן עלטערן גוי, מיט גרויסע, ברודיק־געלבלעכע וואָנסן און אים צוגערופן:

— זאַוואַדאַ! די צוויי קאַטאָרזשניקעס וועלן אַרבעטן ביי דיר. זיי האָבן זיך געוואָלט אַרויסדרייען פון דער אַרבעט. זאָלסט זיי דערפאַר

לערנען ווי אזוי מען דארף דא צו ארבעטן. די אנדערע זשידקעס, ביי דיר אין קאיוטע, מעגסטו היינט אביסל צורו לאזן, דערפאר אבער וויל איך זען, ווי אזוי די צוויי טייוולאנים שוויצן היינט. פון דיין קאיוטע מוזן היינט ארויס 15 הונדערט קעלבער, אויסער די קאליקעס... האסטו פארשטאנען?

דער גוי האט עפעס הכנעהדיק א ברום געטאן, וואס ער אליין האט זיכער נישט דערהערט. ער האט א רוף געטאן די צוויי צעשלאגענע מיט א באוואקסענעם, שווארצן נאגל־פינגער:

— קומט, הירנזין! א רוח אין אייער מאמען...

III

אין דער קאיוטע איז געווען שמאל און ענג. אין דער הייך בלויז איז געווען א קליין פענצטערל, וואס איז געווען פארהאקט און באשיט מיט א ברוינלעכן שטויב. א גרויסע טיר האט ארויסגעפירט אין א פינצטערער קאמער. ביי איין זייט פון דער וואנט איז געשטאנען א מאשין פון בלויז שרייפלעך און רעדלעך: צוויי גרויסע, לעדערנע רימענס זענען געווען אריבערגעצויגן איבערן ראד פון דער מאשין און זיך געצויגן ביז ארויף צום סופיט צו. די צענטראלע עלעקטרישע קראפט האט געטריבן מיט א געוואלדיקער שנעלקייט די רימענס ארום דעם ראד.

אין דער צווייטער זייט איז געשטאנען א דיקער, הילצערנער קלאץ מיט פארשידענע קארבן און שפאלטן אויפן שפיץ, נעבן א נידריקן, אייזערנעם טיש.

אין דער פארלאגע זענען געווען אויסגעריסן טיפע לעכער, וועלכע מען האט צוגעדעקט מיט קורצע שטיקלעך צעריסענער בלעך, וואס האבן זיך אלעמאל אוועקגעשארט ביים מינדסטן נישט־פארזיכטיקן ריר פונעם פוס. קיין הילצערנער פוס־באדן איז נישט געווען. די הוילע, שווארצע ערד אונטער די פיס איז געווען ווייך און פעט, קלעפנדיק זיך אונטער די פיס...

ביים ערשטן אריינקום אין דער קאיוטע האט זיך מעכעלען אויס־

געוויזן, אז ער איז דאָ אריינגעפירט געוואָרן אין א גאז־קאמער אריין. א שווערער, ביטערער טעם האָט בייסיק אריינגעזאלצן אין די אויגן אריין. ביים ערשטן אָטעם-פארצי האָט א ביטערקייט זיך געטאָן א יאָג איבערן האלדז, אז ס'איז אוממעגלעך געווען ווייטער צו ציען די לופט. ס'האָט זיך אים אויסגעוויזן, אז אָט־באלד ווערט ער דערשטיקט. דאָרט זענען שוין געשטאנען פיר יידן. איינער פון א זייט האָט א בליק געטאָן אויף די כאָרבלענדיקע צוויי פרישע מיט די פארהאקטע אָטעמס און זיך הוסטענדיק צעלאכט:

— ס'מאכט נישט אויס, חברים... מיר האָבן אויך אזוי געשפירט די ערשטע טעג. נאָר גאָרנישט, ביז צום שטארבן געוויינט מען זיך צו!

איינער פון זיי, וואָס איז געשטאנען ביי דער שוועל, האָט אויך גע־האַט א פארקרומט פנים. ביי אים האָט זיך דאָס נאקעטע הארץ־ברעט געוואָרפן און דער קנאָפּ פון האלדז איז געלאָפן אויף און אָפּ, ווי ביי איי־נעם וואָס מען שטיקט פון אינעווייניק... ער האָט קוים ארויסגעסאפּעט א פּאָר ווערטער:

— איר זענט אויך פון קאעל?

ביידע האָבן געשאָקלט מיט די קעפּ, ווייזט אויס, אז אויך ער איז דאָ א פרישער. ער האָט זיי באלד אָנגעזאָגט די בשורה:

— מירן דאָ לאנג נ י ש ט אָנטרייבן... באלד די ערשטע טעג וועלן מיר דא קראפירן!

אָבער די יידן פון דער זייט האָבן זיך אויף אים צעבייזערט:

— טע־טע־טע! אז מ'האָט א געזונט הארץ, קען מען דאָ אויסהאלטן גאנצע וואָכן און אמאָל אפילו חדשים. די ערשטע צוויי טעג דוכט זיך אלעמען אזוי אויס, שפּעטער אָבער געוויינט מען זיך צו... פארשטייט זיך, אז נאָך א פּאָר וואָכן בלייבט מען אָן א הארץ און אָן לונגען — אָבער לעבן קען מען דאָ א שפּאָר שטיק צייט... סיידן אז מ'האָט נישט קיין געלט זיך צוצוקויפן קיין שטיקל ברויט. ס'איז דאָן א ברכה לבטלה; נישטאָ קיין האָפענונג אָנצוטרייבן אפילו א וואָך...

זאוואדא, דער אויפזעער איבער דער קאיוטע, איז דערווייל אריינ־געפאלן מיט א שטעקן און גענומען אויפמונטערן איבער די קעפּ:

— איר האָט פאַרגעסן, הינטישע לעבערס, אַז די מאַשין לויפט שוין אַ האַלבע שעה און איר האָט נאָך נישט אָנגעהויבן די אַרבעט...

און צו די דריי אַלטע האָט ער צוגעוואָרפן:

— איר ווייזט זיי צו ווי אַזוי מען אַרבעט און וואָס ס'איז דאָ צו מאַכן. ווען זיי וועלן קענען די מלאכה — וועט איר בלויז אויספּוצן די גראַנאַטן און זיי זאָלן אַביסל שוויצן... דער עיקר זאָלט איר זען, אַז די נאָרמע זאָל נישט פאַרשפּעטיקן; ווען נישט, וועט איר אויך היינט צע־הרגעט ווערן, ווי עס געהער צו זיין...

אָפּגעזאָגט זיך ס'זייניקע און אַוועק.

אַלע האָבן זיך געוואָרפן צו דער מאַשין און גענומען זיך באַקענען מיטן סיסטעם פון דער אַרבעט.

אָפיציעל האָט מען געאַרבעט 12 שעה. ביים קומען האָט מען גע־דאַרפט אויסאייל̈ן די מאַשין, אָרומפּוצן די כלים און זויבער מאַכן די קאַיוטע. דערנאָך האָט מען אַריינגעשלעפּט אַן אייזערנע, פיר־עקיקע און פּלאַטשיקע וואַגאָנעטקע, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ טיש און זי אַוועק־געשטעלט אינעווייניק, ביי דער מאַשין. פון דער גרויסער האַלע האָט מען צוגעבערענגט אַ וואָגן, פול מיט אָנגעגאָסענע גראַנאַטן און אים אַוועק־געשטעלט ביי דער שוועל.

איינער פון די קאַיוטע־מענטשן האָט זיך אַוועקגעשטעלט ביי דער טיר און אַריינדערלאַנגט די גראַנאַטן. אַ צווייטער האָט זיי אָפּגענומען פון יענעמס האַנט און אים אַריינגעפּאַסט אין דער שמאָלער פורטקע פון דער מאַשין, אַזוי אַז דאָס שמאָלע פּיסקל פון גראַנאַט זאָל זיין אָנגע־שטעלט קעגן דעם עלעקטרישן אויסבויערער און אַ דריטער האָט געדרייט מיטן רעדל. דער גראַנאַט איז ביים דרייען צוגעפירט געוואָרן ביז צום בויערער; דאָס שטיק שטאָל האָט זיך דאַן איינגעגראָבן אינעם אָפענעם פּיסקל און מיט אַ רעש אויסגעביסן אינעם טראָטיל פון אינעווייניק אַ לאָך פון 10 צמ. די טיף. דער וואָס האָט געפירט מיטן ראָד האָט דערביי געמוזט אַכטונג געבן, אַז די מאַשין זאָל אויף אַ האָר נישט פאַרטיפן דאָס לאָך מער ווי ס'איז נויטיק; ווען נישט, האָט מען דעם גראַנאַט געמוזט נאָכאַמאָל גיסן און בויערן אויפסניי. דאָס האָט געהייסן ס א ב אָ־

טאזש. דער זעלבער, וואס האט ארייננעזעצט דעם גראנאט, האט אים געדארפט ארויסנעמען און אים אויסקלאפן פון דעם שטויב, אויפן היל-צערנעם קלאץ. ווען דאס איז געמאכט געווארן, האט ער אים געדארפט איבערדרייען אויף דער צווייטער זייט און אים פארזיכטיק אוועקשטעלן אין דער ריי, אויף דעם אייזערנעם, ליידיקן טיש-וועגעלע.

אן אנדערער איז געשטאנען מיט א ספעציעלן מעסטער און קאנטראלירט, אויב דאס לעכל איז פארטיפט ווי געהעריק. דער מעסטער האט ביים עק געהאט א שמאל און צוגעשארפט צינגל. טאמער האט נאך עפעס געפעלט צו דער טיף, האט דער מענטש געמוזט אויספיילן דעם באדן, ביז דער ריכטיקער טיף. אין דער זייט איז געשטאנען א פערטער און מיט א דינער, קופערנער שפיז ארויסגעגראבלט דעם ארייננעמאכטן טראטיל פון די קארבן, אז דער צינדער זאל זיך קענען ארייננשרויפן. ווי-דער האט מען געמוזט אויסקלאפן דעם שטויב און אויסדרן די גראנאטן גרייט צום ארויספירן.

ווען די פלאטע איז פול געווארן, זענען ארייננעקומען צוויי מענטשן מיט אן אייזערנעם הייבער אויף רעדלעך און ארונטערגערוקט אונטערן טישל. זיי האבן א דריק געטאן מיטן הענטל פון הייבער און די פלאטע האט זיך אונטערגעהויבן און ארויף אויפן הייבער און אויטאמאטיש צוגעפעסטיקט געווארן. זיי האבן דאן אזוי ארום די גראנאטן ארויסגע-שלעפט אין קארידאר און די אינעוויייניקסטע האבן ארייננעטראגן א פריי-שע פלאטע. אינדרויסן האט געווארט א ספעציעלער בלאזער, וואס האט ארויסגעיאגט דעם שטויב פון די געבוירעטע גראנאטן. א מיידל האט זיי ארומגעפוצט און איבערגעשטעלט אויף א צווייט וועגעלע. דער אי-נערלעכער טראנספארט איז דאן צוגעקומען און אוועקגעשלעפט די וואַ-גאנעטקע דורך די אייזערנע גלייזן אין דער אפנעמעריי.

די איינציקע מאסקע פון דער האלע, וואס האט געשיצט פארן שרעק-לעכן טראטיל-שטויב, האט באקומען דער בלאזער. אלע אנדערע האבן געארבעט מיט אפענע פנימער, גענוי ווי ביי אלע אנדערע ארבעטן.

IV

אין די פּוילישע צייטן האָט די פאַבריק אויסגעאַרבעט 400 גראַ־נאַטן טעגלעך. די אַרבעטער האָבן געהאַט ספּעציעלע מאַסקעס און אַנצוגן און פאַרן עכסטן לוין האָט מען געאַרבעט 4 שעה טעגלעך, ביי צוויי אַי־בעררייסן. זיי האָבן באַקומען ספּעציעלע צוגאָבן פון פעטסן און פליישן; צוויי חדשים באַצאָלטן אורלויב אין יאָר און די בעסטע וווינונגען אין דער שיינער, וואַלדיקער געגנט. טראָץ דעם זענען אַ סך אַרבעטער נאָך אַ יאָר־צוויי קראַנק געוואָרן אויפן האַרץ און די לונגען.

ווי אַנדערש האָט אָבער אויסגעזען דאָס בילד ביים איצטיקן סיס־טעם!

אין דער קאַיוטע, וווּ מעבעלע איז אַריינגעשליידערט געוואָרן, האָט מען אויסגעאַרבעט די גרויסע „קעלבער". אויסער די צוגאָב־אַרבעטן האָט מען זיך געפונען אין דער קאַיוטע 12 שעה. אָן מאַסקעס, מיטן געוועג־לעכן אָנטאָן, וואָס מ'טראָגט אויך שפּעטער... ביי אַ גרויזאַמען הונגער און בהלהדיקן געיעג...

אין די ערשטע צייטן האָט בלויז די איינע קאַיוטע אַרויסגעגעבן 300 גראַנאַטן, איצט איז זי אַרויפגעצויגן געוואָרן אויף 1600 — פון דער איינער צעלע בלויז... איז דערפאַר נישט קיין וווּנדער, וואָס די האַלע האָט שוין אין משך פון דער צייט אויפגעפרעסן טויזנטער יונגע, יידישע לעבנס...

ביז די מאַשין האָט גענומען אַרבעטן האָט געדויערט אַ האַלבע שעה. מיטאָג־פּויזע האָט אויך פאַרנומען אַ האַלבע שעה... און אַמאָל האָט זיך די אַלטע מאַשין מיטן פאַרעלטערטן עלעקטריפיקאַציע־סיסטעם פאַרהאַקט און ס'האָט געדויערט, ביז מען האָט זי געמאַכט אין אָרדענונג, אַזוי אַז אין פאַרלויף פון 10 שעה האָט מען געמוזט אויספּאַרטיקן אַזאַ ריזיקע נאָרמע. דאָס האָט געהייסן אומגעפער 5 גראַנאַטן אין 2 מינוט... די פול־אָנגעגאָסענע כלים האָבן פאַרן אויסבויערן זיי, געוווּגן ביז 60 קילאָ... און דאָס האָט מען געמוזט כסדר הייבן, זיך בויגן, טראָגן זיי, אַריינשטעלן, אַרויסנעמען, אויסקלאַפּן... אָן אויפהער אַזוי... אָן אַ סע־

קונדע צו קענען רוען — — — ארבעטן מיט אזא בליציקער שנעלקייט — דערביי האט דאס געזונטסטע הארץ געמוזט פלאצן. צוליב דער נארמע האט נישט געדארפט שטיין קיין דייטש אדער פאליאק און היטן כסדר. צוליב וואס זאל ער דא שטיין און שטיקן זיך? מ'האט אוועקגעשטעלט א גרויליקע בייטש, וואס איז נישט געווען אנצוזען... איין ציפער-ווארט: ט ו י ז נ ט ... פופצנהונדערט... און דאס האט מער געטריבן, מער געפייניקט און געשמיסן ווי א מיליאן אויפזעער...

דער אלטער אויפזעער, זאוואדא, האט פריער אליין געארבעט — ביי פוילנס צייטן — אין דער פאבריק. ער איז געווען אסטמאטיש און אן לונגען. פאר די נייע מענטשן פון דער קאיוטע האט ער געהאלטן א קור־צע דרשה, פון זיין אייגענער פראקטיק ארויס:

— איצט האט איר עס נאך גוט... איר זענט 6 יידן אין דער קאיוטע. אין א וואך אדער צוויי ארום וועלן שוין זיכער נישט לעבן מער ווי דריי... קיין אנדערע אויף יענעם ארט וועט מען אייך נישט צוגעבן. ס'פעלן אזוי אויך מענטשן... און אט די דריי, וואס וועלן בלייבן, וועלן ערשט שפירן דעם אמתן טעם פון ארבעט. אט דאס אלץ, וואס דא ווערט גע־מאכט, וועלן זיי מוזן אויספירן אין דרייען — אויב זיי ווילן זיך אויס־היטן נישט צו גיין אויפן זעלבן וועג, וואס יענע...

און ס'איז געגנג געווען א קוק צו טאן אויף די פנימער פון די פרי־ערדיקע, בכדי צו וויסן, אויף וועלכע דריי עס ווארט דא דער לעבעדיקער גיהנום...

די דריי פרישע האבן זיך די ארבעט פארטיילט אויף פאלגנדיקן אופן:

מארטפעלד, וואס האט דא געארבעט מיט א טאג פריער, האט ארייגדערלאנגט די גראנאטן אין דער קאיוטע אריין. משה ליבספריינד, מעבעלעס שותף צום גורל, האט געדרייט מיטן ראד און מעבעלע האט ארייגגעלייגט און ארויסגענומען פון דער מאשין און אויסגעקלאפט די „קעלבער" אויפן גרויסן קלאץ.

די ערשטע שעה האבן מעבעלעס פינגער נישט געקענט מיטלויפן מיט דער מאשין. אין זיין האנט זענען די גראנאטן געווען אמלענגסטן.

די מאַשין איז געלאָפן מיט אַ טייוולאָנישער שנעלקייט און מעבלע האָט זיך אַלעמאָל פאַרטראַכט אויף אַ סעקונדע, ווען ער איז מיט די פינגער אַריינגעקראָכן אין דעם לעכל פון דער מאַשין... נישט קענענדיק זיך קאָנצענטרירן, אויסצומעסטן די האַלבע סעקונדן — האָט דער בויערער ביי אים דערוויל אַרויסגעריסן שטיקער פלייש פון די הענט און פינגער... אין די וואונדן האָט זיך אַריינבאַקומען רויער טראָטיל־שטויב, וואָס האָט געריסן שטיקער.

נאָך די ערשטע דריי שעה האָט יעדער פון זיי געשפּירט ווי דער אָטעם ווערט שווער און שווערער. ביי יעדן גראַנאַט, ווען דער בויערער האָט מיט אַ זעגעדיקן גרילץ געטאָן אַ פּאָר אַריין אין דעם איינגעהאַרטעוועטן טראָטיל, האָט געגעבן אַ יאָג אַ ביטערער שטויב אין פּנים, אין מויל און אינעם האַלדז אַריין. די ברעמען, די האָר אויפן קאָפּ און פון דער נאַקעטער ברוסט זענען באַשיט געוואָרן מיט דעם געל־ברוינלעכן מעל. פון די ברעמען אַראָפּ האָבן זיך איינצלנע שטויבעלעך נייגעריק אַריינגעטאַנצט אין דעם אָפּענעם אויג אַריין און שמערצלעך אַריינגעבויערט אין די שוואַרצאַפּלען אַריין...

ערשט איצט האָט מעבלע באַגריפן, פאַרוואָס ביי די אַלע מענטשן איז דער קערפּער, דאָס פּנים און אפילו די האָר צוגעברענט אויף אַזאַ קאָליר, גלייך ווי זיי וואָלטן שוין געוועזן פאַרברענט און דאָך נישט דערברענט געוואָרן...

ס'איז נישט מעגלעך געווען אין גיעיג צו כאַפּן אַ וואָרט, אַ ברום צו טאָן. בלויז ביים אָפּנעמען די גראַנאַטן פון מאַרטפעלדם הענט האָבן זיינע צערפּול־אויסגעבראָטענע אויגן מעבלען אַלץ דערזאָגט... וואָס אַ מינוט שפּעטער האָבן זיינע אויגן צו אים געשריגן מיט אַן אַלץ־וואַקסנדיקן טיף־שטומען ווייטיק... מסתמא זענען מעבלעס אויגן אויך געווען די זעלבע; ער האָט אָבער אין זיי נישט געקענט אַריינקוקן... ער האָט קוים געקענט הערן דעם געבראָכענעם צער פון יעדן ביין זיינעם באַזונדער...

דריי פערטל גיין האָט עס אַ קלינג געטאָן: נאַכט־עסן! אַלע האָבן זיך געלאָזט, ווי שבורע, צום בונקער, ווו מען טיילט אויס די זופּ. אין

געאייל האָט מען איבערגעלאָזט די גראַנאַטן אין די וועגעלעך און אין מאַשין, נישט ווייסנדיק, אַז דערצו מוז געמאַכט ווערן אַ באַוואָרעניש; אויב מ׳וויל זיך שפּעטער נישט אָפּרייסן די לונגען...

אויפן באַלויכטענעם פּלאַץ, צווישן די ביימער האָבן זיך געוואַל־גערט עטלעכע פאַרזשאַווערטע בלעכלעך. די נייע האָבן זיי געכאַפּט, צו־זאַמען מיטן אָנגעקליבענעם דאָרט שמוץ און שנעל געלאָזט זיך אין דער ריי, אַריינגיסן דאָס ביסל קלעפּיקע זופּ. די פּושקע האָט געבריט אין די הענט; זיי האָבן זיך דערפאַר אַראָפּגעלאָזט אויף דער ערד, אַוועקגע־שטעלט דאָס בלעכל אַקעגנאיבער און אַראָפּגעבויגענערהייט דערפון אַרויסגעזופּט...

מעכעלע האָט געטאָן אַ טיפן שלעפּ מיטן גאַנצן גיר פון אַ טויט־הונגעריקן און אַ פאַרצווייפלטן געשריי געטאָן... דאָס זעלבע זיינע פרישע צוויי חברים. ס׳האָט אַ ביס געטאָן אין האַלדז, פּונקט ווי זיי וואָלטן אַראָפּגעשלונגען אַ קאָכעדיק־גיפטיקן סם... ביים צווייטן שלונג האָט זיך די שרעקלעך־ביטערע היציקייט אַ יאָג געגעבן איבערן גומען, איבערן האַלדז, אברים און ווי אַ שטעכיקע שפּילקע אַ דינעם שטאָך געטאָן אין מח...

ווייטער אַביסל האָבן זיך אַרויסגעלאָזט אַנדערע מענטשן מיט אָנ־געגאָסענע בלעכלעך. אַנדערע זענען געגאַנגען רואיק און מיט קענטיקער הנאה אַריינגעגראָבן די נעז אינעווייניק און געצויגן פון דאָרט די קאָכע־דיקע זופּ, ווי קיינמאָל גאָרנישט... דערפאַר אָבער זענען אין אַלע זייטן געציילטע מענטשן שטיין געבליבן און זיך פלוצים אַ וואַקל געטאָן מיט אָפּן־צעקרומטע מיילער... אַלע דריי בליקן טרעפן זיך. מסתמא טראַכטן אַלע דאָס זעלבע:

מ׳וויל אונדז דאָ פאַרסמען! מ׳האָט אונדז ספּעציעל גאָרנישט גע־זאָגט און, ווי אַ בייזער שפּיל, אונדז אַריינגעטאָן דעם גיפט אין עסן, וואָס וועט ברענגען דעם טויט אומגעריכטערהייט... מיט אַ לאַנגן מאַטערן זיך...

אָבער, זע נאָר. די אַנדערע דריי פון דער קאַיוטע, וואָס זיצן דאַנעבן, האָבן שוין רואיק אויסגעזופּט זייער פּאָרציע! זיי לעקן איצט אַרום מיט

דער צונג די ווענטלעך פון בלעכל מיט א פארגאפטער, קאַנטיקער הנאה... וואָס איז דאָס? ווערט דאָך דאָס עסן אויסגעטיילט פון זעלבן קעסל!?

דער הויכער, דארער ייד, וואָס זיצט נעבן מעבעלען, באמערקט זיין פארלעגנהייט. ער צעשמייכלט זיך מיט זיינע פאַרברענט-געפּלאַצטע ליפּן:

—אהא, גאָר פאַרגעסן עס אייך צו זאָגן... פּונקט ווי מען מאַכט אַדורך אַ קראַנקהייט, ווען מען פאַרט אויף אַ שיף, אַזוי מוז מען דאָ אַדורכמאַכן די ערשטע טראַטיל-טעג... וואָס איר זאָלט נישט נעמען אין מויל, וועט אייך זיין ביטער: אַ ביסל זופּ, אַ שטיקל ברויט, אַ לעפל מאַר־מעלאַד... אויף אַלץ וועט איר מיינען, אַז ס'איז גיפט. דאָס איז דערפאַר, ווייל די קישקעס, די אברים זענען נאָך נישט אינגאַנצן אַדורכגענומען מיטן טראַטיל, עס וועט אייך זיין שרעקלעך, אָבער — פאַרפאַלן... אויך די שטומע אברים בונטעווען זיך, ווילן נישט אויפנעמען דעם גיפט אין זיך, ווען דאָס עסן טוט אַ שווענק דעם שטויב פון די ציין און פון גומען און וויל עס אריינשלעפּן אין מאָגן אַריין — פּראָטעסטירט עס אין דיר, זוארפט עס זיך — — — דאָס איז אָבער פּשוט עסן... גוט אָדער שלעכט, אָבער — עסן. אין דעם איז זיכער נישטאָ קיין טראָפּן גיפט; דערמיט וואָס דו וועסט עס נישט עסן, וועט קיין מילי־מיליאַסנדל פּיצל טראַטיל נישט אַרויס פון דיינע געדערים... אדרבא, טאָמער וועסטו נאָך צופאַסטן אַ דריי טעג — ווערסטו באַלד אויפגעפרעסן... דאָס איינציקע געווער, מיט וועלכן קענסט נאָך קעמפן קעגן טראַטיל איז — צו עסן, וואָס מער עסן — אויב דו האָסט... דאָס קען נאָך פאַרלענגערן דיין לעבן אויף וואָכן און, אפילו חדשים... דו מוזט עס וויסן, ווייל מאָרגן וועסטו דאָס זעלבע זען ביים ברויט, ביי דער מאַרמעלאַד, אויב זי וועט זיין מאָרגן...

מעבעלען איז אפילו פון דער ביטערקייט פאַרגאַנגען דער הונגער; ער האָט אָבער דאָך זיך באַמיט אַראָפּצושלינגען איין זופּ נאָכן צווייטן... דאָס גלעקל האָט אָנגעזאָגט דעם סוף פונעם איבעררייס.

V

די ערד פון דער פאדלאגע אין דער קאיוטע איז געווען ווייך און פעט. ווען מען האט אוועקגעשטעלט די אייזערנע פלאטע, איז זי געווען ליידיק און דערפאר געשטאנען אויבנאויף; ווען מ׳האט אבער גענומען אנשטעלן אויף איר איין גראנאט נאכן צווייטן — איז זי געווארן אלץ שווערער און שווערער... די אייזערנע פיסלעך אירע האבן זיך איינגעדראפעט אין דער ערד און גענומען אראפזינקען. ווען די חברה איז אוועק אויף מיטאג, זענען אויף דער פלאטע שטיין געבליבן 60 שווערע גראנאטן און די משא פון 4 טויזנט קילא — איז זי איבער דער פויזעצייט אריינגעקראכן אומגעשטערט אין דער ערד אריין אויף עטלעכע צענטימעטער...

אלטע ארבעטער האבן שוין געוווסט, אז ביים אוועקשטעלן א ליידיקע פלאטע מוז מען איר אונטערלייגן דיקע ברעטלעך אונטער יעדן פיסל. נאכן ערשטן קבלת־פנים, אין דער טראטיל לופט, האט דער קאפ ביי די נייע — אזעלכע זאכן נישט געקענט פארקלערן... דער אויפזעער, זאוודא, האט עס בכיוון „פארגעסן", בכדי מיט דעם פאל איינצוקריצן אין די קעפ די תורה אויף ווייטער.

צוריקקומענדיק האבן זיי אין געאייל געוואלט ארויסשלעפן די פולע פלאטע און אריינשטעלן א צווייטע. דער הייבער האט געקרעכצט און דאס ווענעלע האט זיך געריסן פון ארט און דאך זיך נישט געקענט אוועקרייסן... ווען זיי האבן דערזען די סיבה, איז שוין געווען צו־שפעט... ארומגראבן לעכער און ארויסגראבן די פיסלעך האט מען נישט געלאזט און קיין אנדער עצה האט זיך נישט געזען... מ׳האט געמוזט אריבערטראגן די משא אין דער האלע און רייסן די ליידיקע פלאטע מיט די הענט... די מייסטער פון דער האלע זענען זיך אנגעלאפן און גענומען האקן מיט דיקע ברעטער איבער די קעפ. ביי זיי איז עס נישט אנדערש געווען, נאר אז מען מוז מיט די הוילע כוחות זי ארויסרייסן פון דער ערד... מען האט געברענגט אייזערנע שטאנגען, זיי אונטערגעשטעלט אונטערן וואגן און מיט אלע כוחות זיי גענומען רייסן אינדערהייך, אזוי אז די ריזיקע משא

אייזן זאָל זיך מיטרייסן... די קלעפּ פון אַלע זייטן האָבן דערבײַ נישט אויפגעהערט. האָט מען פון זיך געריסן די לונגען אָן באַוווסטזיין, מיט צע-פּייערטע קעפּ פון מכות און אונטערן האָגל פון זידלערייען. אפילו דער פאָראַרבעטער, צאַלקע, האָט געמוזט צוקומען און צושטייער געבן זיין פּאָרציע קללות... פון זיין טאָן האָט מען געזען, אַז אים פאַרדריסט נישט אַזויפיל דאָס געשעענע, ווי ער וויל דאָס באַווייזן די מייסטערס, אַז ער וויל זיי מיטהעלפן אין דער זידל־אַרבעט...

נישט מעגלעך געווען צו וויסן, מיט וועלכע געהיימע כוחות זיי האָבן עס באַוויזן. דאָס וועגעלע האָט אַ ריס געטאָן די משא און אַרויסגעפירט אין קאָרידאָר אריין. דער זייגער אָבער האָט חוזקדיק אָנגעזאָגט די בשורה:

— די נאָרמע וועט שוין היינט נישט זיין...

די קלעפּ, וואָס זיי האָבן געכאַפּט, איז נישט מעגלעך געווען איבער-צוציילן. די צוויי פּוילישע מייסטערס האָבן געוואָרנט, אַז זיי וועלן די מענטשן פון דער קומענדיקער שיכט צוריקשיקן און זיי וועלן מוזן אָפּ־אַרבעטן ביידע שיכטן... האָט מען געאַרבעט מיט אויפגעלאָפענע הענט און יעדער האָט געמיינט, אַז ביז פאַרטאָג וועט ער שוין נישט דערציען; קיי־נער האָט אָבער נישט געפרעגט נאָך די כוחות, נאָר געאַרבעט אין ווילדן משוגעת, צערייצטע פון די קלעפּ...

דער אָוונט איז שוין צוגעגאַנגען שלימזלדיק. אין באָדן פון דער קאַ-יוטע זענען געווען לעכער. די מייסטערס פון דער פאַבריק איז נישט גע-גאַנגען אין לעבן זיי צו פאַרריכטן און די אַרבעט פון אַרויסשלעפּן די וועגענער זאָל צוגיין לייכטער, נאָר געהייסן „זיך אַן עצה געבן"... די לעכער זענען פאַרלייגט געוואָרן מיט דינע שטיקלעך בלעך און מ'האָט געמוזט זיין פאָרזיכטיק ביים מאַניפּולירן מיטן וועגעלע. דערצו האָט זיך געפּאָ-דערט אַ ספּעציעלע רוטין, אַ קונציק באַלאַנסירן מיט דער גלייכגעוויכט, אַז די בלעך זאָל זיך ביי אַ שטאַרקן דרוק נישט אַריינבייגן אין לאָך אַריין און דער וואָגן זאָל אויף אַזאַ אופן נישט אַריינגעקאַרבט ווערן אין דעם בלעך־פאַרבויג. נאָך מער האָט מען געמוזט אַכטונג געבן, אַז מען זאָל אין ווילדן אָנשטרענג נישט טאָן אַן איבעריקן שאַר מיטן פוס און דאָס שטיקל בלעך זאָל אַוועקשפּרינגען פון אָרט, ווייל דאַן האָט דאָס וועגעלע מיט די

קליינע רעדלעך א שפרונג געטאן אין לאך אריין און ס'איז עס ממש אומ־מעגלעך געווען ארויסצושלעפן.

פריער האט צאלקע זיך דערמיט פארנומען. ער האט שוין געקענט אלע קאפריזן פון זיין וועגעלע און געוווסט ווי אזוי עס אדורכצופירן איבער געפערלעכע ערטער. ווען די נייע זענען געקומען, האט ער אויפגעהערט צו ארבעטן. זיי האבן דערפאר געשלעפט מיט אלע אברים, נישט זעענדיק גארנישט פאר די אויגן... ווי אזוי זשע האבן זיי געקענט אכטונג געבן, אז די בלעכלעך זאלן נישט אפשפרינגען?

זענען די רעדלעך אלע מאל געקראכן נישט ווו מען דארף און די קלעפ מיט די געשרייען אין דער קאיוטע האבן זיך אויסגעמישט מיט די שטו־מע זיפצן פון איבער-אנגעשטרענגטן הייבער...

דער מייסטער מיטן גרויסן אויג האט ביי יעדן קלאפ געשווירן, אז „אזוי ווי גאט איז אים ליב", ווי ער מוז זיי אלעמען איבערגעבן דער ווערקשוץ; סיי ווי דארף אין די נאענטסטע טעג זיין א סעלעקציע — טא זאל מען זיי מיטפירן צום שיס-שטאנד... נישט אנדערש, נאר מ'האט דא צו טאן מיט סאבאטאזשניקעס! נאר זיי מעגן זיך ארויסשלאגן פון קאפ דא עפעס אויפצוטאן. איבעריקנס, וועט ער עס זיי שוין ארויסשלאגן... מיט א ברעט וועט עס צוגיין שנעלער און גרינטלעכער...

...ווען דער פרימארגן האט זיך אריינבאקומען דורכן פארשטויבטן שייבל, האט די קאיוטע ערשט געהאלטן ביי 800 גראנאטן. די מענטשן פון פריער האבן געזאגט, אז דער שלעגער, ש ע ט ש ק א, איז א ווארטסמאן; האט ער געזאגט, אז זיי וועלן בלייבן — וועלן זיי... ס'איז נישט דער ערשטער פאל...

משה מיט מארטפעלדן נעמען זיך סודען. משה פליסטערט שטיל, די אלטע זאלן נישט הערן:

— זעסט דאך, אז דא וועלן זיי סיי ווי ממיתן, איז — א קרענק זיי! ער זאל אפילו הרגענען, וועלן מיר קיין צווייטע שיכט נישט ארבעטן... מארטפעלד איז מסכים. מעבעלע, וואס שטייט אין דער זייט, האט אי־בערהויפט פארלוירן דאס לשון. בלויז אין זיינע אויגן פינקלט אויף עפעס

פרעמדס און צאָרנדיקס, אַזוי ווי ער וואָלט עפּעס געזוכט, מלחמהדיקס, צו באַקומען אין דער האַנט אַריין...

די האַלע האָט דערווייל אָנגעהויבן אויסגעליידיקט צו ווערן. די אַנ־דערע דריי האָבן זיך זייטיק אַרויסגעשאַרט פון דער קאַיוטע און אין דער האַלע איז שטיל געוואָרן. בלויז אַ טויבלעכער גרילץ פון אַ שכנותדיקער האַלע האָט ווי אַ ליך געטאָן אַ קראַק אַריין דורכן פענצטער און אַנטלאָפן...

מאַרטפעלד, משה און מעכעלע האָבן זיך בלויז אָנגעקוקט איינער דעם צווייטן מיט אַ משוגענער אַנטשלאָסנקייט. אַ וואַרעמקייט פאַר דעם, וואָס קען דאָ באַלד געשען, האָט זיי געמאַכט פאַרגעסן אין דער גרויל פון טויט... מאַרטפעלד האָט שטיל און וואָרטלאָז צוגעשאַרט צו זיך אַן אייזערנע שטאַנג, וואָס איז אַ פאַרגעסענע געלעגן אין דער זייט — — —

ענדלעך האָט זיך דערהערט צאַלקעס שטימע פון דרויסן:

— קומט, קורוועס!

זיי זענען צוגעגאַנגען צו דער טיר מיט טריט, ווי זיי וואָלטן דאָ עפּעס גאַר־גאָר וויכטיקס נאָר־וואָס פאַרלוירן פון אונטער די הענט...

אינדרויסן וויל צאַלקע זיך אויספּיינען:

— דאָס האָב איך אייך אָפּגעבעטן... עס שאַדט גאָרנישט: נאָך דער היינטיקער נאַכט וועט איר שוין וויסן, וואָס עס הייסט ווערק צע...

מעכעלע קען זיך נישט באַהערשן:

— מנוול! וועסט טאַקע נישט פאַרשטומט ווערן!?

דער מגושמדיקער פּאָליציאַנט האָט אים נאַכלעסיק אַ קלאַפּ געטאָן מיט זיין גומענעם שטעקן. צאַלקע האָט זיך געריסן צו אים, אָבער מאַרט־פעלד מיט משהן האָבן געקריצט מיט די ציין:

— מיר ווילן בלויז זען, ווי דו דירסט אים אָן... בלוט וועט זיך גיסן... דיין טויט און אונדזערער...

דער אויפגלאַנץ פון משוגענעם יאוש אין די אויגן פון אַלע דריי האָט צאַלקען אָפּגעשטעלט אין מיטן וועג... ער האָט זיך דערפאַר געפּרווט צו־ריקציען אויף אַן ערן־אופן:

— ווען איר זאָלט נישט זיין אַזוי צעקיילט פון ביינאַכט, איר לויזנ־

פויקערס, וואלט איך אייך שוין איינמאל געלערנט דרך־ארץ!
בלויז דער מגושמדיקער פאליציאנט האט פארשריבן ביי זיך אין ביכל די נעמען פון אלע דריי און א מרוק געטאן:
— ס׳וועט אייך קאסטן טייערער!

קאפיטל פערצן

I

איבער דער גראנאטן־אפטיילונג זענען געווען פארשידענע דייטשע מייסטערס. זיי זענען געווען צעטיילט אין פארשידענע קאטעגאריעס: אל־געמיינע און איבער יעדער האלע באזונדער. איבער דער גאנצער אפטיילונג זענען אויך געווען צוויי פוילישע הויפט־מייסטער, וואס זענען ביי די דייטשנס אריינקום געווארן פאלקס־דייטשן. איינער פאר טאג־שיכט און איינער פאר דער ביינאכטיקער.

דער ערשטער איז געווען גאיעוושיק. דער איז געווען אן עכטער פאליאק, וואס האט קוים געקענט אביסל שולע־דייטש. דאס איז געווען א הויכער, אביסל געבויגענער מאן מיט א לאנגער, אויסגעצויגענער נאז און א סך קנייטשן אויף זיין ברייטן פנים.

אין פוילנס צייטן איז ער געווען א הויכער אפיציר און גלייכצייטיק איינער פון די פאבריקס־לייטער. די פאליאקן האבן שטילערהייט צווישן זיך געשושקעט זיך, אז ער איז נאך אלץ פארבליבן א הייסער פוילישער פאטריאט און אז ער שטיצט אין געהיים די אונטערערדישע ווידער־שטאנדס־באוועגונג. מ׳האט זיך איבערגעגעבן פון מויל צו מויל, אז ער איז ספעציעל געבליבן ארבעטן אין דער פאבריק, ווייל ער האט א געוויסע מיסיע אויסצופירן; ער איז דערפאר אויך געווארן א פאלקס־דייטש.

ער האט שטענדיק גערעדט מיט א קילן, אבער דאך פרידלעכן טאן, א סך געטאן פאר די פאליאקן, וואס האבן געארבעט אין דער פאבריק און זיך צו זיי באצויגן באזונדערס פריינטלעך. צו די יידן האט ער געהאט

אַן אָפּיציעל־אַמטלעכע באַציאונג. ער האָט צו אַ ייד קיינמאָל נישט גער־עדט ווי צו אַ נידעריקן שקלאַף, כסדר געווען צו זיי אויף „איר”; אויסער אין גאָר־כעסדיקע מאָמענטן, ווען ער האָט, פאַרגעסנדיק זיך, אַרויס־געבאַפּט זיך מיט אַ ברוטאַלן: דו שוויין!... אין זיין טאָן איז שטענדיק געלעגן אַ פאַרשלייערטע דיסטאַנץ־אָנצוגעהערעניש, וואָס האָט נישט דער־לאָזט, מ׳זאָל מיט אים ווערן אינטימער באַפריינדעט...

אין דרינגענדיקע פאַלן, ווען מ׳האָט זיך צו אים געווענדט, ער זאָל וועגן וואָס ס׳איז אינטערווענירן, געבעטן, ער זאָל ראַטעווען אַ מענטש, האָט ער זיך מיט אַלע מיטלען אַרויסגעדרייט. איז עס געווען אין דער אָנ־וועזנהייט פון דייטשן, האָט ער אַוועקגעדרייט דעם קאָפּ, זיך געמאַכט נישט הערנדיק... ווען אָבער מ׳איז צו אים אַריינגעפאַלן אין ביוראָ אַריין — האָט ער קיל־פריינטלעך געשמייכלט, אויסגעהערט אַלצדינג און בלויז געהאַט איין ענטפער:

— מיין פריינט, איך קען גאָרנישט העלפן דערצו...

אין דעם „מיין פריינט” צו אַ ייד האָט זיך נישט געלאָזט אַרויספילן קיין איראָניע; ס׳איז אָבער קיינמאָל נישט אַרויס פון דער נאָרמאַל־פּוילי־שער טאָן־געוויינהייט, וואָס גייט פאַרביי נעבן האַרץ און רירט עס נישט אָן... אין זיינס אַ וואָרט איז זיך קיינמאָל נישט געווען אָנצוכאַפּן; נישט צום גוטן און נישט צום שלעכטן... די שווערסטע באַפעלן, וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן צו אַ יידישער גרופּע, זענען אַלע געווען אינעם זעלבן טאָן:

— מיינע טייערע, די אַלע קאַסטנס מוזן היינט אַוועקגעטראָגן ווערן, ס׳זאָל אַפילו דויערן צוויי מעת־לעת... ווען נישט — ווייסט איר אַליין, אַז ס׳וועט זיין גאָר־גאָר שלעכט...

ער האָט עס אַרויסגעזאָגט אַזוי, מ׳זאָל זען, אַז עס איז אומזיסט יעדער פּרוּוו צו אַפּעלירן. דערביי אָבער האָט ער זיינע באַפעלן אַרויסגעגעבן אַזוי, אַז עס איז נישט געווען צו שפּירן, אַז ער באַפעלט אַזוי, אַז ער וועט באַשטראָפן... מ׳האָט נאָכדעם אַפילו נישט געקענט אין כעס זיין אויף אים...

ס׳איז נישט מעגלעך געווען צו וויסן, מיט וואָס גאַיעווטשיק שמעקט. ער איז געווען פאַרזיכטיק ווי צען העזן אויפאַמאָל. מיט קיין ייד האָט ער

זיך נישט אפגעשטעלט אויף קיין עפנטלעך ארט און די דייטשן האט ער געדינט אזוי טריי ווי א גאנצע סטאדע הינט...

ער האט געהאט די אויגן אומעטום, אכטונג געגעבן, אז דאס מינדסטע ברעקל זאל נישט גיין לאיבוד און יעדן טאג געהאט נייע פלענער ווי אזוי אויסצובעסערן, פארמערן און פארפיינערן די פראדוקציע... די דייטשן האבן אים דערפאר גוואלדיק ליב געהאט און פארערט. ער איז געווארן דער אינטימער פריינט פון אלע מייסטערס. ער האט אלעמען אויסגעהערט מיט א טיפן ערנסט און ווו ס'איז נאר געווען א קאמפליצירטע געשיכטע, איז מען געגאנגען צו גאיעווטשיקן. דאס איז געווען דער איינציקער פארבינדונגס־מאן צווישן די דייטשן און די טויזנטער פאליאקן, וואס האבן געארבעט אויפן פאבריקס־שטח פון ווערק און גענאסן פון אומבאגרענעצטן צוטרוי.

מען האט אים שטענדיק געזען ארומלויפן א פארטוענעם איבער דער פאבריק, זוכנדיק עפעס, מיט דעם גרויסן בלייפעדער פארשטעקט אונטערן אויער. ער איז פארבליבן אין דער פאבריק ביז טיף אין דער צווייטער שיכט אריין, געצייכנט פלענער, געגעבן באפעלן, קאנטראלירט און אינספעקציאנירט די האלעס... נישט מעגלעך געווען זיך פארצושטעלן גאיעוורטשיקן ווי א לעבעדיקן מענטש, וואס האט אויך אייגענע באדערפענישן, א פאמיליע, צו וועלכער מען דארף אמאל אהיימגיין. ער האט אויסגעזען ווי א מאשין־אסקעט, ווי א לעבעדיקע, באוועגלעכע שרויף פון דער פאבריק... ס'האט נאך קיינער אים נישט געזען אין א ציוויל־אנצוג. ס'האט אויסגעזען, אז מער ווי דעם בלויליעכן פאבריקס־פארטוך האט ער גארנישט; נישט אויפן לייב און נישט אויף דער נשמה...

און דאך האבן יידן, וואס האבן געהאט אביסל געלט אין געהיים, געוווסט, ווו מען קען ביי גאיעווטשיקן עפענען א צווייטע טיר, אן אומבאקאנטע. זיי האבן מיט אים געמאכט פארשידענע געשעפטן בסוד־סודות און אויסגעפועלט ביי אים ספעציעלע פריווילעגיעס פאר טייערע מתנות. ער האט עס אבער געמאכט מיט אזא ראפינירטער פארזיכטיקייט און דורך אזוי פיל ספעציעל־צוגעטראכטע צופאלן, אז מען האט זיך אין גארנישט נישט געקענט אנכאפן, צו באווייזן, אז דאס האט ער ספעציעל אזוי גע-

מאַכט, אַז זיין האַנט שטעקט איבערהויפּט דערביי... ווען ער האָט ווען געדאַרפט עפּעס טאָן — האָט ער שוין מיט אַלע מיטלען אַזוי צוגעפּירט, אַז איינער פון די דייטשן זאָל עס דערליידיקן... און שטענדיק איז עס געקומען ווי פון זיך אַליין... דערביי האָט יענער אַליין נישט געקענט דערקענען זיין פינגער־צולייג אויף אַ האָר...

דערפאַר האָט מען אָבער געוווסט אויף קלאָר, אַז זיין האַנט שטעקט אין די אויסגעטראַכטע צוגאָב־אַרבעטן; אין די באַזונדערע קעסלען פאַר פּאָליאַקן; אַז זיין קאָפּ איז עס, דער וואָס טראַכט אויס אַלע העכערונגען פון די נאָרמעס, אַלע פּלענער פון אַרויסקוועטשן ביי די יידן דעם לעצטן טראָפּן כוח און בכלל אַלע מינים פאַרשידענע גזירות און פּיין. קיינער האָט אָבער מיט אַ האָר־באַווייז נישט געקענט פעסטשטעלן, אַז אַזוי איז עס טאַקע, אַ שפּיץ פון אַן אַרגומענט דערפאַר...

מען האָט געוווסט און עס דערשנאַפּט פון דער לופט, אַז נישט איינמאָל פירט ער אונטער די דייטשן, זיי זאָלן אַדורכפירן פאַרשידענע אַקציעס און געשלעגן; קיינער האָט עס אָבער נישט געהערט דירעקט און ווער עס האָט געקענט גאַיעווטשיקן נענטער, האָט געוווסט, אַז דירעקט האָט ער עס קיינמאָל נישט פאָרגעלייגט, בולט און אָפן...

ער האָט שוין געהאַט זיין ספּעציעלע שפּראַך, זיינע אָנצוגעהערענישן, וואָס האָבן גאָרנישט געזאָגט, גאָרנישט נישט פאָרגעשלאָגן, אָבער דאָך איז פון דעם געווען אַזוי קלאָר, האָט מען אַזוי בפירוש אַרויסגעהערט וואָס מ'דאַרף צו טאָן...

און אַזאַ איז ער אויך געווען אין דער פאַבריק. אומעטום האָט מען אים געזען, ער איז געווען דער פּאַקטישער טאָן־געבער און דאָך האָט ער זיך איבעראַל געוויזן ווי אַ זייטיקער, אַ דאַנעבנדיקער... ער האָט אַלץ געזאָגט און אַלץ באַפוילן און דאָך האָט זיך אויסגעוויזן, ווי ער אַליין ווערט אויך באַפוילן פון זעלבן באַפעל, אַז ער אַליין הערט דאָ אויס פון זיך אַן אינסטרוקציע...

ביים אָנווייזן עפּעס אַ ניי שטיקל אַרבעט — און שטענדיק ווען ער

האט עס געמאכט נאך די געוועלנלעכע ארבעטס־שעהן — איז עס אויף זיין לשון אזוי ארום ארויסגעקומען:

— אזוי איז עס, חברים, מיר מוזן עס מאכן, מיר מוזן...

II

א פונקט־פארקערטער טיפ איז געווען דער הויפט־מייסטער פון דער צווייטער שיכט ביי דער גראנאטן־אפטיילונג, פ י נ א וו.

פארן קריג איז ער אין זיין וווינונגס־שטאט לאדזש אנגעגאנגען אלס פאליאק. נאך דער דייטשער אקופאציע איז ער פלוצים אויפגעקומען ווי א דייטש. ער האט לאנגע יארן געלעבט צווישן לאדזשער יידן, געהאט זיינע הייזער אין יידישע געגנטן און געפירט מיט יידן פארשידענע מסחרים. ער האט דערפאר גערעדט אן אויסגעצייכנטן יידיש, פול אנגעפיקעוועט מיט גמרא-ווערטלעך. און אפילו איצט, זייענדיק אין פאבריק, ווען ער איז געווען דער הויפט-מייסטער און די יידן ערגער ווי די נידריקסטע שקלאפן, האט ער נאך אלץ ליב געהאט זיך צו באווייזן פאר די יידן מיט זיין זאפטיקן יידיש...

די פאליאקן און דייטשן פלעגן זיך האלטן ביי די זייטן פון געלעבטער, ווען פינאוו איז אריינגעפאלן אין דער האלע אריין און אנגעהויבן צו קאמאנדעווען מיט די יידן אויף אן עכטן לאדזשער „רריישעדיקן" יידיש:

— הער נאר, יאנקל, א רוח אין דיין מאמעס־מאמעס־מאמען אריין! וואס חלומסטו דארט, הא!? ווילסט אפשר, כ'זאל צו דיר רופן די ממזרים פון דער חברה קדישא? (דאס האט ער געמיינט די ס. ס., וואס פירן צום דערשיסן.) קענסט עס ביי מיר באלד פועלן...

אדער א בריל פון איבער דער האלע:

— אנ'עק, יידעלעך, נישט געשטאנען זאל דא ווערן! היום קצר והמלאכה מרובה...

די גויים ארום האבן חניפהדיק געקוואלן, ווי אזוי פינאוו דער מייסטער טענהט זיך אוים מיט די זשידקעס אויף זייער לשון און אויך די יידן האט זיין הומארפולע שפראך הנאה געטאן.

ער האָט ליב געהאַט אַריינצולאָזן מיט זיין גרויסער ברעטערדיקער לאַפּע — פּאַר אַלעמען אין די אויגן — אַ גוטברודערישן קלאַפּ דעם ער־שטן־בעסטן ייד, וואָס ער האָט אָנבאַגעגנט, איבער דער פּלייצע, אַז ביי יענעם האָבן זיך די ציין צעקלונגען אין מויל... ער האָט זיך נישט זשע־נירט און אַמאָל אין אַ מינוט נאָך דער אַרבעט אַוועקגעשטעלט זיך מיט אַ רעדל יידן גלאַט אַזוי זיך שמועסן. נאַטירלעך האָט ער גערעדט יידיש און אויסגערעדט אויף דער ס. ס. — אסור לדבר... ווי אַ ייד ביים לערנען, האָט ער זיך געגלעט דערביי מיט דער האַנט איבער דער גאָמבע און זיך צעזונגען ביים רעדן מיט אַ גמרא־ניגון:

— דאָס האָבן מיר דאָך אַ קיימאַ־לן, אַז די חברה זייערע זענען בלויז רוצחים, גזלנים און מערדער... מאי קאַ משמע לן... ס'איז דען אַ נייעס, וואָס? נאָר גאָרנישט: אונדזערע יידעלעך (ער האָט כסדר אונטערגע־שטראָכן דעם פּאַלקסטימלעכן קנייטש: אונדזערע...) זענען אויך געגוג שול־דיק אין דער גאַנצער וויסטער מערכה... זיי ווילן אַרבעט? אַרבעט מען! ס'וועט סיי ווי נישט לאַנג געדויערן... ווען איר ווייסט ווי טיף זיי ליגן שוין אין דער ערד ווי אַ באַרג! נאָר יידעלעך האָבן דאָך ליב צו מאַנקע־דירן... טאָ זעט איר דאָך, וואָס עס קומט אַרויס דערפון...

פאַר די דייטשע חברים זיינע האָט ער זיך אַלעמאָל באַרימט, אַז ער גייט זיך מיט די יידן אַדורכשמועסן אַביסל אויף זייער תלמוד־שפּראַך. אָט וועט ער זיי באַווייזן, אַז ער באַהערשט זי בעסער פונעם גרעסטן אוי־בער־ראַבינער... דאָס האָט זיי אימפּאָנירט. זיי האָבן אים איינפאַך באַ־וואונדערט, ווען ער האָט זיך אַוועקגעשטעלט מיט זיין ריזיקן גוף, אינמיטן אַן אָפּגעריסענער מחנה יידן; זשעסטיקולירט מיט די הענט, גערעדט מיטן זעלבן טאָן און געשריגן ביים רעדן ווי איינער פונעם רעדל:

— וואָס זאָגט איר נישט, יהודים, צו די טייערע תכשיטים דאָרטן... ווי עס טוט זיי הנאה, די חמורים! אַז איין כף־הקלע זאָל זיי נאָר ווייניק זיין, רבונו של עולם! טאַטע־פאָטער אין הימל!...

אפילו ראָסט מיט העכטן האָבן זיך איינמאָל צעברילט ביי אַזאַ ספּעקטאַקל פון געלעכטער:

— א וואהרער ארטיסט! ארטור, דער טויפל זאל דיך האלן! דו קענסט דאך שפילן א יידנראל אין בעסטן טעאטער!...

אבער פינאוו האט זיינע „יידישע" פעאיקייטן אויסגענוצט אויף פראקטישערע און בעסערע צוועקן... זיין יידיש איז געווען דער שליסל צו די הערצער. זיין יידישער מאך מיט דער האנט, זיין אונטערקרעכצן און זיינע יידישע גלייכווערטלעך און קללות אויף די רשעימס קעפ, האט אים שנעל געמאכט צו אן אייגענעם, צו וועלכן מ'קען האבן דעם פולן צוטרוי... ער האט דערביי פארשטאנען צו רעדן אזוי פארטרוילעך — ווען קיינער האט נישט געזען — אז מען האט אינגאנצן אין יענער מינוט פארגעסן, אז דא שטייט א זון פון יענעם בלוטיקן שונא־פאלק... מ'האט פאר זיך געזען אן אייגענעם ייד, פון וועלכן עס גרענעצט גארנישט אפ און מ'קען פאר אים אויסגיסן דאס גאנצע ביטערע הארץ...

III

מיט עטלעכע יידן האט פינאוו אנגעהויבן זיך צו סודען. טיף צווישן די ביימער האט ער זיך געטראפן אמאל מיט דעם און אמאל מיט יענעם און עפעס אין זיי ארייגגערעדט מיט אלע אברים. עטלעכע פון זיי האבן אים בסוד דערציילט, אז זיי האבן ערגעצוו באהאלטן גרויסע סומען געלט, גאלד... זעענדיק אז זיי וועלן דא סיי ווי אומקומען, האבן זיי אים אנטדעקט דאס ארט ווו עס ליגט. מיט קיין קלייניקייטן האט ער זיך נישט אינטערעסירט. דאס האט ער איבערגעלאזט פאר גיידאן און אנדערע פאַ־ליאקן; ער האט געזוכט גרויסע פארמעגנס. ווען ער האט געהאט עטלעכע אזעלכע אדרעסן, האט ער זיך אנגעטאן זיין דייטשן אפיצירס־מונדיר און אוועקגעפארן אהין...

דאס געלט אדער גאלד האט ער יענעם נישט צוריקגעגעבן אין דער האנט אריין. ער האט געוווסט, אז יעדער ייד קען מארגן אוועקגענומען ווערן צום שיסן און זיין פארמעגן זאל מיטגיין ביז צום קבר... פאר זיי האט ער אבער שטענדיק געהאט א תירוץ:

— בהמה בצורת פערד — האט ער אין יענעם גוטמוטיק ארייננגע־

טענהט — יעדן טאָג קומען פּאָר פּארשידענע רעוויזיעס... מען וועט עס ביי דיר צונעמען. און צוליב די אוקריינער האָב איך נישט געהאַט בדעה זיך איינצושטעלן... ביי מיר איז דיין געלט קוראַנט און קיינער וועט עס נישט צונעמען. ווען דו וועסט דארפן אויף צום לעבן — קענסטו מיך טרעפן אין א זייט און מיר זאָגן... אָבער קיין גרויסע סומע זאָלסטו קיינ־מאָל נישט טראָגן מיט זיך...

פּאַקטיש האָט ער פון צייט צו צייט זיי געגעבן אביסל געלט, זיי זאָלן נישט דארפן הונגערן. מ'האָט זיך שטילערהייט איבערגעגעבן וועגן גע־וואַלטיקע פּארמעגנס, וואָס ער זאָל האָבן אריינבאַקומען אין די הענט אריין. יידן האָבן אָבער געוואָלט האָבן דאָ אויפן אָרט א לאָבן ברויט א וואָך, איידער צו שטאַרבן פון הונגער מיטן באוווסטזיין, אז דאָרט ערגעץ ליגט באַגראָבן זיינס א פּארמעגן... סיי פינאָוו און סיי גאַיעווטשיק האָבן אָט די געלעגנהייט אויסגענוצט. זיי האָבן עס אָבער געמאַכט מיט אזא גע־היימניספולקייט, אז אויסער די באַטרעפנדיקע פּערזאָנען האָט קיינער דער־פון נישט געוווסט.

פינאָוו אליין איז ארומגעגאַנגען א זעלבסטצופרידענער, א צע־שמייכלטער און אָנגעשלאָגן צווישן קלענערע גרופּקעס שוווער־ארבעטנדי־קע יידן, וואָס זענען צוריקגעגאַנגען פון דער ארבעט און זענען ביז צום טויער געגאַנגען אליין, אָן דער שמירה פון די ווערקשוץ. ער האָט צו זיי פּאַרזיכטיק אריינגעטענהט אויף מאַמע־לשון:

— דער עיקר, יידן, איז היינט — חיי שעה! איר מוזט זען איבער־צוהאַלטן די איצטיקע צייט... לאַנג וועט שוין די מעשה נישט געדויערן... איר קענט זיך גאָרנישט פּאָרשטעלן, ווי גרוים אונדזער בראָך איז... צוליב וואָס זאָלט איר דאָ שטאַרבן פון הונגער, ווען דער סוף איז אזוי נאָענט, אזוי נאָענט!?

מיטן אריינגעבן אין זיי מוט און ווילן צום לעבן האָט ער געזוכט אין די מענטשן צו דערוועקן דעם ווילן ווייטער צו עקזיסטירן; זיי זאָלן זוכן אַלע מיטלען, וואָס זיי קענען נאָך אויסנוצן, בכדי נישט צו פאַלן, ווייל עס קען נאָך געלינגען איבערצולעבן די קריג... ער האָט אויסגעזוכט די, וואָס זענען אמאָל גאָר רייך געווען, אזעלכע וואָס ער האָט געקענט פון אמאָל

פאר פאבריקאנטן און פארשטאנען, אז זיי האבן זיכער א טייל פון זייער פארמעגן ערגעצוואו באווארנט... מיט זיי האט ער שטיל גערעדט, זיי ארויס־געוויזן די גרייטקייט מיטצוהעלפן...

נישט איינמאל איז ער צוריקגעקומען פון נסיעות און דערציילט, אז ער האט דארט שיעור פארשפילט זיין קאפ, אז מ'האט אים דארט גע־טראפן... אז מ'האט אים געפרעגט... און עס פארשטייט זיך, אז ער האט שוין פון דארט גארנישט ארויסגענומען... ער האט זיך נישט נאריש גע־מאכט מיט יעדן, ווי גיידא און אנדערע אזעלכע פאליאקן, וואס האבן דער־פון געמאכט א פרנסה. פינאוו האט גערעדט צו אלעמען, אבער געהאט אויפן זין די געציילטע מיט פארגראבענע אוצרות...

ער האט אבער פארשטאנען, ווי אזוי זיך געשיקט אדורכצודרייען דורך אלע דייטשן; אויב אפילו ס'וואלט וועמען פון זיי איינגעפאלן זיך אנצוהענגען אין זיינע פארדעכטיקע מחזקות מיט יידן — האט ער אבער שטענדיק געפונען זיין שפאס און זיין געלעכטערל, מיט וועלכן ער האט אלץ גלאטיק געמאכט...

מיט די פאליאקן איז ער געווען אן עכטער פאליאק. מיט זיי האט ער גערעדט נאר פויליש און שטענדיק זיי געגעבן אנצוהערן, ווי טיף ער קרענקט איבער די פוילישע טראגעדיע. שטילערהייט האט ער צוגעהאלפן, ווי גאיעווטשיק, פוילישע פאטריאטן זיך איינצוארדענען אין דער פאבריק אונטער פאלשע נעמען און כסדר זיי אונטערגעשטראכן זיין דינסט אין דער פוילישער ארמיי... די פאליאקן האבן זיך אבער געקענט אויף זיינע שמד־שטיק. אויף גאיעווטשיקן האבן זיי בלויז שטיל אונטערגעברומט; דערפאר אבער ווען, צווישן זיך, ס'איז געקומען צו רייד וועגן פינאוון, האבן זיי בלויז א מאך געטאן מיט דער האנט, קיינער זאל עס נישט בא־מערקן און פארביסן ארויסגעצישעט צווישן די ציין:

—א קורווע!...

אבער אויך פאר דער דייטשער ארמיי האט ער געהאט זיינע פאר־דינסטן. אין יעדן נאציישן יום־טוב האט ער זיך אנגעטאן זיין מונדיר, בא־האנגען מיט אויסצייכענונגען פון ביידע מלחמות און דערמיט פאראדירט איבער די גאסן... אין אזעלכע מאמענטן איז ער באמת געווען א דייטש

ביז די טיפעניש פון זיין נשמה; זיין פנים האָט דערביי געהאַט דעם זעלבן ערנסט ווי דאַן, ווען ער שמועסט אין אַ פּאַרוואָרפן ווינקל מיט אַ ייד וועגן די יידישע צרות...

מענטשן, וואָס האָבן פינאָוון געקענט פון אַלטע ציטן, האָבן אים אַזוי אָפּגעשאַצט:

נישט קיין געשפּאַלטענע נשמה, נישט קיין פאַלשער און צווייִדייטי־קער נאַר — אַ פּחדן, אַ מוראַדיקער און ציטערדיקער פאַר יעדער שאָטן, וואָס קען מאָרגן אָדער אין אַ צייט אַרום קומען צו דער מאַכט... און זיין פּחדנות איז אַזוי גרויס, אַז עס וועגט איבער זיין שווערן, 130־קילאָ־דיקן גוף...

ער האָט געלעבט גוט מיט די יידן, מיט די פּאָליאַקן, דייטשן, אוק־ריינער און אפילו מיט די פּאַרטיזאַנער... ער האָט געשאָקלט מיטן קאָפּ צו די נאַציאָנאַליסטן, צו די לינקע און צו וועמען ס'איז נאָר מעגלעך געווען... ער האָט ער אָבער באַוויזן צו מאַכן אַזוי קונציק, אַז ס'איז נישט מעגלעך געווען צו באַמערקן עס.

זיין גאַנצע צייט האָט ער פאַרברענגט אין אַרומגיין, אין רעדן... רעדן אַ ים! מיט קיינעם נישט און מיט אַלעמען... אין קעגנזאַץ צו גאַיעווטשיקן האָט ער וויניק־וואָס זיך אינטערעסירט מיט דער אַרבעט אין דער פאַ־בריק; גיכער איז עס געווען אַ מין אַרבעט ווי אויף יוצא צו זיין, דערפאַר אָבער האָט ער געשטעקט אומעטום, אין אַלע ביוראָען און אין דער דירעק־ציע און מיט אַלעמען געווען „אויפן אויער"...

IV

יעדע וואָך האָט מען אַדורכגעפירט סעלעקציעס און הונדערטער יידן געפירט צום שיסן. פינאָוו האָט אָבער קיינמאָל נישט געפּרוווט אפילו אַרויסראַטעווען איין יידיש נפש פון טויט, נישט אַריינגעוואָרפן אפילו איין גוט וואָרט פאַר וועמען — כאָטש ער איז אַזוי גוט געווען מיט יידן. שטענדיק איז ער ביי אַזעלכע געשעענישן „פּונקט נישט געווען". נאָך אַזאַ געשעעניש האָט ער זיך פאַרנאַכט אַראָפּגעכאַפּט אין לאַגער אַריין, געזעסן

ערגעץ אין ווינקל פון א ביורא אדער אין א באראק מיט זיינע גאר־היימי־שע, געווישט זיך דעם שוויים פון זיין מעכטיקן שטערן און זיך געקאכט אויף זיין עכטן, יידישן לשון:

— אזעלכע רוצחים!... און איך בין גראד נישט געווען...

גלייך ווי ביי זיין אנוועזנהייט וואלט ער אלץ צו נישט געמאכט...

איינמאל האט מען פארבייגעפירט א גרעסערע גרופע יידן צום שיסן דורך דער פאבריק. איינער פון די יידן, מיט וועלכן פינאוו איז געווען גוט באפריינדעט, האט פלוצים דערזען פינאווס ריזיקע סטאטוע פון דער־ווייטנס... א ברעקל האפענונג האט זיך אין אים אנגעצונדן און ער האט אין פארצווייפלונג אויסגעשטרעקט די הענט און זיך גענומען רייסן:

— הער פינאוו! רעטעמען זי מיך...

פינאוו איז שרעקלעך רויט געווארן פון כעס, צוליב יענעמס העזה אים צו קאמפראמיטירן אין די אויגן פון דער דייטשער און אוקריינישער ווערקשוץ. ער האט אבער געפונען באלד זיין געהעריקן „הומאר", וואס האט אים ארויסגעדרייט פון די פיינלעכסטע סיטואציעס. ער האט זיך דערפאר לאכנדיק צעלאזט אויף יענעם אין זיין לאדזשער יידיש:

— בהמה איינע! ווער קען דיר דען יעצט העלפן? דו ביסט סיי ווי אזא פערד, אז פאר דיר איז דאס בעסטע ארט די ערד, פון וואנעט דאס גראז וואקסט ארויס... גלייב מיר, אז פאר דיר וועט דארט בעסער זיין...

א סך יידן אין לאגער האבן דאך גערן געהאט פינאוון. מען האט ליב געהאט זיינע מונטערונגען אין יידיש און פון זיין חוזק איבער ראסטן, העכטן און אנדערע חברים זיינע. און מ'האט געגלויבט, אז שטילערהייט אינטערוועניִרט ער ביי פארשידענע געלעגנהייטן. ווען ס'איז עפעס פאר־געקומען א שטיקל פארלייכטערונג פונעם רעזשים אין לאגער, האט מען עס צוגעשריבן אויף זיין חשבון... און ווען מ'האט פינאוון נישט אזוי הויך געשאצט ווי גאיעווטשיקן און יענעם איבערגעגעבן אלע פאראנטוואָרט־לעכקייטן אפילו פון דער צווייטער שיכט און פינאוו איז נאר געבליבן דער אפיציעלער מייסטער — האט מען עס באדויערט און געזען אין אים א מין קרבן פאר זיין „יידישקייט"... ווילנדיק נישט ווילנדיק, האט מען זיך צו אים געשפירט נענטער...

— אַ פֿאַלשע בריאה! האָבן אַלע וועגן אים געהאַט די מיינונג; דאָך האָט יעדער הנאה געהאַט, ווען מ'האָט אים געזען אַרומגיין מיט זיין האַלב-פֿאַרבאָרגן שמייכעלע, די הענט אַריינגעשטעקט אין די לאַנגע טאַשן פֿון זיין שוואַרצן אַנצוג און מיטן שמייכל זיינעם אַריינגעלאַכט יעדן אָפּ-געריסענעם, נאַקעטן און אויסגעדאַרטן ייִד, וואָס ר'האָט אָנגעטראָפֿן אין אַ ווינקל, אין פּנים אַריין:

— נישט געזאָרגט, משה! מיר האָבן זיי טיפֿטייער אין דער אדמה... מ'עט זיי אויך איבערלעבן...

פֿאַלש צי אויפֿריכטיק — קיינעם האָט עס אַפֿילו נישט אינטערע-סירט. מ'האָט נישט אַריינגעקלערט דערין. ס'איז געווען געשמאַק צו הערן אַזעלכעס פֿון אַ מענטש, וואָס טראָגט אַמאָל אַ דייטשן מונדיר. ס'האָט אַריינגעבלאָזן מוט און פֿאַרשטאַרקונג.

און אויך פֿאַר זיין חוזק-טאָן איז מען אים געווען דאַנקבאַר.

קאַפּיטל פֿופֿצן

I

אין דער האַלע, וווּ מעבלען איז אַריינגעפֿאַלן אַרבעטן, זענען געווען צוויי פּוילישע מייסטער, וואָס האָבן אויפֿגעזען איבער דער גיסערייַ און איבערן בויערן די גראַנאַטן.

דער ערשטער איז געווען ב י ע ל ס ק י, אַ קליינטשיק מענטשע-לע מיט אַ ראָז-מילד אָבער שטענדיק שכור פּנימל. אין דער האַלע איז ער געקומען יעדן טאָג עלעגאַנט אויסגעפּוצט. זיין העל מענטעלע איז געווען אויסגעפּרעסט און שפּאָגל ניי און די ראָזע הענטעלעך האָט ער געהיטן, נישט אָנצורירן מיט זיי דאָס מינדסטע.

שטענדיק פֿאַרלייגט די הענטלעך אויפֿן הינטן, איז ער געגאַנגען ווי אויף וואַטע איבער דער האַלע. אַמאָל האָט ער אַ וואָרף געטאָן שווייַגנדיק אַ בליק אין דער קאַיוטע אַריין און אַוועק שווייַגנדיק.

אמאָל בלויז האָט ער אַ ברום געטאָן: ווי איז מיט דער נאָרמע? ער האָט עס געפרעגט, אַזוי ווי זיך אַליין, נישט געוואַרט אויף קיין ענטפער און אַוועק ווייטער.

דערפאַר אָבער ווען ביעלסקי האָט באַמערקט עמעצן טאָן דאָס, וואָס אים געפעלט נישט, האָט ער געוווסט, אַז אויף זיינע קליינע פויסטעלעך קען ער זיך נישט פאַרלאָזן! צוליב זיין גאָר קליינער וווקס האָט ער נישט צו יעדנס פּנים דערגרייכט... ער פלעגט זיך דערפאַר רואיק אויסזוכן אַ שטיק אייזן, אַ ברעט... און קלאַפּן איבער די קעפּ מיט אַזאַ רואיקייט, אַזוי ווי ער וואָלט דאָ געקלאַפּט איבער העלצער אָדער שטיינער... פון די פריער-דיקע טראַנספּאָרטן האָט ער שוין געהאַט אַ סך יידן אויף זיין געוויסן.

זיין געהילף איז געווען דער גרויס-אויגיקער ש ע ט ש ק א. ער איז שוין געלעגן מיט אַלע חושים אין דער אַרבעט. שטענדיק מיט אַ פאַר-שמירטן, שמוציקן אנצוג און אַן אייגנעריסט פּנים, ווי ביי אַ וואַלד־גזלן, האָט זיין גרעסער שיקלדיק אויג געקלעפּט איבער יעדן איינעם ווי אַ ביי-זער געשוויר. אומעטום איז געווען זיין עסק און איבעראַל האָט ער צוגע-לייגט זיינע רויע, צעפּלאַצטע הענט... ער האָט געשלאָגן, ווען ער האָט נאָר געהאַט אַ געלעגנהייט. ווען די קאַיוטע האָט אויסגעפּאַרטיקט אַ וועגעלע גראַנאַטן און עס אַרויסגעשלעפּט, צו מאַכן פּלאַץ פאַרן צווייטן, האָט שעטשקאַ דערוויל „געלייגט" מיט אַן אייזערנעם פרענט איבער די פּליי-צעס; מ'האָט אַפילו געמעגט ווי שנעל לויפן, שטופּן מיט די לעצטע כו-חות — ער האָט געטאָן ס'זייניקע:

— עס מאַכט נישט... — האָט ער הנאהדיק געקייט די אייגענע, גע-גרעבצטע ווערטער, מיט די גרויסע שוואַרצע ציין — דאָס מאַכט גאָר-נישט... די נאַכט איז גרויס און איר ווערט פאַרשלאָפן. אַזאַ קלאַפּ וועקט צוריק אויף די בלוטן... אַז ס'טוט ווייַ — שלאָפט מען נישט איין...

אויף ביעלסקין האָט מען געזאָגט, אַז ער איז אַ רייכער שייגעץ פון דער היים. ער איז געקומען אין דער פאַבריק אַריין בלויז דערפאַר, ווייל מען האָט געצאָלט און מ'האָט דאָ געגעבן צוגאָב-ברויט. דאָ האָט ער נישט געדאַרפט אַרבעטן און פאַר אַ ביסל זופּ האָט מען ביי אַ ייד געקענט צו-נעמען דאָס טייערסטע. אויך זיין גרויזאַמקייט האָט ער אויסגענוצט צום

געשעפט. ס'איז געגוג געווען, ער זאָל ביי עמעצן זען עפּעס, וואָס האָט אַ ווערט און יענער האָט שוין מיט אַלע מעגלעכקייטן באַקומען צו שפּירן וואָס דער שטעקן מיינט...

באַלד נאָכן ערשטן טאָג נאָכן צעשלאָגן ווערן, האָט איינער פון די דריי אַלטע, קאָרנמאַן, דערקלערט מעכעלען אויפן וועג:

— דו קענסט נאָך נישט שעטשקאָן... מאָרגן וועסטו באַקומען טאָפּלט. דאָ גייט נישט בלויז אין דער אַרבעט. ער מיינט עפּעס אַנדערש... ער מוז פון יעדן עפּעס האָבן...

מעכעלע האָט אים אָנגעקוקט פאַרוווּנדערט:

— וואָס קען ער דען האָבן פון מיר? כ'בין פון מאַידאַנעק געקומען נאַקעט, אָן אַ פּרוטה...

קאָרנמאַן האָט זיך צעלאַכט מיט זיין כריפּנדיקער שטימע:

— נאַקעט ביסטו נישט געקומען...

זיינע אויגן האָבן געקוקט אויף מעכעלעס הויזן...

לאַגער-מענטשן פאַרשטייען זיך אויף דער שטומער שפּראַך פון אַ בליק. מעכעלע האָט אַלץ פאַרשטאַנען...

קאָרנמאַן האָט דערווייל ווייטער גערעדט:

— הער אויס... וואָס דאָ טוט זיך, האָסטו שוין באַמערקט... דאָס איז ערשט איין ביטערער טראָפּן אין גרויסן ים, פון פייערדיקן גהינום דאָ. ס'איז ערשט דער ערשטער טאָג און דו וועסט נאָך דאָ זען אַ סך. מיר זע־נען יידן און איינער דאַרף דעם צווייטן צווייזן, וואָס ער קען נאָר. איך וועל שוין לאַנג דאָ נישט אָנציען... דאָס זעסטו אַליין. איך קען אָבער גוט די היגע באַדינגונגען, דערפאַר וויל איך דיר און דיינע חברים בלויז איינס זאָגן: אָט אַזוי, ווי איר זענט געקומען — וועט איר דאָ לאַנג נישט אָנ־טרייבן... איר מוזט האָבן אין מיטן דער אַרבעט כאָטש איין ביסן ברויט איבערצוכאַפּן. דער טראָטיל טרוקנט אויס אַלצדינג אינעם מענטש; האָט מען נאָך אַ שטיקל ברויט — קלאַפּט דאָס האַרץ אַביסל לענגער... כ'זע אַז דו ביסט געקומען מיט אַ פּאָר לייטישע הויזן און ראָק. קוק נאָר אָן, ווי אַזוי זיי זעען אויס נאָך דער ערשטער נאַכט... אין אַ פּאָר טעג אַרום וועט

פון זיי סיי ווי נישט בלייבן מער ווי צוויטן — דער טראָטיל וועט זיי אויפ־פרעסן... אויף וואָס זשע דארפסטו עס, האַ? שעטשקא האָט זיכער שוין געוואָרפן אויף זיי אַן אויג, מענסט עס זאָגן אויך דיינע חברים. מיר גייען איצט צוריק אין לאַגער אריין. דאָרט זענען דאָ אַזעלכע וואָס האַנדלען מיט פּאַליאַקן אויף זייער אָפּטיילונג. ביי זיי קענסטו נאָך באַקומען עטלעכע גילדן פאַר דיינע מלבושים און דערצו אַ פּאָר זאַקענע הויזן, וואָס צום טראָטיל טויגן זיי נאָך... פאַרן געלט קענסטו יעדן טאָג זיך צוקויפן אַ שטיקל ברויט, ביז וואַנעט דו וועסט זיך אויסלערנען אַן עצה געבן... איך זאָג עס נישט דערפאַר, ווייל איך וויל פאַרדינען מעקלעריי — איך האָב נאָך אביסל געלט. די אַנדערע צוויי חברים מיינע אויך. מיר האָבן עס דערליידיקט מיט פינאַוון. איך מיין בלויז דיר צו געבן אַן עצה טובה...

מעכעלע האָט אַ בליק געטאָן אויף זיינע הויזן. אַ ים מיט געלע שפּרענקעלעך האָבן געשימערט מיט אַ זיכערלעך־ברוינעם אָפּגלאַנץ קעגן דער זון, גלייך ווי זיי וואָלטן זיך מיט אים געריי צט: מיר זענען שוין דאָ פאַראַן און קיינער וועט אונדז נישט אראָפּטרייבן פון דאַנעט... און מיר וועלן דאָ לעבער אויספרעסן אין דעם שטאָף... און מיר וועלן איבערפאַרבן דיך, ווי אונדז וועט ווילגעפעלן... דאָ איז אונדזער געל־ברוינע מלוכה און — טו אונדז עפּעס!

און מעכעלע האָט פאַרשטאַנען, ווי ווייט דער הויכער קאַרנמאַן איז גערעכט. אַ ציענדיק געפיל האָט אים אומרואיק געמאַכט. ער איז שוין גרייט געווען אין מיטן וועג אויסצוטאָן די הויזן און זיי אַוועקגעבן... געלט? נישט דאָס האָט אים געשפּאָרט דערצו... איין וואָרט בלויז האָט אים אַנגעצונדן: ב ר ו י ט! אָט האָט ער פּלוצים דערזען אַ מעגלעכקייט צו באַקומען אַ שטיקל ברויט — וואָס זשע קענען דען נאָך זיין פאַר אַ חשבו־נות און ספיקות!?

זיי האָבן זיך אָפּגעשטימט צו טרעפן אין לאַגער מיטאָג־צייט.

II

אין פאַרלויף פון די קריגס־יאָרן האָט מעכעלע דערקענט דעם הונ־גער פון פאַרשידענע זייטן. אַמאָל איז ער געלעגן פאַרחלשט און נידער־

געשלאָגן אין אַ ווינקל פון די אברים, ווי אַ הונט, וואָס איז אַריבערגע-לאָזט געוואָרן איבער אַ פרעמדער שוועל... טײלמאָל האָט ער זיך אַרײַנ־געקראַמפּט אין די פינגער, אין די נעגל־שפּיצן און אַרויסגעפיבערט מיט געשריי, וואָס האָט דערנאָך אַרײַנגעוואָרפן אין אַ רעזיגנירטער שטילקייט... עס פלעגט אויך טרעפן, אַז ער האָט שעהן גאַנצע מיט אַ געדעמפּטער שטימע אומדרייסט געמאָנט און געפאָדערט, געבעטן זיך, דורך אַ שטילער געוויש־שפּראַך, וואָס האָט אָנגעשלאָגן אין אַלע בלוט־געפעסן: ע ס ן ! ע ס ן !...

אַזאַ שאַרפן הונגער ווי אין ווערק צע האָט אָבער מעבעלע נישט אָנ-באַגעגנט.

דאָ איז ער געווען חוצפּהדיק, געריסן שטיקער פון די אברים, אַרײַנ-געשריגן אין קאָפּ און געפיבערט אין די ציין מיט אַ לייבן-צאָרן, וואָס איז גרייט זיך אַליין אַרײַנצובייסן אינעם פלייש אַרײַן... איבערן גומען האָט אַ ביטערקייט זיך געוואָרפן אין קאָנוווּלסיעס און די צונג האָט געברענט, ווי זי וואָלט געווען אַרײַנגעשטעקט אין אַ נישט באַמערקטן פלאַם...

מעבעלע איז געגאַנגען צוזאַמען מיט הונדערטער אויפן וועג צום לאַ־גער און ער האָט זיך געוווּנדערט, ווי אַזוי זיי קענען עס אַזוי נאָכלעסיק שלעפּן די פיס איבערן שטויביקן וועג, נישט צו שרייען אויפן וועג און נישט צו וואַרפן זיך אויף אַלץ וואָס מען זעט און מיט נעגל און ציין זיך אַרײַנבייסן, אויסרייסן שטיקער... דאָ איז דאָס נאַטירלעכסטע און פאַר־שטענדלעכסטע: צו זיין ווילד, צו ברילן פון אויפגערודערטן משוגעת... צו שלעפּן זיך מיט אַזאַ מין רואיקער גלייכגילטיקייט, דאָס איז דער בעסטער באַווייז, אַז דער עולם דאָ איז שוין אַריבערגעטראָגן געוואָרן אין אַן אַנ־דער משוגענער וועלט, אין וועלכער מען רעאַגירט אויף געפילן מיט אַ גאָר פאַרקערטן שטייגער... אין די געדערים האָט עס זיך געוואָרפן מיט אַזאַ ערגערניש, אַזוי ווי מען וואָלט זיך אָנגעגעסן מיט עפּעס, אָבער נישט מיט דעם, וואָס מען האָט באַדאַרפט... ס'האָט וויי געטאָן אי דער הונגער, דאָס וואָס אינעווייניק האָט אַ טייל פון דיר זיך געריסן אין ליידיקייט און פון דער צווייטער זייט האָט געברויזט אין דיר אַזעלכעס, וואָס האָט נישט געטאָרט אַרײַנקומען אין דיר און דאָך אַרײַנגעשטראָמט... און איצט פאַר־

לאַנגט דער גאַנצער קאָלעקטיוו פון אברימדיקע שרייפּלעך, דו זאָלסט אין זיי אריינשווימען אזעלכעס, וואָס זאָל פאַרגלעטן, וואָס זאָל פאַרלעשן און פאַרווישן יענע שניידיקע איבלדיקייט, וואָס הויערט אזוי שווער־גופיק, בייסט אזוי מיט מיליאָנען דינע שפּילקע־ציין אין די אינגעווייידן — — —

ב ר ו י ט ! דאָ איז בלויז איין כשוף־וואָרט פאַראַן, וואָס קען דיך אריינברענגען אין אַ נאָרמאַלן, אַפילו לייטזעליק־צופרידענעם צושטאַנד...

ערשט איצט באַטראַכט מעכעלע ס'ערשטע מאָל די הויזן, וואָס ער טראָגט שוין דעם פערטן טאָג... איצט הענגען זיי אראָפּ באַליידיקט פון די קנאָכן אראָפּ, ווי יחסנים וואָס מ'האָט זיי נישט דערשאַצט באַצייטנס... זיי ברוגזן זיך ביי יעדן מאָל, ווען די פינגער טאַפּן זיי אָן מיט שטילן, תפילהדיקן ציטער און געבעט, ווי די איינציקע און לעצטע האָפענונג...

נישט קיין שלעכטע סחורה. ווי פאַרשמירט זיי זאָלן נישט זיין — וועט נאָך אויף זיי עמעץ זיין אַ בעלן; דערפאַר אָבער זענען ביידע זייטן באַשמירט מיט רויטע, דיק־גלאַנציקע לאַמפּאַסן פון רויער פאַרב, ווי ביי אַ גענעראַל... אין פאַרצווייפלונג פּרווון די פינגער אָפּקרישלען די פאַר־טרוקנטע שטיקער פאַרב, אפשר וועט די רויטקייט נישט אזוי אראָפּשרייען, נישט אויפפּרעסן נאָך אַ שטיק פּרייז, וואָס קען באַצאָלט ווערן פאַר זיי...

קאָרנמאַן פאַרשטייט זיך אויפן ווינק... ער זעט מעכעלעס פינגער, די נעגל, ווי זיי רייסן די פאַרב פונעם קאַעל־צייכן און ער נעמט אים טרייסטן:

— אוודאי וואָלט גלייכער געווען, ווען זיי זענען נישט פאַרשמירט; אויף אזא פּאָר הויזן וואָלט אפילו גאַיעוטשיק אַליין געווען אַ בעלן אָדער פינאָוו... זיי קויפן נאָר גוטס, ענגלישע סחורה... אזוי אָבער מוז מען זיי איבערדרייען אויף דער צווייטער זייט און מען דאַרף אויסזוכן גלאַט אַ פּאָליאַק פאַר אַ בעלן. ער מוז זען זיי צו פאַרקויפן פאַר יעדן פּרייז, ווייל שוין היינט זענען זיי צוליב איין טראָטיל־נאַכט ווערט די העלפט... מאָרגן וועלן זיי ווערט זיין די העלפט פון נעכטן. מ'וועט זיי מוזן וואַשן, איי־בערפאַרבן...

דער טויער פון לאַגער האָט אָקעגנגעווינקען, ווי ער וואָלט אויך צו־געערדט וואָס שנעלער צו דערליידיקן דאָס געשעפט. פון יענער זייט

דראָטן האָבן זיך פאַרבייגעשאַרט נאַקעטע מענטשן, מיט לאַנגע שטיקער שמאַטעס, וואָס האָבן פון זיי נאָכגעהאָנגען...

קאַרנמאַן האָט אַ ווייז געטאָן:

— דו זעסט?

און ביידע האָבן איינגעשווינגענע געלאָזט זיך אָפּציילן ביים טויער. ערשט פאַרן אַריינגיין אין זיין באַראַק האָט קאַרנמאַן עפּעס איבערגע־קלערט:

— דו גייסט איצט שלאָפן. אַז דו וועסט זיי אויסטון — וועט מען זיי ביי דיר צוגנבענען. דו קענסט בלויז טאָן ווי אַלע און לייגן זיך שלאָפן אינעם אָנטאָן. זיי וועלן אָבער אויף די האַרטע ברעטער ווערן צעקנייטשט... איצט קען מען זיי נאָך אביסל אויסשטויבן; ווען אָבער דו לייגסט זיך שלאָפן — וועט דער שוויים און די וואַרעמקייט פון קערפּער אַריינציען דעם טראָטיל אינעם שטאָף אַריין און ס׳וועט שפּעטער זיין אַרויסגעוואָר־פענע אַרבעט... איך עצה דיר דערפאַר באַלד אַריינצוגיין צום סוחר...

זיי האָבן פאַרקירעוועט אין אַ זייטיקן באַראַק. קאַרנמאַן האָט אָנגע־קלאַפּט און אַ צעשויבערטער בחור האָט אים געעפנט. ס׳איז קיינער אוי־סער אים נישט געווען אין צימער. ער האָט בלויז אַ קורצן בליק געטאָן אויף מעבעלען און באַלד פאַרשטאַנען אין וואָס דאָ גייט. ער האָט פון אַ פאַרשטעלט לאָך, אין דער פּאָדלאָגע, אַרויסגעשלעפּט אַ קעסטל, עס גע־עפנט און שנעל אַרויסגעוואָרפן פון דאָרט אַ פּאָר ביליקע הויזן. ער האָט נאָכאַמאָל אַ בליק געטאָן אויף מעבעלעס פאַרלוירן אויסזען און — גלייך זיי וואָלטן שוין אַלץ צווישן זיך פון לאַנג אָפּגעשמועסט און זיך אויסגע־דונגען — האָט ער זיך צו אים אָנגערופן מיט געאייל:

— נו, אַ סוף... ס׳וועט עמעץ אָנקומען... טו אויס די הויזן! — — — —

III

און אויך דער לאַגער איז דאָ געווען מאָדנע־אַנדערש ווי אומעטום. שוין יאָרן אַז אפילו אין די געטאָס האָט מען געטראָגן ספּעציעלע אָפּ־צייכנס, ווי יידן. אין יעדן לאַגער האָט מען אַראָפּגענומען די האָר ביזן

פלייש און דאָ זענען אַלע געגאַנגען ציוויל אָנגעטאָן, אָן אַ אָפּצייכן און אַפילו אָן אַ נומער. די האָר האָט יעדער געלאָזט ווי ער וויל און אַזעלכע וואָס זענען געגאַנגען בעסער אָנגעטאָן האָט מען זיי נישט געקענט דערקענען אַפילו צווישן אַנדערע פּאָליאַקן. מיט די פרויען איז מען געגאַנגען צוזאַמען צו דער אַרבעט און געקומען צוזאַמען. די פרויען־באַראַקן זענען געווען נעבן די מענערישע און אויב איינעם זענען די אברים נישט געווען צעבראָכן, האָט ער געקענט כאַפּן אַ שפּאַציר מיט אַ מיידל ביז צום וועלדל; און אַז ער האָט נאָך פאַרמאָגט אַ שמייכל, האָט ער עס איר געקענט אונטערטראָגן אַ מתנה... אַזוי ווי מען וואָלט דאָ ספּעציעל איבערגעלאָזט אַביסל שיריים פונעם אַמאָליק־מענטשלעכן לעבנסשטייגער, וואָס זאָל נאָכמער רייצן, ווידער דערמאָנען און אַ וואָס גרעסערן צער פאַרשאַפן נאָך דעם, וואָס מען האָט פאַרלוירן...

עפּעס איז נאָך דאָ פאַראַן פון אַ מענטשלעך לעבן און דאָך שפּירן אַלע מיט אַ מאָדנע שאַרפקייט, ווי מוראדיק מ'איז דאָ אַריינגעפאַלן. אַ שרעק אָן אַ נאָמען גייט אַרום און באַצייכנט אַלעמענס קעפּ. ס'איז קלאָר, אַז ווער עס קען, מוז פון דאַנעט אַנטלויפן. דעם ערשטן טריט דאָ דערפילסטו, ווי עס טוט דיך אַ פּאַרצי אין די ווייטקייטן אַריין. אַקעגנאיבער שטייט אַ וואַלד און באַשמעקט דיך ווי אַ הונט מיט זיינע גרינע נאָזלעכער... ער קומט אַריין אומגעשטערט דורך די דראָטן, דערציילט דיר וועגן דעם, אַז אין דרויסן גרינט אַ וועלט; ער נעמט דיך אָן ביי אַ האַנט און פירט דיך... גייסטו. און אין דערמיט קלעטערט ער אַריבער די דראָטן און זיינע צווייגן געזעגענען זיך, גריסן דיך מיט אַ שאָקל פון דערווייטנס... און דיר האָבן די דראָטענע שפּילקעס איבערגעזעגט דיין פרייהייט אינדערמיט... דאָ זענען פאַראַן מיידלעך, וואָס וואָלטן אויף יענער זייט הילביק געלאַכט; אָבער דאָ גייען זיי נעבן דיר מיט פאַרקנייטשטע שטערנס און צעשיטע שמאַטעס, פון וועלכע עס געלן זיך אַרויס שטיקער לייב... דאָ ביסטו פאַרמשפּט און דערביי קענסטו נאָך איבערשטאַרקן דיין פאַרמשפּטקייט, קענסטו נאָך כאַפּן אַ שטיקל צעטרעטן לעבן און דערמיט פאַרשכורן זיך... אָבער אַלע אברים זענען מיט בליי אָנגעגאָסן... ווילסטו אַרויס, ווילסטו אויף אַ מינוט כאָטש האָבן דאָס לעבן אין די הענט...

איז קלאָר, אַז אַ סך גרייטן זיך צו אַנטלויפן, אַז אַ סך אַנטלויפן. דאָ קען מען עס לייכט באַגרייפן.

אויך קאָרנמאַנס בליק דערזאָגט נישט אינגאַנצן וואָס ער טראַכט. זיין ערשטער דערזע אין מעבעלעס הויזן איז נישט געווען דער בלויזער שטאָף און די ווערט פון זיי, לויט דער שאַצונג פון אַ פּאָליאַק... אַ שטיק פון זיין איך איז אַריינגעלייגט געוואָרן אין דעם שטילן, פאַרטראַכטן שעפּטש, ווען ער האָט אַ זאָג געטאָן צום סוחר:

— ווי זאָגסטו? ווען מען דרייט זיי איבער אויף דער צווייטער זייט, קען מען אין זיי פראַנק און פריי אַרומשפּאַצירן אין שטאָט?...

עפּעס פון זיין אונטערבאַוווסטזיניקן לעבן האָט זיך אַרויסגעריסן מיט דער פראַגע און פאַרראַטן אַ געדאַנק, וואָס ער אַליין האָט נאָך אפשר אויף קלאָר נישט געוווסט... באַלד האָט ער אויף עפּעס חרטה געקריגן:

— דו ווייסט... זיי וואָלטן פאַר מיר אַליין גאָרנישט שלעכט געווען... וואָס?

מען דערקענט, אַז עפּעס אַ נייער געדאַנק איז ביי אים נאָרוואָס גע-בוירן געוואָרן.

מעבעלע איז צוריק צו זיך אין באַראַק און געקלערט, אַז דאָ איז אַ וווּנדער, פאַרוואָס אַזויפיל מענטשן האַלטן זיך נאָך דאָ. ביי די פרישע קאַעלניקעס זענען נאָך די קעפּ נידריק אָפּגעשוירן אָבער ביי די אַנדערע וואַקסן קודלעס ווי די בערג און זיי קענען לייכטער פאַרשווינדן... זיי זע-נען בלויז פאַרגליווערט און עס רירט זיך נישט פון אָרט.

אין טאַש ביי אים זענען שוין געלעגן אַ פּאָר פּאַפּירלעך, וואָס ער האָט באַקומען פאַר זיינע הויזן אַ פּאָר אַנדערע הויזן פון זעלבן קאָליר, בכדי שעטשקא זאָל זיך נישט כאַפּן באַצייטנס און עפּעס אַ רואיקער געפיל נעמט אים אויסגלעטן די צעשויבערטע געדאַנקען...

IV

אויפן דריטן טאָג ערשט, פאַרנאַכט, האָט די פרישע גרופּע באַקומען איר ברויט. צוערשט האָט מען זיי געפירט צו דער פאַבריקס-ביוראָ, ווו

מען האָט זיי ווידעראַמאָל פאַרשריבן די נעמען און אַרויסגעגעבן לעגיטי־מאַציעס. בלויז דאָ האָט יעדער געקראָגן זיין נומער, אויף וועלכן ער האָט אָפּגענומען זיינע פּאָרציעס ברויט פאַר אַלע דריי פריערדיקע טעג...

פּונקט ווי אין מאַידאַנעק קייקלען זיך די נומערן פון מענטש צו מענטש. ווען איינער איז טויט, גייט זיין לעגיטימאַציע און נומער אַרי־בער צו אַ צווייטן און אַזוי כסדר. מיט פיר טעג צוריק האָט מעבעלע אויסגעטאָן זיין נומער אין מאַידאַנעק און אים מער נישט געדאַרפט טראָגן יעדער רגע אין זכרון. דריי טעג האָט ער זיך געשפּירט צוריק ווי אַ מענטש, וואָס איז באַצייכנט מיט אַ נאָמען, ווי אַלע מסתמא אין דער גאַנצער וועלט... דאָרט האָט ער געהאַט דעם 68-טויזנטסטן נומער און הינטער אים האָבן זיך געצויגן גאַנצע אַרמעען, וואָס מען האָט באַגראָבן אונטער די ציפערן. מיטן אַראָפּוואַרפן דעם בגד האָט ער זיך צוריק דער־פילט ווי אַ יי נ ע ר, אַ באַזונדערער... און אָט האָט אים אַ פרישער נומער באַגעגנט. שטייט ער און האַלט דעם נומער אין האַנט: 3701! וויפל מענטשן האָט שוין דער נומער איבערגעלעבט, ווי לאַנג וועט ער זיין נאָ־מען באַגלייטן? דאָס ברוינלעכע שטיקל טאָוול שווייגט פאַרביסן. אַלע סודות, וואָס דאָס וואָלט געקענט דערציילן, זענען געבליבן אין יענע גרויסע ביכער מיט שוואַרצע טאָוולען, ביי וועלכע שלעפּעריק־גלייכגילטי־קע פּוילישע און דייטשע מיידלעך בלויען אַריין — ביי יעדן טראַנספּאָרט — אַ פּאָר פרישע שורות... איצט האָבן זיי, פון פוילקייט וועגן בלויז, אַרויסגעכאַפּט די לעצט־אָנגעשריבענע שורה און איבערגעטראָגן אויף דעם וואָס עס דאַרף הייסן: די לעגיטימאַציע...

וואָס פאַר אַ נאָמען? ווען געבוירן? פאַרטיק. דער נומער שטייט פאַררוקט אין אַ זייט ערגעץ און קוקט מיט חשד אויף דעם פרישן נאָמען, וואָס ער האָט בשכנות... ער איז אים פרעמד... ער מורמלט דוכט זיך:

— אַלע טאָג אַ פרישער גאַסט... און מיט קיינעם איז נישט מעגלעך זיך איינצובירגערן!...

אין דער ביוראָ דאָ איז איבערהויפּט אַ גרויסער כאַאָס. עס טומלט זיך כסדר מיט די מענטשן. די נומערן זענען אין די ביכער און נישט איינמאָל פאַרגעסט מען די פרישע נעמען איבערצובייטן אונטער די

כסדרדיקע נומער-רובריקן... מישן זיך אויס טויט און לעבעדיק אינעם זעלבן בוך... שפּעטער ווייסט מען אַליין נישט, ווער ס׳איז טויט. דער נאָמען, אָדער דער נומער?

ס׳טרעפט אַמאָל, אַז די בעקעריי גיט אַרויס ווינציקער ברויט פאַר דעם לאַגער. דאַן רעקלאַמירט די יידישע לאַגער-ביוראָ אין דער קאַנצעלאַריע פון דער פאַבריק; זוכט מען דאָרט און מען זוכט... ביז די מיידלעך פון דאָרט ווערט נמאס דאָס שפּיל און זיי באַשטעטיקן נאָך אַ פּאָרציע ברויט. אַמאָל גיט מען מער — פאַרשווייגן עס די שרייבער פון דער לאַגער-ביוראָ, ווייל עס וועט זיין נאָך אַ ברויט צו פאַרקויפן אין לאַגער... וואַקסט דער כאָאָס נאָך מער... באַקומען נאָך צענדליקער טויטע זייער ברויט און מאַרמעלאַד, וואָס די פּאָליצעס ביי די קאָמענדאַנטן נעמען עס גערן אויף און בייטן עס שפּעטער אויף געלט און ווערטפולע חפצים; דערפאַר זענען אַ סך גופים, וואָס האָרעווען נאָך, צאַפּלען, אַרבעטן און דאַרפן עסן — פאַרשריבן ווי טויטע... אַזוי ווערט דער פּלאָנטער גרעסער פון טאָג צו טאָג און קיינעם גייט נישט אין לעבן דאָס אויסצוגלייכן...

מ׳ווייסט אפילו, אַז דאָס קען אַמאָל פּלאַצן, אָבער מ׳לאָזט עס לויפן מיטן ווינט. די שיכטן מיט די האַלעס זענען דאָ אַזוי צעמישט, אַז קיינער וועט דאָ אַזוי לייכט נישט קענען דערגיין דעם סדר... ציט זיך עס אַזוי שלעפּעריק און קאָפּלאָז. די לעגיטימאַציעס זינקען אַריין ערגעץ אין דער טיף פון די פאַרשמוצטע טאַשן און קיינער ווייסט נישט, ווען ער וועט זי דאַרפן נאָכאַמאָל אַרויסנעמען און באַווייזן... די סעלעקציעס מיט די נאַטירלעכע טויט-פאַלן זענען דאָ אַזוי אָפט, אַז ווען מען וועט אפילו אויפמערקזאַם ווערן — וועט זיין אויף וואָס די שולד אַרויפצוּוואַרפן... דערווייל דרייט זיך שוין דאָס רעדל חדשים און חדשים...

אַלע פריש-געקומענע באַקומען אַ קילאָ ברויט אויפאַמאָל. באַהאַלטן איז נישטאָ ווו — עסט מען אַריין, וויפל עס לאָזט זיך. דאָס ערשטע מאָל זינט חדשים האָט מען די געלעגנהייט צו ווערן זאַט. מאָרגן וועט מען אויך נישט הונגערן, ווייל אויף ביינאַכט איז נאָך געבליבן אַ שטיקל. איבערן טאָג איז דער האַלדז איבערגעשוועכט געוואָרן און דאָס ברויט איז נישט אַזוי גרויליק ביטער... דאָס שטיקל פון ביינאַכט, וואָס וועט

דערשמעקן דעם האלע־ריח, וועט שוין זיכער האבן אן אנדער טעם — לאזט מען זיך דערפאר וואס וויניקער און מען דערפילט אין זיך דער־ווייל פרישע כוחות... און די פיס גייען דאס מאל אנדערש צו דער אר־בעט.

אין דער ריי קוקן די אלטע מיט קנאה־אויגן אויף די פרישע. היינט זענען זיי די זאטע... ווארנט מען זיי גערייצט:

— צעשפילט אייך נאר נישט צופיל די קישקעס... זיי וועלן אייך מארגן ווידער מאנען אזא פעקל... א מאגן ווייסט נישט, אז איינמאל אין יאר איז שמחת־תורה...

ווער קלערט אבער דערפון!? דער מאגן איז איצט שטיל און צופרידן און דאס איז דער עיקר... קומט מען אין דער קאיוטע און מ׳שטעלט זיך מיט פרישן מוט צו דער ארבעט.

ביי אלע דריי פרישע זענען שוין די הויזן אויסגעביטן. מארטפעלד טראגט א זאק. משה גייט אנגעטאן א שטיקל בלוי־געפארבטע שמאטע און מעבעלע פארמאגט נאך א פאר הויזן, פאר וועלכע מ׳קען נאך באקומען א ברויט... אלע דריי באהאלטן נאך אונטער די העמדער שטיקלעך איבער־געבליבן ברויט, געוויקלט אין דיקן פאפיר; איז נישט קיין וואונדער, וואס די גראנאטן פליען פון אונטער די הענט.... מארטפעלד קען זיך גארנישט אפוואונדערן פון דער לייכטקייט, וואס ער שפירט אויפן הארץ... ווי א ניי־באשאפענער. שעטשקא רעדט היינט גארנישט. ער ברענגט בלויז אריין פאפירענע פארטוכער, זיי זאלן נישט דארפן באשמוצן די הויזן... אלע ארבעטן, נישט אויסדרייענדיק זיך צו אים און ער באטראכט דערווייל אלע דריי פון הינטן מיט זיין טאנצנדיק אייגל... ענדלעך טוט ער א שליי־דער די פארטוכער מיט צארן:

— הורנזון! דעם ערשטן טאג שוין באוויזן צו פארשאכערן די הויזן... און — אלע דריי צוזאמען...

די מאשין הערט אויף א מינוט צו זינגען. אלע דריי שווייגן. שעטש־קא פרעגט מיט א געמאכטער גלייכגילטיקייט:

— וועמען האט איר פארקויפט די הויזן? וועלכן זשידעק?

משה האט שוין א פארטיקן תירוץ פאר אלע:

— פאַרטאָג, ווען מיר זענען געגאַנגען פון דער אַרבעט, האָט אונדז אַ דייטשער ציוויל-מייסטער פאַרהאַלטן... ער האָט אונדז אַריינגערופן, געגעבן צו שטיקער ברויט און באַפוילן זיך איבערצוטאָן... ער האָט אונדז יעדן טאָג געהייסן צוקומען נאָך ברויט...

שעטשקאַ פאַרבייסט אַ ליפּ מיט זיין שוואַרצן צאָן, אומגלויביק:

— ביי וועלכער האַלע איז עס געווען?

— מיר קענען זיך נישט אויף קיין האַלעס. דעם וועג אַהין וועל איך טרעפן. אויב דו ווילסט, וועל איך דיך איצט פירן אַהין און מירן אים פרעגן... ער האָט אונדז געזאָגט, אַז ווען ער וועט פאַרבייגיין, וועט ער אונדז אַריינברענגען צו אונדז אין דער האַלע...

דאָס איז שוין געווען אַ קלוג-צוגעטראַכט שפּיצל, וואָס בלויז אַן אַלטער האָט געקענט געבן אַלס עצה:

פאַר דייטשן האָט שעטשקאַ מורא. ער וועט זיך באַלד נישט גיין ווייזן פאַר יענעם, אַז ער ציט אַראָפּ אַנצוגער... דאָס קען אים טייער קאָסטן. באַזונדערס וועט אַזאַ תירוץ לעגאַליזירן דאָס ברויט, וואָס מ׳וועט זיך שפּעטער צוקויפן... ווען נישט — וועט שעטשקאַ שפּעטער זוכן געלט...

ער האָט דערפאַר נישט קיין עצה, נאָר צו פינטלען מיט די אויגן:

— נו, איצט הינטישע זין, האָט איר זיך גענוג אָנגעפרעסן און איך וויל זען פון אייך אַן אַרבעט, אַז אַ רויך זאָל גיין...

ער האָט אַ ווייז געטאָן אויף די אַנדערע דריי בלייך-טויטלעכע פי-גורן:

— זיי דריי זענען שוין „שמעלץ". איר מוזט זיי זיך לאָזן אביסל אויסרוען פאַרן טויט... און איר האָרעוועט, כל-זמן איר האָט כוח און... פרעסן... היינט וויל איך זען די נאָרמע...

דאָס געפיל פון זאַט זיין, נאָך אַזאַ איבעררייס, האָט מאָדנע שטאַרק געמאַכט. נאָך קיינמאָל האָט מעבעלע נישט געפילט דעם געוואַלדיקן כוח פון טרוקן ברויט... העי, איר וויסנשאַפטלייט און מעדיצינער! איר, וואָס שרייבט אַזויפיל פון וויטאַמינען און קאַלאָריעס, קומט און זעט וואָס אַ גרויס שטיק ברויט אין ווערק צע צווישן טראָטיל-שטויב קען באַווייזן

פאר א וואונדער אין הונגעריקע, פארשמאכט-צעשלאָגענע אברים!... יעדן פון זיי דוכט זיך, אז ווען ער האָט יעדן טאָג אזא שטיק ברויט, קען ער די גאנצע האָלע אוועקשלעפן ווי א לייכט שפּילצייג...

דער פויער זאוואדא קען מיט זיין אסטמע לאנג נישט איינשטיין אין דער קאַיוטע. ער ווייסט אליין, אז די דריי „פריערדיקע" פון זיין קאַיוטע, וועט ער אפשר אליין מוזן באגלייטן אין די אייביקע וועלטן... קומט ער בלויז עטלעכע מאָל איבער דער נאכט אריין זיך פרעגן:

— דעם וויפלטן וואָגן מאכט איר?

— דעם זיבעטן!

ער קען זיך נישט צוגלייבן:

— וואָס זענט איר, טייוולאָנים?

ער לויפט פרעגן שעטשקאָן. אָבער יענער באשטעטיקט עס פאר־וואונדערט:

— נישטאָ וואָס צו רעדן. די יידליקעס זענען אין זייער קאָל דאָרט גוט אויסגעמייסטערט געוואָרן...

בעט ער זיך בלויז, זאוואדא, ביי די פרישע געהילפן זיינע:

— מאכט נישט די נאָרמע צו־פרי... ווייל מאָרגן וועט מען אייך דערלייגן נאָך 500 שטיק. אין א פּאָר טעג ארום וועט איר סיי־ווי אָפּ־שטיין... דאָ העלפט נישט קיין בריהשאפט...

נאָך יעדן געענדיקטן וואָגן מאכט ער בלויז א שטרייכל אויף דער וואנט און אנטלויפט. נעמט מען זיך צוענדיקן די שטיקלעך ברויט. די נייע האָבן דאָס ברויט געהילט אין פּאפּיר... דערפאר אָבער די דריי אלטע האָלטן זייערע שטיקלעך ברויט נאקעט מיט פארגעלטע פינגער פון טראָ־טיל. אין א זייט איז דאָס ברויט איינגעשמירט מיטן ברוינלעכן שטויב זיי שפּירן אָבער גאָרנישט... נאָך א וואָך — זאָגן זיי — וועלן די אנדערע אויך נישט שפּירן... צו אלעם געוויינט מען זיך...

זיי עסן מיט קליינע ביסנס און שאָקלען מיט די קעפּ, ביטולדיק, אין דער זייט פון די צעפּארעטע, פריש־געקומענע:

— האָרעוועט, האָרעוועט... נארישע פערדלעך! אין א פּאָר טעג ארום

זועלן מיר זען, וואָס איר וועט זאָגן... אויך מיר האָבן זיך אַזוי צוגעכאַפּט צו דער אַרבעט די ערשטע צייט; געמיינט, אַז דאָס וועט העלפן... פרעגט כאָר די פּוילישע רוצחים, ווי אַזוי זיי האָבן פון אונדז געלעקט די פינ־גער... נאָך דער ערשטער וואָך האָבן מיר אָנגעהויבן שוואַכער ווערן... דאַן האָבן זיך צוריק אָנגעהויבן די מכות־רצח... אונדז איז שוין אַלצאיינס — ווילן מיר, אַז ביי אייך זאָלן די כוחות קלעקן אויף מער...

בלויז איינער האָט אַ זאָג געטאָן מיט רעזיגנירטער איראָניע:

— עט, אַ קנאַפּער אונטערשיד... דער סוף איז סיי־ווי אַזוי וועיט... פריער אָדער שפּעטער; די כוחות מוזן סיי־ווי אויסגיין... און אַקעגן דעם טראָטיל קען מען קיין חכם נישט זיין... זאָל יעדער טאָן כאָטש, ווי אים געפעלט...

ביי דער מאַשין האָט עס צוריק אַ סקריפּ געטאָן.

קאַפּיטל זעכצן

I

יאָ, דאָ קען מען קיין חכם נישט זיין.

אַז מען האָט צייט און די מייסטער לאָזן צורו, ווייל די נאָרמע וועט געמאַכט ווערן; קען מען כאַפּן אַ שמועסל צווישן איין דריי מיט דער מאַשין און דעם צווייטן... און ערשט דאַן דערזעט מען די נעץ, אין וועל־כער מ׳איז אַריינגעפּלאָנטערט.

מעכעלע קלאַפּט אויס די גראַנאַטן און איז דערפאַר אַמנאָענטסטן צו די דריי פון פריער. הערט ער אויס צוביסלעך זייערע געשיכטעס און פאַר־שטייט, אַז דאָ... דאָ קען מען קיין קלוגער נישט זיין...

די דריי זענען די לעצטע איבערבלייבענישן פון דריי פאַרשידענע טראַנספּאָרטן. איז כדאַי בלויז צו הערן, וואָס יעדער איינער דערציילט. ס׳איז די געשיכטע פון טויזנטער... הערט־הערט, וואָס פאַר אַ מיטלען זיי האָבן עס אַלץ אָנגעווענדט צו בלייבן לעבן... און אָט שטייען זיי דאָ...

אַלע דריי זענען שוין טויט. זעט זייערע קערפּערס, ווי ביינערדיק־סקעלע־טיק זיי זענען! זעט זייערע אויגן, ווי זיי זענען איינגעגראָבן אין די איי־גענע קברים־לעכער, וואָס זיי האָבן זיך אויסגעזוכט איבער דער קין... און פאַרשטייט, אַז מען קען אַמאָל נ י ש ט ל ע ב ן , הגם מען גייט נאָך, דאָס מויל ברענגט נאָך אַרויס אַ קלאַנג און עס קלערט זיך נאָך עפּעס אינעם אויסגעהוילטן מח...

קוק אָן זייערע ברוין־געלע, וואַקסענע פּנימער און פאַרשטיי, אַז דאָס זענען בלויז אָוועקגעשטעלטע יאָרצייט־ליכט אויפן אָרט, ווו עדהם יידן האָבן זיך פאַרלאָשן אונטער קלעפּ פון שטעקנס, אונטער דער פּרעסנדי־קער בייסיקייט פון אַ טויט, וואָס דאַרף שפּעטער צערייסן לייבער און חרוב מאַכן הייזער, שטעט און מדינות... ווער האָט זיי אָוועקגעשטעלט ווי נשמה־ליכט? פרעג נישט. אפשר אַ געהיימער פּלאַן פון גורל און אפשר אַ נישט־געזעענע האַנט, וואָס קען נישט פאַרהאַלטן די גאַנצע פאַרניכטונגס־כוואַליע; שטרענגט זי זיך אָן דערפאַר צו דערהאַלטן איי־נעם, צוויי... זאָלן זיי איבערגעבן פאַר די פרישע אַ נישט־צוגעברענטע קויל פון יענע, די פריערדיקע... זאָל זיך עס טראָגן פון מויל צו מויל, איבער וואָכן און חדשים... איבערגיין פון גוף צו גוף און פון געדאַנק צו געדאַנק... ביז איין מח וועט עס אַריבערטראָגן אין די אויערן פון אַ דור, וואָס טאָר עס נישט פאַרגעסן!?... ווער קען עס וויסן?

...שטייען זיי, די יאָרצייט־ליכט, און צאַנקען אויס זייער לעצטן, פאַרגעלטן פלאַם; טריפן אויס מיטן לעצטן אָנשטרענג, וואָס ס׳האָבן נאָך זיך איבערגעלאָזט טשענסטאָכאָוו, פּיאָטרקאָוו און לאָדזש — — — —

שטעל זשע אָפּ, מעכבלע, דיין אַרבעט אויף אַ ווײַלע, זאַפּ אַריין אין דיין זכרון, וואָס דו קענסט נאָר און באַהאַלט עס אין דער טיף פון דיינע בלוטן... אפשר וועסטו שפּעטער האָבן דעם מוט איינצוזוטונקען די פעדער אין דער אייגענער גאַל, אין יענעם בלוט, וואָס האָט זיך פאַרוועבט אין דיינע טעג און דערציילן... נישט־וויסנדיק פאַר וועמען...

II

דער ערשטער איז דאָ הערשנבערג, אַ טעקסטיל-פאַבריקאַנט פון לאָדזש. נישט קיין אונטערשיד, וועלכע וועגן ס'האָבן אים אַהערגעברענגט. ער איז דאָ פון די גאָר-פריע. מיט ליידיקע הענט איז ער נישט געקומען. פינאָוו איז זיינס אַ האַנדלס-פריינט פון דער היים, איז ער פאַר אים געפאָרן, געברענגט אַביסל געלט און פאַרשאַפט אַ לייכטערע אַרבעט... טראַנספּאָרטן זענען געקומען און אויסגערונען... ער האָט אָבער כסדר געאַרבעט ביים פוצן אַ גראַנאַט, ביים שטעמפּלען... נו־יאָ, ברויט מיט נאָך עפּעס האָט ער זיך געקענט דערלויבן צו דער זעט... דאָס בגד איז נאָך אויך געווען לייטישער... געווען עפּעס-וויכטיקערס צום פאַרקויפן...

פאַר זיין פריווילעגיע האָבן אַלע פון אים געצויגן... פון פינאָוון ביז שעטשקאַן און זיינע געהילפן... דאָס לעצטע מאָל האָט ער פינאָוון אָנגעגעבן אַן אָרט, ווו זיינע בריליאַנטן זענען געלעגן באַגראָבן... פינאָוו איז דאַן צוריקגעקומען אַ דערשלאָגענער:

— די געשטאַפּאָ האָט אים נאָכשפּיאָנירט... איז ער שיעור אַריינגעפאַלן ביים אָנהייבן זיי אויסצוגראָבן... ער איז קוים אַריבער אויף דער צווייטער זייט... אין זיין מונדיר וואָלט ער נאָך טייערער געווען באַצאָלט... ער קען דערפאַר מער נישט איינשטעלן זיך... עס איז נישטאָ קיין אַנדער עצה: ער מוז צוווארטן...

...איז ער דערווייל אַריינגעפאַלן אין דער האָלע... פינאָוון האָט ער געזען וואָס זעלטענער און דאָ שלאָגט מען פון אַלע זייטן... איינמאָל האָט די ווערקשוץ ביי אים געטראָפן די גאַנצע סומע; אויסער דעם געלט, וואָס זיי האָבן צוגענומען, האָט מען אים אויסגעהאַקט אַ פּאָר ציין, די ברילן צעבראָכן... און דאָ מוז מען יעדן שלעגער באַזונדער משחד זיין! אָט קומט ביעלסקי און וויל אָוועקנעמען פון דער לייכטערער אַרבעט אין דער קאַיוטע אַריין און אָט איז שעטשקאַ... ווערט ער שוין מיט זיי פאַרטיק — פאַלט אַריין גאַיעוווטשיק מיט אַ געשריי:

— דאס איז אן ארבעט פאר ווייבער... מענער דארפן ארבעטן ביים קעסל, ביי די וועגעלעך... אין די קאיוטעס...

האט ער אין א פארנאכט אפגעוואַרט גאיעוואַשיקן אין א ווינקל און אים פשוט פארגעלייגט א נסיעה אויף אַן אָרט: דאָרט זענען דאָ זאכן... געלט... א יהון מיט געלט... גאיעוואַשיק איז צוריקגעקומען און אָפּגעגעבן א קליינע פאר זלאָטעס. ער האָט נישט געקענט ארויספרעסן קיין סך — האָט ער זיך פארענטפערט... דערפאר אָבער האָט ער צוגעזאָגט, ער זאָל ווייטער יאַ-ארבעטן־און נישט־ארבעטן צוזאמען...

ווען עס זענען געקומען פרישע טראַנספּאָרטן, האָט ער ווידער נישט אויסגעפעלט אין טאָפּ אריין... פאר קליינע מטבעות האט ער זיך אזוי כסדר אדורכגעדרייט. ביז עס האָבן לעצטנס גענומען פארשווינדן די טראַנספּאָרטן און ביי אים האָט זיך דאָס געלט גענומען אויסלאָזן.

די פּאָליאַקן אויף דער פריי, ביי וועלכע ער האָט געהאַט צעוואָרפן ריזיקע סומען, האָבן אויפגעהערט צו שיקן. די ערשטע צייטן האָבן זיי געמיינט, אז די מלחמה ענדיקט זיך באַלד און ווען ער האָט געשיקט א שליח, איז ער צוריקגעקומען מיט עפּעס. היינט זענען זיי, אז דאָס שפּיל פארציט זיך אויף אזוי לאַנג... מאַכן זיי זיך נישט-וויסנדיק.

ער אליין האָט אויך געטאָן א גרויסן פעלער:

— ער האָט געוואָלט ביי זיי וועקן רחמנות, געמיינט, אז דאָס וועט העלפן; האָט ער זיי געשריבן, אז ער איז קראַנק און ארבעט ביי גיפט, אז ער ליידט פון אסטמע... יענע האָבן אָבער דערפון פארשטאַנען, אז ער וועט שוין לאַנג נישט אָנציען און אפילו מען וועט באפרייט ווערן — וועט ער עס שוין נישט דערלעבן... צוליב וואָס-זשע לייגן דאָס לעבעדיקע אויפן טויטן? האָט קיינער נישט געוואָלט מער פאָרן... און אַן דעם כסדרדיקן „באַשטעכן" די חברה האָבן זיי פארגעסן אין די נעכטיקע מתנות און ווען ס'האָבן גענומען פארפעלן מענטשן — האָט מען אים ארייַנגעפּאַקט אין דער קאיוטע... און גראָד צו די 15ער...

אלע האָבן נאָך אין אים געהאַט א נקמה:

— ביסט א זשיד — א בורזשוי... דו האסט נאָך געלט און וועסט קענען ארבעטן, הגם דו ביסט אַלט... קאַרגער הונט דו!

דער זעלבער שעטשקא, וואָס האָט אַזויפיל פון אים אַרויסגעצויגן, האָט דעם ערשטן טאָג פון זיין אַרבעטן אין דער קאַיוטע אין אַלץ פאַר־געסן. די ערשטע צייטן האָט ער אים גערופן איידל: פאַניע הערשנבערג; גערעדט צו אים ווי צו עפּעס אַ הויכגעשטעלטע פּערזאָן... און היינט איז ער ביי אים בלויז „דו אַלטער נואַף!"... גאַיעוואָטשיק איז שוין איידע־לער. ער האָט אים איינמאָל אָפּגעוואַרט אין קאָרידאָר, געפּאַלן אים צו די פיס: אַזוי און אַזוי... ער איז שוין אַלט 46 יאָר... ווי אַזוי זשע קען ער עס באַווייזן? ער אַליין ווייסט, אַז מען שיקט אים נישט מער קיין געלט און די קאַיוטע קוועטשט אַרוים דעם לעצטן טראָפּן... ביי דער ערשטער סעלעקציע וועט ער אַוועקגיין... נו, אדרבא, ווער קען אים דען ראַטעווען אויב נישט ער, גאַיעוואָטשיק?

אָבער יענער האָט אים שטיל און מיטליידיק אויסגעהערט... מער נישט ווי גוט אויסגעהערט... קיין עצה האָט ער נישט:

—די מענטשן פאַלן אַוועק ווי די פליגן... קיין אַנדערע באַקומט מען נישט... דער שעף איז שוין אויסגעוועזן אַלע לאַגערן און געבליבענע גע־טאָס אָבער — מען גיט נישט מער קיין יידן! וואָס זשע וויל ער? טאָן אַ שפּילעוודיקע אַרבעט, ווען די קאַיוטעס וועלן פּוסטעווען? אָדער וויל ער, אַז אַנדערע זאָלן זיך איבערדרייסן די קישקעס פאַר זיינעטוועגן? ער אַליין קען מער גאָרנישט מאַכן. ביים ערשטן פאַרזוך צו פאַרלייכטערן אים, וועט ער באַשולדיקט ווערן אין סאַבאָטאַזש... וואָס פאַר אַ שטראָף מען באַקומט דערפאַר, דאַרף ער אים נישט דערציילן... היינט וואָס וועט אים העלפן זיין בעטן, זיין אָפּוואַרטן אים אין די קאָרידאָרן? נאָר דאָך — זאָל ער זיך באַמיען צו האַלטן. עס ווייזן זיך אויסזיכטן אויף אַ גרויסן טראַנספּאָרט; ווען זיי וועלן קומען, וועט לייכטער זיין צו טאָן אין דער ריכטונג...

אָפּגעזאָגט און פאַרשוווּנדן.

האָט ער צוויי וואָכן געאַרבעט ביי דער מאַשין... וואָס דער אמת איז, האָט ער נישט געהונגערט. נאָר גאָרנישט: צ וו יי וו אָ כ ן ! און — ביי זיינע יאָרן!...

דער דערוואַרטער טראַנספּאָרט האָט זיך דערוויילַ פאַרשלעפּט פון טאָג צו טאָג. און קיינער איז אים נישט געקומען אויסלייזן...

מעבעלע האָט דערהערט ווי אַ דירעקטן פאַרוווּרף אויף זיין אַדרעס, פאַרוואָס ער האָט פאַרשפּעטיקט מיטן קומען... הערשנבערג האָט דערווייל ווייטער געריערט:

— דאָס האַרץ האָט ביי מיר געכאַפּט אַ ברען... בין איך געלאָפן צו פינאָוון. אפשר וועל איך אים אָנטרעפן אין אַ זייט, טאָמער וועט ער זיך דאָך דערמאָנען... מיך געדענקען!

...ער האָט אים גראָד אָנגעטראָפן לויפן אַ פאַרשמייעטן און זיך אים געשטעלט אינמיטן וועג... ס'איז אָבער נישט מעגלעך געווען אַ וואָרט אים צו זאָגן. יענער איז אויף אים אַרויפגעלאָפן און אין איין אָטעם אַריינגעשעפּטשעט אין אים:

— מיין ליבער ייד, כ'האָב נישט קיין צייט... די „חברה" האָט נאָך מיר געשיקט! פרעגט נישט, ס'איז דאָ יענע חתונה; דאָרטן שפּילן כלי־זמרים און מיר האָבן דאָ פריילעך...

און שוין... אַ נעבעכטיקער טאָג...

איז אים איצט שוין אַלצאיינס: יאָ־קאַיוטע, נישט קאַיוטע... דאָס לעבן איז סיי־ווי שוין פאַרשפּילט... אַז מ'זאָגט פאַרטיק — איז פאַר־טיק... ממש — געענדיקט...

מעבעלע קוקט אויף דעם ייד מיט די ברילן, וואָס זענען מיט שטריק־לעך צוגעבונדן צום אויער, ער זעט זיין אַשיק־צעקנייטשט, זקנדיק פּנים און עס באַפאַלט אים אַ פאַרדראָס אויף זיך אַליין... די גאַנצע דערציי־לונג ווירקט אויף אים אָפּשטויסנדיק... ער וויל ק ע נ ע ן מיטפילן יע־נעם און ער ווייסט, אַז טיף אין אים האָבן זיך די געפילן איבערגעקערט... אים דוכט זיך, אַז אויב ער וועט זיין מיט אים לענגער, וועט ער זאָל רעדן נאָך אַ פאָר ווערטער, וועט ער אים פיינט באַקומען... האַסן! אויף וויפל אין געדאַנק איז נאָך דאָ אָן אָרט פאַר איבערטראַכטעניש, באמת ער זיך אַריינצושרייען אַ באַפעל: מען טאָר נישט!... אָבער ווי אַזוי קען מען דאָ באַפעלן אייגענע געדאַנקען, ווען ביסט אין זיך צעריסן?...

מעבעלע וווּנדערט זיך:

— אַ מענטש האָט מסתמא געהאַט אַ פרוי... קינדער... געלייענט אַמאָל אַ צייטונג און אַפילו זיך אינטערעסירט מיט אַלגעמיין יידישע ענינים... און אָט ווי ער רעדט עס אַלץ פון זיך בלויז; פון זיין הונגער, דערפון וואָס ער גייט צו גרונט... ער זאָל עס דערמאָנען אַ וואָרט, אַז אָט דער חורבן האָט ארומגענומען דאָס גאַנצע פאָלק, זיינע אייגענע קינדער, די פרוי... אפשר האָט ער מיט יענעם זיך שוין לאַנג איינגעלעבט, שלום געמאַכט דערמיט, די רעזיגנאַציע פון זיין גוף קומט ערשט איצט... דאָס זענען אפשר די לעצטע טענער פון אַ לאַנגער יאוש־קייט, וואָס ציט זיך שוין אַ לאַנגע צייט... אָבער מעבעלע ציטערט דאָך אויף, ווען ער זעט, ווי אַזוי אַזאַ קאַיוטע קען אָפּטעמפּן די געפילן, באַ־גרענעצן דאָס ברעקל שכל, וואָס איז פאַרבליבן, ביז צום אייגענעם, גופיקן אומקרייז... און ער שעמט זיך פאַר זיך אַליין דערמיט, וואָס ער האָט נישט פאַר דעם מענטש קיין האָר באַדויער... קיין געפיל... אָט זעט ער ווי דער מענטש ציטערט פאַר זיין ביסל לעבן, וואָס וועט שוין מער ווי געציילטע טעג נישט ציען... און — גאָרנישט.

קען ער שוין טאַקע פון גאָרנישט מער קלערן אין אָנבליק פון לאַנג־זאַמען טויט? האָט עס די קאַיוטע געמאַכט, אָדער איז ער אַזוי געווען שטענדיק, אייביק?...

ער וויל אים עפּעס אַ פרעג טאָן, אָבער קאָרנמאַן טוט צו אים אַ מאַך מיט דער האַנט, ווי איינער זאָל ווען זאָגן:

נישט כדאי, מיין ליבער... נישט כדאי...

III

טאַקע גאָרנישט. אויף דער צווייטער נאַכט האָט מען הערשנבערגן אַרויסגענומען פון דער קאַיוטע. ער וועט גיין קלייבן פליענדיקע פּאַפּיר־לעך אַרום דער האַלע. איז עס די טעמע, אַרום וועלכער עס דרייען זיך די אָפּגעהאַקטע, האַלב-מינוטיקע געשפּרעכן, צווישן איין גראַנאַט און דעם צווייטן.

דער הויכער קאָרנמאַן טריאומפירט מיט זיין שטילן טאָן:

— נו, וואס האב איך נעכטן געזאגט, הא?

גלייך ווי א מאך מיט דער האנט וואלט דא געהייסן: געזאגט... גערעדט... און אפשר האט ער זיך שוין אזוי צוגעווינט? מיט זיין כוח איז טאקע גלייכער, אזויווי ער מאכט עס; ער הייבט אן א זאץ און ענדיקט אים שוין מיט א האנט־צעפיר... אבער אזוי פארשטענדלעך, אזוי קלאר, אז דו פארשטייסט דערפון נאך מער, ווי ער זאל דאס אלץ דערזאגן מיט די ליפן.

מיט מעכעלען האט ער עפעס גאר־גאר א סך צו רעדן... צומערשט וויל ער אבער וויסן, צי איז ער טאקע דער... יא, דער פון אמאל... ער אליין איז געווען מיט צייטן צוריק א שטיקל חזן... ליב געהאט נגינה — ס'לעבן! נאך היינט ברומען אין אים אינעווייניק פארשידענע ניגונים... חזנישע שטיקלעך... אבער גיי מאך עפעס; אז די שטים אין האלדז האט זיך ביי אים אויף אייגענער האנט דערווארגן, נאך איידער ער האט זי מיטגענומען מיט זיך אין קבר אריין... און א שאד איז עס פונדעסטוועגן... ער וואלט זיך אליין היינט אפגעזונגען, אביסל זיך „אטכייעט" די נשמה מיט א ניגון... ער וואלט נאך זיך אפגעזאגט אלע „קדישים" פאראויס, אן „אל־מלא־רחמים" פאר זיך אליין אפגעזונגען — — —

...סיי־ווי איז ער דאך שוין טויט. גאט האט אים נאר געגעבן די געלעגנהייט צו לעבן אביסל נאך דער גסיסה און זיך אליין און בנעימות פראווען די לויה... ווייל ווער איז דען נאך פאראן, וואס זאל עס טאן פאר זיינעטוועגן? היינט דאס ווייב... די 6 קינדערלעך... יא, ער קען עס היינט אויך מאכן... ער שאקלט אראפ פון די האלב־פארשטומטע ליפן גענוג קדישים פאר זיך, פאר דער משפחה און פאר וועמען נאר ער קען געדענקען; ס'איז אבער גארנישט... ער אליין ווייסט, אז ס'איז נישט דאס וואס מען מיינט... עפעס אנדערש איז, ווען מען קען זיך טאן א צעלאז מיט אלע כלים אזוי, אז ס'זאל „אים" דארט אויף יענער זייט סטעליע, אין דער בלווילעכער פארנעפלטקייט איבער די ביימער א הייב טאן, א טרייסל טאן פון זיין כבוד־שטול — — — און אזוי... גארנישט! מ'קען א מאך טאן מיט דער האנט... אט אזוי, אז מ'זאל אפזאגן אלצדינג... אלצדינג — מיט איין פאך פון דער באאדערטער געשפאנטקייט... אים דוכט

זיך אָבער, אז דאָ פון דער האַלע אַרויס, ביים גערויש פון די ווערק-צע-מאַשינען — וועט ער סיי־ווי גאָרנישט הערן ד אָ ר ט און גאָרנישט זען... צו אים מוז מען היינט ש ר יי ע ן , אים ד ר אָ ע ן דאָרט און וואָרענען! מ׳דאַרף אים צווויסן טאָן, אז אויך ער האָט פאַרשפּילט זיין וועלט, פאַרלוירן... כאָטש ער מאַכט זיך עס נישט־זעענדיק — — — נאָר גיי שריי... אז — — —

זיינע צוויי דאַרע פינגער ווייזן אויפן קנאָפּיקן האַלדז, איבער וועלכן ס׳זענען צעשאָטן ברוינע בלעטערלעך...

...ער איז געקומען מיט נאָך ד ר יי ברידער פון טשענסטאָכאָוו. זיי האָבן באַצייטנס רעזיגנירט:

— ס׳איז דאָ קיין לעבן נישט — האָבן זיי געזאָגט... און איינער נאָכן צווייטן געפאַלן פון די פיס... ער געדענקט נישט גענוי, אויב אַלע זענען אַוועק צוזאַמען אויפן שיס-פּלאַץ... זיי זענען צעוואָרפן געוועז אין פאַרשידענע באַראַקן און ביי באַזונדערע אַרבעטן... ווער האָט געקענט קאָנטראָלירן צווישן אַ טאָג־שיכט און אַ נאַכט-שיכט!? עס איז אין דער אמתן נישט קיין אונטערשיד... קיין יאָרצייט וועט ער שוין סיי-ווי נישט גּוּפּהימן נאָך קיינעמען מער... די וועלט גייט אונטער און דערליידיקט... נישטאָ מער פון וואָס צו רעדן. נאָר מיט גאָט, זעסטו, וואָלט ער נאָך איינמאָל געוואָלט כאַפּן אַ שמועסל:

— איז אים טאָקע ניחא, אָט דאָס גאַנצע בלוטיקע גאָרנישטיקייט? נישט קיין שבת מער, נישט קיין יידן מיט קיין בערד און קיין טליתים מער... נישט קיין זמירות און נישט קיין קדיש... נישט קיין קרעכץ פון אַ חסידישן ניגון... גאָרנישט!? איז עס אים טאָקע ניחא!? אָדער אפשר וועט אים אַליין אמאָל אָנגעמען אַזאַ פּוסטקייט, אַזאַ בענקשאַפט, ווי עס כאַפּט אמאָל אָן, להבדיל, קאָרנמאַנען; ווען די שעהן ביי די גראַנאַטן ציען זיך אַזוי און ציען זיך... אָן אָן אויפהער, אָן אויפהער!? און ער וועט זיך צע-גענעצן דערפון, וואָס די וועלט איז ליידיק און לאַנגווייליק... און ער וועט מיט חרטה אַוועק צו די אַלע קברים פון דער וועלט און זיך בעטן, מ׳זאָל אים אַריינלאָזן אין איינעם אַ קבר אַזאַ... זיין מיט זיי און בעטן רחמים, אז עס זאָל ווידער זיך דערהערן אַ חסידישער „אוי־וויי!״, אַ חזנישער

טריל — — — נאָר מילאַ, ער וויל אים דען אויסהערן, וויל ער דען?

— היינט ווו איז דער פירוש פון שכינתא בגלותא? פון „עמו אנכי בצרה?" נאָר מילאַ... גאָרנישט...

...נאָר נישט שטענדיק איז ער געווען חזן און בעל־תפילה. שפּעטער איז ער געוואָרן אַ סוחר, אַ גרויסער סוחר... און געוואָרן איז ער עס גאַנץ שנעל... ווייל וויפל אַזאַ שטייגער מיינט מעבעלע, איז ער אַלט? דער בכור אין שטוב געווען... נו, ער שאַצט אים אַביסל איבער... ער איז נישט 55 יאָר אַלט נאָר 36... בנאמנות ווי 36... מ'מעג טאַקע לאַכן, אויב מען קען פון אַזאַ יונגנמאַן.... 36 יאָר — מיט די גרוילעכע האָר אויפן קאָפּ און מיט די צעצויגענע קנייטשן... נאָר — נישט וויכטיק. איז דער עיקר: מיט נגינה האָט ער זיך אינטערעסירט... אַפילו דעם זשורנאַל, וואָס די חזנים האָבן אַרויסגעגעבן, האָט ער געלייענט. אַרויסשטודירט פון דאָרט די נייעסטע שטיקלעך צום זינגען... און געזונגען אָט אַזוי זיך, פאַר די אייגענע גבירישע ווענט, אַז זיי זאָלן נישט פאַרגעסן, אַז ער איז אַמאָל געווען אַ חזן... און — זאָלן זיי וויסן, אַז נישט בלויז אנצוג-שטאָפן האָט זיין מויל פאַרגעלייגט, נאָר אויך אַ „רצה" האָט ער אַמאָל דעם רבונו־של־עולם אונטערגעטראָגן... טאַקע דאָס זינגען פאַר זיך האָט אים נישט געלאָזט פאַרחזירט ווערן פונעם פאַרמעגן, גראָבהויטיק ווערן...

יאָ, דאָרט, אין חזנישן זשורנאַל, האָט ער אָנבאַגעגנט אַ נאָמען פון אַ שרייבער, ענלעך צו מעבעלעס... טאָ זאָל ער אים אַ טובה טאָן און זאָגן, אויב דאָס איז ער טאַקע... נישטאָ וואָס צו שעמען זיך דערמיט... הלואי וואָלט מען היינט געווען נאַראָנים, אַבי עס זאָלן זיין חזנים... בפרט אַ שרייבער פאַר חזנים איז אוודאי קיין בושה נישט... ער וועט קיינעם נישט אויסזאָגן, אויב מעבעלע וויל נישט, אָבער ער וויל עס וויסן: טאָמער איז ער עס טאַקע, — וויל ער זיך מיט אים באַראַטן וועגן אַ וויכטיקן ענין... אַ לעבנס־פראַגע...

נאָר גאָרנישט: מ'וועט זען שפּעטער, אין לאַגער... אייגנטלעך וויל ער זיך גאָרנישט באַראַטן, נאָר דערציילן... ער וויל עפּעס דערציילן, מעבעלע זאָל וויסן און — מער גאָרנישט...

אָט דעם הערשנבערגן קען ער גוט. אַ גרויסער פאַבריקאַנט געווען,

א גביר... האַלט זיך פאַר אַ שטיקל תּלמיד-חכם — ער האַלט אָבער אין איין וויינען. ער האָט געהאַט אַ סך געלט, געגעסן פלייש במסתּרים, אָבער פאַר אַלעמען אין די אויגן האָט ער בלויז באַהאַלטן אַ שטיק ברויט... און אַזויפיל זענען אויסגעגאַנגען פאַר זיינע אויגן, בלויז דערפאַר ווייל זיי האָבן אין מאָמענט נישט געהאַט דעם ביסן ברויט, וואָס זאָל דאָס פאַר־חלשטע האַרץ אַרויספירן פון פאַרטאַמלטקייט... נישט ביי איינעם האָט דאָס האַרץ בלויז געבלאַנדזשעט, זיך איבערגערוקט פון אָרט, אַ קליין שטיקל ברויט האָט זיי געקענט דערהאַלטן. און אַזוי האָט זיך עס אַריינ־געדריקט אין אַן ענג אָרט און געפּלאַצט...

גאָרנישט. ער האָט זיין געלט נישט אויפגעגעסן; הייגט קענען דער־פון די מייסטערס לעבן בעסער... די טויטע פוילן שוין און דאַרפן גאָר־נישט, ער אַליין האָט נאָך אַביסל; אָבער דאָס וועט אים שוין ווייט נישט דערפירן... ער קויפט זיך נאָך אַלץ אויס ביי די שעטשקאַס און גאַיעווו־טשיקס און באַוואָרנט זיך נאָך אויף אַ דריי יאָר צום לעבן אין „האַ־סאַג"; זיינע יאָרן לאָכן זיך אָבער אויס פון אים און אַנטלויפן מיט יעדן טאָג וואָס גייט אַוועק...

אמת. אויך ער, קאָרנמאַן, איז געקומען מיט אַביסל געלט. ער האָט זיך אויך דערמיט אָפּגעזאָגט ווי מיט אַ שטעקן פון די הינטישע מייס־טער, זיך געדרייט, געזוכט לייכטע אַרבעט און זיך יעדן טאָג ג ע ־ ק ו י פ ט . . . אָבער וויפל ער האָט געקענט; ניין, וויפל ער האָט ג ע וו א ָ ל ט — ווייל געקענט האָט ער אפשר מער! — האָט ער אונ־טערגעשטיצט... ער האָט כאָטש געוואָלט וועלן... שולדיק פון זינד איז נישט קיינער:

איינמאָל איז אַ יונג יינגל דאָ אוועקגעפאַלן אין דער קאַיוטע... פאַר־וואָרפן מיטן קאָפּ. און אין קאָרידאָר איז דאָ אַ מיידל וואָס פאַרקויפט פערטעלעך ברויט... האָט ער געוואָלט לויפן און ברענגען... ער האָט נאָך געהאַט דאַן פאַרוואָס צו קויפן, אָבער די גלידער זענען ווי פּאַראַליזירט געוואָרן... און דעם יינגלס פאַרגלייזטע אויגן האָבן אַזוי קלאָר געזאָגט, וואָס ער דאַרף איצט צו האָבן... און ער האָט באין-אופן נישט געקענט ביי זיך פועלן אַרויסצוגיין און קויפן פאַר זיין געלט... דערנאָך האָבן זיך עט־

לעכע מאן צוזאמענגעלייגט, ער האָט אויך זיין צושטייער געגעבן — און מען האָט געקויפט א פערטעלע ברויט... מ׳האָט די ביטערע שטיקלעך ברויט אריינגעקוועטשט אין די פארהאַקטע ציין און גאַרנישט... יענער איז אין צוויי טעג ארום סיי־ווי געשטאָרבן... אָבער ער שפּייט נאָך היינט זיך אליין אין פּנים אריין פאר דער דאמאָלסטיקער קארגשאפט... מילא, ש פּ יי ט ער כאָטש! ווייסט ער כאָטש, אז דער „האסאג" האָט גע־מאכט פאר מנוולים און ער ווייסט ווי אזוי מען דאַרף אויף זיך קוקן; אים פארדריסט אָבער, ווען אזא הערשנבערג זוכט נאָך צו וועקן אויף זיך רחמנות... און דאָ איז א וועלט, וו מ׳האָט אליין די הערצער פאר־לוירן, אליין פארגעסן דאָס יידישע רחמנות; טאָר מען נישט פארלאנגען עס פון אלע אנדערע... ער הערט? מ׳טאָר נישט! ווייל מ׳איז שוין אליין ארויס פון יענעם מענטשלעכן גדר...

קאָרנמאן האָט זיך צערעדט פאר ווער ווייסט וויפל צייטן. אין סך־הכל איז אים שוין שווער צו רעדן. ער קען שוין מער די לופט נישט אריינאָטעמען. ער האלט בסדר א דינע, שמוציקע שמאטע פארבונדן אי־בערן מויל, ווייל ער וויל נישט אינגאנצן אריינאָטעמען דעם טראָטיל... ער אָטעמט שווער, אָבער ער גלייבט, אז דערמיט וועט ער זיך פארלענגערן דאָס לעבן אויף נאָך א טאָג, אויף נאָך א וואָך... זיין שטים קומט ארויס געדעמפט און שטיל, ווי זי וואָלט שוין פארלוירן יעדן קאָנטאקט מיט יענע אָרגאנען, וואָס גיבן דעם וואָרט א קלאנג... זיינע ווערטער גרייכן קוים צום שפּיץ פון דער צונג און ווערן אומקלאָר אדורכגעזייט דורך דעם שמוציקן שמאטע־טיכל...

פייניקט ער זיך אליין און אָנשטאָט די באנאל־בעטנדיקע ווידויים פון אמאָליקע גוססים, זוכט ער זיך אוים די שאַרפסטע תפילה־זכהם, וואָס ער קען נישט אויסזינגען, אָבער פּיילט זיי דערפאר צו אויף אן אייגע־נעם שטייגער, ווי עס פּאסט פאר די האלעס פון ווערק צע...

מרדכי שטריגלער

קאַפּיטל זיבעצן

I

אַ גאַנץ אייגנאַרטיקער טיפּ איז דער דריטער פון די „אַלטע“ אין דער קאַיוטע, סולטקאָווסקי. פאַרן קריג איז ער געווען אַ שוסטער אין פּיאָטר־קאָוו. ער האָט נישט געלערנט קיינמאָל און נישט געלייענט, אָבער אַזוי ווי ער האָט געמאַכט די ערשטע פּאָר שטיוול, האָבן אַלע מודה געווען, אַז ער איז אַ מייסטער אין זיין מלאכה. גלאַנצן נאָך איצט זיינע האָר מיט יענעם באַקאַנטן פּויליש־יידישן שוסטער־גלאַנץ...

אין דער פאַבריק האָט ער שוין אויסגעאַרבעט ביי אַלע מינים אַר־בעטן, כל־זמן די כוחות האָבן געטראָגן. אין פּיעטרעקיוו איז געלונגען דעם גנבֿ זיך צו דערהאַלטן ביז איצט; האָט ער עטלעכע מאָל געשיקט אַ קריסט און יענער האָט געבראַכט אביסל געלט. קיין פאַבריקאַנט איז ער נישט געווען, קיין סוחר אויך נישט; אָבער אין דער מלחמה איז אים געלונגען צו מאַכן אַ מטבע...

ווידער די זעלבע געשיכטע: די גרעסערע העלפט פון געלט — פאַר די מייסטערס און אונטערפירער... די קלענערע טייל — ברויט. אַ גרוי־סער עסער פון ברויט אַלע יאָרן... בפרט ביים טראָטיל... דאָ אָבער קענסטו קיין בריה נישט זיין: דו עסט דאָס ברויט, אָבער דער טראָטיל פרעסט עם אָפּ ביי דיר, מיטן האַרץ און מיטן פלייש, וואָס אויף דיר... זענען אויף די הענט בלויז געבליבן די שוסטעריש־אָנגעצויגענע גרינע אָדערן. נישטאָ שוין קיין פלייש אויף די באַקן, אויף די פיס, פון בויך... אָבער — שטאַרבן וויל ער נישט... אפילו די ווערעם וועלן זיך מיט אים נישט פרייען ווייל — ס׳איז נישטאָ מיט וואָס... מעגן זיי וואַרטן אביסל... האָט ער שוין געטאָן אַלץ, וואָס ער האָט געקענט... מעכעלע זעט דאָס העמד, וואָס צעשיט זיך אויף זיין לייב? דאָס איז ס׳איינציקע, וואָס ער פאַרמאָגט. ווען מ׳זאָל אים געבן דערפאַר אַ פערטעלע ברויט — מעג מען עס אים אַראָפּציען פון לייב... אַליין וועט ער עס נישט טאָן — קיין כוח נישטאָ דערצו... ער שלאָפט אין דעם שוין חדשים... געקומען איז ער מיט

א גאנץ קעסטל העמדער און אנצוגער... ווען מעכעלע זאל ארויסגיין זונ-טיק אין די גאסן פון דער שטאט, וואלט ער געקענט זען ווי זאוואדא טראגט זיינע אנצוגער און גיידא — זיינע שיך... אייגענע ארבעט פון פיינער, געלער לעדער... דאס אלץ האט ער אויפגעגעסן מיט דעם שווארצן, קלעפיקן „האסאג"-ברויט און מיט דער ביטערער זופ...

ווען שעטשקא האט שוין פון אים מער נישט געקענט האבן, האט ער אים אנגעהויבן צו שלאגן, צו טרייבן ביי דער ארבעט; האט ער אים דער-פאר איינמאל דערקלערט קאטעגאריש:

— דו קענסט מיר אפהאקן די לונגען, אבער מאנקרירן ביי דער אר-בעט וועל איך... וויפל דו וועסט נישט שלאגן — וועל איך מיט די קלעפ לעבן לענגער ווי דאן, ווען כ'וועל ליגן א גאנצן טאג אין דער פארטרא-טילירטער קאיוטע... און אזוי איז געווען: יעדע פאר מינוט האט ער זיך ארויסגעכאפט אינעם איינציקן ארט, ווו ס'איז מעגלעך געווען צו גיין: אין קלאזעט אריין...

יא, נאך אויף א זאך האט ער אויסגעברענגט זיין געלט: אויף ציגארעטן... אין פאבריק שיסט מען פאר רויכערן א ציגארעטל; אבער ד א ר ט ן, אויפן בענקל, זעט נישט קיינער... האט ער זיך יעדע פאר מינוט ארויסגעשלייכט פון קאיוטע, ארויסגעשלעפט פון ערגעץ א ציגא-רעטל און אוועקגעשלייכט זיך אין קלאזעט, ווו ער האט ארומגעלעקט מיט דער צונג די קנוילעכלעך רויך... יא־יא, ממש ארומגעלעקט מיט דער צונג... געהאלטן לאנג דעם רויך אין מויל, צונעפרעסט די ליפן און נע-לאזט דעם רויך זיך דרייען צווישן די ציין...

ער לאכט צופרידן: ז יי נ ע ציין זענען נישט געל בלויז פון טרא-טיל... א י ם האט דאס געלקייט כאטש פארשאפט הנאה... געדרויכערט צו דער זעט די גאנצע צייט האט ער יא...

יעדער מייסטער באזונדער האט אים געשלאגן:

— סולטקאווסקי, האבן זיי געטענהט, ד י ך מוז מען שלאגן... דו גייסט אוועק און דער מאשין קומט אוים צו ווארטן... עמעץ אנדערש מוז ארבעטן, אז די נארמע זאל געמאכט ווערן!... דיך וועט מען דא ממיתן...

ער האָט זיך אָבער געהאַלטן ביי זיינעם:

— איר קענט מיך ממיתן... דאַן וועט סיי ווי אַ צווייטער מאַכן די אַרבעט... איך מוז אַלעמאָל כאַפּן לופט, פאַררויכערן... איך וועל נישט אַריינאַרבעטן דאָס לעצטע שטיקל לונג אין דער מאַשין אַריין... אויב אירווילט — הרגעט...

און מאָדנע, אים האָט מען אַ שטיק צייט צורו געלאָזט... געגעבן אים כסדר לייכטערע אַרבעטן... סולטקאָווסקי — דאָס איז ביי אַלע פּאָליאַקן געוואָרן אַ שם־דבר פון אַן עקשן, אַ משונהדיקע בריאה... און עס איז גלאַט אינטערעסאַנט צו זען ווי אַזוי ער וועט אויסשפּילן...

ער האָט פון אַלעמען געלאַכט. אַלע, האָט ער געהאַלטן, דאַרפן טאָן דאָס זעלבע וואָס ער: נישט אַרבעטן! און זאָלן זיי טאָן וואָס זיי ווילן... אַי אויסשפּייען די לונגען און דערביי זיין אויסגעשטעלט אויף אַ זיכערן טויט? אַ מכה זיי! נאָר גיי רעד מיט אַ חברה בהמות! אַז אַלע ציטערן זיי און ווייסן אַליין נישט פאַרוואָס... אָבער ער פרעגט נישט נאָך קיינעם...

ווען ס'האָבן פאַרפעלט מענטשן, האָט שעטשקאַ אים געבעטן, פּשוט געבעטן, ער זאָל אַריינגיין אין דער קאַיוטע צו דער מאַשין... ס'איז שוין סיי ווי נישט געווען וואָס צו מאַכן. די לונגען זענען שוין אָפּגעהאַקט. מילא, האָט ער נאָכגעגעבן... איצט ווייסט ער שוין אויף קלאָר זיין סוף; אָבער עפּעס האָט ער דאָך געוווּנען מיט זיין טאַקטיק: אַלע, וואָס זענען מיט אים געקומען, זענען שוין לאַנג נישטאָ. אפשר זענען נאָך פאַראַן גע־ציילטע פון „זיינע" 500 מאַן — ער האָט דען צייט און געדולד זיך אומ־צוקוקן? אַז זיין וועלט איז די פּריטשע, די קאַיוטע און דאָס קלאָזעט... ער אָבער האָט נישט אַזוי גלאַט אָפּגעגעבן זיינע פּאָר יאָר! זיבן חדשים האָט ער זיך שוין אַדורכגעראַנגלט; וויפל נאָך — קען ער נישט ווייסן... ער האָט געמיינט זיך אַדורכצורייסן דורך דער צייט, ביז נאָכן קריג... אַז די מלחמה פאַרציט זיך אַזוי לאַנג — איז ער נישט שולדיק...

— — — און אַז די שוועסטער פון פּיעטריקעווער געטאָ האָט אים אויפגעהערט צו שיקן אין געהיים אַ פּעקל אָדער אַ פּאָר גילדן, האָט ער געוווּסט, אַז איצט איז ער דער אמתער יתום, אַז איצט מוז ער זיך אַליין העלפן...

קען מען זיך אליין מיט עפעס העלפן אין ווערק צע? ווי אזוי? גאנץ פשוט: מיט גנבה! יא, ער וויל, אז מעבעלע זאל עס וויסן! כל־זמן עמעץ ווייסט נישט, אז ער איז א גנב, וועט ער ביי אזעלכן נישט גנבענען... דאס הארץ דערלאזט נישט... ווען אבער יענער ווייסט און קען אים פאר א גנב — זאל ער זיך אויסהיטן פאר אים! אויב נישט, איז ער אויך אביסל שולדיק... ס'איז דאן לייכטער אויפן הארץ און די גנבה פארדייעט זיך בעסער... גנבענען מוז ער... אין ווערק צע דארף מען, יא, מ'דארף גנבענען! מ'האט א ברירה ביי אים אויך צו גנבענען — ווער ס'קען... אי, ער האט דעם דלות? אז ער שלאפט אין זיינע געוועזענע הויזן? און אז דאס שווארציק־ברודיקע שטיק לייב איז נאך צוגעקלעפט צו די ביינער און אפילו מ'זאל ד א ס ביי אים וועלן אוועקלקחנען — מוז ער אויך הערן און וויסן דערפון... איז ער אויך אין דעם נישט שולדיק... אז ער וועט קומען דערצו, אז ער זאל דא עפעס פארמאגן — דערלויבט ער אלעמען צו גנבענען ביי אים... דא אין ווערק צע — שטעלט ער פעסט מיט זיכערקייט — מוז מען גנבענען... א שוטה דארף מען זיין, מ'זאל עס נישט טאן...

ס'איז דאס קליגסטע וואס מ'קען דא באווייזן...

II

ער גנבעט ביי יעדן, סולטקאווסקי. ביי די פאליאקן, וואס ברענגען עפעס אין פאבריק, ביי יידן, וואס שפארן אפ א שטיקל ברויט און באהאלטן עס אונטערן קאפ ביינאכט; ער גנבעט אין קאמענדאנטור און ביים פעסל פון דער קיך... אפילו די הויזן, די לעדערנע רימענס און צעפאלענע שיך... ער שעמט זיך נישט דערמיט... ער האט זיך זיין אויפפאסונג און זיין לאגיק:

דא, אין ווערק צע, דארף קיינער גארנישט האבן. האסטו הויזן, וואס זענען עפעס ווערט — פארקויף און פרעס זיי אויף! האסטו באקומען א פארציע ברויט — צאצקע זיך נישט מיט איר, באהאלט זי נישט אויף שפעטער; פרעס זי אויף און הונגער שפעטער, נישט איצט ווען דו האסט

נאָך ברויט... ווילסט נישט? וועל איך זי זען צו באַקומען. קענסט זיך היטן — פּאַרהיט! כאַפּסט מיך ביי דער האַנט — טאָ שלאָג, אויב דו האָסט נאָך כּוח... איך וועל אַנדערש סיי ווי נישט ווערן... יעדן טאָג, וואָס כ'לעב און דאַרף נאָך דערצו הונגערן איז אַן עבֿרה פאַר גאָט... און אויב דו קענסט עס נישט טאָן — איז דיר אויך קיינער נישט שולדיק. מיר קען מען שוין האַקן די לונגען, אויסשלאָגן די לעצטע ציין... מיין עסק דאָרט! ווער עס האָט נאָר אַ האַנט, דער האָט עס שוין געטאָן... און איצט איז שוין גאָרנישט איבערגעבליבן. אַז מיר וועט געלינגען — וועל איך זיך אַרומדרייען נאָך אַ פּאָר טעג אָדער אַ פּאָר וואָכן... דו ביסט אַ פרישער — זאָג איך דיר אָבער: גיב אַכטונג אויף מיר, טאָמער האָסטו נאָך עפּעס... כּל־זמן כ'אַרבעט מיט אייך צוזאַמען, וועל איך מאַנקירן. איך וויל, איר זאָלט עס וויסן פאָראויס — אַז מיר זאָלן זיך נישט דאַרפן קריגן. די נאָרמע וועט איר מוזן אויסקאָמבינירן אָן מיר. אַז ס'וועט זיך מיר גלוסטן — וועל איך אַמאָל צוהעלפן מיט עפּעס. דאָס איז אַלץ. און פּטור אַן עסק!

יאָ, איינס מוז איך צוגעבן: טאָמער וועסטו זיך נעמען צום האַנדלען מיט עפּעס, ווי יעדער פרישער מיט אַביסל כּוח; לאָמיר זאָגן מיט „יור־נאַקעס" (ביליקע פּוילישע ציגאַרעטן) און איך וועל ביי דיר בעטן אַ ציגאַרעטל אויף באָרג — מעגסטו געטרויען... דאָס איז ביי מיר — קודש־קדשים... כ'וועל אַקערן מיט דער נאָז און דיר באַצאָלן — סיידן דער קבֿר וועט מיך פאַרבעטן צו זיך; פון דאָרטן זעסטו איז שווער אַהערצוקומען... כ'וועט אויך נישט, וואָס ביי די מתים פון ווערק צע ס'איז דאָרט דאָ צו גנבֿענען... אַז פאַרן אַריינוואַרפן אין גרוב — נעמט מען ביי דיר צו אַפילו דאָס שטיקל דראָט וואָס ציט צונויף די לעכער פון די הויזן... וועסט דאַן מוזן געוויר ווערן, ווען איך האַלט ביים אָפּטראָגן זיך פון ווערק צע, ווייל אַז נישט, וועסטו מוזן צו מיר קומען און כ'קען דיר נישט פאַרזיכערן, אויב דיין וועג וועט נישט זיין קיין אומזיסטער...

דער חותם פון טויט איז שוין אויף סולטקאָווסקין געווען קלאָר און בולט. מ'האָט געזען ווי זיין סקעפּער לאָזט זיך אַריין אין גאַלאָפּיקן דאַ־רעניש; בלויז זיינע פיס, אַרומגעבונדענע מיט פּאַפּירן און שמאַטעס,

האָבן זיך געבלאָזן, ברוין־בלוי געוואָרן און געשוואָלן... ער אַליין האָט אָבער נאָך גערעדט הויך מיט אַ קלאָרער, שאַרפער שטים...

מיט זיין גאַנצן מענה־לשון האָט ער געמיינט ערנסט. קאַרנמאַן האָט עס אויך באַשטעטיקט מיט אַ קאָפּ־שאָקל... איראָניע איז אים פרעמד געווען. זיין לשון איז געווען אַזאַ נאַטירלעכער געמיש פון אָפנהאַרציקייט, געמישט מיט גאַליקער איראָניע, וועלכע ער האָט אפילו נישט געשפּירט...

זיינע רייד האָט נאָך באַשטעטיקט אַ קליינער פאַקט:

בעת אַ קליינער פּויזע איז אַריינגעפאַלן דורך אַן אונטערטיר דער סוחר פון ציגאַרעטלעך, מנשה. ער האָט זיך אומגעקוקט אין אַלע זייטן און אַרויסגעשלעפּט פון אונטערן קויטיקן העמד זיין שאַכטל יונאַקעס. ער האָט דאָן אַ פילזאָגנדיקן מורמל געטאָן:

— סולטקאָווסקי?

יענער האָט אַ שאָקל געטאָן מיטן קאָפּ:

— פינף שטיק... אָבער — ביז איבערמאָרגן... כ'האָב נישט קיין פּרוטה...

און מנשה האָט געגעבן... בלויז ווען דער דאַרער גוף האָט זיך אַרויסגעשלייכט אויף די אַנגעלאָפענע פּנים דורך דער הינטערטיר, האָט מנשה זיך געלאָזט צו דער האַלע און אויף דער שוועל אַ וואָרן געטאָן:

— יאָטן, עטץ זענט פרישע — וואָרן יאָך ענק... ער וועט אייך אַרויסטראָגן, געליימטערהייט, דאָס וויסל פון די אויגן, וועט ער ענק...

III

אָט האָט מעכעלע זיך באַקענט מיט דריי גורלות פון דריי פאַרשיידענע מענטשן, דריי פון די טויזנטער אויסגעברענטע מענטשן־ליכט, וואָס האָבן די ערשטע, גאַנצע טעג געצאַנקט נעבן אים... זיי דריי האָבן אים געוויזן דאָס פּנים פון ווערק צע, די פאַרשידענע, אייגנאַרטיקע פּסיכאָלאָגיע, וואָס האָט זיך אין יעדן באַזונדער אויסגעפאָרעמט. און מענטשן זענען דאָ פאַראַן אין די טויזנטער און יעדער איינער לעבט און קומט אום אויף אַן אַנדער פאָרם און שטייגער... און שפּעטער וועט מען קומען און

פון די אַלע מאַכן איין קליינע ציפער, שרייבן אַ קורצע שורה און דאָס וועט הייסן דערציילט, דערזאָגט, פאַרשריבן — — —

אַט זענען דאָ אַזויפיל וועלטן אין דעם קליינעם דערשטיקטן קאַיוטקעלע, ווו מענטשן וועלן זיך בייטן און בייטן; שפּעטער וועט דער זכרון־בליק זיך איבערטראָגן און ברייטער ווערן... וועסט זען, אָרימער מעבעלע, אַ צווייטע קאַיוטע, אַ פּערטע... דיין אויג וועט אַרומכאַפּן די גאַנצע האַלע מיטן גאַנצן קאַליידאָסקאָפּ פון פּנימער און געשעענישן. אַז דו וועסט דאָ זיך אויפהאַלטן לענגער אַביסל, וועסטו זען איין האַלע נאָך דער צווייטער, וועסטו אַריינפאַלן אין גרויסן ים פון באַזונדערע אויסגעבערענטע און אונטערגעגאַנגענע וועלטן פונעם לאַגער, פון אַלע דריי לאַגערן אַרום... נעם דאָס אַלץ, פּרעס עס איין אינעם קליינעם ווינקעלע פון דיין מוח און אַמאָל, אַז וועסט לעבן, באַווייז! גיי און לאָז עס אַרויספּליסן מיט אַ סדר, מיט געצוימטקייט... באַווייז איבערהויפּט צו לעבן שפּעטער אין אַ נאָרמאַלער וועלט, ווען אַט די אַלע גורלות וועלן זיך אין דיר מיט זייער גאַנצער טויטער גרויל פאַרגעסן...

נאָר דערווייל נעם אויף אין דיר דעם ערשטן שפּליטער; דעם ערשטן אַפּשוים פון די געשעענישן און געשטאַלטן, וואָס האָבן זיך געדרייט אַרום דיר, דיך אַריינגעשלעפּט אין זייער לעבן אַריין... זייער לעבן!? ס'איז דאָך בלויז דער שפּיגל געווען פון אַלע אויסגעברענטע, דערשלאָגענע און פאַרלאָשענע! דאָס זענען געווען די טויטע, וואָס האָסט זיי נאָך אָנגעטראָפן פאַרן אַוועק אין קבר אַריין, וואָס האָבן מתימדיקערהייט נאָך געאַרבעט אין יעדער האַלע... זע גוט אָן די ערשטע דריי, איידער דו ווערסט דער פּערטער; שפּעטער וועסטו קוים זיך אַליין אַרויסזען — — —

ק אַ פּ י ט ל   אַ כ צ ן

I

דער פערטער טאָג אין דער האַלע. מענטשן זענען נאָך דערווייל דאָ נענוג. ביי אַ 150 פון דער פרישער גרופּע האָט מען אַריינגעוואָרפן בלויז

אין דער האַלע. אויף דעם אַלטן הערשנבערגס אָרט איז צוגעקומען אַ גע־זונטער, קרעפּטיקער בחור פון דער קאַפּעל־גרופּע, שיקאָרא. ער האָט גע־שטאַמט פון אַ וואַרשעווער דרוקער־משפּחה. מיט וועלכע נסים איז אים איז געלונגען צו ברענגען אַביסל געלט ביז אַהער — אויף דעם האָט קיינער נישט געקענט קלוג זיין; ער האָט אָבער יעדן טאָג זיך געקויפט פאַרשידנס, געהאַט סודות מיט די אויפזעער און דערפאַר פון זיי געשוינט געוואָרן. ער האָט ביי דער אַרבעט נישט געוואָלט צוהעלפן גלייך מיט אַלע. די ערשטע נאַכט באַלד האָט ער שטיל אַ שעפּטש געטאָן מעכעלען אויפן אויער:

— איך וועל דאָ לאַנג נישט זיין...

דאָס האָט אים, הייסט עס, געדאַרפט באַרעכטיקן, פאַרוואָס ער איז נישט אַריינגעטאָן אין דער אַרבעט; ער האָט פון וואָס וויכטיקערס צו קלערן... ער איז באַלד געוואָרן אַ גוטער ברודער מיטן הויכן קאַרנמאַן און ס'איז געווען צו באַוווּנדערן, ווי אַט דער דאַרער חלוש געפינט עס די שפּראַך מיט אַזאַ אָנגעצונדענעם, געשטופּלטן בחור, וואָס האָט נישט גע־קענט איינשטיין אויף קיין אָרט...

פאַרטאָג, ווען דער עולם האָט זיך אויסגעשטעלט צום אַהיימגיין, האָט זיך קאַרנמאַן געהאַלטן נעבן מעכעלען. זיי האָבן זיך געהאַלטן די לעצטע אין דער ריי און זיך עטוואָס אָפּגעזונדערט פון די אַנדערע. קאַרנ־מאַן האָט זיך צוגעבויגן נאָענט צו מעכעלען און אים אַריינגעשושקעט שטיל אין אויער אַריין:

— דו וואָלסט געוואָלט מאַכן „ויברח“?

פאַר מעכעלען איז עס נישט געווען קיין איבעראַשונג. ער האָט אים דערפאַר בלויז גלייכגילטיק אַ פרעג געטאָן:

— וווּהין איז דען דאָ צו לויפן?

קאַרנמאַן איז אַביסל צעטומלט געוואָרן:

— איך האָב בדעה צו ציען ביז טשענסטאָכאָוו; אויב כ'וועל דער־גיין ביז אַהין... כ'קען די געגנט און פון דאָרט זענען דאָ מעגלעכקייטן זיך אַרויסצובאַקומען... שיקאָרא גייט, מיט נאָך עטלעכע... אַלע באַשטייען, דו זאָלסט מיטגיין... טו ווי דו פאַרשטייסט, ווייל מיר איז קיין אונטערשיד; אין צוויי טעג אַרום דאַרף פאָרקומען אַ סעלעקציע... מיר

ווייסן שוין... דאָס מיינט מען מיך און נאָך אַזעלכע... וואָס זשע קען איך דאָ שוין פאַרשפּילן? אפשר, ווען איך וועל אַרויס אויף דער פרייער לופט, וועל איך זיך צוריקגעפינען... מעגלעך, אַז ס'וועט מיר געלינגען...

מעכעלע האָט שוין, אין פאַרלויף פון די פיר טעג זיין דאָ, געוווּסט גענוי די אויסזיכטן פון קענען זיך ראַטעווען דורך אַנטלויפן; אָבער — וואָס קען ער דען דאָ יענעם צורעדן אָדער אָפּרעדן? אָט רעדט צו אים אַ טויטער, וואָס קלערט זיך אַרויסצובאַקומען פון קבר... טאָמער אַמאָל... ער אַליין איז אָבער באַקעט און בלויז... בכדי צו לויפן, מוז מען זיך צו־גרייטן... מוז מען האָבן מיט וואָס, קענען דעם אָרום... אין די ערשטע טעג איז עס נישט מעגלעך... שווייגט ער.

דער פּאָליציאַנט האָט זיי צוגעטריבן צו דער ריי. קאָרנמאַן האָט נאָך באַוויזן קורץ אָפּצוהאַקן:

— איבערלייג זיך...

מעכעלע ווייסט, אַז ער האָט זיך נישט וואָס איבערצולייגן; אויב שוין יאָ אַנטלויפן — איז אָרגאַניזירטערהייט, מיט אַ געוויסן פּלאַן; ער וויל עס אָבער יענעם נישט זאָגן. קאָרנמאַן איז דעצידירט אויף זיינעם און ווען מעכעלע וועט זיך שטעלן קעגן, וועט ער זיך פילן ווי אָפּגעריסן פון אים... וויל ער אים נישט מצער זיין... זאָל עס הייסן, אַז זיי וועלן נאָך גיין צוזאַמען...

אַ גאַנצן וועג רעדן זיי נישט צווישן זיך. עפּעס איז שוין דאָ צווישן זיי אַ וואַנט. די סכנה איז נישט ביי ביידע די זעלבע און דאָ זוכט קאָרנ־מאַן מ ע נ ט ש ן, וואָס זאָלן מיט אים שותפות מאַכן אין זיין ריזיקע, וואָס זאָלן מיט אים מיטלויפן דערפאַר, ווייל ער איז אין געפאַר און זאָלן צוזאַמען מיט אים ווערן געיאָגט און פאַרבאָרגן פון אַ מענטשלעכן אויג אויף אומבאַקאַנטע וועגן... רעדן מיט אים, דאַן ווען דו ביסט נאָך דערווייל זיכערער ווי ער און דו קלערסט אים צו לאָזן לויפן מיט זיין גורל... איז שווער...

אויפן וועג וויל מעכעלע זיך אַליין איינשמועסן: אפשר איז עס דאָך אַ פּלאַן? ער ווייסט אָבער אַליין, אַז דאָס איז נאָר אוּיבערפלעכלעך, זיך אַליין אָפּצונאַרן; צו פאַרשרייען דאָס אייגענע געפיל פון שולדיקייט, פון

וועלכן ער קען זיך נישט באפרייען. טיפער אין זיך האט ער שוין זיין באשלוס:

נישט צו ווארפן דאס לעבן גלאט אזוי, צוליב סאלידאריטעט מיט דעם וואס האט שוין נישט די מינדסטע אויסזיכטן דערויף...

און דא איז אזוי שווער צו זיין מיט איין זאך גליקלעכער פאר דעם וואס גייט נעבן דיר...

...צעגייען זיי זיך ביידע מיט געפרעסטע הערצער ביי די באראקן. בלויז נאך די ערשטע טריט רופט אים קארנמאן צוריק:

— ווייסטו גאר וואס? מירן צוווארטן צוויי טעג, ביז זונטיק. אויף אזוי ווייט בין איך גרייט צו ריזיקירן און ווארטן. זונטיק וועט זיין צייט זיך מיישב צו זיין צוזאמען... דו וועסט זען; אפשר איז דער פלאן גאר נישט אזוי קרום אפילו פאר דיינעטוועגן... מיר וועלן דערווייל זען נישט צו לויפן גלאט אין דער וועלט אריין... אלזא?

מעכעלע איז שוין איצט צוריק אונטער זיך. צוויי טעג? יא, איבער דער צייט קען מען נאך זען... אפשר טאקע... טאמער...

זיי האבן באשלאסן זונטיק זיך צוזאמענצוקומען אין וועלדל.

II

אזוי איז שוין אין לעבן. צוויי מענטשן טרעפן זיך און גייען א מינוט צוזאמען. ביידע האבן נישט קיין שייכות איינער מיטן צווייטן. די געמיינזאמע מינוט פארקניפט זיי אבער און שפעטער ציט זיך עס שוין און ציט זיך... און ביידע ווייסן עס אליין נישט פארוואס... אין נארמאלע פארהעלטענישן טרעפט זיך עס, ווען מען באגעגנט זיך אין א צוג, ס'איז קיינער נישטא אין וואגאן; שמועסט מען צווישן זיך, רויכערט מען צוזאמען — הגם מען קען זיך רעכט נישט... שפעטער בלייבט א קאנטשאפט אויף אייביק, פון וועלכער מ'וויל פטור ווערן אבער מען קען נישט מער... ווייל דאס געשעענע וויל פון דעם צופאל־שפאס נישט אפלאזן...

אין נארמאלע צייטן טרעפט עס אויף פארשידענע וועגן פון לעבן... אין א משוגענער, הפקרדיקער צייט איז עס מיט מעכעלען געשען אין

דער קאיוטע פון טויט. וואס האט אים דען געבונדן מיט משהן, זיין גורל־חבר? בלויז דאס וואס ביידע האט מען, אומבארעכטיקט, ארייננגעשטעלט צוזאמען און איינער האט פון צווייטנס הענט איבערגענומען די שווער־קייט פון די גראנאטן... און זיי זענען מיט אלץ שוין געווארן שותפים.

מעכעלע האט פארקויפט זיינע הויזן און געהאט געלט, האבן זיי ביידע דערפון געקויפט ביינאכט א שטיקל ברויט און צוזאמען געגעסן. משהן פאלט אבער עפעס איין:

ער בעט שעטשקאן צו ברענגען א שאכטל ציגארעטן פון שטאט. ער וועט פרובירן צו האנדלען. ער גיט אים פאראויס דאס גאנצע געלט פאר די ציגארעטן, פאר אנדערע קלייניקייטן... דאס שאכטל ציגארעטן האט שעטשקא געברענגט. דאס געלט פאר די אנדערע באשטעלונגען האט ער דערווייל „אויסגעבארגט”... ער וועט עס, זאגט ער, אפגעבן שפעטער אביסל... בלייבט מעכעלע מיט ליידיקע הענט... משה וויל אבער נישט אויפגעבן: ער וועט די ציגארעטן פארקויפן, ווידער צוזאמענקלאפן אביסל געלט און... אויפסניי אנהייבן...

מעכעלע איז הילפלאז. ער קען זיך נישט קריגן מיט משהן; יענער קומט מיט א טרויעריקער מינע: איך האב געוואלט בעסער מאכן... נישט געוואלט, מען זאל דאס געלט אויפעסן... איז געשען אן אומגליק, וואס קען מען מאכן?...

וויל אים מעכעלע אויסזידלען, זאגן אים, אז ער האט נישט געהאט קיין רעכט צו נעמען זיין געלט אויף א מינוט, מאכן דערמיט געשעפטן אן זיין וויסן און פארלירן עס... זעט ער אבער יענעמס געשלאגענע אויגן, זיין נעבעכדיקע שולדיקייט און ער פארלירט דאס לשון... קיין שרייען וועט דא סיי ווי שוין נישט העלפן... און פארלוירן האט ער שוין וויכ־טיקערע זאכן אין לעבן און געמוזט פארבייסן מיט א ליפ...

אין דער מיטאג־פויזע לויפט משה אויסבייטן ביי א פאליאק א ציג־נארעטל אויף א בלעכל זופ; ער ברענגט אביסל אויך פאר מעכעלען. עסט עס מעכעלע שטיל, אזוי ווי אן אבל די ערשטע סעודה נאך דער לויה... אן געלט וועט ער סיי ווי מוזן גיין מיט קארנמאנען... דאס געלט פאר זיינע הויזן האט משה באהאלטן אויף א שווארצער שעה פאר ביידע. מוז מע־

בעלע אויסבייטן אויך זיינע איצטיקע הויזן אויף א זאק און ווידער האבן אויף א פאר טעג צו קויפן א ביסן... משה דערזעט עס און קומט ווידער מיט פלענער: מען וועט פארקויפן די געבליבענע ציגארעטן... צוזאמען מיטן נייעם געלט, וואס מעבעלע האט, קען מען צוריק עפעס אנהייבן... איצט וועט ער שוין זיין פארזיכטיק... מעבעלע איז אבער דאס מאל שוין אנטשלאסן:

— דו קענסט מיטעסן דאס ברויט, וואס איך קויף... האנדלען וויל איך אבער נישט; דא איז עס אוממעגלעך און דערצו קומט אויס ביי די טויטע מענטשן צו פארדינען...

מוז משה רעזיגנירן...

ער איז א ליידנשאפטלעכער רויכערער, משה. מיד פון דער ארבעט — גלוסט זיך אים נישט צופיל צו שפעקולירן מיטן שאכטל ציגארעטן און ארומלויפן דערמיט... יעדע מינוט גייט ער ארויס צוזאמען מיט סולט־קאווסקין; מעבעלע פארטרעט אים ביי דער מאשין און ער רויכערט דארט דערווייל...

מארטפעלד קען זיך נישט באהערשן און זידלט אים אויס:

— דו! האסט גענומען זיין געלט... האסט אים גארנישט געזאגט, נאר געבעטן אויף א רגע עס דיר צו בארגן... איצט האסטו עס פארטאב־לעוועט... ווילסטו, ער זאל שטארבן פאר דיר? האסט דיין געלט — קענסטו דערמיט מאכן וואס דיר געפעלט, אבער מיט זיינעם?...

וויל משה בארואיקן מעבעלען:

— ווערסט זען, כ'וועל דיר אפגעבן ביז א גראשן... אויב כ'וועל נישט האבן קיין אנדער עצה, וועל איך ארויסנעמען פון יענעם געלט...

וויל אים מעבעלע נישט דערקוטשען: פארפאלן... נאך די ערשטע טעג באלד זעט ער דעם ערשטן געשווילעכץ־צייכן אויפלויפן אויף משהס באקן און ליפן... טענהט ער בלויז צו אים:

— ס'גייט מיר נישט בלויז אין די ציגארעטן... מיין געלט איז שוין סיי ווי פארלוירן. צוליב וואס אבער זאלסטו אזויפיל רויכערן? אויף די ליידיקע, פארטראטילטע קישקעס ליגט זיך עס דאך ווי סם...

משה איז אבער דערשלאגן און שטאמלט זיך זיינס:

— כ'וועל דיר אַלץ אָפּגעבן... די ערשטע טעג מוז איך רויכערן; די לופּט דאָ דערשטיקט מיך. אַז איך רויכער, ווערט מיר לייכטער... ווען איך וועל קומען צו זיך — וועל איך נעמען מיין געלט, צוריק נעמען האַנדלען און קענען אָפּגעבן דיר ביז אַ האָר... כ'בעט דיך, לאָז מיך איצט צורו...

מוז מעכעלע בלויז אַ מאַך טאָן מיט דער האַנט און מיט עקשנותדיקן יאוש ווייטער זיך נעמען צו זיין אַרבעט...

III

דערפאַר איז מאַרטפעלד אַ בחור, מיט וועלכן מ'קען שנעל ווערן היימיש און אייגן. ער רעדט אין אַן אַנשטענדיקן טאָן און אַפילו מעכעלעס לייכטזין, מיטן געלט אוועקגעבן, באַמיט ער זיך צו קריטיקירן אין אַזאַ אופן, אַז עס זאָל אים נישט וויי־טאָן...

— אין אַ לאַגער, זאָגט ער, טאָר מען אַזאַ זאַך ווי געלט נישט געטרויען אַפילו דעם נאָענטסטן חבר... אַן אַלטער לאַגער־מענטש דאַרף עס שוין וויסן... דאָ הייסט עס, אַז דו גיסט איבער דיין לעבן אין יענעמס הענט אַריין. און דאָס איז אַזאַ לעבן, וואָס יענער קען נוצן פאַר זיך... דאָ מוזטו עס האַלטן ביי זיך; ווילסטו זיין אַ צדיק און זיך טיילן מיט יענעם — איז פון דיין האַנט אַרויס...

וואָס העלפן אָבער אַלע עצות, ווען זיי קומען נאָך אַלעמען?

משה הייבט זיך אָן פילן שלעכט צווישן זיינע צוויי חברים. זיי רעדן ביידע נישט, ער פילט זיך אָבער שלעכט צווישן זייערע אָפּגעקילטע בליקן... בעט ער זיך:

— מעכעלע, דו קענסט מיך... איך בין נישט קיין אַפּעריסט... בלויז אַזאַ זאַך ווי ציגאַרעטן — אַז דו באַקומסט עס אין דער האַנט אַריין, טאָ גיי רויכער נישט...

...מאַרטפעלד האָט באַקומען 90 זלאָטעס פאַר זיינע הויזן. דער הונגער פייניקט — קויפט ער יעדן ביינאַכט אַ פּערטעלע ברויט, ביים מיידל, וואָס העלפט אויסבלאָזן די גראַנאַטן. ער עסט עס אָבער נישט אַליין. פריער מוז מעכעלע אָפּברעכן צוויי שטיקלעך: פאַר זיך און פאַר משהן... מעכעלע

קען נישט פועלן ביי זיך צו נעמען ביי אים; ער פילט זיך נאָכדעם שרעק־לעך נידערגעשלאָגן; גייט ער ארויס יעדעס מאָל, ווען מארטפעלד קויפט ברויט... יענער אָבער — ווארט... און צווישן איין גראַנאַט און צווייטן פאַקט ער אריין — אומגעריכטערהייט — מעבעלען צווישן די ציין א ביסן ברויט מיט זיינע שטארקע הענט...

עס איז אים אוממעגלעך אנדערש. ער ווייס, זאָגט ער, דערשטיקט ווערן מיטן ביסן... ער איז איינער פון די געציילטע צוויי יידישע טראַמוויי־ארבעטער אינעם פארמלחמהדיקן פוילן. א פשוטער בחור מיט אן ערלעך הארץ, א שטילער, א דרך־ארצדיקער... גלייך ווי זיינע הענט וואָלטן ערשט נישט לאנג נישט געשאָסן, נישט געהרגעט קיין דייטשן אין ווארשעווער געטאָ... אזוי ווי די מאידאנעק־טעג וואָלטן אויף א האר נישט באַרירט זיין געמיט...

ער זידלט זיך נישט, איז נישט נערוועז, נאָר רעדט מיט א שטיל, זאַכ־לעך קול אזוי רואיק וועגן אַלץ וואָס געשעט...

זיין האנדלונג און האַלטונג פארשעמט משהן. זיין דערלאַנגען אים יע־דעם מאָל א שטיקל ברויט — שטעכט אים, ווארגט אים... קומט ער איינ־מאָל אונדערפרי א פארצאָרנטער, א טרויעריקער:

— מ'האָט אים היינט באַגנבעט... ער האָט זיין געלט אריינגעלייגט אין היטל, און וועלכן ער איז ביינאַכט געשלאָפן — האָט מען עס אים אראָפּגעצויגן פון קאָפּ אראָפּ... ער האָט געשריגן, געזוכט, אָבער — גיי טו עפּעס... ס'איז א פאַל זיך אויפצוהענגען!

יאָ־אָנשטעל אָדער נישט־אָנשטעל; זיין פנים דריקט אָבער אויס עכ־טע פארצווייפלונג. מארטפעלד איז איבערצייגט, אז דאָס האָט ער געמאַכט אומיסטן, בכדי זיינע צוויי חברים זאָלן מיינען, אז ער האָט נישט מער קיין געלט... אָבער מעבעלע האָט דערפון נישט געוואָלט רעדן: מילא, אין מאַי־דאַנעק האָט מען מער צוגענומען... משה האָט זיך אָבער געפילט נישט רו־איק... אזוי ווי ס'וואָלט אים עפּעס באַנג געטאָן. אין מיטן דער נאַכט איז ער ארויסגעגאַנגען אויף א ווייַלע און שפּעטער געקומען צו לויפן: ער האָט נאָר וואָס געפונען א פינפער זלאָטע. א פויליש מיידל האָט דעם באַנקנאָט ארויסגעלאָזט פון א בייטל און אַוועק — האָט ער אים אויפגעהויבן... ער

האָט געקויפט אַ פּערטעלע ברויט, פון וועלכן אַלע האָבן געגעסן שווייגנ־דיק... אַלע דריי האָבן געפילט, ווי שלעכט ער האָט עס געמאַכט; נישט ער קען אויסקומען מיטן געווייסן און נישט ער קען דאָס אַלץ צוריק ברענגען אין אָרדענונג ווי געהעריק...

קען מעכעלע נישט איבערטראָגן די פאַרכמורעטקייט פון די שטימונ־גען. משה שטייט באַזונדער און קען נישט קוקן ביידע אין די אויגן אַריין. הייבט מעכעלע אָן דער ערשטער:

— משה! עס הערט דאָ מאַרטפעלד: כ'בין דיר מוחל דאָס גאַנצע עסק... מאַך נישט דייַנע אויסברוכן! דו פילסט זיך שלעכט און אונדז שטערט, מיר זאָלן אַרבעטן צווישן זיך אין אַ לויטערער אַטמאָספערע, ווי לאַנג די כוחות וועלן טראָגן... דו קענסט מיט דיין געלט טאָן ווי דו ווילסט. מיין געלט איז פאַרפאַלן געוואָרן ביי שעטשקאַן און די זאַך איז דערלייידיקט... די פּאָר ציגאַרעטן שפּילן באמת נישט קיין ראָל... צוליב וואָס זאָלסטו געצוווּנגען זיין צו פאַרשידענע קאָמבינאַציעס? לאָמיר פאַר־ענדיקן מיט די אַלע פאַרשידענע חשבונות...

אָבער משה פלאָמט אויף פונדאָסניי:

— יאָ, איך זע, אַז איר זענט מיך נאָך אַלץ חושד אין עפּעס... אַז איך וויל זיין ערלעך — גלויבט איר מיר שוין דערפאַר גאָרנישט... איז פאַרפאַלן. מיין האַרץ קען איך פאַר קיינעם נישט אויפשניידן... איר ווילט ברוגז זיין? נו גוט...

איז נישט מעגלעך געווען זיך צו דעררעדן. מאַרטפעלד מיט מעכע־לען האָבן געוואָלט לאָזן לויפן דעם גאַנצן סכסוך; זיי האָבן אָבער גע־שפּירט, אַז אַ וואָלקן איז געבליבן הענגען איבער די קעפּ.

IV

די קאַיוטעס אין דער האַלע זענען געווען צעטיילט אין דער האַלע לויט די טיפן פון די גראַנאַטן. אין דער צווייטער קאַיוטע זענען געבוי־ערט געוואָרן די 12ער; אין דער דריטער — די „צענער" און אַזוי כסדר. אומעטום איז פאָרגעקומען די איבערגרופּירונג פון נייע אויף אַלטע. די

אַלטע זענען אוועק מערסטנטיילס אויף לייכטערע ארבעטן. עס זענען בלויז געבליבן די, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין פּראָטעקציע, פאַראַרבעטער און אַזעלכע, וואָס האָבן געהאַט זייערע אינטערעסן אויך אין דער האַלע. די יידישע קאָמענדע, וואָס האָט געהאַט אַ בייז האַרץ אויף די קאַעלניקעס, האָט באַשלאָסן וואָס־מער אַריינצושטויסן אין די געפערלעכסטע ערטער.

אין דער קאַיוטע פון די 12ער האָט מעכעלע אָנגעטראָפן זיינס אַ בן-עיר, דער הויכער יאַנקל. דאָס איז געווען אַ בחור — אַ ריז. נאָך אויפן דריטן טאָג, ווען מעכעלע האָט אים געזען נאָך דער ארבעט, האָט ער זיך שוין געוואַקלט אויף די פיס. ער האָט באַדאַרפט אַ סך עסן. דאָס שלאָגן צוליב דער נאָרמע און דער הונגער ביים טראָטיל האָט געמאַכט נאָך מער ווי משוגע; האָבן ביי אים טאַקע די אויגן גענומען אַרויסשטאַרצן און ווען ער האָט אין מעכעלען דערזען דאָס ערשטע היימישע פּנים, האָט ער שנעל אין אים אַריינגעברומט:

— איך ריזיקיר... כ׳וועל שטעלן אויף אַלץ און אַנטלויפן... וווהין די אויגן אָדער די פיס וועלן פאַרטראָגן... נישט איך אַליין טראַכט אַזוי... די אַנדערע זענען אָבער אַביסל פּחדנותדיק און וואַרטן אויף אַ סיגנאַל וואָס זאָל אַ שטויס טאָן, וואָס זאָל צונעמען דאָס לעצטע ביסל איבער־גערעכנטקייט...

אַ פּסיכאָז איז באַפאַלן די נייע. אַ דייטש האָט מען זעלטן־ווען אַריינגעזען אין דער האַלע. אַמאָל זענען זיי בלויז פאַרבייגעפלויגן, גע־פרעגט אויף דער צאָל פון די פאַרטיקע גראַנאַטן, קאָנטראָלירט די קעס־לען און ווייטער געלאָפן. די אמתע באַפעלער פון דער האַלע זענען גע־ווען די פּוילישע מייסטערס. זיי האָבן געמאַכט מיט די מענטשן ווי זייער האַרץ האָט געגלוסט און זייער שלאָגן האָט דערפירט צו פאַרצווייפלונג.

די שווידערלעכסטע אַרבעט איז געווען דאָס אויפקאָכן דעם טראָ־טיל. צוויי יידן זענען אַוועקגעשטעלט געוואָרן ביי אַ מעכטיקן, שוואַרצן קעסל, אין וועלכן מען האָט אויסגעמישט עטלעכע קאַסטנס טראָטיל מיט סאַלעטרא, ביי אַ גאָר-הויכע טעמפּעראַטור. די קעסלער האָבן די גאַנצע צייט באַדאַרפט מישן מיט גרויסע הילצערנע לעפל אין דעם געיער, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ געדיכט אייערדיק איינגעמאַכטס. דאָס מאַטעריאַל

אין קעסל האָט געברויזט, געזאָטן און אַרויסגעגעבן פון זיך די ביטערסטע ריחות. די היץ פון קעסל האָט פאַרברענט אַרום און אַרום די לופט, דערצו איז נאָך געקומען די היץ פון דרויסן... און דאָ זענען געשטאַנען צוויי יידן מיט טרוקענע, איינגעדאַרטע צונגער און געמישט און געמישט... אָפּט האָט אַ טראָטיל־בלאָז פון קעסל געטאָן אַ צאַרניקן פּלאַץ־אויף און שיסנדיק אַ שפּריץ געטאָן מיט קאָכעדיקן געל די מענטשן גלייך אין פּנים אַריין... דאַן האָט אַ קורצער געשריי בלויז אַדורכגעשוידערט אויף אַ מינוט די אָנגעגליטע לופט. באַלד זענען אַנדערע צוגעגאַנגען צום קעסל...

ווען די כעמישע שטאָפּן אין קעסל האָבן זיך, אין געזאָד, פאַר־בונדן — האָט מען דעם קעסל איבערגעקערט מיט דער הילף פון אייזערנע שטאַנגען אויף איין זייט און דורך אַ קראַן גענומען פון אים אָפּ־צאַפּן אין עמערס אַריין זיין לעקעכדיקע, געלע גאַל... ביים גיסן זענען דערביי באַשפּריצט געוואָרן די הויזן, דאָס העמד, די שיך און נישט איינמאָל אויסגעברענט וווּנדן אויף די פּיס, קנעכל און אויף די אָרעמס. כל־זמן אָבער ס׳האָט זיך געלאָזט לעבן, האָט מען געמוזט שווייגן און שווייגן ביז עס האָט אינעווייניק געפּלאַצט.

איין ייד האָט געמוזט אַרומגיין און גיסן פון אַ שווערן, פולן עמער אין די אָנגעשטעלטע גראַנאַטן. בכדי מיטצוהאַלטן מיט דער נאָרמע, האָט ער געמוזט אַ גאַנצע שיכט לויפן הין און צוריק, כסדר טראָגן און גיסן... אַמאָל האָט די אַרבעט געאיילט און מען האָט די נאָך־הייסע גראַנאַטן געמוזט שלעפּן צו דער מאַשין. דער טראָטיל איז נאָך געווען ווייך און דער צאָן פון בויערער האָט נאָך נישט געקענט אויסגלעטן דאָס לעכל, אַזוי געגוי ווי ווען דער טראָטיל איז שטאָליק־האַרט; מען האָט געוווּסט, אַז דאָס וועט זיין אַ פעלערהאַפטער גראַנאַט און אַז ער וועט נאָכאַמאָל צוריקקומען. די אַרבעט איז געווען אַרויסגעוואָרפן און דאָך האָט מען זיי געמוזט אַריינגעמען אין דער מאַשין, ווייל די פּוילישע אונטערטריי־בער איז אַזוי געפעלן... זיי האָבן נישט געקענט פאַרגינען די קליינע הפסקה, הגם זיי האָבן געוווּסט, אַז די נאָרמע וועט סיי־ווי געמאַכט ווערן. דער ווילן דירעקט צו פייניקן אָן אַ פאַרוואָס האָט נישט איינמאָל אויפ־געקאָכט דאָס לעצטע ביסל כעס, וואָס האָט נאָך געדרימלט ערגעץ אין די

טיפענישן. מער ווי צו געביילטע פויסטן האט עס אבער נישט דערפירט; דערפאר אבער האט געלאקט יענע אוממעגלעכע מעגלעכקייט פון פטור ווערן דעם גאנצן ארום...

V

אויפן פינפטן טאג איז עפעס געשען מיטן קעסל. זענען די געגאסענע גראנאטן אביסל אויפגעהאלטן געווארן. די מענטשן אין דער קאיוטע האבן שוין געוווסט, אז שפעטער וועט מען דארפן יאגן ווי די טייוולאנים און זיי האבן זיך דערפאר אוועקגעזעצט אויסרוען. שעטשקא מיט ביעלסקין האבן עס אבסערווירט און זיך שטיל אריינגעשלייכט אין דער קאיוטע. זיי זענען פלוצים איבערגעפאלן די זיצנדיקע און גענומען האקן מיט ברעטער איבער די קעפ:

— וואס איז דאס פאר א זיצעניש אויף אייך!?

זיי האבן ארויסגעטריבן די מענטשן, זיי זאלן דערווייל טראגן גראנאטן פון איין האלע אין דער צווייטער, נישט ווייל עס איז נויטיק געווען, נאר נישט צו לאזן דעם אטעם כאפן. דאס האט שרעקלעך געמאטערט, אבער אלע האבן פארביסן מיט די ציין און געטראגן. דערווייל זענען פארטיק געווארן עטלעכע וועגעלעך גראנאטן, זענען זיי אליין אריינגעלאפן אין דער קאיוטע, בכדי שפעטער נישט צו פארשפעטיקן די נארמע. שעטשקא מיט ביעלסקין זענען ווידער אריינגעפאלן און געהייסן איבערשטעלן די ליידיקע גראנאטן פון איין ווינקל־עק אין צווייטן אריין. מ'האט געזען, אז דאס שיקאנירן זיי. צו דער ארבעט האבן זיי גארנישט געקענט האבן און דערפאר געזוכט מיט אלע מיטלען צו פארהאלטן די נארמע און האבן שפעטער די געלעגנהייט זיך נוקם צו זיין אין די, פון וועלכע זיי קענען גארנישט האבן...

אבער דא האט זיך שוין צעצונדן א פארצווייפלט פייערל ביי אלעמען אין די אויגן... דער ערשטער האט אנגעהויבן מארטפעלד:

—הערן מייסטער! מיר זענען דא צום בויערן די גראנאטן; ווען איר

וועט אונדז נעמען צו אנדערע ארבעטן — וועלן מיר די נאָרמע נישט מאכן...

ביעלסקי האָט שוין געהויבן זיין ברעט איבער מאַרטפעלדס קאָפּ, אָבער דאָ איז משה אויפגעשפרונגען:

— דו קענסט שלאָגן וויפל דו ווילסט! קענסט הרגענען! דו האָסט שוין סיי־ווי   ג ע נ ו ג   אויסגעהרגעט; איצט אָבער וועלן מיר נישט ארבעטן, ביז עס וועט נישט קומען קיין דייטשער מייסטער און אויס־פאָרשן די זאך, אויב איר האָט דאָס רעכט צו שלאָגן אָדער נישט... דעם אמתן סאבאָטאזש מאכט איר! איר ווילט אונדז ספּעציעל שטערן די נאָר־מע... מיר שטעלן אָפּ די מאשין, ביז עס וועט נישט קומען אַ דייטשער פאבריקס-מייסטער...

ביידע שלעגער זענען בלאַס געוואָרן פון אויפרעגונג:

— מאָרגן וועט איר אַלע גיין צום שיס־שטאַנד!

דאָס האָט שוין אויפגעקאָכט אַלע דריי פרישע פון דער קאַיוטע:

— דו! וועמען שרעקסטו מיטן שיס־שטאַנד? מיר פייפן שוין לאַנג אויף אַזעלכע זאכן... איידער פון אייך צו ווערן אַזוי פאַרפּייניקט, איז אַ גליק דערשאָסן צו ווערן... אָבער דאָס מאָל וועט אייך לייכט נישט אַנקור־מען... מיר וועלן זיך ווערן מיט די זעלבע מיטלען, וואָס איר באַנוצט... אויך מיר וועלן אָנהייבן מיט דייטשן...

אַלע דריי האָבן איבערגעשריגן איינער דעם צווייטן און יעדנס גע־שריי האָט אינעם צווייטן אויפגעוועקט אַ מאָדנע חוצפּהדיקן מוט, וואָס מען האָט שוין לאַנג נישט געשפּירט אין זיך...

מעבעלע האָט זיך געלאָזט מיט זיכערקייט צו דער צווייטער טיר און הויך אויסגעשריגן:

— כ'גיי רופן שניידערן!

שניידער — דאָס איז געווען דער מייסטער, וואָס האָט אָפּגענומען די ציפערן פון דער פּראָדוקציע. פאַר אים האָט אפילו אַ ייד זיך געקענט אַמאָל גיין באַקלאָגן. אויב ער האָט אפילו גאָרנישט געהאָלפן, האָט ער אָבער אַמאָל געלאָזט אָראָפּרעדן פון האַרץ און הערן...

דאָס ערשטע מאָל איז זיי אויסגעקומען צו זען אַזאַ אומגעריכטן

אויפבראַוז מצד יידן ביי זיי אין דער האַלע. זיי זענען שטיין געבליבן געפּלעפּטע. זיי האָבן ביידע קוים געקענט אַ פּאָר דייטשע ווערטער און געמוזט האָבן גאַיעוואַטשיקן פאַר אַ דאָלמעטשער, דערביי האָבן זיי געהאַט נענוג סיבות פאַרוואָס זיך, אויסער דעם, צו שרעקן... ביעלסקי איז דער־פאַר צוגעלאָפן צו דער צווייטער טיר און פאַרשטעלט מעכעלען דעם וועג:

— דו, הורנזון, ווו לויפסטו!?

זיינע גאָזלעכער האָבן דערביי געציטערט פון איבערגעשראָקענער אויפרעגונג. אויך דאָ האָט מעכעלע פלוצים אין אים אַנטדעקט אַ פאַר־באָרגענע שוואַכקייט און ער האָט זיך צעשריגן אין פאַרצווייפלטן טריאומף:

— מער וועט איר אונדז נישט באַפעלן! איך וועל אַוועק צו אַלע דייטשע מייסטערס און בעטן, זיי זאָלן אונדז אויפגעבן די נאָרמען; מיר וועלן זיי ווייזן, אַז מיר קענען זיך מיט זיי פאַרשטענדיקן אָן אייך, אַז מיר קענען מאַכן די נאָרמע, נישט דאַרפנדיק אייך פאַר קיין אויפזעער... איך וועל זיי נאָר פרעגן, צי האָבן זיי אייך אַוועקגעשטעלט בלויז דערצו, אַז איר זאָלט אונדז דערמאָרדן, אָדער צי דאַרפט איר פון אונדז אָפּנע־מען די אַרבעט... כ׳וועל זיי נאָך פרעגן...

די גאַנצע ביטערניש האָט זיך שוין הפקר געריסן ווי זי האָט געוואָלט און די זיכערקייט פון דער אויסגעבראָכענער פאַרצווייפלונג, דאָס נישט האָבן וואָס אָנצווערן, האָט יענע איבערגעשראָקן...

זיי האָבן זיך אָנגעהויבן צוריקציען:

— קורווישע זין, וואָס רעשט איר אַזוי? וואָס האָט מען אייך דאָ געטאָן?

אַלע האָבן אָבער זיך געהאַלטן פּה־אחד:

— מיר וועלן זיך נישט לאָזן מער פון אייך קיילן אָן אַ פאַרוואָס... איר זענט נישט דאָ די אַליין־באַפעלער... מיר האָבן איצט די זעלבע וועגן וואָס איר: מיר וועלן זיך ווענדן צו די דייטשן ביי יעדער געלעגנהייט; אויב די נאָרמע איז נישט געמאַכט — טאָ זאָלן זיי באַשטראָפן! אויב דערשיסן — טאָ זאָלן זיי דערשיסן! לאָזן זיך פאַרפייניקן פון אייך

דערפאַר, ווייל פון אונדז איז נישטאָ וואָס אַראָפּצוציען — וועלן מיר אַזוי לייכט זיך נישט לאָזן...

ביעלסקי האָט זיך דער ערשטער צוריקגעצויגן:

— אַרבעט ,וויפל איר קענט, הירנזין! אָבער פאַרן וועלן לויפן פאַר־מסרן וועט איר נאָך באַקומען ס'אייעריקע...

דאָס האָט ווידעראַמאָל באַשטעטיקט, אַז מיט הפקרדיקער דרייסט־קייט קען מען זיך אַביסל אַנדערש מאַכן. נישט שטענדיק אָבער קען מען אין זיך געפינען דעם כוח און דעם מוט דערצו...

קאַפּיטל ניינצן

I

ביז צום אָנקומען פון מאַידאַנעקער טראַנספּאָרט האָבן אין דער האַ־לע געאַרבעט ביי אַ צוויי צענדליק יידישע פרויען. מיטן פרישן שטראָם האָט זיך זייער צאָל אין דער האַלע פאַרטאָפּלט. דאָס זענען אַלץ געווען יונגע און געקליבענע מיידלעך מיט אַ שיינעם אויסזען. די פּוילישע פרויען, וואָס האָבן אין דער האַלע געאַרבעט ביי לייכטערע אַרבעטן, זע־נען געווען מערסטנטיילס אויסגעהאָרעוועטע, עלטערע פרויען, וואָס האָבן שוין נישט געקענט אָדער נישט געוואָלט שווער אַרבעטן אויפן דאָרף. צוליב דער געפאַר פון ווערן געשיקט קיין דייטשלאַנד, האָט עס זיי דערפירט ביז דער פאַבריק. דאָ האָט נישט געפעלט קיין אַרבעטער און צו די גיפטיקע מלאכות האָבן נישט געפעלט קיין יידן. זענען זיי געזעסן ביי די טישלעך, געוויגן די דאָזן, סאָרטירט בלעכלעך און ענלעכע זאַכן...

די יידישע פרויען האָבן געהאַט לייכטערע אַרבעט ווי די מענער. זיי האָבן געאַרבעט ביים מישן דעם געגאָסענעם טראָטיל מיט די קופּערנע שפּיזן, געפּוצט די דיקע הויט פון די אייזערנע פלעשער און זיי צונג־שרויפט מיט בלעכענע קאָרקעס די מיילער...

ביי די האַלעס האָבן זיך געדרייט פאַרשידענע יונגע פּאָליאַקן, וואָס

זענען געווען באשעפטיקט ביי פארשידענע קלייניקייטן. איינער איז גע־וועזן דער אויפזעער איבער א שלעפ־ווענעלע; דער צווייטער איבער א קאיוטע און א דריטער איז גלאט געווען א געהילף ביי די מייסטער... זיי אלע האבן זיך געברענגט עסן פון דער היים און די זופ, וואס זיי האבן באקומען אין פאבריק, האבן זיי פארקויפט א ייד. אין שטאט האט א קילא ברויט געקאסט 4 זלאטעס — האבן זיי עס געברענגט אין פאבריק און גענומען דערפאר 9 און 10... זיי האבן ביי די יידן אפגעקויפט פאר ברויט און זופ די העמדער, די הויזן, שיך און אפילו די גאלדענע ציין פון מויל... די הויפט־אפנעמער פון דעם ברויט זענען געווען די מיידלעך פון דער האלע, וואס האבן דערמיט שפעטער געהאנדלט אין לאגער.

די שגצים האבן זיך מער ארומגעדרייט ליידיק ווי אויפגעזען, האבן זיי זיך אלעמאל צוגעזעצט צו די מיידלעך און מיט זיי איינגעטענהט. זיי האבן דערביי ארויסגענומען פון זייערע פעקלעך דיקע מוציא׳ס ווייס־ברויט מיט שינקע און אייער, און מיט הנאה געמאלן מיט די ציין... די מיידלעך האבן דערביי געמוזט שלינגען דאס הונגעריקע, פארביטערטע שפייעכץ פון מויל. די גרעסטע טייל איז געווען אזוי ציניש, אז זיי האבן זיך אוועקגעזעצט נעבן די מיידלעך, ארויסגענומען ווורשט, עפל, גרינע אוגערקעס אדער טעפלעך ווארעם, פעט עסן און דערביי זיך הויך געסמא־קעוועט, בכדי צו רייצן די מיידלעך:

— אך, רעגינקא! ווען דו ווייסט, ווי פיין דאס איז — — —

אזא מיידל פלעגט איינמאל, צום צווייטן מאל פארמאכן די אויגן, אוועקקוקן, נישט זען... באמיען זיך ארונטערצושלינגען די וואסערדיקייט, וואס איז אנגעלאפן אונטער די ציין; ווען זי האט אמאל אויפגעהויבן אן אויג, האט זי געזען די שטעכיק קנאהדיקע בליקן פון די פארעלטערטע פוי־לישע פרויען, וואס האבן אין דער זייט גיפטיק זיך געשושקעט:

— ווי דאס קריכט נאך אלץ צו די יידישקעס!...

האט א פארגנבעט געפיל געזוכט דעם צולהכעיס, געוואלט ווייזן, אז מ׳איז נאך נישט אזוי מינדערווערטיק און אויף דווקא א שמייכל געטאן צום זיצנדיקן שייגעץ דאנעבן.

פון דער קאַיוטע אַרויס האָט מעכעלע איינמאָל אָבסערווירט אַזאַ בילדל:

די האַלע איז געווען אין איר פולן געראַוויש. די מיידלעך זענען געזעסן ביי זייערע טישלעך און שלעפעריק געפּיקט דאָרט אין דער טיף פון גראַ־נאַט. שעטשקאַ האָט זיך אַרומגעדרייט און מיט זיין גרויס אייגל געבלאַנ־קעט איבער זייערע פּנימער... פּלוצים האָט ער זיך אַ כאַפּ געטאָן צו זיינע פאַרפעצטע, גרויסע טאַשן. פון אַן איינגעוויקלט פּאַפּיר אַרויס האָט ער אַרויסגענומען צוויי שטיקער ברויט, גראָב אָנגעשמירט מיט פּוטער און עס צוגעטראָגן צו איינער... דאָס מיידל איז צעטומלט געוואָרן. אַ רויטקייט האָט זי באַגאָסן און זי האָט נישט געוווּסט וואָס צו טאָן... שעטשקאָ האָט זיך צוגעזעצט נעבן איר און עפּעס אין איר אַריינגעטענהט אין אַ וואַרעם־צערטלעכן טאָן...

אויף יענעם מיידל האָט ער שוין געוואָרפן אַן אויג. ער האָט שוין גע־פונען פאַר איר די געהעריקע ווערטער:

— דו, נעם... שעם זיך נישט... דו ביסט נישט ווי די אַנדערע לוי־זערינס דאָרט... דו ביסט ציכטיקער, פיינער, שענער...

לאַנג האָט אַזאַ מיידל נישט געקענט ביישטיין דעם נסיון... אָפּזאָגן שעטשקאָן האָט געהייסן: ציען אויף זיך זיין כעס, איבערגיין צו שווערע־רער אַרבעט... און דאָ איז דער מאָגן אַזוי ליידיק; דאָס האַרץ וואַרפט זיך פון הונגער און די קניען ברעכן אַזוי... האָט זי דען געקענט אַנדערש?...

דאָס צווייטע מאָל האָט ער שוין דאָס ברויט איינגעוויקלט אין אַ סך פּאַפּירן, אַוועקגעלייגט עס דיסקרעט אויף איר טישל, פּונקט אין די שעהן ווען דער הונגער רייסט שטיקער... אין מיטן נאַכט... פאַרטאָג... און לעבן ווילט זיך אַזוי! — — —

...און אַז ער איז צוגעקומען אין אַ פּאָר טעג אַרום, זיך אַוועקגע־שטעלט נעבן איר טענהן; האָט זי מער נישט געקענט זען די יצר־הרע־בלע־טערלעך אויף זיין פּנים, זיין גרויס, רוצחיש פינטלדיק אויג, זיינע בייזע קנייטשן... די הענט האָבן שטיל זיך אַוועקגעלייגט אויפן טיש, נישט גלייבנדיק אַליין, אַז זיי דאַרפן דערוויילן נישט אַזוי שנעל רייבן, שרויפן...

און אפילו דאס מויל האט שוין געבענקט אין אזא לאנגער, פארגעגעצטער נאכט ארויסברענגען א ווארט...

און דא איז ער גארנישט אזא שלעכטער... יא, ער שלאגט און פייניקט — אבער איר לייגט ער פאר ארויסצוגיין אביסל אויף דער פרישער לופט... ער וועט דערווייל אוועקזעצן אויף איר ארט א צווייטע... זי וועט דאך דערשטיקט ווערן פון כסדרדיקן זיצן אין אט דער פארפעסטעטער לופט!... שא, ער האט גראד בארנעס! דא האט זי איינע... אזא בארנע גיט א פאר־גים דעם האלדז, אז דער גאנצער טראטיל פון האריץ ווערט ארונטערגע־שווענקט און פליט אוועק דורך אומגעזעענע קאנאלן...

יא, אין דרויסן קען עס אמאל אנטראגן א דייטשן מייסטער... א ווערקשוץ... נישט איין ייד איז שוין אזוי ביינאכט דערשאסן געווארן ביים גנבענען אביסל רו צווישן דיביימער... זי קען דערפאר ארייגיין אט דארט, אין דער ליידיקער קאיוטע, וואס ווערט איצט נישט גענוצט...

טויזנטער פעדעם זענען פארוועבט געווארן ארום דער נשמה, ארום דעם לייב פון אזא מיידל... און אזא איז דאך נישט געווען איינע, נאר יע־דעם מיידל מיט א האר חן אויף זיך... נאך דעם ערשטן פארזוך פון א שטיקל ברויט, דיק באשמירט מיט פוטער, האט דאך אזעלכע ערשט דער־שפירט דעם גרויסן לוסט צו דעם, וואס מען האט אמאל גערופן: ל ע ב ן... ע ס ן... א ט ע מ ע ן...

ווי אזוי זשע ווילסטו, פעדער ארימע, אורטיילן, שניידן מיטן שארף פון מעסער יענע, וואס האבן זיך אפגעגעבן א שעטשקאן, א ביעלסקין... א שכורן 65־יעריקן אסטמאטיקער ווי זאוואדא און הונדערטער אנדערע!? האסטו דען נישט אליין געזען דעם צאפל, די דין־פארווארפענע פעדעם, וואס האבן זיך פלוצים ארויסגעריסן ווי א דיקער, מעכטיקער שטריק ארום דעם האלדז!?... האסטו דען נישט געשפירט אליין דעם ברום פון בלוט, ביים ערשטן אנצינד פון א ברעקל לעבנס־קויל און ווייסטו דען נישט ווי שווער, ווי שווער ס'איז געווען זיך אפצוזאגן פון א לעבעדיקן ברי, דאן ווען מארגן קענסטו שוין זיך צאפלען אין גסיסה?...

זיי זשע פארזיכטיק, פעדער!... נישט דערציילן? ניין, אלץ, אלץ ארויסרעדן, אויסשאקלען די גאנצע ביטערניש און שאנד פון דער שרעק־

לעבער צייט, וואָס האָט זיך אָנגעקליבן אין די אינגעווייַדן, פון שמוציקע חיה-נעגל... אָבער — מיט פאַרשטאַנד, מיטן אַרייַנדרינגען אין דער טיף פון אַזעלכע גורלות... מוזטו איצט פאַרשווייגן ווערן, ווען דו ווילסט וועגן הונדערטער גורלות אַזעלכע בלויז אָנמערקן אין עטלעכע קליינע שורות... רעדן, שרייען זאָלסטו ערשט דאַן, ווען דו וועסט אויסדערציילן זיי מיטן גאַנצן פסיכישן און לאָגישן געראַנגל־פּאַרצי... ווען דו וועסט קענען אָן פּניות, אָן דעם אייגענעם, יידישן שעם-געפיל צוגיין דערצו... זאָל דערווייל בלויז אַזוי שטיל פאַרשריבן ווערן:

געוועןֿ... געוועןֿ אַזעלכע אין יעדער האַלע... געזען ווי דער אָנהייב שפּילט זיך אויס דאָרט אין קעמערל, אונטער דער האַלע... און געזען ווי די מיידלעך הערן זיך ביסלעכווייַז אויף צו שעמען דערמיט... אדרבא, אַ שטיקל שטאָלץ האָט געמאַכט דרייסטער דעם בליק; דאָס וואָס אַזאַ אויג האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף איר און נישט אויף קיין אַנדערער... און די. וואָס האָבן אַזעלכעס נישט דערגרייכט, נאָר געמוזט זיך ראַנגלען פאַר יעדער שעה לעבן, פאַרן אייגענעם אָטעם, האָבן שטיל און צערדיק מקנא געווען...

אָבער... די פליכט פאַר אַן אָנמערקונג איז שוין דערמיט דערפילט. ס'האָט דער שרייבער איבער דעם נישט געקענט פאַרבייגיין — האָט ער עס פאַרצייכנט. וואַרטן נאָך ווייטערע קאַפּיטלען אויפצונעמען אָט דעם גאַנצן שענדלעכן געשריי, וואָס האָט זיך אָנגעזאַמלט אין דער נשמה פון אַ סך אַזעלכע ווי ער, וואָס זענען מיט זייער טרויער אַוועק אין קבר אַריין — — —

II

די ערשטע טעג פון ווערק צע. שוין פאַרזוכט די ערשטע טראָפּנס גיפט וואָס האָבן אַרייַנגעטריפט אין גוף און אין נשמה... און דער הונגער מאָנט, הייסט זוכן מיטלען... וועגן...

אָט איז מעבעלע געקומען מיט אייגענע, מיט חברים און ביז זונטיק קען ער קיינעם פון זיי נישט זען. דערווייל מוז ער זיין אַליין אָדער זוכן

גייע גורל־חברים. שליסט ער פרישע קאנטשאפט. דא זענען פארשידענע מענטשלעכע וועלטן, אלערליי צערן, כלערליי איינזאמקייטן און יסורים... פארשכור זשע זיך דערוויל, טרינק אוים פון דעם בייזן בעכער, וויפל די טרעפסט אן... זיי אויסגעזארגט. דאס איז ערשט דער ערשטער טראפן פון גרויסן גהינום־ים אין סקארזשיסקער ווערק צע...

נעם בלויז איצט און קוק זיך ארום איבער דער האלע, זע די מענטשן וואס זענען פון בלויז מאידאנעק־ארויספאר צוריק אויסגעגלייכט געווארן, ווי נאכן אפעסן עטלעכע מאל גרעסערע שטיקלעך ברויט זענען זיי געווארן געזונט און העלדיש... קוק זיי אן, ווי קרעפטיק זיי האבן זיך צוגעכאפט צו דער ארבעט און שפעטער, זע־צו דעם לאנגזאמען פארגיי פון יעדן באזונדער, זע ווי איינער צאנקט נאכן צווייטן, ווי איינער נאכן צווייטן פארלעשט...

אט איז מעכעלען געפאלן א גראנאט אויפן פוס, אויסגעריסן א שטיק פלייש... ער פארבייסט מיט די ציין. באמיט זיך נישט צו הינקען. ארבעט ווייטער ביי דער מאשין. וואס זאל אבער טאן דער 35־יעריקער, פארעלטערטער גאלדמאן פון ווארשע, ווען אים האט דאס זעלבע פאסירט? טא זע, ווי ער רייסט אוים ביי זיך מיטן טראטיל־צווענגל איין גאלדענעם צאן נאכן צווייטן... דאס וואס מ'האט אין מאידאנעק נישט ארויסגעהאקט — רייסט מען איצט אוים מיט די אייגענע הענט... פאר איין צאן עסט ער ברויט און פארן צווייטן — שעטשקא מיט ביעלסקין... דערפאר זיצט ער א שטיקל צייט ביי א טיש און סארטירט קליינע קארקעס...

און גיי פארשטיי, ווי אזוי אזעלכער האט נאך הומאר!

אט באגעגנט ער מעכעלען פארביילויפן און שמייכלט אים אריין אין פנים מיט די עטלעכע געבליבענע ציין, וועלכע עס לוינט נישט ארויסצורייסן; ווייל דאס מיט וועלכן מען ווערט געבוירן, דאס קען מען נישט פארקויפן... ער וויצלט זיך מיט טרויעריקן ערנסט:

— כ'עם איצט אויף מיינע ציין... אי ס'איז דערוויל דא וו א ס צו עסן, אי ס'איז דא ווייניקער ציין וואס דארפן עסן...

קוק אים אן, נאך די עטלעכע טעג, און פארשטיי אליין, ווי לאנג ער וועט נאך איבערהויפט דארפן צו עסן און אפקויפן זיך...

און דאָרט, מעכעלע, זע דיין בן־עיר, דעם יונגן אכצניעריקן כעניעק, וואָס האָט נאָך מיט א יאָר צוריק אין געטאָ נישט געוווּסט פון נויט. ער איז געווען ביי א קריסט, געאַרבעט ביי זיינע פערד... און דאָך אריינגע־פאַלן... זע ווי ער לייגט אריין די גבורהדיקע אכצן יאָר זיינע אינעם אייזערנעם וועגעלע! בלויז דאָס פנים ווערט בלאַסער...

— „עסן!״ — ברומט ער מעכעלען אריין יעדעס מאָל, ווען די וועגעלעך זייערע קרייצן זיך איבער... — „צום טייוול — זאָגט ער — דער טראַטיל זעט אוים אזוי מחיהדיק־געל... ווי דאָס טייג, פון וועלכן די מאַמע האָט יעדן פרייטיק געקנעטן לאָקשן... נישט איינמאָל פאַרגעס איך זיך און וויל אַרויסשלעפּן א שטיק און אויפפרעסן... אז ס׳וועט אזוי ווייטער גיין, וועל איך עס סיי ווי טאָן... מיינע ציין מוזן עפּעס קייען... נישט קיין אונטערשיד וואָס... כ׳וועל רייסן קאַלך פון די ווענט און גריזשען... עסן — מ ו ז איך!״

— ווי לאַנג וועט ער עס האָבן כוחדיקן כעס, אריינצודריקן אינעם אייזערנעם הענטל, וואָס ער שלעפּט און וועלכעס שלעפּט אים גלייכצייטיק, האַלע־איין, האַלע־אוים!?

...און דאָרטן ווייטער: דער אַרויפלייגער און צופירער פון די גראַנאַטן, זילבערמאַן, א פריזירער פון וואַרשע. נישט אזוי לייכט האָט ער זיך געלאָזט פאַנגען. אין וואַרשעווער געטאָ איז ער אומגעגאַנגען מיט א געשטאַפּאָ-מונדיר... פון די דעכער אַראָפּ האָט ער געפּייערט, מיט אַלע זיינע אָפיציר־מעדאַלן פון פוילנס צייטן... אומדערשראָקן פּאַטרולירט צווישן דייטשן און געשאָסן... ער אַליין דערציילט ווייניק דערוועגן; אָבער גענוג חברה קענען אים... זיין בלאָנדער קאָפּ מיט די גרויע שפּיזיקע אויגן זענען אויך א גוטער גרים־צושטייער, אויף צו קענען שפּילן אזא ראָל...

ער דערציילט... וויפל ער האָט עס צו דערציילן א מ ת ן, געשפּירטע אמתן פון דעם וואַרשעווער געטאָ-אויפשטאַנד! ער קען זיך דאָ אויך אן עצה געבן און אויב מען וועט מ ו ז ן — וועט ער האָבן פאַר זיך א ל ץ... אָבער אויף ווי לאַנג וועט ער עס דאָ אָנהאַלטן? קיין פּאַ־ליציאַנט וועט ער פאַר קיין געלט אין דער וועלט נישט ווערן; ער וויל דאָ

ארבעטן אזוי ווי אלע... און דערביי מוז מען פריער אדער שפעטער, שטארבן...

...אויך ער האט פלענער: אויפרייסן די פאבריקן!... אבער נישט פון דאנעט אויס... צוערשט מוז מען אנטלויפן... באוואפנט... און שפעטער אדורכפירן א מיליטערישן אנגריף... אלס אפיציר האט ער שוין נישט איינ-מאל אדורכגעפירט מיליטערישע אפעראציעס און ארומגערינגלט גרעסערע שטחים... ער דארף בלויז דערצו האבן יי נ ג ל ע ך, יונגען מיט ביי-נער... וואס קען מען אבער טאן? די, וואס לעבן דא אביסל בעסער און האבן נאך כוח, ווילן נישט האבן קיין חשק... און די וואס זענען איצט געקומען — קען מען נישט צו אלע האבן דעם פולן צוטרוי... און ביז מען וועט באוויזן צו באקענען זיך מיט יעדן, עטוואס צו ארגאניזירן — וועט פון אלעמען בלייבן הויט און ביינער... סקעלעטן... און דערביי דארף מען לויפן, זיין רירעוודיק... און גראד דא זעט ער מער מעגלעכקייטן... דא איז נישט מאידאנעק... געווער ווערט אויסגעארבעט אויפן ארט... און קיין עלעקטרישע דראטן זענען נישטא...

העי, מעכעלע! צי אריין אין זיך זיין בלאס, ערנסט פנים... ער וועט דא אנהאלטן לענגער, בויען פלענער אזוי לאנג, ווי לאנג דער מוח וועט נישט אויסטריקענען... זיי אבער זיכער, אז אויך ער וועט דא אויסצאנ-קען... זע ווי אלע ליגן דא אריין זייער ביסל ברענענדיק לעבן אין די פארחתמעט־שטומע שטיקער אייזן! דא ווערט ארייגעלייגט זייער דראנג, זייער געברויז און בענקשאפט נאך עפעס, זייער רעוואלוציע וואס קאכט זיך טיף אין די אברים און ווערט אויסגעזויגן פון אט דער געלער, ברוגזער ירגזונדיקייט... איז דען א וואונדער, וואס דאס וועט שפעטער ערגעצוווו אויפרייסן מיט א דונער, וועט פארגיסן מיט א פארניכטנדיקן פלאם, דארט ווו עס וועט פאלן און פלאצן.

דו זעסט זיי דא אין די הונדערטער ארום דיר. יעדער פון זיי האט זיך דארט אין זיינע טיפן טראכטענישן אזעלכע; טראגט ווייטער אין זיך די וועלט וואס איז פארשוווגדן פון דרויסן, אבער ווייטער געבליבן אין גליווערדיקן דרימל, צווישן בלוט אין די אדערן... עפעס א ווייטע וועלט וועבט זיך נאך, שפינט זיך דארט און ווארט אין דעמערונג, צוזאמען מיט

די זיך-וואַרפּנדיקע גלידער נאָך אַן אויסגאַנג, נאָך ווידער־אויפקום... און ברענט... ברענט אויס צוזאַמען מיטן קנויטיקן גוף — — —

גיי בלויז צו, קלאַפּ אָן מיט צאַרטע פינגער, אַן שטורעם, אין יעדן פון אָט די פאַרמאַכטע נשמה־פענצטער און עס וועט זיך צו דיר אַ וואָרף טאָן אַ גלי, אַ לעכץ פון אייגן־אויסגעקנעטענע ווילן, וואָס ווילן, כאָטש ו ע ר ט ע ר ד י ק, אַ גלאַנץ טאָן מיט אַ לעצט־דערשטיקטן פיבער פאַרן פאַרזינקען — — —

נעם זשע אויף אין זיך אָט די אַלע ליכט, אַלע מחשבה־קעמערלעך, וואָס גליען, ברענען אויס דורך אַ פּוס־געשוויל, דורך אַ מוח־פאַרשוואַרץ און גרימאַסיקן פּנים־פאַרקנייטש... זע־צו, דערהער ווי עס טריפן אויס גורלות; ווי עס גייען אויס שטרעבענישן, גבורה־חלומות און רייסערייען...

שטיי מיט אַן אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ נעבן די ליכט, וואָס ברענען אויס ווי אָנגעצונדענע נר־תמידס איבער אונטערגעגאַנגענע וועלטן...

קאַפּיטל צוואַנציק

I

ס׳איז אַוודאי געווען אויפן פערטן אָדער פינפטן טאָג פון דעם אָנקום אין ווערק צע. שבת, נאָכן אַרויסגעבן דאָס ביסל מיטאָג. ס׳איז דער לעצ־טער טאָג פון דער וואָך, און וועלכער מעבעלע דאַרף גיין צו דער בייגאַכ־טיקער אַרבעט. מאָרגן וועט די גאַנצע גרופּע האָבן רו־טאָג. זונטיק ביי־נאַכט וועלן אַלע האָבן רו. ערשט מאָנטיק פרי וועלן זיי דאַרפן גיין צו דער טאָג־שיכט און די אַנדערע וועלן זיי בייטן אויף אַ וואָך. אַזוי גייט עס כסדר.

איז גוט אַזוי צו טראַכטן דערפון, אַז איצט וועסטו האָבן אַביסל פרייע צייט, אַרומזען זיך, טראַכטן, זען עמעצן...

נאָך עפּעס:

אין לאַגער איז נישטאָ מער ווי איין צימערל, וווּ עס לויפט קאַלט

וואסער. דאס איז דער וואש-באראק פון לאגער. בלויז דעם איינציקן זונ־טיק קען מען גיין אין באד אריין, באגלייט פון ווערקשוץ און יידישער פאליציי, אין שכנותדיקן לאגער פון דעם ווערק א... דארט האט מען זיך אויסגעבאדן מיט הייס וואסער און דעזינפעקציאנירט די מלבושים.

א גאנצע וואך שלאפט מען אין אנטועכץ, וואשט מען זיך נישט אפ אדער, אויב מען איז נישט פויל, פליעסקעט מען אביסל אפ די הענט און דאס פנים מיט א טראפן קאלט וואסער... איז ווידער דער זונטיק דער ליכט-פונקט פון דערווארטונג...

אויסער דעם באדן זיך, איז סתם אינטערעסאנט צו זען א צווייטן לאגער מיט טויזנטער יידן... דאס הארץ קלאפט האסטיקער: אפשר קען מען אמאל עמעצן, א נאנטן דארטן אנטרעפן? אמאל קען דיר, צווישן טויזנטער פנימער, א שימער טאן אן אייגנס, אן אומגעריכט-נאענטס פון ערגעץ... סוף־כל־סוף האסטו דאך נאך אמאל געהאט עמעצן אויף דער וועלט, ניין!?

נאך א זאך איז מיטן זונטיק. דער גאנצער מענטשן-ים איז אין לא־גער. קודם קענסטו טרעפן א היימישן, וואס איז מיט דיר געווען צוזאמען, זיך אויספרעגן ווי אזוי עס זעט אוים ביי אנדערע ארבעטן, זוכן צווישן די וואס זענען שוין לאנג דא... בכלל דערשפירן, אז מ׳איז צווישן מענטשן...

די אלטע קרעכצן אפילו: אי-אי, זונטיק!... יעדן זונטיק גרייט שוין צו די קאמענדע; סיי פון דער יידישער זייט און סיי מצד דער ס. ס., עפעס אזעלכעס, וואס לאזט נישט די רו אזוי לייכט באקומען... עס זענען אבער פאראן א סך, וואס ווארטן אויפן דאזיקן רו-טאג:

אזעלכע האבן עמעצן פון זייעריקע אין ווערק א... דארט איז די לאגע עטוואס בעסער... שלעפט מען פון דארט א שטיקל ברויט, אויב מען האט נאר ווו צו באקומען... דארט קען מען גיכער באקומען א בלעכל זופ, אויב עס געלינגט זיך אוועקצודרייען, קיינער זאל נישט באמערקן און שפעטער זיך צוריק אריינשמוגלען אין דער גרופע. נאטירלעך דארף מען וויסן דארט ווו זיך א דריי צו טאן.

עס זענען אין לאגער געווען אזעלכע, וואס זענען שוין געווען א צענד־ליק מאל און קיין איין מאל זיך נאך נישט געבאדן; איבערהויפט צווישן

די טראָטילער און פּיקרינער, וועלכע זענען נישט געווען פּאַראַליזירט. און אַפילו ביי טייל פון די אַנדערע גרופּן איז עס אויך אַ גאַנץ לאָגישער חשבון:

דאָס באָדן זיך אויפן ניכטערנעם מאָגן מיט קאָכיק וואַסער און דאָס פאַרעסן — ציט אַרויס די לעצטע כוחות; דערפאַר אָבער ווען דיר געלינגט זיך אַרויסצודרייען און קענסט כאַפּן אַביסל עסן — קומסטו טאַקע צוריק אַ שמוציקער, ביסט אָבער אינערלעך פרישער, לעבעדיקער... אַז אַלטער כלל אין ווערק צע: ס'איז גלייבער, אַז די לייז זאָלן דיך עסן און דו זאָלסט אויך האָבן, איידער ביידע זאָלן הונגערן...

בפרט די טראָטילער, צו וועמען די אינזעקטן האָבן מורא אַ שמעק צו טאָן... און דאָרטן, אויפן ווערק אַ, האָט מען אויף זיי מער רחמנות, זיי גיט מען גיכער אַ בלעכל זופּ...

פאַראַן אַנדערע, וואָס וואַרטן אויפן זונטיק צוליב נאָך אַ סיבה: אין ווערק אַ קען מען גיכער מאַכן אַ מסחרל. דאָרט פאַרקויפט זיך בעסער אַ הויז, אַ ראָק; מ'טרעפט דאָרט ביליקער אַ ברויטל... און אַז די ווערקשוץ דערווישט עס נישט — איז עס אַ גרייט פאַרדינסטל... מ'דאַרף בלויז האָבן דעם מוט צו ריזיקירן...

היינט אָבער שרעקט מען זיך עפּעס... שוין עטלעכע טעג, אַז דער נייער טראַנספּאָרט איז געבראַכט געוואָרן און דערווייל איז רואיק... שרעקט עס יעדן... דאָס ערגסטע וואָס קען נאָר זיין, שרעקט נישט אַזוי — דאַן ווען מען האָט עס שוין פאַר די אויגן... נאָר די אומקלאָרע דערוואַרטונג פרעסט דעם מוח, האַלט אין איין דערציטערן ביי יעדן שאָרך, וואָס דערטראָגט זיך... און אַלע ווייסן, אַז ביז צום רו־טאָג מ ו ז עס קומען. גייען די מענטשן אַרום מיט געפּרעסטע הערצער. בלויז די אויגן שעמען זיך נישט אויף שטום-לשון אַ פרעג צו טאָן ביי אַ צווייטער פּאָר, וואָס זיי באַגעגענען צופעליק אָן:

— ו ע ן ? . . .

און אַן ענטפער קען קיינער נישט געבן.

II

שבת נאָכמיטאָג. מ׳קען שוין מער נישט איינשלאָפן צוריק אויפן הארטן ברעט; באַלד וועט מען מוזן גיין אָפּוואַרטן דאָס שטיקל ברויט, שפּעטער מוז מען לאַנג־לאַנג גורל־ציען, ביז מען באַקומט שוין די איי־נגענע פּאָרציע... קוקט מען דורך די פארשטויבטע שייבלעך אין שיינעם גאָלדענעם דרויסן ארויס. קיין זייגער איז נישטאָ — וואַרט מען זיך גלאַט אַזוי... און שפּעטער וועט דער שלאָף זיך קלעפּן אין די אויגן, אין די פינגער... אין די שטיקער אייזן...

די שמאָלע געסלקעס פון לאַגער זענען אַלע איצט אָפּגעשטאָרבן אַן א קרעכץ. איז ארום שטיל, ווי אויף א בית־עולם. ס׳זענען פאראן שעהן, ווען אַלע ליגן איינגעקנוידערט אין די באַראַקן און מ׳ווייסט אליין נישט, פאַרוואָס עס שרעקט אַזוי דער דרויסן. א פּאָליציאַנט מיטן פּאָליציייאישן היטל, העט פאַררוקט איבער דער גלאַט־פּאַרקעמטער טשופּרינע, שאַרט זיך עפּעס פאַרדעכטיק אין דער זייט פון די באַראַקן. זיין בליק קוקט פאַר־סודעט צום באַראַק פון די פיקרינער... באַלד נעמען זיך שיטן פּאָליציי־לייט פון אַלע זייטן, אַזוי ווי זיי וואָלטן דאָ געוואָלט אַרומרינגלען א פעסטונג...

אין דער לופט נעמט זיך טראָגן א פרעמדער רעש, אַזוי ווי עמעץ וואָלט אין דער שטילער פאַרשוויגנקייט פאַרלוירן שטיקלעך צעבראָכענעם שטורעם. דאָס אויער כאַפּט קוים אויף פון דער טויער־זייט דעם פאַרדעכ־טיקן בורטש פון א לאַסט־אויטאָ... אויפן הויף ווערט א פאַרדעכטיקער טומל... קריכנדיקע געשטאַלטן באַווייזן זיך, דערשראָקענע און ראַטשקען זיך מיט פּחדימדיקער רירעוודיקייט ביי די ווענט... לויפן... די צעשטעלטע פּאָליציאַנטן פרוון, אָן חשק, פאַרהאַלטן איינעם, דעם צווייטן... און זע־נען מיט צופרידענער פאַרבאָרגנקייט זיך מיאש נאָכצויאָגן אַזעלכן, וואָס רייסט זיך ארויס פון זייערע הענט און אַנטלויפט ווייטער... דעם וואָס זיי פאַרהאַלטן, ציען זיי לויז ביי די בגדים, ווי אַן אַנצוהערעניש, ער זאָל טאָן, וואָס ער איז נאָר בכוח — — —

אין איין רגע ווערן אַלע באַראַקן אָנגעשטעקט מיט א פּאַנישן אומרו...

א ברום פון א מאשין טוט א פויק מיט אלארם אין די שויבן... און יעדן איינעם באזונדער זאגט אן זיין אינסטינקט מיט א קלארער שפראך, וואס דא גרייט זיך איצט...

אין מעבעלעס באראק צינדט זיך פלוצים אן די לופט מיט אימה. עט־לעכע קודלעס פון צעשויבערטע קעפ טוען זיך א הויב פון די שמאטעס און ציען אין זיך אריין א ברוסט מיט שטויביקער לופט, וואס די זון זייעט אדורך דורכן געלן שטראם אירן. עמעצ טוט א קרעכצ אריין אין חלל אריין מיט א טאן וואס גייט נישט איבער די געוועגלעכקייט:

— שוין ווידער א סעלעקציע... נו, יא... מ'האט געוווסט... שבת...

ביי א צענדליק געשטאלטן קלעטערן ארויף צו די פענצטערלעך מיט ארונטערגעלאזטע הויזן... זייער שווארצ לייב קנוידערט זיך אין ציטער... צו שפעט! אלע באראקן ווערן שוין געהיטן... די ווערקשוץ האט זיך פלוצים באוויזן פון אלע זייטן. זיי דרייען זיך איבער די געסלקעלעך, כאפן אמאל אויף איינעם, וואס מאכט א שפרונג פון א פענצטער און ציען אים ער־געצווו אוועק...

אין באראק ווערט שטילער. איין סקעלעט נאכן צווייטן פאררוקן זיך אונטער די קויטיקע בעטן. יעדער טוליעט זיך צו דער וואנט, ווארפט אן ארום זיך דאס לעצטע ביסל שטרוי, שמאטעס, בעזעמער און אלץ וואס קען פארשטעלן דעם צוגאנג צו אים... אין צימערל צעטאנצט זיך א דעמ־פיקער שטויב, וואס רייסט אין האלדז מיט א שוויסיק־צואהדיקן ריח... בלעכלעך פון עסן קערן זיך איבער פון געשאר און עס צעגיסט זיך איבער דער פאדלאגע א שווערער, עקלדיקער גערוך...

מעבעלע האט זיך נישט דערוויל וואס צו שרעקן. קוקט ער ארויס דורכן פענצטער. דריי גרויסע לאסט־אויטאס שטייען אקעגנאיבער, נישט ווייט פון טויער. זיי גלאצן מיט די אויסגעלאשענע, גלעזערנע אויגן, ווי זיי וואלטן געוואלט ארונטערבליקן אונטער די באראקן, אויב ס'האט זיך דארט נישט פארשטעקט ווער... די אויטאס זענען באוואכט. פון אלע צווישנבאראקן־ווינקלען ברענגט די יידישע פאליציי צופירן אפגעריסענע, פארחשוכטע געשטאלטן, בארוויסע... זיי גייען קוים און די ווערקשוץ מוז זיי אקעגנלויפן און אונטערטרייבן... זיי ווערן ארויפגעווארפן אויף די

אויטאָס ווי שמוציקע פעקלעך. עס איז נישטאָ קיין כוח אַליין אַרויפצו־קריכן. טייל קוקן שוין אַראָפּ פון אויטאָ, שווייגנדיק און רואיק, אַזוי ווי מען וואָלט זיי בלויז אַריבערגעפירט פון איין אָרט צום צווייטן. די באַראַקן אין דער זייט פאַרשטעלן און עס איז נישט מעגלעך צו זען, ווו מען געפינט זיי... ווער עס קלויבט זיי אויס, ווער עס באַשטימט זייערע גורלות... ס'איז אויך נישט מעגלעך לאַנג צו זען, ווי אַזוי זיי רעאַגירן. די אויטאָס רייסן זיך פון אָרט און פאַרפאָרן טיפער אויפן אַרבעטס־פּלאַץ, צום קאָמענדע־ווינקל...

איין זאַך בלויז איז מעכעלען געלונגען צו באַמערקן:

די פּאָליציי פירט אַ בחור. ער שלעפּט זיך קוים. פון אַלע זייטן געזעגענען זיך מיט אים די דערשראָקענע פענצטערלעך... זיי איילן אים אונטער... אָבער ער גייט זיך געלאַסן, מיט ישוב־הדעת... ער קוקט אין יעדן פענצטערל באַזונדער, ווי ער וואָלט דאָרט עמעצן געזוכט... ענדלעך באַמערקט ער וועמען... ער שטעלט זיך אָפּ... אַ פּאָליציאַנט שטרעקט אויס אַ האַנט, ווי ער וואָלט אים געוואָלט אָוועקרייסן ווייטער, אָבער דער סקעלעט טוט אויף אים אַזאַ שאַרפן בליק, אַז זיין האַנט בלייבט הענגען אַ צעטומלטע אין דער לופט... דער בחור ציט פון זיך שנעל אַראָפּ די הויזן, די מאַרינאַרקע זיינע און בלייבט שטיין מיט דער שוואַרצער נאַקעטקייט זיינער... בלויז עטלעכע שטיקלעך שמאַטעס בלייבן הענגען דערשראָקענע און שאָקלען זיך איבער אים אין ווידווידיקן ציטער. ער רייסט זיך צו צום פענצטערל און קלאַפּט... קלאַפּט מיטן גאַנצן כוח... עס עפנט ווער... ער וואַרפט אַריין דאָס איינגעדרייטע פּעקל... זיין שטים איז איצט הויך און קלאָר:

— משה — זאָגט ער — כ'האָב נישט געהאַט קיין צייט זיך צו געזעגענען... זיי געזונט... ביי דיר זענען די הויזן צעריסן... נעם — וועסטו האָבן פון וואָס אַ לאַטע צו לייגן... זיי געזונט!...

און אַזוי האָט ער זיך רואיקערהייט אָוועקגעהינקט ווייטער, אַ כמעט נאַקעטער, ווי צום טאַנץ...

ווייטער איז גאָרנישט צו זען. אָט הערט מען די אויטאָס פייפן, בורטשען, ווי זיי וואָלטן זיך געבייזערט, פאַרוואָס מען האַלט זיי דאָ אויף אַזוי

לאנג. פון לאנגוויל פרווון זיי דערוויל צעשמעטערן די אימהדיקע שטיל-קייט... אָט פירט מען פארביי א פארשפעטיקטן... אלע פענצטערלעך קוקן אים אָן בייז:

— סיי ווי גייט ער... טאָ וואָס מאַכט ער פאר א קונצן? פאַרוואָס דויערט עס ביי אים אזוי לאנג? צוליב אים איז דאָך אלץ אזוי איינגע-פרעסט אין איומדיקער שווייגעניש! באלד הערט מען ווי די אויטאָס זוכן פאר זיך א וועג... מ'הערט זייער קרעכצן איבער די גריבלעך פון זאמל-פלאַץ... פון דערווייטנס ברענגט דער ווינט א פאַר שטיקלעך צעבראָכענע געשרייען און קלאַפּט מיט זיי אָן אין די שויבן... א רויש טראָגט זיך אוועק אין די ווייטקייטן און לאָזט איבער נאָך זיך א שטילן געזשום... ווי נאָך א גסיסה...

די פּאָליציי ציט זיך צוריק פון די פּאָסטנס... „ש ו י ן !" — אָטע-מען אלע אָפּ פרייער... אינעם צווייטן צימערל, דורכן וועגטל, הערט מ'ע-בעלע א טרויעריקע צופרידנקייט:

— אין דעם באַראַק איז מען נישט געווען אינגאַנצן...

אלץ צערירט זיך צוריק. מ'קריכט אַרויס פון די באַהעלטענישן, ווי פייגל נאָך א רעגן... די פאַראַרבעטער טראָגן דאָס ברויט פון דער קאָמענדע פאר זייערע גרופּן, ווי יעדן טאָג; דאָסמאָל מיט מאַרמעלאַדע... באלד וועט מען גיין באַקומען די פּאַרציעס... „שוין!"... פון אלע זייטן דאָס זעלבע... ווי עס וואָלט גאָרנישט געשען...

הונדערט און אכציק מענטשן בלויז וועלן זייערע פּאַרציעס מער נישט באַקומען...

III

נאָך דער ערשטער סעלעקציע האָט א פּאַניק ארומגענומען די ניי-געקומענע. ביינאַכט ביי דער אַרבעט איז מעבעלע געגאַנגען פאַרטרעטן אָן אוועקגענומענעם פון דער צווייטער קאָיוטע. ביי דער מאַשין האָט ער געטראָפן זיין בן-עיר, יאַנקלען. שטופּט מעבעלע די גראַנאַטן אין דער מאַשין אריין און יענער לאָזט אים א מינוט נישט כאַפּן דעם געדאַנק:

— זעסטו? אזוי זעט דאָ אויס דער סוף. דאָ וועסטו גאָרנישט אָנ-

דערש מאַכן. איך צי אָפּ. כ'האָב שוין באַוויזן אָנצוגנבענען אַ גאַנצע קאָ־
לעקציע פון שטיקלעך קופּער, אײַזנגוס, מעסערלעך... כ'וויל אפילו צו־
זאַמענשטעלן אַ רעוואָלווער... נישט צום שיסן — דאָס זעסטו קען איך
נישט מאַכן... אָבער צוזאַמענשטעלן אַזעלכעס, וואָס זאָל בײַנאַכט איבער־
שרעקן אַ פּויער, ער זאָל געבן קאַרטאָפל און ברויט, ער זאָל נישט מסרן
— דאָס קען איך יאָ... כ'האָב אַ סך יאָרן פאַרברענגט אין וועלדל, ווו
דער טאַטע האָט געשניטן ביימער... אין וואַלד קען איך זיך אַן עצה געבן...
היינט וואַקסן נאָך יאַגדעס... שוואָמען... בײַנאַכט קען מען אַנרייסן
אַביסל קאַרטאָפל אויף אַ פעלד און אָפּקאָכן אויף צווייגלעך; מ'דאַרף בלויז
אַ טעפּל, אַ לעפל, זאַלץ און שוועבעלעך... כ'האָב אָפּגעלייזט פאַר מײַנע
בגדים 120 זלאָטעס — וועל איך פאַר דעם אײַנקויפן דאָס וואָס איך
דאַרף... ווי לאַנג איך וועל זײַן אין וואַלד — ווייס איך נישט... אפשר
וועט מיר געלינגען זיך ערגעצוווּ צו דערשלאָגן... כ'בין גרייט צו דער־
הרגענען אויפן וועג, וועמען כ'וועל אָנטרעפן — אויב כ'וועל האָבן אַ
חשד, אַז ער גייט מיך פאַרקויפן... סיי ווי איז די גאַנצע וועלט אונדזערע
שונאים... וועל איך מיט די ציין און מיט די נעגל זיך אַדורכבײַסן מײַן
וועג... יאָ, אַ קליין לאָפּאַטקעלע האָב איך זיך באַהאַלטן, דאָס מיט וועלכן
מען נעמט צונויף מיסט אין די קאָרידאָרן... טיף אין וואַלד קען מען זיך
דערמיט אויסקראַצן אַ לאָך צום ליגן און שפּעטער עס צודעקן מיט צווײַגן
און ערד... כ'האָב אין דער אדמה די גאַנצע וועלט... כ'קען באַשטיין צו
זײַן אַ חיה אין וואַלד, לעבן פון גראָז און ליגן אין אַ נאָרע... בײַנאַכט
בלויז וועל איך זיך שאַרן אַ באַרוויסער... דעם ערשטן דייטשן זעלנער,
וואָס כ'וועל טרעפן, וועל איך דערהרגענען... קענסט שוין זײַן אויסגע־
זאָרגט פאַר דעם אופן, ווי אַזוי איך וועל דאָס מאַכן... ווען כ'וועל האָבן
אַ מונדיר און אַ ביקס — פײַף איך דאַן אויף דער גאַנצער וועלט! כ'קוק
זיך אָפּ אַ לאָנקע און נעם זיך צו דאָס בעסטע פערד... די ערשטע בעסטע
בהמה, וואָס כ'וועל אָנטרעפן, טרײַב איך אַריין טיף אין וואַלד אַריין און
קוילע זי... אַן אַלטן זעלנער זאָלסטו זאָגן די אַלע זאַכן נישט לערנען ווי אַזוי
מ'דאַרף דאָס מאַכן... מעגסט זיכער זײַן, אַז דאָרט וועל איך האָבן מער
צו עסן ווי דאָ. די צווייטע וואָך מאַך איך די קונץ. בײַ דער טאָג־שיכט

איז פאַראַן אַ מעגלעכקייט, דערצו וועל איך דאַן זיין בעסער צוגעגרייט. מאָרגן איז זונטיק; אין באַד אריין וועט מען די נייע נישט לאָזן גיין — זיי זענען נאָכנישט אַזוי פאַרלייזיקט; וועט מען האָבן, עטלעכע געקליבענע יאַטן, אַ פּאָר שעה צו באַטראַכטן די זאַך מיט קאָפּ... נאָר איך זאָג פּאָר־אויס, אַז א י ך וועל נישט קוקן אויף קיינעם... אַליין וועל איך אויך גיין...

יאָ, אויב מעבעלע וויל — זאָל ער באַצייטנס זיך זען צוצוגרייטן, זיך פאַרשאַפן וואָס אָנצוטאָן. פאַראַן באַראַקן, וווּ מען קען נאָך באַווייזן פון דאָרט עפּעס שטילערהייט אַרויסצושלעפּן... איין זאַך זאָל ער דערביי גע־דענקען, מעבעלע: דאָ זענען שוין אַלע טויט. אויסער דער פּאָליציי; זייער דריי וועט, ווי שטענדיק, זיין די לעצטע... טאָר דאַריבער קיין זאַך נישט זיין צו שווער אויף צו ראַטעווען זיך... דאָ איז דער איינציקער לאַגער, ווו ס'איז אַמליכטסטן צו אַנטלויפן; זאָל ער זיך דערפאַר איבעררעכענען, ער זאָל שפּעטער נישט חרטה האָבן...

פון יאַנקלס קאַיוטע האָט מען אַרויסגענומען דריי מענטשן. דאָס האָט אויף אים אַזוי געווירקט. די מענטשן זענען שוין געווען אויסגע־דאַרט און אויסגעמאָרדעוועט, זיי האָבן אָבער נאָך געאַרבעט; מיט די לעצטע כוחות זיך אָנגעשטרענגט צו דערגרייכן די טעגלעכע נאָרמע. זיי זענען נאָך געווען אינערלעך געזונט און ביי פרישער לופט און גוטן עסן, וואָלטן זיי אפשר אין געציילטע וואָכן צו זיך געקומען, הגם — צוריק־שמועסנדיק, וואָס אינעווייניק טוט זיך, קען איין גאָט בלויז וויסן...

יאַנקלס חשבון איז אַ פּשוטער:

דאָ איז שוין איינמאָל געווען אַזאַ עפּידעמיע פון אַנטלויפעניש. עס האָט זיך אָפּגעשטעלט נאָך דעם ווי מען האָט געהערט פון די דערשיסונ־גען אויף די וועגן... דערצו האָט געווירקט דאָס, וואָס מען האָט געשאָסן אין לאַגער פאַר די וואָס זענען אַנטלאָפן... דאַן האָבן די ווערקשוץ גע־לויערט און די פּויערים האָבן שוין אָפּגעוואַרט אויף די וועגן... איצט גרייטן זיך ווידער הונדערטער מענטשן צו אַנטלויפן; ווידער וועלן די וועגן אויפגערודערט ווערן און די פּויערים וועלן אויפשטעלן פּאַסטקעס ביי יעדער שריט. איז גלייכער צו זיין פון די ערשטע... ווער עס וועט

זיין דער ערשטער, דער וועט האָבן שאַנסן; שפּעטער, ווען דאָס וועט אָנ-נעמען אַ מאַסן-פּסיכאָז, וועט איינער נאָכטאָן דעם צווייטן; וועט מען לויפן דערפאַר, ווייל יענער איז געלאָפן... אָן אַ פּלאַן, אָן אַ וווהין... צו די דייטשן און פּאָליאַקן גלייך אין די הענט אריין...

יאַנקל ווייסט פון מעבעלעס עטלעכע אונטערנעמונגען אין אַנדערע לאַגערן, וואָס זענען אַדורכגעפאַלן, וואָרנט ער אים דערפאַר: נאָר צו זיין דער ערשטער — איידער עמעצער וועט זיך כאַפּן... אָבער יונגען דאַרף מען דערציִ האָבן — אייזן! וואָס זענען גרייט אויף אַלץ! זאָל מע-בעלע זונטיק זען, וועמען ער האָט באַוויזן צוזאַמענצונעמען... אַלע דאַרפן קענען הרגענען, אָן צו טאָן אַ פּינטל מיטן אויג, וואָס מער הרגענען... מיט דער זעלבער קאַלטקייט ווי מען הרגעט אונדז — בלויז דאָס איינע קען נאָך ראַטעווען...

איז שווער מעבעלען איבערצוצייגן יאַנקלען, אַז דאָ איז אַ געגנט פון בלויז שעטשקאַס; אַז דאָ זענען די וועלדער האַרט און פּרוכטלאָז, אַזוי ווי אויך זיי ווילן גאָרנישט שענקען קיין ייִד... יענער איז שוין אַזוי אַנטשלאָסן, אַז קיין רייד וועלן נישט העלפן... ער פרעגט נישט ביי קיי-נעם קיין עצה... ער קען מעבעלען און ווייסט, אַז ער וועט נישט שטענדיק קענען טאָן וואָס מען דאַרף; דאָך לייגט ער אים פאָר גרויסמוטיק מיט-צוגיין:

— דו האָסט אַ קאָפּ אויף די אַקסל... און אַמאָל — זאָגט ער — דאַרף מען אויך אַזעלכן צו האָבן...

דאָס וואָס ס'איז פאָרגעקומען בייטאָג, האָט געווירקט אויף מעבע-לען. די רייד פון אַלע זייטן האָבן נאָך קלאָרער געמאַכט דעם דראַנג עפּעס צו טאָן, ארויסצוקריכן פון דער טויט-וואַרטעניש. איז ער היינטיקע נאַכט באַזונדערס אומרואיק. אַ געפיל, וואָס ער קען נישט פאַרקערפערן אין ווערטער, זאָגט אים אָבער אונטער, אַז אַזוי טויג אויך נישט: קען מען דען גלאַט אַזוי? און חברים זענען נאָך דאָ, מיט וועלכע מען דאַרף זיך צוזאַמענרעדן... און הייבן אַ האַנט צו דערמאָרדן קען ער נאָך אַלץ נישט... ס'איז אַ פעלער, אַ שרעקלעכער פעלער: אַ מערדער דאַרף מען

קענען אומברענגען! אָבער גיי זאָג עס צו אַ האַרץ מיט אַלטע געוווינ־הייטן!...

קומט דערווייל דער טאָג פון ערגעץ אַ דערשראָקענער, שטייט בלייך ביי דער שוועל פון דער האַלע, ווי ער וואָלט געוואַרט אויף דער דערלוי־בעניש אַריינצוגיין. מוז מען זיך גרייטן צוריקצוגיין אין לאַגער אַריין.

קאַפּיטל איין און צוואַנציק

I

דער זונטיקדיקער טאָג אין ווערק צע הייבט זיך געוועגלעך אָן מיטן קומען פון דער אַרבעט. די מענטשן פון דער בייטאָג-שיכט זענען שוין אויס־געשלאָפן און עס דוכט זיך, אַזוי ווי מען וואָלט זיי היינט פאַרגעסן אויפ־צווועקן פאַרטאָג. באַלד אינדערפרי איז דער לאַגער שוין אין באַוועגונג. די מענטשן מוזן אַרויסגיין פון די באַראַקן, ווייל די נאַכט-שיכט קומט אָן און מוזן פאַרנעמען די זעלבע פּלעצער צום שלאָפן. קומט ביי טייל בעטן צו רייסערייען; ס'איז נאָך ווער מיד אָדער ער איז קראַנק און קען נישט אויפשטיין... און דאָ שטייט איבער אים אַ געהויקערט געשטאַלט און דרייסט אים אַראָפּ פון געלעגער מיט די לעצטע כוחות... ביידע זענען גע־רעכט און דאָס איז דאָס טראַגישסטע דערביי.

אין פּרינציפּ זענען קיין חזקות אויף קיין געלעגער אין ווערק צע נישט פאַראַן. ווו איינער קען — דאָ לייגט ער זיך. דאָ טיילט מען בלויז צו די באַראַקן, קיין ספּעציעל אָרט שרייבט מען קיינעם נישט צו. ס'האָט זיך אָבער שוין איינגעפירט, אַז יעדער ווערט צוגעבונדן צו דעם אָרט, ווו ער איז אויסגעלעגן; דאָ האָט ער זיך שוין אַזויפיל אויסגעשוויצט און אים דוכט זיך, אַז אויף דעם אָרט האָט ער יעדעס ברעט אויסגעוואַרעמט, דאָ איז אים ווייכער און די ברעטער אַרום זענען אים היימיש... אַזוי פילט דער מענטש פון דער טאָג-שיכט און דאָס זעלבע שפירט דער מענטש פון דער

נאַכט-שיכט, וועמענס ביינער ס'האָבן זיך בייטאָג געקנייטשט אויפן זעלבן געלעגער...

ליאַרעמט, בעט זיך און שרייט דער וואָס איז איצט געקומען:

— לאָז צוריק! ס'איז דאָך מיין געלעגער... בנאמנות ווי מיינס!

אָבער יענער איז אפילו פויל אים אָפּצוענטפערן, אַז ס'איז זיינס גאָר; ער ליגט בלויז ווייטער און רירט זיך נישט... די פאַרשימלט-בלויע ליפּן גלוסט זיך בלויז אַ חוזק צו טאָן:

— וואָס הייסט; ס'איז דיין!? האָסט אַ קאָנטראַקט דערויף? ביי וועלכן רעיענט האָט מען עס דיר אָפּגעשריבן?...

גייט אַ צאַנקערייַ, אַ רייסעניש... ביז איינער ווערט מיד. על-פּי רוב איז עס דער איצט-געקומענער. יענער — ליגט שוין. ער האַלט זיך אָן אין די ברעטערדיקע פאַרענטשן מיט אַלע — אַזוי צו זאָגן — כוחות... נעמט אים דער צווייטער שלעפּן — קרעכצט נישט בלויז ער, נאָר דאָס גאַנצע בעט פּראָטעסטירט, קרעכצט און פאַרגייט זיך אין אַ זיך-ברעכנדיקן רעש... גייט אַזאַ איינער אַוועק און לייגט זיך אויפן ערשטן-בעסטן אָרט, וואָס ער זעט, אַז ס'איז ליידיק... פון דאָרט איז דער ליגער אַרויסגעגאַנגען אויף אַ מינוט זיך דערליידיקן אין קלאָזעט... ער אָבער קלערט נישט און קען נישט קלערן דערפון... ער לייגט זיך אַוועק מיט אַ כוונה פון אויפדערוויל. נאָר די מידקייט זעצט אים אַראָפּ ווי אַ שטיין... וועט באַלד יענער אַריינ-קומען און די ראָלן וועלן זיך בייטן... איצט וועט מען אים רייסן, וועט מען אים שלעפּן און ער וועט זיך איצט איינקלאַמערן אין דער פּריטשע; מ'זאָל אים אפילו שלאָגן, דערהרגענען צום טויט...

פאַלט נישט איינמאָל אַריין אַ פּאָליציאַנט און גלייכט אויס דעם סכסוך מיט אַ גומענעם שטעקן. אַז אינדרויסן איז אַ שיין וועטער, איז פאַראַן אַ זונטיקדיקע עצה: מ'גייט אַרויס צו די פּאָר ביימער אין וואַלד און מ'וואַרפט זיך אַוועק, וווּ עס איז נאָר פאַראַן אַ ליידיקער פלאַץ. דער גוף ווערט זיך אַליין אַזוי נמאס פון דער בלייערנער מידקייט, אַז דאָס בעסטע וואָלט געווען אים אַוועקצוּוואַרפן און פּטור ווערן פון אים... קען דאָס אָרט זיין אַ מיסט-קאַסטן, אַ מאָכיק שטיקל אונטערן בוים אָדער אַ פאַרגעסן ברעט אין אַ ווינקל... אַבי מען ווערט פּטור פון דער שווערער לאַסט פון

גיין, פון מוזן טראָגן אַזויפיל מידע פּודן אייגענע ביינער... גוט איז אומעטום, ווו מען קען זיך טאָן אַ צי-אויס דעם גאַנצן קערפּער, צוקלעפּן איין אויגנלאַפּ צום צווייטן און נישט דאַרפן מער קוקן אויף דער וועלט... אַ מאָדנע שלעכט איינפירעניש אינעם באַשאַף פון מענטש, אַז ערשט דאַן, ווען ער ליגט אויסגעצויגן — אַנטלויפן דאָס לעצטע ביסל מחשבות... אַז נישט, איז נישט מעגלעך פון זיי פּטור צו ווערן...

דערפאַר איז אָבער זונטיק אויך דאָ נישט רואיק... אַ טייל מענטשן זענען שוין אויסגעשלאָפן. גייט מען אַרום, דרייט מען זיך... פונעם נעכטיקן ביסל זופּ איז שוין גאָרנישט געבליבן אין גוף און צום מיטאָג איז נאָך לאַנג געבליבן צו וואַרטן. זונטיק ברענגט מען דאָס עסן מיט צוויי שעה שפּעטער, ווייל די קיכער קאָכן אָפּ דאָס גאַנצע עסן אויפאַמאָל און גייען אַהיים פריער. היינט מוז מען אויך דאָס גאַנצע עסן איבערפירן מיט קויפמאַנס וועגעלע פון קיך אין לאַגער אַריין. דויערט עס גאַר-לאַנג. די מענטשן, וואָס גייען אויפן ווערק אַ אין באַד אַריין, זוימען זיך דאָרט געווג, דער וועג פאַרנעמט אויך אַ צייט... קריכן דערווייל אַרויס די אויגן פון הונגער.

ווער ס׳קען, זוכט זיך דערווייל אויס קאַרטאָפל-שאָלעכץ און ווער עס האָט אַ מטבע, דער קויפט אַ קליין מעסטעלע הירזש ביי די פרויען וואָס האַנדלען און גיסט זיך אָן אַ בלעכל וואַסער און לאָזט זיך צום וועלדל. דאָרט שלעפּט מען צונויף אַ פּאָר שטיינער, מ׳קלייבט צונויף אַביסל פייכטלעכע צווייגלעך און מען צינדט זיי אונטער. זיי שטייען דערביי און בלאָזן אַריין די לעצטע כוחות אין די קיילעכדיקע שטעקעלעך, וואָס גליען אויף ביי יעדן בלאָז און פאַרזינקען צוריק אין ווייסן, נישט-דערלאָשענעם רויך...

ליגן קעפּ איינגעגראָבן ביזן אַש אַריין, מ׳בלאָזט און מ׳וויל מיטן לעצטן לונגען-הויך באַלעבן דאָס פייער... איין האַנט האַלט דערביי צו דאָס שוואַרץ-צוגעפּלאַמטע בלעכל, אַז קיין פּיפּיק-גיריקע האַנט זאָל עס דערוויל נישט אַוועקציען... אַמאָל ברענגט איינער צוטראָגן אַ פּאָר פאַרגעלטע ברעטלעך פון אַ צעהאַקט טראָטיל-קעסטל, וואָס ער האָט בגנבה אַדורכגעגנבעט פון דער פאַבריק. אַ גאַנצע נאַכט האָט ער עס געהאַלטן צוקאָפּנס און איצט איז ער דערמיט אַ גאַנצער יחסן. ער זוכט זיך אויס אַ שותף, וואָס

ברענגט דערפאר צו טראָגן די שטיינער, וואָס ס'איז אויך נישט אַזוי לייכט צו געפינען און יענער מוז דערפאר אויך געבן צושטייער זיינס אַ שוועבעלע... צופיל שטיינער זענען דאָ נישטאָ. אַ סך זענען אויסבאהאַלטן אין די באַראַקן און זענען דער קנין פון אַ גאַנצער גרופּע — קענען די צוויי בלעכלעך נישט שטיין בריווח אויף די צוויי שטיינער, געשטעלט אין קאַנט.ביידע הוידען זיך אין דער לופט און זענען בלויז אָנגעלענט אין די שטיינער!... אַ צולהכעיסדיק ווינטל קען ביידע אַראָפּשליידערן און אויסגיסן דאָס, וואָס דאָרטן איז פאַראַן; מוז מען זיי צוהאַלטן מיט די הענט...

גייט אַ שותפות-געשעפט: איינער בלאָזט אונטער דאָס פייער און אַ צווייטער האַלט צו... אַמאָל, אַז מען האָט צו זיך צוטרוי און מ'קען קריגן ערגעץ אַ גרעסער טעפּל, ווו מ'קען אָנגיסן מער וואַסער — קאָכט מען צו־זאַמען און שפּעטער טיילט מען זיך מיט פּיצינקע לעפעלעך: איינס — מיר, איינס — דיר... און אויך דאָ קומט צו מחלוקתן איבער דער פראַגע פון אַ געדיכטער אָדער שיטערער לעפעלע.... דאָס וועקט די וואָס ליגן אין אַ זייט און זיי קוקן פאַרבענקט אין דער צווייטער זייט וואַלד: ווי גוט עס מוז דאָרט זיין, ווו אַלעמען איז פאַרבאָטן צוצוקומען... אָט ווען מען קען דאָרט זיך אַוועקלייגן און פאַרזינקען אין אַ שלאָף! אָבער אַהין זיך אַרײַ־בערצובאַקומען מוז מען זוכן עצות... וויפיל זענען זיי אָבער בכוח אויס־צוקלערן?

II

די גרעסטע בריהס ביים פייער־מאַכן זענען די ווייבער. זיי שרייען, קריגן זיך און מאַכן מסחרים צווישן זיך. אָט דאַרף איינע אַ האָרעלע זאַלץ, טאַקע ממש אויפן שפּיץ לעפל; אַ צווייטע דאַרף האָבן אַ לענגערן לעפל, צו קענען אויסמישן אַ גרעסער טעפל, אין וועלכן מען קאָכט בשותפות. ביי אַ דריטער פאַרפעלט גראַד נאָך איין שטיקל האָלץ, ביז איר עסן וועט זיך דערקאָכן... און דאָס אַלץ איז מסחר, אַלצדינג מוז פאַרטוישט ווערן אויף עפּעס; מ'איז דאָ אַזוי אָרים מיט זאַכן צום פאַרמאָגן, אַז מ'וויל כאַטש מיט עפּעס שפּירן, אַז מ'האָט, אַז ס'איז דאָ מיט וואָס זיך צו בייטן. דאָס

מינדסטע וואקסט אוים צו אַ ריזיקן קרן. מ׳בייט דאָ שפּינוועבס אויף ווינט, רויך אויף אַ מינוט אַנצורירן דעם לעפּל... יעדער קאָכט זיך, ביי־זערט זיך — ווי מ׳וואָלט דאָ פאַרנאַרט אַ הויז בחצי־חנם... און דער ווייסער, פרעסנדיקער רויך קריכט אַריין אין האַלדז, נעמט צו דאָס לעצטע ביסל רואיקע נערוון... איז מען סתם־בייז, סתם אויפגערעגט; ווייסט מען נישט וועמען מען ׳שילט, זיך צי יענעם, קיינעם נישט אָדער די גאַנצע וועלט צוזאַמען...

אויך מעקלערס פעלט דאָ נישט. היינט, זונטיק, זעט זיך יעדער אַרום, וואָס אים פעלט. ביי איינעם האָט מען אוועקגעגנבעט אַ בלעכענעם לעפל, דעם צווייטן פעלט אַ קנעפּל און אַ דריטער זוכט אַ ציגאַרעטל. ס׳זענען שוין דאָ אַזעלכע, וואָס ווייסן פון אַלץ; פאָרט מען צונויף דעם לעפל־באַ־דערפטיקן מיט דעם וואָס פאַרמאָגט צוויי, נאָר ער זוכט דערפאַר אַ „רויך״ (ציגאַרעט)... דער מעקלער ווערט אַ שליש און האַלט ביידע חפצים ביז מ׳זוכט אוים איינעם וואָס פאַרקויפט די רייכערדיקע סחורה און דאַן שליסט מען די טראַנזאַקציע. דער מעקלער באַגלייט שוין יענעם, ביז עס פאַרגלוסט זיך אים אויסצורויכערן. זיין מעקלעריי האָט ער, ביים אויפ־כאַפּן דעם אַרויסגעבלאָזענעם רויך און אַ לעצטן צי פון דעם קערטל, ביים אוועקוואַרפן... איז דער טומל מיטן רויך נישט אַזוי לייכט צום איבער־טראָגן...

אַמאָל צעקריגן זיך צוויי פרויען הויך אויפן קול, עס דערגייט ביז רייסערייען. נייגעריקע שטעלן זיך אַרום און קוקן צו, און הערן אוים וואָס איינע „דערלאַנגט״ דער צווייטער... איינעם פון די אַרומשטייענדיקע מע־נער פאַלט איין זיך אַנצונעמען די עולה פון דער ערשטער, גלאַט אַזוי, הגם ער ווייסט נישט אין וואָס דאָ גייט; נאָר בלויז דערפאַר, ווייל די איז אים סימפּאַטישער; שפרינגט שוין אויף אַ צווייטער און נעמט זיך אָן דעם כבוד פון דער אַנדערער... קריגט מען זיך! כאָטש דאָס קריגעריי איז דאָ נישט ווי עס באַדאַרף צו זיין, און ביי אַלע הויכע אָקטאַוועס איז עס אָן לעבן... עס דוכט זיך דיר, אַז דאָ זענען מתים אַרויסגעקראָכן פון די קברים און סתם אַזוי, פון בענקשאַפט וועגן נאָך יענע צייטן, ווען מען האָט נאָך געלעבט און אויף אַן אמת זיך געקריגט, האָבן זיי זיך איינגעאָרדנט אַ שפּיל

אזא... ס'איז אָבער נישט געלונגען: נישט די מתים האָבן זיך איבער וואָס צו קריגן און נישט אזא קריגעריש שפּיל קען האָבן א פּנים... דערווייל פאַרלעשט זיך דאָרט א ברוגז שטעקעלע און די קריגעריי ווערט איינגעלאָשן צוזאַמען מיטן נאַרישן פייערל, צווישן די שטיינער... ס'בלייבט בלויז איבער די דאגה, ווי אזוי דאָס פייער צוריק אויפצוּוועקן פון שלאָף...

צעגייען זיך די אַריינמישנדיקע, ווי פאַרשעמט, יעדער איינער אין דער אייגענער פוסטקייט אַריין... אזוי ווי מ'וואָלט שוין א שטיק לעבן אָנגעכאַפּט מיט די שפּיץ פינגער און עס האָט זיך אַרויסגעגליטשט פון אונטער די הענט אַפּער...

III

נאָך קיין גאַנצע צוויי שעה זיך נישט אויסגעשלאָפן פון דער נאַכט־אַרבעט, איז שוין יאַנקל צוריק אויף די פיס. שוין האָט ער די גאַנצע גרופּע, וואָס ער האָט באַדאַרפט.

אין א ווינקל, ביים אָפּגעשניטענעם שטאָם פון א בוים, זעצן זיי זיך, מיט די פיס פאַרלייגט פון אונטן — די פייכטקייט פון דער ערד זאָל נישט אַריינציִאָגן א „וואָלף" (שטעכיקע בייסקייט) אין געזעס אַריין. זיצט דאָס גאַנצע קופּקעלע מענער און טראַכט זיך שטיל און אָפּגעזונדערט פאַרשידענע פּלענער. ווען מעכעלע קומט צו, איז מיט אים דער קאָמפּלעט פאַרטיק.

דאָ זיצט שלמהלע, דער בעל־עגלה פון קאָמאַראָוו, וועמען מעכעלע באַגעגנט שוין דאָס פערטע יאָר אין פאַרשידענע לאַגערן. דאָ איז פאַראַן מענדל, דער היציקער, שטענדיק־אויפגערעגטער און גלייכצייטיק אזוי־מילדער, נשמה־גוטער חסידישער יונגערמאַן פון פּראַמפּאָל. אין א זייט זיצט דער הויכער קאָרנמאַן, משה, מאַרטפעלד, יאַנקל... און צישען צווישן זיך די נייע סודות, וואָס זענען דאָ אויסגעוואַקסן אין די הערצער. איבערן אָפּגעשניטענעם שטאָם זיצט דער געלאַסענער און מיושבדיקער אברהם־איסר. ער פילט זיך ווי מעכעלעס אַפּטרופּוס און זינט ער מיט זיין קוזין מענדל זענען אויסגעקליבן געוואָרן צו דער אַרבעט פון „באַו", האָט ער

נישט געוווסט, ווו מעבעלע איז פארפאלן געווארן... איז אט, האט מען זיך איצט ווידער געפונען... זיי ביידע האבן איצט צוריק איבערגענומען פאר מעבעלען די טריישאפט פון א טאטן, א ברודער און א חבר... און ווען מע־בעלע זעט זיין טאטנס אמאליקן שותף, אברהם איסרן, ווערט אים צוריק היימלעכער, זעט אים אויס, ווי אלע זיינע יונגנט־יארן באגלייטן אים אויפן שווערן גיהנום־וועג...

איצט דארף מען באשליסן. יאנקל קוקט זיך אום אין אלע זייטן, אויב א זייטיק אויער פון די, וואס קאכן און קריגן זיך, כאפט נישט אויף קיין ווארט און הייבט אן צו פליסטערן: דער פלאן איז שוין פארטיק... אדרבא, מ'איז דאך צווישן בלויז אייגענע — זאל מען זאגן: איז עס דען אן עסק דא אויסצוגיין?... וואלט מען גלאט דערשאסן — איז אזוי... לוינט אפשר נישט אזויפיל ארייננצוקלערן... דא איז אבער עפעס אנדערש; דא צאפט מען דאך פון דיר דאס בלוט, דא גיט מען דיר איין אזעלכע טעג, וואס ווערן איבערגעמאכט אויף גיפט... דא שטארבסטו יעדן טאג און דו לעבסט וויי־טער... אדרבא, ער וויל נישט זיין אליין דער חכם, זאל נאך עמעץ זאגן וועגן דעם...

פאר שלמהלען איז געענוג, ער זאל א פאטש טאן מיט דער האנט, ווי אין זיינע אלטע גוטע צייטן אויף דעם ווייכן פלייש איבער דער קני און עס זאל קלאר ווערן, וואס ער וויל זאגן:

— איך קען עס נישט מער... איך בין ארייננגעפאלן צום טראנספארט... כ'קען אייך מער נישט זאגן ווי דאס: א פערד ביי מיר האט זיכער אויסגע־שלעפט אין א וואך ווינציקער משא — ווי איך אין איין טאג... דא טאר מען נישט קלערן קיין סך נאר — ג יי ן ! דיסקוטיעס איז גוט ביי פא־ליטיק, ווען יענע שלאגן זיך און דו פאליטיקירסט זיך דערביי... איך אר־בעט נישט ביים גיפט, אבער אזא הונגער ביי א ז א ארבעט וועט מיך באלד פטרן... ווער עס וויל פון אייך, קען גיין מיט מיר. איך האב ביי זיך נאר א קליין מעסערל; כ'פייף אבער אויף אלעמען. אין מאידאנעק זענען געווען עלעקטריזירטע דראטן — דא איז דא אן עצה... און נאך די דראטן שפיי איך אויף דער וועלט...

מענדל איז באגייסטערט. אָן אַ וואָרט שטרעקט ער אויס אַ האַנט צו שלמהלען:

— שלמה, קלאַפּ אַריין!...

דאַן נעמט אַ וואָרט דער שטילער אברהם-איסר. ער איז איבערגע־לייגט. אמת, דאָ איז נישט קיין אויסוועג צו זיין. איינמאָל איז ער שוין געהאַט געלאָפן מיט מעכעלען איבער וועלדער; ווען מעכעלע איז דאָס צווייטע מאָל אַנטלאָפן פון אַ לאַגער — האָט ער רעזיגנירט פון מיט־לויפן. יאָ, זאָל מען פרעגן מעכעלען ווי אַזוי עס זעט אויס אַן אומבאַ־רעכנט לויפן... דאָ איז פאַראַן אַ שאַנס צו שפּילן אויף נאָך אַ וואָך אָדער צוויי, אויספאָרשן, זיך באַוואָרענען מיט עפּעס... די וועלדער זענען דאָ אומבאַקאַנטע; דערפאַר אָבער ווייסט מען, וועלכע פּאָליאַקן דער ראָדע־מער געגנט פאַרמאָגט... און סתם אַוועקגעבן דאָס אייציקע לעבן איז אויך נישט כדאי... אויב ריזיקירן, מוז מען כאָטש האָבן אַ געוויסן שאַנס, איין פּראָצענט...

יעדער האָט זיך זיין מיינונג. מען מוז דערשטיקן די אויפרעגונג, אַז די מענטשן אין דער זייט זאָלן זיך נישט כאַפּן אין וואָס דאָ גייט. איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז צו דער באַשטימטער צייט וועט יאַנקל געבן אַ סיג־נאַל. ווער עס וועט וועלן, וועט פאַרשטיין וואָס צו טאָן; ווער ס'וועט מורא האָבן, זאָל האַנדלען ווי ער וויל...

מעכעלע האָט איין געדאַנק צוזוגעבן:

— איר קענט מיך נישט רופן „פּחדן". איר ווייסט אַליין, וויפל מאָל כ'האָב אייך גערופן און געוועקט אין אַנדערע לאַגערן. דער זעלבער יאַנקל און שלמהלע האָבן אין יענער פּאַטאַלער נאַכט זיך צוריקגעצויגן און איך האָב זיך אָן זיי געלאָזט אין די זאַמאָשטשער וועלדער. איין זאַך אָבער: דאַן האָב איך געזען אַ שטיקל אויסוועג — היינט זע איך אים נישט... איך וועל פון האַנעט נישט לויפן, ביז כ'וועל נישט האָבן אַ שטיקל פּלאַן. ביזן אויספּלאַנירן האָב איך דאָ אַזויפל שאַנסן זיך צו ראַנגלען מיט מיין גורל ווי אין וואַלד... איך חזר איבער מיין אַלטן לאַגער-פּרינציפּ: נישט אָפּצוערדן קיינעם! כ'וויל איבער קיינעמס גורל נישט דעצידירן. כ'קען בלויז דערציילן פון זיך: מיך לאָזט נישט דאָס האַרץ... און אין אַזעלכע

טעג, ווען דער שׂכל פאַרזאָגט, האָב איך בלויז ביי איינעם צו פרעגן: ביים איינגענעם הארץ... מיט באַדויער שטעל איך פעסט: איך וועל נאָך איצט נישט גיין... אפשר לאָז איך אדורך דעם לעצטן שאַנס, כ'וויים נישט... אָבער פאַרפאַלן: אָט אַזוי ריזיקיר איך דערווייל דאָס לעבן...

אַלע נעמען קוקן אויף מעכעלען פאַרוווּנדערט, שלמהלע מיט יאַנקלען שפּרינגען אויף:

— אָט אַזוי זעט עס אויס, ווען עס קומט צום איינשטעלן! אָבער פריער האָסטו געהאַלטן שיינע דרשות אין די לאַגערן: באַוואָפּענען זיך... אויפרייסן... אַנטלויפן... נאָר ווען דו קומסט צו אַ קלאָרער דעציזיע, האָסטו דער ערשטער מורא... דאָס איז מיט אַלע פייערדיקע רעדעס...

מעכעלע זעט אין זייער בליק אַ פאַרעמדקייט, אַ ביטול און אפילו אַ חוזקדיקע בייזקייט... זיי קוקן אויף אים ווי אַן אָפּנויגער, אַ זייטיקער, פאַר וועלכן מען דאַרף זיך אָנהייבן צו היטן... דאָס טוט וויי... שטעכט... אָבער מעכעלע איז רואיק:

— חברים, געווען צייטן, ווען כ'בין געווען נענטער באַקענט מיט דער געגנט, ווו מיר האָבן זיך געפונען. דאַן האָב איך גערופן צו לויפן און איר האָט זיך כסדר צוריקגעצויגן... איך בין דאַן געלאָפן, ווייל איך האָב גע־גלייבט אין דער מעגלעכקייט פון ראַטעווען זיך און נקמה נעמען מיט דער הילף פון די וואַלד-מענטשן... היינט זענט איר די גלויביקע — מוז יעדער האַנדלען, ווי ער גלייבט און פילט... איך מוז האָבן כאָטש אַן אילוזיע פון אַ שאַנס; פאַר קיינעם קען איך נישט אַרויסברענגען אין ווערטער דאָס, וואָס איך פיל וועגן דער זינלאָזיקייט פון לויפן סתם. זאָל דערפאַר יע־דער טאָן, ווי זיין אינערלעך געפיל דיקטירט אים... צו וואָס די גערייצט־קייט, די פאַרביסנקייט!? זענען מיר דען צוליב דעם זיך געוואָרן שונאים? טוט דען נישט וויי, וואָס איצט נאָך יאָרן זיין צוזאַמען אין די לאַגערן; נאָענט אָדער ווייט איינער פון צווייטן, ציען די וועגן פון איבערדויער אין פאַרשידענע ריכטונגען?

אַלע זעגנען זיך שווייגנדיק צעקראָכן. אַ שווערער אומעט האָט גע-דריקט די הערצער. שטענדיק האָט מען זיך געפונען אונטער אַן אָנגע־וואָרפענעם טויט — איז נישט געווען איבער וואָס צו באַטריבן זיך: פאַר-

פאלן... כ׳האב זיך עס אליין נישט גענומען... דא אבער זעסטו מעגלעכ־קייטן און ווייסט נישט וואס אויסצוקלייבן; מעגלעך, אז אין דיין איצ־טיקן טויט ועסטו זיך אליין שולדיק זיין... און קיינער וויל נישט זיין דער מערדער פון זיך אליין...

אויפן וועג צום באראק האט אברהם־איסר שטיל אריינגערעדט אין מעכעלען:

— געדענקסט דאמאלט אין איזשביצע? ווען דו ביסט געקומען און געזאגט: לויפן! אויך דאן האב איך זיך געוואקלט. דאן אבער האב איך נאך געהאט מיט זיך מיין יינגל. געדענקסטו ווען איך האב ווי א בליץ געשפרייזט איבער די ביאלאבזשעגער וועלדער? דאס איז געווען, ווען מיין אהרעלע האט מיך געהאלטן פאר א האנט... היינט, וואס פאר א זין האט דאס לויפן פאר מיר, צו וועמען? היינט האב איך גארנישט וואס צו טאן, נאר ווארטן אויף מיין גורל... דו, זעסטו, ווייס איך נישט... ביסט יונג... זוכסט נאך עפעס אויף דער וועלט... ווער ווייסט, אויב דו טוסט נישט קיין עולה דערמיט, וואס דו דעצידירסט זיך נישט...

אבער עמעץ טיף אין מעכעלען האט שוין לאנג דעצידירט.

IV

דעם הויכן קארנמאן איז ביי דער סעלעקציע זיך געלונגען אוועקצו־דרייען. דאס מאל האט א באקאנטער פאליציאנט אים געטאן צוויסן באַ־צייטנס און ער האט זיך אויפגערוימט. ער האט אבער מורא געהאט צו גיין אין דער פאבריק, א ווערקשויץ זאל אים נישט באמערקן. ער האט אבער כמעט ווי פארלוירן דאס לשון. ער איז געווארן איבער די צוויי טעג געבויגענער און טרויעריקער. זונטיק נאכמיטאג, ווען ער האט מעכעלען געטראפן זיך ארומדרייען איבערן לאגער, האט ער אים צוגעווארפן א בליק, וואס האט אים פארפרוירן די בלוטן... מעכעלע איז צו אים צו־גענאנגען מיט א שווער הארץ... מען האט קוים געקענט דערכאפן די ווערטער וואס האבן געקילט אויף זיינע ליפן:

— דינסטיק פארנאכט... שוין באשטימט... געדענק, מען זאל זאגן

קדיש נאָך מיר... כ׳וועל זיכער ביז טשענסטאָכאָוו נישט דערגיין... דאָ אָבער וויל איך נישט שטאַרבן... גלייב מיר, אַז דעם קדיש וויל איך נישט פאַר גאָט... פאַר זיך וויל איך אים... זע־צו, אַז די וואָס דאַוועגען נאָך זאָלן עס טאָן פאַר מיינעטוועגן...

יאַנקל איז אַרומגעגאַנגען און אויסגעקויפט די טאַרבעלעך זאַלץ ביי די מיידלעך אין די קראָמען... ווען ער האָט באַגעגנט מעכעלען, האָט ער אים פאַררופן צו זיך אין באַראַק, אָפּגעשלעפּט אַ גרויסן, לאַקירטן טאָפּ און באַוויזן:

— נו, ווי מיינסטו, ער קען גענוג זיין?

אויף יאַנקלס געלעגער איז געלעגן דער געשטופּלטער שיקאַרא און אַכטונג געגעבן, מען זאָל גאָרנישט אַוועקגנבענען פון דאָרט... אינדרויסן האָט יאַנקל דערציילט מעכעלען:

— דער פּלאַן איז פּאַרטיק מיט אַלע פּיטשעווקעס... וועסט זען שפּעטער ווי קלוג די זאַך איז אויסגעאַרבעט געוואָרן... איך בין עפּעס אַזוי זיכער, אַז עס וועט מיר געלינגען איבערצולעבן דעם קריג; כאָטש איך ווייס נישט פאַרוואָס...

ביינאַכט איז נישט מעגלעך געווען צו שלאָפן. ביידע שיכטן האָבן זיך צוזאַמענגעדריקט און ס׳איז נישט געווען קיין פּלאַץ פאַר אַלע. מען איז אויך געווען אויסגעשלאָפן פון פריער און אַרויסגיין אויסערן באַראַק איז געווען פאַרבאָטן; זענען די באַראַקן פול געווען מיט רעדעוודיקן געזשום און די פּאָליציי האָט געמוזט אַלעמאָל אַריינקלאַפּן אין די שויבן:

— זאָל זיין שטיל! ווען נישט, וועט איר אַלע אַרויסגעפירט ווערן אויף שטראָף־איבונגען... האָבן זיך אַלע געוואָרגן מיט די אייגענע ווערטער...

מעכעלע איז דאָס מאָל פאַרקראָכן צו זיינע חברים אין באַראַק. איצט וועלן זיי אַ גאַנצע וואָך צייט זיך קענען זען יעדע נאַכט, אָבער די פאַרגאַנגענע טעג האָבן איבערגעלאָזט אַ סך נישט־אויסגערעדטע פּאַסירעניש. אַ גרויסער טייל פון די געקומענע, פון דער זעלבער שטאָט, האָבן זיך געגרייט צו אַנטלויפן. מענדל אַליין ווייסט נאָך נישט, אויב ער וועט נישט מיטגיין. אַלץ איז געווענדט ווי די לעצטע מינוט וועט אויסזען.

ס'איז אַ שאָד — זאָגט ער — אַזויפיל אייגענע יאָטן וועלן מער דאָ נישט זיין... און דאָ זענען אַלע אַזוי פרעמד און אָנגעבלאָזן...

קיינער וויל דערפון נישט רעדן געגוי. מ'האָט מורא, מען שעמט זיך צו דעצידירן זיך אויף קלאָר... אפילו אברהם־איסר וויל אָפּלייגן, אָפּשלעפּן:

— נו, ביז איבערמאָרגן האָבן מיר נאָך צייט... לאָמיר כאָטש האָבן איין נאַכט אַ רואיקע...

אָבער מענדל האַלט אין איין אויסרעכענען, ווער ס'וועט אַלץ אנטלויפן... מעכעלע שפּירט פון יעדן וואָרט זיינעם, ווי אַלץ צאַפּלט אין אים, וואַרפט זיך... ער וועט סיי־ווי היינט נישט שלאָפן...

די אַלטע פון באַראַק פאַרשטייען, אַז דאָ איז עפּעס נישט גלאַטיק. אַלע קאַעלניקעס זענען אַ גאַנצן טאָג אַרומגעגאַנגען און זיך געסודעט... אין די באַראַקן ליגן זיי אָפּגעזונדערט און קאָכן זיך... ווער ווייסט, וואָס פאַר אַן אומגליק זיי קענען נאָך ברענגען אויפן לאַגער... אַנדערע פון זיי באַשליסן איינדערפרי צו מעלדן דערפון דער פּאָליציי: זאָל מען די נייע אביסל מער האַלטן אויפן אויג! דערווייל איז אָבער די נאַכט, מיט איר גאַנצער פאַרקילטער זומערדיקייט, געגנוג גרויס און מ'קען איבער דער צייט איבערכיטרעווען אַלע באַוואָרעניש־ן...

אַלנפאַלס האָט מען געשפּירט, אַז די קומענדיקע וואָך וועט ברענגען עפּעס גאָר גאָר־וויכטיקס און אַלע האָבן דערוואַרט און גלייכצייטיק מורא באַקומען פאַר די טעג, וואָס רוקן אָן...

קאַפּיטל צוויי און צוואַנציק

I

מאַנטיק איז מעכעלעס גרופּע אַוועק איינדערפרי צו דער אַרבעט. אין דרויסן איז געווען אַ שיינער, גאָלדענער טאָג און די אַרבעט איז צוגעגאַנגען מיט אַ שנעלערן טעמפּאָ. אַרום זעקס פאַרנאַכט האָט מען אַוועקגע־

ליגט די אַרבעט און די פרישע נאַכט-שיכט האָט זיך אַריינגעלאָזט אין די קאַיוטעס. די, וואָס האָבן געענדיקט די אַרבעט, זענען אויסגעשטעלט געוואָרן אין דרויסן און געוואַרט אויף ווייטערדיקע באַפעלן. גאַיעווטשיק איז פון אַ ווינקל אַרויסגעוואַקסן און אָפּגעציילט די מענטשן. שפּעטער איז ער אַוועק צו דער האַלע און דאָרטן אָפּגעציילט די ליידיקע קעסטלעך פון אויסגעאַרבעטן טראָטיל. זיי זענען געלעגן צעוואָרפן אין שטויסן אַרום דער האַלע און פאַרשטעלט אַלע וועגן, וואָס פירן צו די זייטיקע טירן. גאַיעווטשיק איז צוגעקומען צו דער גרופּע און געזאָגט מיט אַ טרויעריקן שמייכל:

— קינדער, איר וועט נישט קענען היינט צוריקגיין אין לאַגער, ביז אַט די אַלע קאַסטנס וועלן נישט זיין אַוועקגעטראָגן אין די מאַגאַזינען...

אַן אומצופרידענער געמורמל האָט זיך אַדורכגעטראָגן פון איין עק ביזן צווייטן:

— אַהאַ, מען וועט שוין דאָ אַרבעטן ביז אין דער טיפער נאַכט אַריין!

עמעץ פון דער רייִ אַרויס האָט זיך דערנענטערט צו גאַיעווטשיקן און געפּרוווט צו אים אַפּעלירן:

— אָבער, הער מייסטער... מיר קענען דאָך שוין נישט שטיין אויף די פיס פון אַ גאַנצן טאָג האָרעווען... זאָל עס מאַכן די טראַנספּאָרט-אָפּטיילונג...

גאַיעווטשיק האָט זיך מילד צעבייזערט:

— דו, נאַר איינער, דערציילסט מיר, וואָס דאָ איז פאַראַן צו טאָן... דער טראַנספּאָרט האָט גענוג אַרבעט... און איר האָט נאָך גענוג צייט זיך אויסצושלאָפן... דער וועג ביזן מאַגאַזין איז נישט ווייט... אין פאַרלויף פון אַ שעה צייט קען יעדער גיין עטלעכע מאָל אַהין און צוריק. יעדער איינער נעמט אַ קאַסטן און מאַרשירט!... זאָל שוין דאָס זיין דאָס ערגסטע, וואָס אייך געשעט דאָ פאַר אַן עוולה... נישט רעדן מער!

דער מאַגאַזין פון די ליידיקע קאַסטנס האָט זיך געפונען ווייט פון די האַלעס. עס האָבן געפירט אַהין פאַרוואָרלאָזטע שטעגעלעך, צווישן קאַלטענעוואַטע ביימער, אינמיטן דער וואַלד-געדיכטעניש. נאָך דער אַר-

בעט האט מען ערשט געמוזט אדורכשפרייזן דעם וועג פון איבער א קילאמעטער, בארג־ארויף. עטלעכע מאל אזוי, הין און צוריק. קיין שומר האט די מענטשן נישט באגלייט. אלע אויפזעער פון דער טאג-שיכט זענען אוועק צו זיך אהיים און דא האבן די מענטשן זיך אליין געמוזט אונטערטרייבן, וועלנדיק וואס שנעלער ענדיקן די ארבעט, וואס איז געמאכט געווארן אויף זייער צייט. דאס האט גאיעווטשיק איינגעפירט די צוגאב-ארבעט פאר דער טאג־שיכט. יעדעס מאל האט מען געזוכט די גזרה ביי אים אפצושרייען און יעדעס מאל האט ער געגעבן דעם זעלבן ענטפער... איז גארנישט געבליבן איבריק ווי צוווארפן זיך מיט די לעצטע כוחות צו דער ארבעט.

באלד נאך דער האלע 54 האט זיך אנגעהויבן דער וואלד. צענדליקער שטעגלעך, פארשאטן מיט אראפגעפאלענע גרינע נאדלען, זענען זיך צעלאפן אין אלע זייטן און געפירט צו באהאלטענע פאבריקס־בונקערס. איין וועג, א ברייטער און אויסגעטראטענער, האט זיך אויסגעטיילט אין סאמע מיטן פון וואלד, צודעקנדיק מיט זיין ווייסלעכער צונג די וואלד־הארבן און אלט־פארגרינטע פעלזן, וואס האבן זיך צעשאטן אים אקעגן...

ביי דער האלע האט יעדער גענומען א קעסטל און דערמיט אוועק אויפן וועג, וואס פירט צום מאגאזין; קומענדיק אין וואלד אריין, האבן טייל אפגענויגט אויף די זייטיקע סטעזשקעס, פארקראכן טיף אין וואלד און ארייגעווארפן זיך אינעם טיפן דרימל, וואס האט שוין דארט פארגנבעט געווארט אויף זיי צווישן די ביימער... ביז צום מאגאזין האבן שוין א העלפט מענטשן געפעלט... ביים צווייטן מאל זענען זיי געווארן נאך ווייניקער, אזוי אז די ארבעט האט געמוזט דויערן לאנגע שעהן, ביז אלע קאסטנס זענען אוועקגעטראגן געווארן... זענען געווען אזלכע היציקע מענטשן, וואס זענען ארומגעלאפן איבערן וואלד זוכן די באהאלטענע און איינגעדרימלטע. עס איז געקומען צו געשרייען און קריגערייַ; די ארבעט האט זיך דערמיט אבער נאך לענגער פארצויגן...

מיטן אנקומען פון די נייע האבן זיך די אלטע באלד פון אנהייב וואלד אפגעטראגן און געלאזט די גאנצע ארבעט פאר די נייע. די מענטשן זענען נאך געווען פרעמדע און מורא געהאט זיך צו טאן א זייטיקן קער

אין וואַלד. אָבער ווי פאַרוווּנדערט איז מעכעלע געוואָרן, ווען ער האָט דערזען דעם הויכן קאַרנמאַן, ווי ער שלעפּט אַ שווערן קאַסטן באַרג־אַרויף, שוין צום צווייטן מאָל... נישט ווייט פון אים איז געגאַנגען יאַנקל און מיט פאַרבאַרגענע בליקן אָבסערווירט קאַרנמאַנס מינדסטע באַוועגונג... אויסער דעם קאַסטן האָט יאַנקל נאָך געטראָגן אַ גרויסן ברויט-זאַק, אין וועלכן עס האָבן אַרויסגעשטאַרט אַלערליי מאָדנע מכשירים... ווייטער פון אים זענען געגאַנגען נאָך עטלעכע, וואָס האָבן זיך איבער-געווינקען מיט די בליקן... פאַר מעכעלען איז עפּעס קלאָר געוואָרן. ער האָט אין וועג זיך אויסגעגליכן מיט יאַנקלען און שטיל אים אַ ברום געטאָן:

— היינט?

יאַנקל איז ווייטער געגאַנגען, מאַכנדיק אַ קוים-מערקבאַרן צייכן מיטן קאָפּ אויף ניין. ערשט שפּעטער האָט ער זיך אויסגעגליכן מיט מעכעלען און שטיל אַ וואָרף געטאָן מיט אַ וואָרט:

— מ׳גרייט צו...

ער האָט דערביי געמאַכט עטלעכע טריט פאָראויס און פאַרשוווּנדן אין מאַגאַזין אַריין.

II

דער מאַגאַזין פון די ליידיקע קעסטלעך איז באַשטאַנען פון אַן אומגעוועגלעך לאַנגן באַראַק. אינעווייניק האָבן זיך געצויגן רייען פון הונדערטער טויזנטער קעסטלעך, וועגעלעך און פאַרשידענעם ברוך. די זון האָט קוים געקענט אַרומנעמען מיט אַ טראָפּן ליכט די ראַנדן פון באַראַק; ווייטער־צו האָבן די קעסטלעך-פּיראַמידן באַשפּיגן מיט שאָטן דעם גאַנצן אָרום... אַן אומהיימלעכער ריח האָט זיך געקנוידערט אין דער לופט און עס איז נישט געווען צו וויסן, אויב דאָס קומט פון די טיפע ווינקלען אָדער פון דער טונקלקייט אַליין... צווישן די קאַסטנס זענען געווען טיפע לעכער-בלויזן, אין וועלכע הונדערטער מענטשן האָבן זיך געקענט פאַרשטעקן און קיינער זאָל נישט אָנען אפילו, אַז דאָרט איז עמע־

צער פאראַן... געווען חברה־לייט, וואָס זענען אַריינגעקראָכן אין אַזאַ אָפּ־געלעגענעם ווינקל, געוואָרפן מיט די קעסטלעך און אַביסל ווייטער האָט מען אַפילו קיין גערויש נישט געהערט. די גרויסע הילצערנע קעסטל־ווענט פון אַרום האָבן אַלץ אין זיך אַריינגעשלונגען...

דער מאַגאַזין האָט זיך געפונען האַרט נעבן די דראָטן. צווישן דעם באַראַק און דער פאַבריקס־גרענעץ איז בלויז אַדורכגעלאָפן אַ שמאָל פּאַסעקל באַגראָזטע ערד. יעדע פּאָר מינוט איז שנעל פאַרבייגעגאַנגען אַ פּאַטרול פון ווערקשוץ און אַפילו נישט אַ קוק געטאָן אין דער זייט פון באַראַק... ס'איז קלאָר געווען, אַז דורך דעם וועג איז אַמלייכטסטן צו אַנטלויפן...

מעכעלע האָט באַוויזן צו באַמערקן, ווי יאַנקל שאַרט זיך פּאָרזיכטיק טיפער אין מאַגאַזין אַריין. ער מאַכט מכלומרשט אָרדענונג ביי די אָנגעוואָרפענע קעסטלעך און שרייט פּאַרוואָס מען זעט נישט, אַז דאָ זאָל ווערן אַביסל גרוימער דער פּלאַץ. ער נעמט די איניציאַטיווו אַריינצוברענגען דאָ אַביסל סדר, אַז די אַרבעט אין די קומענדיקע טעג זאָל זיין לייכטער. ער האָט זיך באַלד אויסגעקליבן אַ גרופּקע מיטהעלפער, צווישן זיי דער הויכער קאָרנמאַן, און מיט זיי אַוועק צום אַנדערן עק באַראַק...

עטלעכע אַלטע, וואָס זענען געשטאַנען אין אַ ווינקל, האָבן גענומען חוזקן:

— אַ נייער פאַרזאָרגער! ער וויל נאָך אַלץ רייכער מאַכן די דייטשן, די בהמה... זיי וועלן אים דערפאַר, מסתמא, שטעלן אַ גאָלדענעם דענקמאָל...

אָבער יאַנקל האָט זיך גענומען קאָכן:

— חברים, צוליב דעם ליידן מיר... מען דאַרף זיי ווייזן, אַז מיר קענען אַרבעטן... אַז מיר ווילן אַריינברענגען אָרדענונג... מאָרגן וועל איך עס ווייזן דעם דייטשן מייסטער און זאָל ער זען, ווי אַזוי יידן קענען מאַכן אָרדענונג...

ער האָט עס אַרויסגעזאָגט מיט אַזאַ ערנסט, אַז קיינעם האָט נישט געקענט איינפאַלן, אַז ער האָט דערמיט אַנדערע כוונות... ס'איז אים אָבער נישט געלונגען איבערצוצייגן וועמען ס'איז, אַז מען דאַרף טאַקע

זיך נעמען צו דער ארבעט, הגם ס'איז נישטאָ קיין אויפזעער... איז בלויז אוועק אהין יאנקל מיט זיין אָפּגעקליבענער גרופּע....

ווען די אַרבעט איז פּאַרטיק געוואָרן, איז שוין יאַנקל צוריקגעגאַנגען אָן זיין ברויט־זאַק... אויפן וועג ערשט האָט ער זיך באַקלאָגט, אַז ער האָט אים דאָרט פּאַרגעסן... אָבער דער פּאָליציאַנט, וואָס האָט געפירט די גרופּע, האָט אים אויסגעלאַכט:

—קיינער וועט דיר דאָרט דיינע מציאות נישט אוועקנעמען...

יאַנקל האָט זיך אָבער נישט געקענט טרייסטן:

— כ'האָב דאָרט מיין העמד... אַ פּאָרציע ברויט...

עמעצער פון דער ריי אַרוים האָט געחוזקט:

— דאָס איז גוט צו וויסן... מאָרגן וועל איך זיין דער ערשטער, וואָס וועל גיין צו דער צוגאָב־אַרבעט... סיי־ווי מעגסטו זיך שוין געזעגענען מיט דיין האָב־און־גוטס, וואָס דו פאַרמאָגסט דאָרטן... אין ווערק צע פאַרגעסט מען נישט...

האָט קיינער אפילו נישט געזען דעם קרומען שמייכל, וואָס יאַנקל האָט צוגעוואָרפן זיין באַגלייטער, שיקאַראָן... איצט, הייסט עס, איז דער לעצטער חשד אָפּגעווישט געוואָרן... די צוגעגרייטע כלים אויפן וועג זע־נען שוין באַהאַלטן אויף אַ זיכער אָרט, נישט ווייט פון די דראָטן...

דער פאַרנאַכט אין לאַגער האָט זיך גאָרנישט אונטערגעשיידט פון אַנדערע נעכט.

III

דינסטיק נאָך דער אַרבעט אין דער קאַיוטע האָט מען ווידער אויס־געשטעלט די גרופּע צו דער צוגאָב־אַרבעט. קיינער האָט זיך שוין איצט נישט אָקעגנגעשטעלט מיט קיין וואָרט. אַמאייפריקסטן האָט זיך יאַנקל געריסן צו דער אַרבעט. ער האָט צוזאַמענגענומען זיינע געשווירענע און מיט אַלע כוחות אונטערגעאיילט, מ'זאָל וואָס שנעלער זיך לאָזן צום וועלדל. פון יעדן וואָרט זיינעם האָט מען אַרויסגעשפּירט די נערוועזיטעט, הגם ער האָט זיך באַמיט דאָס צו פאַרדעקן...

קומענדיק נעגטער צום מאגאזין, האבן זיי זיך אפגעטיילט אין א באזונדער גרופע. יאנקל האט קאמאנדעוועט אויפן קול:

— חברה, מיר וועלן זיך נעמען צו דער ארבעט און אהיימגיין פריער... מיר וועלן אוועקטראגן 400 קאסטנס און די רעשט זאלן מאכן בלויז 100... לאמיר ווייזן דער פוילער חברה ווי אזוי מען דארף ארבעטן...

עמעץ א סקעפטיקער האט זיך הויך געוווּנדערט:

— קוקט נאר אן... דער הויכער קארנמאן איז דאך אויך צווישן די גוטע ארבעטער! אבי איך האב געמיינט, אז ער קען קיין שטרוי נישט דערטראגן... חברה, דא איז נישט אזוי גלאטיק דאס עסק...

פון א ווינקל האט מען אים אבער אפגעשייגעצט:

— דע, וואס איז דיין עסק דערצו!? ער וויל ארבעטן מיט די געזונטע — זאל ער!

— אפשר וויל ער זיך דערמיט איבערצייגן, אויב ער לעבט נאך אויף אן אמת... ווער קען דאס ארן?

ווען דער עולם איז אוועק דאס אנדערע מאל צו דער האלע, ברענגען פרישע קאסטנס, האט יאנקל א שלעפ געטאן מעבעלען ביי א לאץ און שטיל אים אריינגעבלאזן, מיט א דענערווירטן אטעם, אייןווארט בלויז:

— בלייב דא איבער...

זיי זענען פארקראכן אין דער גארער טיף פון מאגאזין, צווישן צעוואָרפענע בערג מיט קאסטנס. דארט זענען שוין געלעגן אוועקגעלייגט זעקלעך מיט פארשידענע מכשירים. יאנקל האט שנעל אויסגעשאסן:

— מיר קערן זיך שוין היינט נישט אום אין לאגער אריין...

אין זיינע אויגן האט עפעס זיך שארף צעגלאנצט... ער האט אנגעכאפט מעבעלעס האנט און עטלעכע מינוט זי געהאלטן אין זיינער, אן צו קענען פון זיך ארויסברענגען א ווארט... אויך מעבעלען האט ארומגענומען א צער, וואס האט גענומען שפארן מיט פייכטקייט אין די אויגן אריין... ער האט געפילט, ווי דא שטייט ער ביי דער גרענעץ צווישן לעבן און טויט... און דא, דא שטייט פאר אים איינער פון די, וואס גייען איצט אוועק צום טויט אין לאנד אריין אויף אויסשפיר... אין א פאר שעה ארום

קען שוין דער זעלבער ליגן ערגעץ מיט אן אדורכגעשאָסענעם שאַרבן... און דאָ שפּראָצט נאָך פון אים מיט געזונטקייט, מיט לעבן אונטער דעם פאַרמאַטערט-מידן פּנים... יאַנקל וויל עפּעס נאָך זאָגן, ער טראַכט איצט, קענטיק, וועגן אַ סך זאַכן; אַלץ קאָכט זיך אָבער ביי אים אין מח... אים דוכט זיך, אַז מעכעלע טראַכט מיט צוזאַמען מיט אים וועגן אַלע זאַכן... האָט ער בלויז אָפּ דעם שטומען שמועס מיט אַ וואָרט:

— פאַרשטייסט?

גלייך ווי ער וואָלט אים שוין אַלץ געגעבן צו פאַרשטיין מיט די אויגנ-בליקן... ער קומט אָבער באַלד צו זיך. פון די אויגן פאַרשווינדט דער פייכטלעכער נעפּל און זיין פּנים נעמט פּלוצים אָן אַ שטרענגן אויסדרוק:

— נו, מעכעלע, דו גייסט נישט מיט אונדז... ערשט איצט פאַר-שטיי איך דיך... קוק אָט דאָרט אויף דער צווייטער זייט פון די דראָטן — דאָרטן מוזטו זיך שוין היטן פאַר יעדן-יעדן מענטש... דאָרטן טאָר דיך שוין קיינער נישט זען! ווי אַזוי דו זאָלסט דאָ נישט זיין, מעגסטו זען אַ דייטש, אַ פּאָליאַק ביז צום שטאַרבן... דו קענסט פון אים כאַפּן אַ שטויס, אַ קלאַפּ אָבער דו ווייסט, אַז קענסט נאָך אָנזען אַ מענטש... פון היינט אָן וועל איך עס מער נישט קענען; נישט זען קיין מענטש, נישט ווייזן זיך פאַר אים... אַ מענטש — דאָס איז פון שפּעטער אָן פאַר מיר דער טויט... מעגלעך אַז דאָרט, צען מעטער וווייטער וואַרט אויף מיר אַ ביקס... אָט קוקט זי נאָר אויס, איך זאָל אַריבערשפּרייזן אַ טריט... נאָר טאָמער נישט, שווער איך דיר, אַז איך וועל בייסן גאָרגלען... ווי אַ חיה וועל איך זיך וואַרפן אויף יעדן... קען איך נישט זיין צווישן מענטשן — וויל איך ווערן אַ טיגער... מיט נעגל און שפּיציקע ציין... פאַרשטייסט?..

ער האָט זיך פאַרטראַכט אַ רגע און דאַן אָפּגעהאַקט:

— נו, און איצטער זיי מיר געזונט... מעכעלע... מעכעלע...

מער האָט ער נישט געקענט אַרויסברענגען פון זיך קיין וואָרט...

פון אַ ווינקל איז אַרויסגעקראָכן קאָרנמאַן. ער איז געווען מאָדנע רו-איק. ער איז צוגעקומען און שנעל אַריינגערוקט זיין בינטל ביינער מע-כעלען אין האַנט אריין:

— נו, זיי געזונט... מיר וועלן זיך שוין זיכער מער נישט זען...

ביידע האָבן זיך שנעל אריינגערוקט צווישן די קאַסטנס און פאַר־שווונדן. שיקאָרא האָט שטיל אַ בעט געטאָן פון אונטער די קאַסטנס אַפער:

— מעכעלע, מ'קען דיך נאָך באַמערקן און מיר זאָלן אַלע אַדורכ־פאַלן... גיי צוריק צו דער גרופּע... זע, זיי זאָלן שנעלער אַוועקגיין אין לאַגער...

ס'איז מאָדנע צו טראַכטן, ווען מען שטייט צווישן בלויזע קאַסטנס, שטומע קאַסטנס, אונטער וועלכע הערצער ווערן דאָרט צעשפּרונגען פון דערוואַרטונג און אומרו... ווערט מעכעלע טרויעריק... עס טוט אים עפּעס אַזוי באַנג, אַז ער פילט ווי עס ציט אים, אַ געהיימער כוח אַזאַ, זיך ארונטערצולייגן אונטער איינעם אַ שטויס מיט קאַסטנס און בלייבן אַזוי ווי די אַלע דאָ... רייסט ער זיך מיט גוואַלד אַוועק פון זיין אָרט און טוט בלויז נאָכאַמאָל אַ בליק צו דער איינגעשוויגנקייט פון אַרום און געזעגנט זיך מיט דער אָנגעלאָדענער לופט:

— זייט מיר געזונט... זאָל אייך גאָט שיצן...

די שטילע לופט האָט אים געזעגנט מיט אַ דערשטיקטן יאָמער...

IV

ווען מעכעלע איז צוגעקומען צו דער האַלע, האָט די גאַנצע גרופּע שוין געוואַרט. דער פּאָליציאַנט איז געשפּרונגען פון אויפרעגונג. עס האָבן אים נאָך געפעלט עטלעכע מענטשן פון דער גרופּע און ער האָט נישט גע־קענט גיין צו דער ביוראָ נעמען די באַשטעטיקונג פאַר זיין צאָל. ווען ער האָט דערזען מעכעלען, האָט ער זיך פון דערווייטנס געלאָזט צו אים מיטן שטעקן:

— דו לויזער איינער, צוליב דיר מוז אַ גאַנצער עולם וואַרטן... מיינסט אַז דו ביסט אין דיין קאַעל?

ווען ער האָט אָבער דערזען מעכעלעס טויט־בלאַסע פּנים, ווי ער וואַקלט זיך אויף די פיס ווי אַ שכור, האָט ער אים בלויז געגעבן אַ שמיר מיטן שטעקן און צוגעטריבן צו דער ריי... די מענטשן פון דער ריי

האָבן זיך אויפגעהערט צו בייזערן, נאָר גענומען זאָרגעוודיק באַטראַכטן מעכעלען:

— וואָס איז מיט דיר? ערשט אַ וואָך צייט דאָ פאַראַן און שוין פאַרביי...

אָבער מעכעלעס געדאַנק האָט איצט געבלאָנקעט ערגעץ אַנדערשוו און ער האָט אַפילו נישט געהערט, וואָס מען רעדט צו אים... אויגנבליק־לעך האָט ער זיך אָבער איבערגעקלערט, אַז ער קען דאָ עפּעס פאַרדעכטיק ווערן, האָט ער הויך און פרעמד אַ זאָג געטאָן:

— ס'איז מיר גאָרנישט... דער קאָפּ האָט זיך מיר בלויז פאַרדרייט און כ'בין געפאַלן אין חלשות... אָבער כ'וועל צוריקקומען צו זיך...

דערווייל האָט מען געזוכט די פעלנדיקע איבער די נאָענטע האַלעס... דער פאָראַרבעטער איז אַוועק זוכן אין וואַלד און צוריקגעקומען מיט גאָר־נישט. ער האָט דערפאַר געהאַלטן אין איין זידלען:

— אַזעלכע לאַכודרעס! ווער ווייסט, ווי לאַנג מען וועט דאַרפן שטיין צוליב זיי...

אַן אומדרייסטע שטים האָט זיך אָנגערופן:

— הער פּאָליציאַנט! אפשר זענען זיי אַמאָל אַנטלאָפן?

צאַלקע, דער פאָראַרבעטער, האָט אים אָבער איבערגעשלאָגן די רייד:

— גיי שוין! דאָס איז פאַר זייערטוועגן אַביסל צו פרי... אין אַ וואָך צוויי אַרום וועט מען זיי דאַרפן צוהיטן... אָבער איצט? זיי ווייסן אַפילו נישט, וווּ די דראָטן שטעקן...

נאָך אַ לאַנגן ישוב איז מען געקומען צום אויספּיר, אַז די נייִלינגען האָבן זיך געמוזט אַריינפּלאָנטערן אין אַ צווייטער גרופּע, וואָס איז פריער אַוועק אהיים... דאָס האָבן זיי זיך געוואָלט אַרויסדרייען פון דער צוגאָב־אַרבעט... דער מגושמער פּאָליציאַנט איז אַוועק אין ביורא און אויפגע־געבן די נעמען פון די פעלנדיקע... גאַיעווטשיק האָט זיי פאַרשריבן ביי זיך אין נאָטיץ־ביכל און צוגעזאָגט זיי מאָרגן צו באַשטראָפן ווי געהע־ריק און אַרויסגעגעבן אַ צעטל צום טויער... מעכעלע האָט לייכטער אויפ־געאָטעמט... ווען מען אַנטדעקט זיי, וואָלט אויף אים געווען דער חשד,

אז ער האָט עס אויסגעפּלוידערט... אזוי וועט מען זיך ערשט דערוויסן דערפון טיף אין דער נאכט...

ווען די גרופּע איז אָנגעקומען אין לאגער, איז די נאכט שוין צוגע־פאלן אין בהלה. די מענטשן האָבן זיך צעשיט מידערהייט איבער די באראקן. אויף מעכעלען האָט שוין געוואַרט מענדל מיט א סודותפולער מינע:

— נו....

מעכעלע האָט אים געבעטן מיט די אויגן:

— שאַ!...

און ביידע האָבן זיך פארשטאַנען...

די באראקן האָבן זיך גענומען צומאַכן. ביים טויער אקעגנאיבער איז געשטאַנען דער קאָמענדאַנט מיט עטלעכע פּאָליציי־לייט און זיך פאר־זאָרגט מיישב געווען איבער עפּעס... דער מגושמער פּאָליציאַנט פון מע־בעלעס גרופּע איז געקומען צולויפן א פארצאָגטער און דער קאָמענדאַנט האָט אויף אים געהאַלטן אין איין שרייען מיט א פארכאפּטן אָטעם, מ׳האָט קוים געקענט הערן פון דערווייטנס זיינע דראַאונגען:

— מאָרגן שיק איך דיך צו דער פּיקרין! ווי גאָט איז מיר ליב...

די לעצטע גרופּן זענען אריינגעקומען. דער ציילער ביים טויער האָט צום וויפלטן מאָל קאָנטראָלירט די ליסטעס... אלע מאָל האָבן אים געפעלט מער מענטשן... אלע פּאָליציי־לייט זענען געקומען אָנצולויפן... עס איז געקומען די פרוי מיטן ווייסן מאַנטל און מאַיעסטעטיש עפּעס א פרעג געטאָן. די פּאָליציאַנטן האָבן אלע הויך איר אָפּגעענטפערט:

— ס׳איז נישט מעגלעך, פּאַני קאָמענדאַנטין... נישט מעגלעך... זיי האָבן זיך דאָ זיכער פארפּלאָנטערט ערגעץ... אָדער מען האָט זיי גע־כאַפּט צו דער צווייטער שיכט... עס זענען היינט אוועק ווייניקער מענטשן צו דער אַרבעט... זייט רואיק...

די פרוי אָבער האָט זיך נישט געקענט בארואיקן. זי האָט בלויז גע־וואָרפן א שטעכיקן בליק אין דער זייט פון דער פּאָליציי און זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון די באראקן... ווען זי איז צוגעקומען צו מעכעלעס באראק, האָט זי דענערווירט אריינגעשריגן:

— די גאַנצע באַנדע זאָל שווין זיין אין דרויסן אויפֿן פּלאַץ!

און מיט איר לעדערנער בייטש האָט זי אַ פּאַך געטאָן צו דער זייט פֿון דער פּאָליציי:

— ארויסטרייבן מיר אַלעמען אויפֿן אַפּעל־פּלאַץ...

שלעפּערדיקע פיגורן האָבן זיך געוויגט אונטער דעם בלאַסן אָפּשיין פֿון די קאַרגע לעמפּלעך אויפֿן הויף... אַנדערע האָבן געמיינט, אַז עס קומט ווידער פּאַר אַ סעלעקציע און זיי האָבן זיך באַהאַלטן אונטער די בעטן — האָט מען זיי געשלעפּט נאַקעטע און איינגעשמירטע... עטלעכע פּאָליציילייט זענען געלאָפֿן אין פֿאַבריק אַריין איבערצוזען די נאַכט־שיכטן און עס איז נישט מעגלעך געווען צו דערגיין, ווו מען איז אין דער וועלט. דערווייל האָט מען מורא געהאַט, אַז די מאַכט זאָל זיך נישט דערוויסן פֿון דעם טומל; מעגלעך, אַז אַלץ וועט זיך אויסגלייכן... האָט מען די אַרויסגעטריבענע צוריק אַריינגעיאָגט אין די באַראַקן מיט גע־שלעג און בהלה...

ערשט פֿאַרטאָג האָט מען זיך דערוווסט פֿון עטלעכע צענדליק מענ־טשן, וואָס זענען ביינאַכט אַריבער די דראָטן און נעלם געוואָרן...

קאַפּיטל דריי און צוואַנציק

I

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס זענען געווען עטלעכע אָרגאַניזיר־טע גרופּעס. אין דער צייט, ווען יאַנקל מיט זיינע מענטשן זענען געלעגן אינעם מאַגאַזין און אָפּגעוואַרט די נאַכט, ווען עס וועט זיין לייכטער אַריבערצוגיין די דראָטן; אין דער זעלבער צייט איז די נאַכט־שיכט פֿון דער טראַנספּאָרט־אָפּטיילונג געקומען צו דער אַרבעט. זיי האָבן גראָד גע־האַט אויסצולאָדן אַ צוג מיט גראַנאַטן. די באַן־ליניע איז געווען האַרט ביי די דראָטן און די נאַכט איז גראָד געווען אַ פֿינצטערע... נעבן דעם צוג איז געווען אַן אָפּגעצוימט טירל, דורך וועלכן די ווערקשטן זענען

ארייננעקומען אין פאבריק אריין. דער וואגאן, וואס איז געווען אנגע־שטעלט קעגן טירל, איז געווען פארנומען פון בלויז נייע מענטשן... ביים וועלן זיי שפעטער אריבערפירן, אין מיטן נאכט, צו א צווייטער ארבעט — האט מען געטראפן א ליידיקן וואגאן... דאס טירל, אין דער דראטן־צוים איז געווען אויפגעריסן און ס'האט אויסגעזען ווי דער גאנצער טויער וויל עפעס דערציילן מיט זיין אפענעם מויל, נאר ער האט פארלוירן דאס לשון פון איבערראשונג...

מיט יענער גרופע איז אוועק שלמהלע גרינער, דער בעל־עגלה פון קאמאראוו. מיט אים זענען אוועק די געזונטסטע יינגלעך פון זיין גרופע. מיט יאנקלען זענען אוועק זיבן מאן פון מעכעלעס קאיוטע. א דריטע גרו־פע איז אוועק פון דער שכנותדיקער האלע 54... דאס איז געווארן דער אנזאג פאר דעם אויפברויז וואס וועקט זיך אין לאגער. דאס איז געקו־מען אזוי אומגעריכט, אז קיינער פון די אנטלאפענע איז נישט דערשאסן געווארן ביי די דראטן. די נאכט האט זיי איינגעשלונגען און אוועקגע־טראגן ערגעץ ווייט, אין אירע שווארצע איינגעווייד אריין...

שעטשקא האט זיך נישט געקענט שענקען:

— אזעלכע נבלות! אפילו אזא אלטער זדעבליאק, ווי קארנמאן, וואס האט געמאכט דעם אנשטעל, אז אט־אט גייט ער אין קבר אריין... אפילו ער האט באוויזן צו פארשווינדן...

די פוילישע שגצים האבן שוין געוווסט צו דערציילן, אז די חברה איז געווען באוואפנט פון קאפ ביז די פיס... אז זיי זענען אוועק אונטער־צינדן פוילישע שטעט און דערפער... וועגן הויכן יאנקל האבן זיי „גע־ווסט גענוי", אז ער איז ספעציעל אראפגעווארפן געווארן מיט אן אעראָ־פלאן פון די רוסן, ער זאל ארגאניזירן א סאבאטאזש־ארגאניזאציע, און אז צווישן די יידן געפינען זיך א סך אזעלכע, וואס מאכן בלויז דעם אנ־שטעל פון קראנקע, שוואכע ברואים... זיי האבן אזוי לאנג צווישן זיך גע־רעדט דערוועגן, אז אפילו די, וואס האבן די אלע געשיכטעס אליין אויס־געקלערט, זענען באווירקט געווארן פון די אייגענע רייד... די פוילישע פאנטאזיע האט דא געהאט די בעסטע מעגלעכקייט פונאנדערצושפרייטן די פליגל...

קיין ספּעציעל־דראַקאָנישע סאַנקציעס קעגן לאַגער זענען דאָסמאָל נישט אָנגעווענדט געוואָרן. בלויז אין די האַלעס האָט מען שטאַרקער גענומען זיך צום היטן די מענטשן. צוויי יינגלעך, וואָס זענען ביינאַכט אַרויסגעגאַנגען אַ טריט פון דער האַלע זיך פּיזיש צו דערליידיקן, זענען פון דער ווערקשוץ דערשאָסן געוואָרן אָן אַ וואָרענונג. דאָס געיעג ביי דער אַרבעט איז פאַרגרעסערט געוואָרן און פאַרביסענער... די וואָס האָבן נאָך מורא געהאַט פריער צו לויפן, ווייל זיי האָבן נישט געוואָלט, מען זאָל צוליב זיי דערשיסן אומשולדיקע מענטשן פון לאַגער, זענען איצט דערמוטיקט געוואָרן. גאַנץ באַזונדער האָט געווירקט דער פאַקט, וואָס מען האָט קיינעם פון די מענטשן נישט געכאַפּט אין דער ערשטער מינוט... עס האָבן גענומען אַרומגיין שטילע קלאַנגען, אַז זיי זענען געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט אַ באַוואָפנטער באַנדע, וואָס גראַסירט אין די אַרומיקע וועלדער... עס איז בלויז געווען, מען זאָל זיך דערוויטערן אַ קילאָמעטער פון די דראָטן און שוין טרעפט מען זיך אָן אויף זיי... קיינער האָט גאָר נישט געקענט פעסטשטעלן און גאָרנישט אָפּלייקענען... פינדיקע קעפּ האָבן יעדן טאָג געפונען אַנדערע מעגלעכקייטן זיך אַרויסצובאַקומען איבער די דראָטן. מען איז אַרויס דורך די נידעריקע דראָטן ביים „זעקסטל" דורכן וואַלד, וואָס גרענעצט זיך מיט שמיצס אָפּטיילונג און דורך די אָפּגעלעגנסטע מאַגאַזינען...

די אָפּגעלאָזענע לאַגער־ביוראָ האָט זיך נישט געקענט אַן עצה געבן מיט דעם כאַאָס. אַלע טאָג האָט זיך די צאָל מענטשן געביטן. די פּאָליציי האָט געמוזט נאָך דער אַרבעט די מענטשן אָפּהאַלטן לאַנגע שעהן אויף דעם אַפּעל־פּלאַץ. מען האָט איבערגעלייענט די קאַרטאָטעקן ביז טיף אין דער נאַכט אַריין, איבערגעשריבן... איבערגעשטעלט... אָבער צוליב דעם געמיש פון די שיכטן האָט מען קיינמאָל נישט געקענט פעסטשטעלן אויף גענוי, ווי אַזוי עס זעט אויס דער „באַשטאַנד"...

צוליב דעם אַנטלויפן האָבן די ווערקשוץ געטשאַטעוועט אין די וועלדער און אַלע טאָג געמאָלדן עטלעכע פאַלן פון דערשיסונגען. נישט שטענדיק האָבן זיי געקענט פעסטשטעלן די נעמען פון די אַנטלאָפענע... דערצו זענען יעדן טאָג געשטאָרבן מענטשן אין דער טיף פון באַראַק־

פריטש און די קליידער זענען ביי זיי אוועקגעשלעפט געוואָרן נאָך איידער מען האט דאָווענן געמאָלדן דער קאָמענדע... האָט מען די טויטע אוועקגעפירט אויפן שים־שטאַנד צו באַגראָבן, נישט וויסנדיק זייער נאָמען...

נישט אויפצופאַלן ביי די דייטשן, האָט די קאָמענדע אַדורכגעפירט אַן אינערלעכע ציילונג... לויט דער צאָל האָט מען אַרויסגעצויגן די ערשטע־בעסטע נעמען פון דער פריערדיקער ליסטע און פעסטגעשטעלט, אַז דאָס זענען די לעבעדיקע... די אַנדערע נעמען, וואָס זענען געווען אין דער פריערדיקער ליסטע און אַריבערגעשטיגן די פאַקטישע צאָל פון די פאַראַנענע לויט דער ציילונג — האָט מען פאַרשריבן אַלס טויטע און אַנטלאָפענע... אַזוי אַרום איז די בוכהאַלטעריע אויסגעגלייכט געוואָרן... פאַר די דייטשן איז עס געווען אין אָרדענונג: אַזויפיל מענטשן און — אַזויפיל פאַרשריבענע... נאָר ווען איינער אַ נאָמען איז עטלעכע טעג נישט געקומען צו דער אַרבעט און דער פּאָליציאַנט זיינער איז אים אַרומגעלאָפן זוכן איבער די באַראַקן, האָט ער געקענט משוגע ווערן... נישט איינמאָל האָט ער געזוכט אַ בחור וואָס איז צוויי טעג נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט און פעסטגעשטעלט, אַז דער טרעגער פון דעם נאָמען רוט זיך שוין לאַנגע חדשים אויס פון דער שווערער אַרבעט אין אַנדערע וועלטן... דערפאַר אָבער האָבן אַ סך טויטע פון די ביכער אַרויס נאָך געהאָרעוועט מיט די זייטן, געשלאָגן געוואָרן און אַפילו נישט געוווסט, אַז זיי קענען זיך חדשים אויסבאַהאַלטן אין לאַגער און וועט קיינער זיי נישט אַרומזוכן...

די מענטשן זענען געווען אַריינגעטאָן אין דער אַרבעט, זיך אָפט נישט געקענט זען גאַנצע וואָכן מיט די נאָענטסטע חברים און שפּעטער זיך דערוויסן, אַז יענער איז שוין לאַנג טויט... אָדער פאַרקערט: נאָכזען אין דער רשימה אין וועלכער האַלע יענער אַרבעט און ווען ער האָט זיך צוגעכאַפּט פון זיין אַרבעט, זיך זען מיט יענעם אויף אַ מינוט, האָט ער דאָרט אָנגעטראָפן אַן אומבאַקאַנטן...

דער מענטשלעכער נאָמען האָט אין ווערק צע פאַרלוירן זיין רעכט...

II

עס איז טרויעריק געוואָרן אין לאַגער. ביז איצט האָט מען געליטן, געקריגן שלעק, געהונגערט... דאָס האָט אַלץ אָנגעשפּאַרט אין די אברים פון גוף. עס האָט ווי געטאָן, ווייל עפּעס פון אויסן האָט געדריקט, גע־ריסן שטיקער... אָן אינערלעכער ט ר ו י ע ר, אפילו דאַן ווען מען עסט, ווען מען רוט, דאָס איז ערשט שפּעטער געקומען. עס האָבן צוריק אויפגעוואַכט געפילן, וואָס האָבן פאַרבענקט געריסן ערגעצווו און די וועלט פון אַרום איז ענג געוואָרן...

מעכעלען וואונדערט, וואָס אין די פאַרנאַכטן זעט ער נאָך מיידלעך לאָבן, בחורים זיך פראַנטעווען, אין דער צייט ווען דאָ איז איין שטיק גרויסער טרויער, איין באַלעם מיט לופטיקער, אומגעזעענער ווייטיק... די תחילת־אָוונטן זענען דאָ שיין. די נאַכט וויגט דאָ איין די ביימער ווי מידע קינדער; בלויז די מענטשן וויל זי נישט נעמען אין איר רואיקער שוים אריין... זיי דרייען זיך, לויפן און קענען נישט אַנטשלאָפן ווערן...

אין מעכעלעס באַראַק איז פול מיט טומל. אונטער זיין פּריטשע ליגט דער עלטערער קעסטנבערג פון וואַרשע. אים האָט עס אָפּגעגליקט. אָנשטאָט צו אַרבעטן אין דער האַלע, ווען ער איז צוגעטיילט געוואָרן צו דעם טראָטיל, האָט גאַיעווטשיק אים באַשטימט אַ לייכטערע אַרבעט: זיין דער שומר פון דעם קלאָזעט אין דער האַלע... שטייט ער אַ גאַנצן טאָג דאָרט מיטן בעזעם, רייניקט אָפּ די פאַרשמוצטע פּאַפּירן פונעם ברעטל, וואַשט אָפּ די בלוט־שפּורן, וואָס עמעצער, אַ קראַנקער לאָזט נאָך זיך איבער און שפּעטער לאָזט ער זיך צוריק אין זיין ווינקל און וואַרט... ער האָט זיך אפילו צוזאַמענגעקלאַפּט אַ בענקעלע פון עטלעכע ברעטלעך, אויף וועלכן ער זיצט אין די פרייע מינוטן און ציט מיד אריין אין זיך די גאַנצע געסרוחע פון קלאָזעט... ער טאָר אויף אַ מינוט נישט אַרויסגיין פון דאָרט אין דער צייט פון דער אַרבעט. ער מוז אונטערטרייבן די וואָס זיצן דאָרט אביסל לענגער, זען אַז יעדער, וואָס קומט אריין, זאָל אָפּטאָן זיינס און אַרויסגיין... וועט ער אינגאַנצן אָנגעזאַפּט מיט דעם דאָרטיקן

ריח... עס שטינקט פון זיינע קליידער, פון קאָפּ, פון די הענט... פון זיין אָטעם...

...איינער פון די רייכסטע מענטשן געווען אין וואַרשע. געהאַט באַהאַלטן געלט און דערמיט געלעבט אין געטאָ ביזן אויפשטאַנד... אין מאַידאַנעק האָט דער הונגער אים באַלד געכאַפּט ביי די פיס און זיי אָנגעבלאָזן... ס'איז אַ סוד, ווי אַזוי ער האָט זיך דאָ אַריינבאַקומען אין דער גרופּע, וואָס איז אַרויס לעבעדיק און געשיקט געוואָרן אויף אַרבעט... מעגלעך, אַז דערצו האָט אים מיטגעהאָלפן זיין ריזיקער גוף, וואָס האָט אים געקענט צוקלעפּן די מאַרקע פון אַ גבור, וואָס קען נאָך טויגן צו שווערער אַרבעט... דער הונגער פרעסט אים אָבער אויף... ווען ער קומט צוקריכן פון פאַבריק אין באַראַק אַריין, קען ער וועגן גאָרנישט קלערן. ער ציט זיך באַלד אויס אויף זיין פּריטשע, מיט די בגדים און מיט דער צואהדיקער בלאָטע אויף די האָלץ־שיך... דער מידער שוויים צעפּרייעט זיך צוזאַמען מיט די ריחות, וואָס ער האָט מיט זיך געבראַכט און דערשטיקן שיעור זיינע שכנים...

צוזאַמען מיט אים איז מיטגעקומען זיין הויכגעוואַקסיקער, איינציקער זון. דאָס זיבצניעריקע יינגל איז נאָך פאַרצערטלט און פון זיין נשמה זענען נאָך נישט אויסגעווישט געוואָרן די פאַרהיימישטע מאַמע־שפּורן... ער קען נאָך וויינען, ווען עס פעלט אים עפּעס, ווען עס געפעלט אים נישט דאָס, וואָס ער האָט... ער שלאָפט מיטן פאָטער אויף איין פּריטשע און האַלט זיך אין איין רייסן מיט פאַרפּיעשטשעטער קינדערישקייט:

— טאַטעשי, איך קען נישט אויסהאַלטן נעבן דיר... אוי, ווי עס שטיקט מיך!... טאַטעשי, גיב מיר אַן אַנדער געלעגער... גיי צו די קאָמענדאַנטן... שאַף פאַר מיר אַ שטיק ברויט... אוי, ווי הונגעריק איך בין... אַ שטיקעלע כאָטש... טאַטעשי...

זיין געוויין רייסט אין מוח, צעשרויפט די נערוון פון די אַרומיקע, וואָס ווילן מיט געוואַלט אַ דרעמל טאָן... עמעץ פון דער הויך טוט אין אויפרעגונג אַ געשריי אַראָפּ:

— דו, קליין הינטל... וועסט פאַרשוויגן ווערן אָדער נישט!? ביי

מיר קענסטו פועלן, אז כ'זאָל אָרונטערגיין און דיך דערשטיקן... שפּיל נישט אויף די נערוון... ביסט נישט מער אין דיין טאַטנס פּאַלאַץ...

דאָס ייִנגל דערשרעקט זיך נאָך מער פאַר דעם כריפּענדיקן קול, וואָס קומט פון אַן אומגעזען אָרט... דאָס וואָרט „דערשטיקן" וואַרפט אָן אויף דעם נאַאיִוו־אָפּגעהיטענעם ייִנגל פון דער היים נאָך מער פּחד און ער נעמט שרייען נאָך העכער און היסטערישער:

— טאַטעשי! טאַטעשי! פיר מיך אַוועק פון דאַנעט! איך האָב מורא דאָ צו זיין... איך וויל נישט... איך בין הונגעריק... קום לאָמיר ערגעץ גיין..

אָרום און אָרום קרעכצן די ברעטלעך פון די געלעגערס, גופים, וואָס ווילן רו, דרייען זיך פון איין זייט אויף דער צווייטער. טייל באַמיען זיך הויך צו שנאָרכען, מיינענדיק אַז אַזוי אַרום וועלן זיי אַריינקריכן אין דער געפּאַנצערטער הויט פון דעם שלאָף... אָבער דעם קליינעמס געוויין קריכט שפּיציק אַריין אין מוח, אין די געהירן:

— אוי, טאַטעשי, ווי טרויעריק דאָ איז... וועסט זען ווי כ'וועל משוגע ווערן...

אַ באַהאָרט געשטאַלט קריכט אַראָפּ פון דער אויבערשטער פּריטשע און לאָזט זיך מיט באַנעגלטע הענט אין דער ריכטונג פון קעסטנבערגס געלעגער... ער גייט מיט די הענט אויסגעשטרעקט און אין דער טונקל זעט ער אויס ווי אַ שליח פון אַ שדישער, גרויזאַמער וועלט... זיינע ציין קריצן אין כעס, וואָס זיי האָבן נאָך נישט אין וועמען זיך איינצובייסן און פון זיין אונטערקעל רייסן זיך הייזעריק־אָפּגעריסענע ווערטער:

— דערשטיקן... דערשטיקן אים, דעם ממזר...

אַ ווייִלע פאַרלירט דאָס ייִנגל זיין לשון פאַר פּחד... באַלד אָבער צערעוועט ער זיך אויפסניי אין משוגע־געוואָרנקייט און שרעקט:

— טאַטעשי!.. טאַאַאַטעשי!...

דער פאָטער, וואָס ליגט די גאַנצע צייט ווי אין אַ פאַרטראָגענער טויבקייט, טוט זיך פּלוצים אַ טרייסל. ער זעצט זיך אויף מיט אַ האַלבן גוף און שפּרייט אויס די הענט, ווי ער וואָלט זיך געגרייט צו באַשיצן עמעצן פון אַ גרויס געפאַר... דאָס געשטאַלט, וואָס איז שוין ביים גע־

לענער, פארלירט אין מיטן דעם מטורפן כעס און הייבט אן רעדן מיט א געבעט, מיט דערשטיקטע טרערן:

— ייד, וואס ווילט איר האבן פון אונדז? מיר האבן די איינציקע פאר שעה! פארוואס זאלט איר אונדז נישט געבן קיין רו? צי זענען מיר שולדיק, וואס איר האט אייער זינדל אזוי פארצערטלט? ער וועט דאך אונדז אלע ארפפירן פון זינען... עפעס א קלייניקייט? זיך נישט אויס־צושלאפן א נאכט, צו קריגן געשטאכן מיט אזעלכע שפיזן אין די געהירן און מארגן גיין אויף צוועלף שעה שלעפן די שווערע גראנאטן...

קעסטנבערג האט זיך ווי פלוצים דערמאנט אין זיין זון. עס האט אים א שלאג געטאן צום קאפ די גאנצע פאטערלעכע זארג, אלע יארן מיט האפענונג וואס ער האט אין דעם יינגל באגראבן... איצט האט ער גע־האט, ווער עס זאל אויף אים אניאגן א טרויער. ער האט זיך גענומען בעטן ביים יינגל מיט א פארשטיקטן געבעט:

— יורעק... יורעקל... ווען כ'האב געהאט, האב איך דיר אלץ נאכ־געגעבן... ווייסט דאך... וואס זאל איך דיר דא טאן? זעסט דאך, ווו מיר געפינען זיך...

אינצווישן האט ער זיך עפעס דערמאנט. ער האט זיך עפעס לאנג געגראבלט אין די פארשמוצטע טאשן פון זיינע הויזן און פון דארט ארויס־געשלעפט א טייל פון זיין פארציע ברויט, וואס ער האט באהאלטן אויף אינדערפרי און עס ארייננעשטופט דעם יינגל:

— נא, דא האסטו ברויט...

אין באראק איז צוריק שטיל געווארן. מ'האט קוים געהערט דאס שטילע כראמטשען פון יינגל מיט דער צונג, ווי א יונג וועלפל...

אין א פאר מינוט ארום בלויז האט מעבעלע געהערט, ווי דאס יינגל פרעגט עפעס אין דער שטיל דעם פאטער מיט דערשראקענער אי־בערגערעכנטקייט:

— טאטעשי, און וואס וועסטו עסן אינדערפרי?

דעם ענטפער האט ער שוין נישט געהערט.

III

אין א ווינקל פון באראק איז געשלאָפן פויזנער מיט זיין יינגל. זיי האָבן זיך געטראָפן בלויז ביינאַכט און דאָס — נאָר ווען דער פאָטער האָט געאַרבעט אין דער טאָג-שיכט. פויזנער איז געווען א רירעוודיקער און מיט זיינע אויגן האָט ער דערזען דאָס, וואָס קיינער האָט נישט געקענט באַמערקן. באַלד די ערשטע טעג האָט ער שוין אויסגעפּרוווט אַלערליי קאָמבינאַציעס מיט זיין אָנטאָן און פון אונטער דער ערד האָט ער יעדע נאַכט געבראַנגט פאַרן יינגל זיינעם עפּעס צו עסן. געגעבן האָט ער עס אים ערשט אויפן געלעגער, ווען אַלע ליגן שוין אין דרימל. יעדער שלונג זופּ, וואָס ביידע האָבן געטאָן אין דער פינצטער, האָט זיך אָבער אָפּגעשלאָגן מיט א ווידערקול אין קליינעם צימערל און געפאַלן אַלעמען אויף די נערוון... דער פאָטער האָט זיך דערפאַר געבעטן ביים יינגל אין א שעפּטשענדיקן פּויליש:

— שטילער... שטילער...

דאָס יינגל האָט אָבער נישט געקענט פאַרשטיין, מיט וואָס מען דאַרף זיך דאָ באַהאַלטן:

— פאָטער, ס'איז דען פאַרבאָטן דאָ צו עסן?

דער פאָטער האָט ווייטער געשעפּטשעט:

— אַלע שלאָפן... זיי זענען הונגעריק... אז עמעצער עסט — רייצט עס זיי אויף...

פון אַלע זייטן האָבן זיך גענומען רייסן שטימען:

— ס'וועט דאָ נישט רואיק זיין, וואָס?

פויזנער האָט אָפּגעענטפערט:

— ווער שטערט דען דאָ?

ווי א פונק וואָלט דאָ אַריינגעפאַלן אין א פאַס פּולווער, אזוי האָט עס גענומען שיסן פון אַלע זייטן:

— ווער ס'שטערט, פרעגט ער... דו! דו! פרעסן קענסטו אין א ווינקל, ווען קיינער זעט נישט און הערט נישט... דאָ שטערסטו אונדז, דאָ וועקסטו אויף אונדזער הונגער... גאַנץ באַזונדער מעגסטו שוין גע

דענקען, אז די צייט פון צעפיעשטשען קינדער איז פאריבער... אזעלכע יינגלעך דארפן שוין וויסן, אז היינט איז די צייט פון ליידן...

עפעס א מענטש מיט א גאלן קאפ איז ארונטערגעשפרונגען פון א בעטל און זיך צעשריגן מיט א מעטאלענער שטים:

— חברים, דא וועט קיינמאל נישט זיין קיין ארדענונג אין באראק, אויב עס וועט דא נישט זיין קיין קאמענדאנט, וואס וועט האבן איבער אלעמען צו זאגן... דער פאליציי אינטערעסירט נישט, וואס איגעווייניק אין די באראקן טוט זיך, אבער אינדערפרי ווילן זיי, מען זאל גיין צו דער ארבעט... מיר אבער מוזן דא מאכן אביסל ארדענונג....

נישט ווארטנדיק אויף קיין ענטפער פון קיינעם, איז ער צוגעשפרונגען צו פויזנערס בעטל און באפוילן דעם יינגל:

— זאלסט שוין ארונטערגיין פון בעטל!

דער פאטער איז אויפגעשפרונגען:

— ווער ביסטו פאר א דעה-זאגער דא?

יענער האט אבער שוין באקומען חשיבות אין די אייגענע אויגן:

— פון היינט אן בין איך קאמענדאנט פון באראק, האסט פארשטאנען? דא וועט קיין חזיר-שטאל און קיין קרעטשמע נישט זיין... די יינגלעך וועלן דא מער נישט לעבערן דעם קאפ מיט זייער פיעשטשען זיך... זיי זענען מער נישט אין די ווארעמע היימען ביי דער מאמען... האסט אנגעטראפן אויף א חברה סקעלעטן, וואס קענען מער שוין גארנישט טאן — מיינסטו אז מען קען זיך אלץ דערלויבן? מארגן וועלן די יינגלעך גיין אין א באזונדער באראק...

דאס רירעוודיקע מענטשל האט אנגעמאכט א ליארעם, אויפגעוועקט אלע מענטשן, וואס זענען שוין געווען אויפן וועג צום שלאף און גע-פרעגט:

— ווער איז דערפאר, אז איך זאל זיין דא קאמענדאנט?

די מידקייט האט נישט געלאזט לאנג ארייננקלערן. דעם מענטשלס ענערגיש קול און זיין פלינקייט האט ארויסגערופן מורא און דרך־ארץ... אין די איינציקע פאר מינוט האט זיך אין דעם מענטש אנטדעקט א גע-בוירענער באפעלער און אנפירער... מיט זיין זיכערקייט האט ער אנגע-

שטעקט די איינגעקנורעטע געשטאַלטן. וואָס צו פאַרלירן האָט קיינער נישט געהאַט און קיין אַנדערע בעלנים אויף קאָמענדאַנט זענען נישט געווען. מען האָט אפילו נישט געוווסט, וואָס זיין אויפגאַבע דאַרף זיין... אין ווילנלאַזיקייט האָט יעדער געוואָלט פטור ווערן פון נייעם טומל, וואָס האָט זיך אַרויסגעקנוילט פון פריערדיקן... האָבן אַלע מסכים געווען. בלויז איין פויזנער האָט זיך נישט געקענט שענקען:

— וואָס הייסט, דו שפּרינגסט אַראָפּ פון בעטל און זאָגסט זיך: איך בין קאָמענדאַנט!? ביי מיר ביסטו עס נישט... פונקט ווי דו ווילסט מיר באַפעלן — וויל איך דיר...

דאָס מענטשל איז אָבער ווייזט אויס שוין מיד געווען פון שרייען. זיין נצחון האָט אים אויך אַביסל פאַרזויערט און ער האָט שוין נישט געקענט אַזוי ברענען פון צאָרן ווי פריער... איז ער בלויז אַרויפגעקראָכן אויף זיין קויקע און פון דאָרט אַראָפּ געוואָרפן אַ זאָץ, פויזנערן גלייך אין קאָפּ אַריין:

— דאָס וועט מען נאָך זען...

און נאָך אַ מינוט אָפּרו:

— ביי מיר קענסטו נאָר האָבן איין עצה: אַנטלויפן...

אַזוי איז פון טומל אַרויס אויסגעוואַקסן אַ נייער קאָמענדאַנט.

IV

קיינער האָט טאַקע פרידלאַנדן נישט געקרוינט, אָבער ער איז ווייזט אויס צו זיין ראָל ווי געבוירן געוואָרן. באַלד אינדערפרי איז ער אויפגעשטאַנען און גענומען נאָכזוכן אונטער די בעטן... ביים ערשטן, וואָס ער האָט אַנטדעקט אַ כלי מיט פאַרדעכטיקער פליסיקייט, האָט ער זיך אָפּגעשטעלט:

— נעם און טראָג עס שוין אַרויס... אָבער — צום קלאָזעט... דו הערסט?

אין זיין קול איז געלעגן אַזויפיל באַפעלעריש און דראָענדיקס, אַז יענער האָט מאָמענטאַל פאַרלוירן די פוילקייט זיינע און אָן אַ וואָרט גע־

נומען די כלי אין דער האנט אריין... א צווייטן האט ער באלד געגעבן א שטיק שמאטע אין דער האנט אריין:

— וויש מיר זאפארט אוים די פאדלאגע... אבער — קיין שטויבעלע זאל מיר נישט בלייבן!

צווישן איין באפעל און צווייטן האט ער זיך אוועקגעשטעלט אינ-מיטן באראק און הויך אויסגערופן:

— ווער פון אייך קען האלטן א פען אין האנט?

א צעקנייטשט מענטשל האט זיך געמעלדעט פון די אונטערשטע שטאקן.

פרידלאנד האט קאמאנדעוועט:

— וועסט היינט נאך דער ארבעט אויפנעמען דעם נאמען פון אלע וואס שלאפן דא... יעדער איינער וועט באקומען צוגעטיילט אן ארט צום שלאפן... מ׳קען דאך נישט לאזן אזא באלאגאן דא... איבריקנס קען מען דא איבערהויפט א סך אויפטאן... מ׳קען דאך נישט לעבן ווי די חיות... איינער וועט פרעסן, וויפל ער וועט קענען — דער צווייטער וועט אוים-גיין פון הונגער... ווי איז דאס געהערט געווארן? סדום!

מעכעלען האט דאס מענטשל געוומען אינטריגירן. פון זיינע רייד האט עפעס געשלאגן מיט א מענטשלעכער זיכערקייט. דער אייביקער סקעפטיקער אין אים האט דערהערט א באהאלטענע נישט-אויפריכטי-קייט... זיין פרייער אופן פון רעדן און זיין בארירן די מענטשלעכע סטרו-נע האט אבער מעכעלען געריירט. פרידלאנד האט דערווייל ווייטער גע-רעדט:

— היינט נאך דער ארבעט זאלן אלע זיין אין באראק. מיר האבן ארומצורעדן וויכטיקע ענינים...

די פאליציי האט דערווייל ארויסגעטריבן צו דער ארבעט.

פארנאכט איז שוין דאס מענטשל, וואס האט זיך דער ערשטער גע-מאלדן, געזעסן און יעדן איינעם פארשריבן דעם נאמען. פרידלאנד איז געזעסן דערביי און אויסגעפרעגט פארשידענע פרטים:

— מיט וואס האסטו זיך פארנומען פארן קריג? וואס קענסטו? פון וואס פאר א שטוב שטאמסטו?...

ער האָט זיינע פראַגן געשטעלט מיט אַזאַ טיפן ערנסט, אַז אַלע האָבן אים גערן געענטפערט. ער האָט שוין געהאַט אַ ביכעלע געמאַכט פון סאַלעטרא־פאַפיר, אין וועלכן ער האָט אַלץ פאַרשריבן...

ער האָט געהאַט די אויגן אומעטום. ווען מעבעלע האָט אויפגעגעבן זיין נאָמען און זיך געלאָזט צו דער טיר, אויפזוכן וועמען, האָט אים פרידלאַנד צוריקגערופן מיט אַ געשריי:

— דו, פרא־אדם, וווּ לויפסטו? מען דאַרף זיך נאָך פאַרשרייבן ביי מיר...

און וויסן וויל ער אַלצדינג, ביז אַ האָר. מעבעלען דענערווירט עס:

— וואָס איז אייער עסק דאָוועגן?

אָבער יענער ענטפערט צוריק מיט אַ פראַגע:

— פונוואַנעט ווייסטו, אַז עס איז נישט מיין עסק?

— אויב ס'איז אייער עסק, וויל איך וויסן, וואָס איר האָט פאַר אַ געשעפטן מיט דעם, וואָס איך בין נעכטן געווען און פון וואָס פאַר אַ שטוב איך שטאַם...

פרידלאַנד צעשמייכלט זיך:

— דו ביסט, זעט אויס, אַ פויגל... וואָס פאַרשטייסטו נישט, בהמה! היינט האָט קיינער פון אונדז גאָרנישט... קאַעלניקעס! מאָרגן, אויב מען וועט לעבן, קען זיך ווער דערקברן (דערשלאָגן) צו אַ פאָר גילדן, צו עפּעס אַ חפץ... נישט שטענדיק קען מען עס האַלטן מיט זיך... און דאָ גנבעט מען שרעקלעך... איז גלייכער צו באַקענען אַלע מענטשן פון באַראַק באַ־צייטנס... איך, זעסטו, דערקען זיך אויף מענטשן מיטן ערשטן וואָרט. קענסט זיך אויף מיר פאַרלאָזן... וועסט זען וואָס פאַר אַן אָרדענונג דאָ וועט זיין...

נאָכן טראַכטן אַ ווײַלע גיט ער צו:

— איבריקנס, זענען דאָ אַלע מענטשן אָנגעטאָן אין מאַסקעס; קענסט דען דערקענען, ווער עס איז ווער? אפשר געפינט זיך דאָ דער פּראָפעסאָר איינשטיין אין באַראַק, דער גערער רבי... וואָס קען מען וויסן?... איז גוט צו האָבן אַן אויסבליק איבער די מענטשן... ווייס איך, אפשר געפינען זיך אַ פאָר אינטעליגענטע מענטשן... מאָרגן וועט מען זיי

אפשר קענען העלפן מיט עפעס... בהמה, וואס שטעלסטו דען דא איין מיטן אויפדעקן דעם יחוס?

און ער גיט צו מיט א פארטרויליכן טאן:

— עפעס פלאנטערט זיך מיר א פלאן וועגן א הילפס־קאמיטעט פאר אונדזער באראק, איצט פארשטייסטו שוין, חמור בצורת אדם! מיט פארלייגטע הענט קען מען דא לאנג נישט דערציען... אזוי ווייס איך נישט... מ׳דארף וויסן, וואס יעדער איינער קען דא אויפטאן... די וועלט איז נישט אזוי פארמאכט, ווי דו שטעלסט דיר פאר... מיינסט, אז די, וואס לעבן זיך דא אזוי גוט, זענען מלאכים? וועסט זען, וואס פרידלאנד קען אויפטאן!

אנצווערן איז דא גארנישט געווען. פרידלאנד האט באשלאסן, אז אין דעם באראק איז פאראן א הילפס־קאמיטעט... ווערמען צו העלפן פריער און מיט וואס מען קען העלפן, האט ער נאך אליין נישט געוווסט אויף קלאר... דערווייל האט ער זיך באנוגנט מיט היטן די ריינקייט פון באראק, נישט דערלאזט, עמעץ זאל ביינאכט רעדן הויך... דאס איבריקע וועט מען שוין זען...

פון אלע זייטן האט ער געזוכט אינפארמאציעס וועגן זיינע מענטשן פון באראק. ביי זיין ארבעט אין דער „באאו"־אפטיילונג האט ער באלד פון ערשטן טאג גארנישט געטאן. זיין הומאריסטישער אופן פון רעדן און זיין פלאנטערדיקן טומלען זיך מיט די רייד האט אימפאנירט גיידאן, אויף יעדער פראגע האט אים פרידלאנד אפגעענטפערט מיט א צענדליק וויצן, פון וועלכע די אויפזעער האבן זיך געהאלטן ביי די זייטן... זיי האבן אים דערפאר נעלאזט טאן, וואס ער וויל און ער האט דערווייל געזאמלט אינפארמאציעס וועגן יעדן מענטש אין לאגער. ער איז באלד היימיש געווארן מיט אלע פאליציי־לייט, מיט די קאמענדאנטן, מיט די גויים... אומעטום האט ער געשמעקט, געגנישטערט געטאפט דעם דפק... ביי דער מינדסטער געשעעניש האט ער אנגעמאכט א ווינט, געררודערט, געשריגן און צוזאמענגעפירט איין וואנט מיט דער צווייטער...

אין באראק איז ער געווארן דער באלעבאס. ער האט אויסגעגלייכט כסוכים, געגעבן באפעלן, געמעקלט און נאכגעפארשט אלע פארגעקומע־

נע גנבות... פאַר יעדן איינעם האָט ער געהאַט אַנדערע עצות, ווי אַזוי זיך אַ דריי צו טאָן און פאַר אַלעמען געהאַט דעם איינעם זאַץ:

— ווילסט מיך פאָלגן, אָדער ווילסט דאָ אויסציען די קאַפּיטעס?

און נישט איין פלאַן זיינער האָט זיך געלייגט אויפן שכל...

קאַפּיטל פיר און צוואַנציק

I

אויף דער צווייטער וואָך האָט מעכעלע שוין געפילט, אַז מיט די כוחות זיינע איז נישט גלאַטיק. דער הונגער מיטן טראַטיל האָבן זיך גע־טאָן ס'זייעריקע, ווי ביי אַלעמען... אין קאַיוטע איז געוואָרן נאָך טרויע־ריקער ווי פריער. סולטקאָווסקי איז פלוצים געוואָרן שרעקלעך אָנגע־שוואָלן און זיין גאַנץ פנים איז באַהאָנגען געוואָרן מיט אַ בלויעם איי־טער. ער האָט זיך קוים געשלעפּט אויף זיינע אָנגעדראָלענע פיס און זיך בסדר פאַרגאַנגען אין אַ לאַנגן און קייכעדיקן הוסט... ער האָט אפילו פאַרלוירן זיין נאַטירלעכן הומאָר און געהאַלטן זיך אין איין בעטן ביי זיינע חברים:

— יאַטן... איר זעט דאָך, וואָס פון מיר איז געוואָרן... טאָ לאָזט מיך שוין דערציען די פאָר טעג, ווי מיר ווילט זיך... כ'קען מער נישט אַרבעטן, ווען כ'וועל הערן, אַז קיין סעלעקציעס וועלן נישט פאָרקומען אַזוי שנעל — בלייב איך אין לאַגער... אפילו גאָט אַליין וועט מיך נישט קענען טרייבן צו דער אַרבעט... פון ז יי ע ר ע הענט וויל איך נישט פאַלן; שטאַרבן וויל איך שוין... בנאמנות... ווייל — וויפל איז דער שיעור זיך אַרומצוויאָגן מיטן טויט? און ע ר איז פלינקער פאַר דיר... כ'וויל אָבער שטאַרבן אַליין, ווי מיר ווילט זיך...

און גערעדט האָט ער — געגנוי ווי אַ טויטער... איז נישט געווען וועמען אַריינצונעמען אין חשבון...

מאַרטפעלד האָט איבער דער צייט געקריגן אַ שטעכעניש אין דער

זייט און דאָס האַרץ האָט ביי אים זיך געוואָרפן, ווי אין קאָנווולסיעס... ביי יעדן גראַנאַט, וואָס ער האָט מעבעלען דערלאַנגט, האָט ער אַ קרעכץ געטאָן:

— מעבעלע... ס'זענען מיינע לעצטע טעג... נאָר אין דיין פּנים זע איך מיין שפּיגל... פילסטו עס כאָטש?

און מעבעלע האָט שוין נישט געהאַט קיין כוח צו ענטפערן...

בלויז משה האָט נאָך זיין רירעוודיקייט נישט פאַרלוירן. אין דער מיטאָג-פּויזע איז ער אויסגעלאָפן אַ האַלבע פאַבריק... אומעטום האָט ער עפּעס געפונען: דאָ אַ שאָלעכץ פון אַן עפּל און דאָרטן אַן אָנגעביסענעם, נישט־רייפן טאָמאַט... ער איז אַזוי אַרום געוואָרן דער שטאַרקסטער פון דער קאַיוטע. זיי זענען געבליבן דריי מאַן צו דער אַרבעט און די נאָרמע איז די זעלבע פאַרבליבן... איז יעדן פאַרנאַכט נאָך דער אַרבעט געווען איין פראַגע בלויז, וואָס האָט אַלע דריי באַשעפטיקט:

— וואָס טוט מען? ווי גיט מען זיך אַן עצה?

רעזיגנירן פון לעבן האָט קיינער פון זיי נישט געוואָלט און שלעפּן עס איז געווען נאָך שווערער... אויף יעדער שעה האָבן זיך אָנגעהאָנגען אַזויפיל פודן אייזן, אַז עס איז נישט מעגלעך געווען זיך אַ ריר צו טאָן...

דער ערשטער, וואָס האָט גענומען קלערן פון טויט, איז געווען מע־בעלע. פון זיינע קינדישע הענטלעך איז געוואָרן צוויי ביינער בינטלעך און פון זיין גאַנצן, יינגעלש־פעסטן גוף זענען בלויז פאַרבליבן די מידע קנאָכן און ער האָט אַמווינציקסטן געגלויבט אינעם ווייטערדיקן לעבן... פאַר זיינע חברים האָט ער אָבער גאָרנישט געוואָלט זאָגן און בלויז גע־וואַרט, אַז דער סוף זאָל קומען פון זיך אַליין...

אויפן האַרץ האָט געהויערט אַזאַ שרעקלעכע נודנעקייט, וואָס האָט געגרילצט אין מח און צוגענומען דעם לעצטן חוש פון טראַכטן... אַן אומבאַקאַנט ציטעניש האָט גענאָגט אין האַרץ, געזוכט עפּעס מיט וואָס אַרויסצולאָזן די איבלקייט פון דעם קאַיוטע־אָטעם און אַרויסשפּייען דערמיט דאָס אייגענע האַרץ... משה האָט איין רפואה דערויף:

— שטאַרבן וועט מען סיי־ווי... באַזאָרגן זיך מיט לונגען אויף נאָכן טויט איז נישט כדאַי... די ווערעם וועלן אונדז אַזוי אויך פאַרדייען... דאָ

אָבער איז צום גודנעקייט דאָ אַן עצה: ר יי כ ע ר ן! פּאַר אַ פּאַרציע ברויט האָסטו פינף ציגאַרעטלעך און דו קענסט זיך אַ גאַנצן טאָג דער־באַפן ס׳האַרץ מיט אַביסל רויך... האָבן די טעג גענומען אַוועק מיט רויך...
מנשה, דער ציגאַרעטלעך־סוחר, האָט שוין געוווּסט אָפּצוציפּערן די שעה און שנעל אַריינוואַרפן אַ ציגאַרעטל פאַר יעדן און פאַרשווּנדן, נאָך איי־דער ער איז אַריינגעקומען...

בלויז איינמאָל האָט ער זיך שטאַרק איינגעקוקט אין מעבעלעס אויס־געבלייכטן פּנים, אים גוט באַטאַפּט מיטן בליק און שטיין געבליבן מיט אַן אויפגעריסן מויל:

— דו... דערקענסט מיך?

מעבעלע האָט דערזען פאַר זיך אַ פּנים, אַרומגענומען מיט אַ גרוי־סער קודלע האָר, וואָס האָבן זיך געריסן און געשטויסן איינע די אַנדע־רע... זיי זענען באַפאַלן די אויגן, דעם שטערן און צוגעדעקט יענעמס אויערן מיט אַ צוגעברוינטער שוואַרצקייט. ער האָט געקוקט אויף יענעמס פאַרברענטע ליפּן און ערדיק־באַבלעטערט פּנים און נישט געקענט זיך דערמאָנען, אויב ער האָט עס שוין ערגעץ־ווו באַגעגנט... בלויז די שפּיזי־קע, פאַרנעפּלטע אייגעלעך האָבן זיך געררייצט מיט אים:

— דו קענסט דאָך אונדז... דערמאָן זיך נאָר...

און — גיי דערמאָן זיך, אַז אַזויפיל צענדליקער אויגן זענען דיר שטראָמענוויייז אין משך פון דער צייט אַקעגנגעקומען...

מנשה איז אָבער, ווייזט אויס, געריירט געוווען פון אָט־דער באַגעגע־ניש. זיינע אויגן זענען עפּעס פאַרווייבט געוואָרן און זיין גאַנץ פּנים איז אַוועקגעשווומען אין אַ ווייטער פאַרבענקטקייט:

— אי, ס׳איז נאָך געווען אַנדערע צייטן... געדענקסט נישט... אין ישיבה...

ביידע דערמאָנען זיך עפּעס און לאָזן זיך אַוועק מיטן זכרון אין פאַר־גאַנגענע צייטן אַריין... מנשה מוז צוריקלויפן צו זיין אַרבעט, לאָזט ער איבער ביי מעבעלען איין וואָרט, אַ פּקדון אויף שפּעטער:

— פאַרנאַכט...

נאָך דער אַרבעט ציט מנשה מעבעלען אַוועק אין אַ זייט:

— איך טראג קיינמאל נישט קיין קעסטלעך ביי דער צוגאב-אר־בעט... כ'האב זיך דא שוין אויסגעפרייערט... היינט וועל איך אבער גיין מיט דיר, ווייל כ'וויל דיר געבן אביסל אנווייזונגען... א שאד וואס כ'האב דיך דערקענט אזוי שפעט, ביסט שוין א תל געווארן...

מעכעלע איז נייגעריק צו וויסן:

— ווי לאנג ביסטו שוין דא?

מנשה צעלאכט זיך:

— אויב דו וועסט זיין אזוי לאנג, וועסטו אפשר איבערלעבן די קריג... איך בין שוין דא אכט מאנאט... אט וועגן דעם וויל איך טאקע מיט דיר רעדן; כ'וויל, אז דו זאלסט נישט אויסציען די פיס באצייטנס...

מעכעלע וואונדערט זיך:

—ס'איז דען דא אן עצה?

מנשה פארקלערט זיך:

— עצות זענען דא, נאר נישט פאר אלעמען... ווייס איך דען, אויב דו וועסט מיך פאלגן? אלנפאלס בין איך דיר מחוייב אנצווייזן...

דעם גאנצן וועג שיט מנשה מיט פלענער. ביי טייל פארקרומט זיך מעכעלעס פנים אין א גרימאסע; ביי אנדערע פארקנייטשט זיך ביי אים צוהערעריש דער שטערן... אט וויל ער שוין אוועקלויפן פון מנשהן, נישט קענען אים מער און אט ווערט ער נאך נענטער צו אים, דערזעט אין אים א מענטש, וואס קען אים ווייזן דעם ריכטיקן וועג, ארויסצוקריכן פון דער אויסזיכטלאזער סיטואציע... אלנפאלס קען מנשה געבן א סך אנוויי־זונגען, וואס קומען צונוץ...

די כוחות זענען שוין ביים ראנד און דא נעמען אויפשווימען מענ־טשן, וואס טראגן זיך נאך ארום מיט עצות, מיט פלענער... איז אפשר כדאי זיך צו זיי צוצוהערן?

די ערשטע עצה פון מנשהן איז: ב ע ט ל ע ן ... פשוט. ס'זענען פאראן מענטשן אין לאגער, וואס האבן נאך געלט. ווען די זופ פון דער קיך איז נישט צום עסן און זיי האבן נישט קיין קונה אונטער דער האנט — שענקען זיי זי אוועק... ער זאגט אפילו אויס מעכעלען אן ארט אזא, וו אזעלכע חברה־לייט ארבעטן... נאטירלעך מוז מען אויך דערצו האבן

מזל. גאַנץ באַזונדער דאַרף מען זיך אויסטויגן, געווינען חן אין זייערע אויגן... ר׳ווייסט נישט, אויב מעכעלע האָט די אייגנשאַפטן דערצו, אַלנ־פאַלס, זאָל ער פּרובירן... ער שטעלט דאָ גאַרנישט איין... אפשר... מעכע־לע ווייסט אפילו פאַראויס, אַז דאָ קען איינער דעם צווייטן נישט אין זי־נען האָבן. ער ווייסט אויך, ווי שווער אים וועט אָנקומען בלויז אָנצו־שטעלן אויף יענעם אַ בעטנדיקן בליק... מנשה גיט אים אָבער אונטער חשק:

— נאַרעלע, דערמאָן זיך, וואָס עס הייסט אַזעלכעס: ל ע ב ן ! אַמאָל קען דיר געלינגען זיך איינצוקויפן ביי זיי... דאַמאָלסט קענען זיי פּאָר דיר געפינען אַן אויסוועג — וועסט נאָר קומען צו זיך אַביסל, פּייפסטו אויף אַלעמען... היינט מוזטו בלויז איינס געדענקען: וואָס מער טעג צו דערלעבן... עס וועט דיר גאָרנישט אַרויסקומען, ווען דו וועסט שטאַרבן מיט אַ שיינעם טויט... וועסטו מיך פאָלגן, וועל איך דיר געבן עט־לעכע גוטע עצות... כ׳ווייס נישט: טאָמער וועסטו איבערלעבן, וועסטו מיך אפשר געדענקען...

גראָד האָט מעכעלע נישט ווייט צו גיין. די האַלע אַקעגנאיבער זיינער איז די איינאַונפערציקסטע. דאָרט אַרבעטן די פּריווילעגירטע. ס׳איז דאָרט רואיק, קיין פרעמדער מענטש שמעקט דאָרט נישט אַריין. דער הויפּט־אויפזעער איז אַ ייִדישער מייסטער, וואָס זעט־צו, אַז די נאָרמע גראַנאַטן זאָל יעדן טאָג אָפּגעטעמפּלט ווערן. די אַרבעט איז דאָרט לייכטער, אין אַ לופטיקער אַטמאָספערע... און די מענטשן דאָרט זענען זאַט... דערפאַר איז דאָרט רואיק, רעדט מען צו זיך אויף אַ מענטשלעכן אופן.

מיטאָג־צייט האָט מעכעלע גיך אויסגעזופּט זיין בלעכל זופּ און זיך אַהין אַריינגעשלייכט. ביי דער טיר האָבן שוין געוואַרט אַ צוויי צענדליק מענטשן מיט אויפגערעגטע אויגן! אין דער שמאָלער האַלע האָבן זיך אַרומגעדרייט אַ פּאָר ייִדן מיט פולע פּנימער און מיט פוילע באַוועגונגען צוגעגאַנגען נעמען זייער זופּ. ביים קעסל איז געשטאַנען אַ הויכער שוואַר־צער בחור, מיט געלאַקטע האָר, וואָס האָבן זיך בערגלדיק געריסן אין דער הייך, און אויסגעטיילט די פּאָרציעס... מעכעלע איז געשטאַנען ווי פאַר־גאַפט פונעם מאָדנע בילד:

די פאר מענטשן דא שטופן זיך נישט אין דער ריי, אלע ווייזן ארויס אזא מין גלייכגילטיקייט צום קעסל אקעגנאיבער, אזוי ווי זיי וואלטן נישט געוועז קיין דאאיקע... דער שווארצער טיילער מוז זיי רופן פון דערווייטנס:

— יידעלע! יאסל! עס ווערט דאך שפעט... נעמט שוין אמאל דאס עסן!...

און זיי קריכן איינציקווייז צו, לאזן זיך אנגיסן די פארציעס און בלייבן שפעטער שטיין מיטן פולן בלעכל, ווי זיי וואלטן נישט געוווסט, וואס דערמיט צו טאן... די אויגן ביי דער טיר ווערן שרייעוודיקער, גרע-סער... זיי רייסן מיט די שטומע בליקן דאס עסן פון יענעם הענט ארויס... דער בחור מיט די קרייזל האר באמערקט, ווי זיי נעמען זיך שארן מיט אומדרייסטע טריט טיפער אין דער האלע אריין... ווארנט ער:

— קיינער זאל נישט וואגן אריינצוקומען אינעווייניק... ווען עס וועט איבערבלייבן, וועל איך אליין ארייגרופן... מאכט מיר נישט אן דא קיין בהלה...

ציט יעדער צוריק זיין שלאבריקן, צעפיבערטן טריט אין דעם טיר-ווינקל און ווארט... מעבעלע ווייסט נישט, אויב זיין אויג פינקלט אויך מיט דער זעלבער הכנעה, מיט דעם זעלבן הונגעריקן יאוש ווי ביי אלע... ער פילט בלויז ווי אין די אויגן-לעכער ברענט עפעס א מידער, דער-ווארטנדיקער ווייטיק און די קנעבלעך ברעכן זיך, גרייטן זיך צום בוקן פאר יעדן טראפן פון יענעמס-א קעסל דארט...

...די מענטשן פון דער האלע האבן דערווייל צייט. מען זוכט מיט די לעפל אין דער פארציע זופ, ווי זיי וואלטן זיך געריכט אנצוטרעפן דארט מי יודע וואס... איינער טוט א שפיציקן פארזוך פון לעפל און מאכט אן אנטוישטע גרימאסע... נעמט ער זוכן מיט די אויגן צווישן די ווארטנדיקע ביי דער טיר... אלע אויגן בעטן גלייך און אלע בליקן שטעכן גלייך, ווא-רענען, בעטן און אלארמירן:

— זע ווי הונגעריק איך בין...

בלייבט ער שטיין א וואקלדיקער, א פארלוירענער...

איינער, א בלייכער יונגערמאן, מיט א פאר גרויסע טיפע אויגן גייט

פארביי דעם פארגליווערטן מעבעלען און פארטשעפעט זיך אין זיין בליק... ער פארלירט זיך אין שעמעוודיקייט און קען נישט שטעלן קיין ווייטערדיקן טריט... שטאמלט ער קוים ארויס:

— האסט א כלי?

מעבעלע שטעלט פארשעמט אונטער זיין זשאווער-פושקע און יענער גיסט שנעל איבער זיין ביסל זופ מיט א מאדנע גנאייל, ווי ער וואלט מורא געהאט, אז עס זאל אים ווער נישט אויסכאפן... פון דער אקעגנאיבערדי־קער האלע קלינגט שוין דער גלאק, וואס זאגט אן דעם מיטאג-סוף... נעמט מעבעלע לויפן, נישט ווארפנדיק אפילו א בליק אויף זיין גוטס-טוער... אבער יענער האט עפעס מורא צו פארלירן פון אויג, ווי ער וואלט פלוצים דערשפירט א וואזשנע אנטדעקונג וואס אנטלויפט אים פון אונטער דער האנט... דעריאגט ער אים און כאפט אים צארט אן פאר דער האנט:

— איר זענט דא דאס ערשטע מאל?

מעבעלע שווייגט. יענער קוקט אים אריין טיפער אין די אויגן אריין און בעט זיך ביי אים:

— קומט צו שפעטער... מארגן... שעמט זיך נישט...

א בושה־פלאם צעשפילט זיך איבער מעבעלעס פנים... ער קען נישט קוקן יענעם גלייך אין די אויגן... דאס הארץ אבער קלאפט הויך און צו־פרידן... ס'איז נישט די פרייד פון באקומען א טראפן עסן, נאר די שמחה פון אנטדעקן א פונק פון נישט פארלאשענעם מענטש... לויפט ער ווייטער און אין זיינע טריט וויקלט זיך איין יענעמס ווארעמער נאכגעשריי:

— פארגעסט נישט דאוועגן... למען־השם פארגעסט נישט...

און דעם גאנצן נאכמיטאג פילט זיך מעבעלע, ווי ער וואלט געפונען אן אוצר.

III

יא, מיטן לעבן איז נישט אזוי גלאטיק און נישט אזוי לייכט מעג מען עס אוועקווארפן. אויסבליקן קענען אונטערקומען פון אומגעריכטע זייטן... און אויך אלע מענטשן טאר מען נישט אריינגעמען אונטער איין טלית. דא, אין תהום, איז יעדער מענטש אן אנדער וועלט, וועלכע מען

מוז פארשן, אנטדעקן... איז אפשר פרידלאנד גערעכט, ווען ער אגיטירט דאס ראנגלען זיך פארן לעבן, דאס אונטערנעמען זיך צו ארגאניזירן? א פונק מענטשלעכן גלאנץ האט מעכעלען צוריקגעגעבן דעם ווילן ווייטער צו ציען די מידע טעג. ווער ווייסט, אפשר וועט זיך נאך אנטפלעקן איין וועלט נאך דער צווייטער?

צום אהיימגיין האט מנשה א פרישן פלאן:

— די קאמענדאנטין פון לאגער איז א דעמאן, א בייזער גייסט... אבער אמאל דערוועקט זיך אין איר א מענטשלעכער פונק... מ'דארף בלויז וויסן ווי אזוי צוצוקומען צו איר הארץ... זאל מעכעלע פרווון אנשרייבן צו איר א בריוול; מנשה וועט עס איר צוטראגן. ער וועט שוין זיך דער־לאנגען ביז צו איר... מ'וועט זען וואס פון דעם וועט ארויסקומען... זאל ער נאר שרייבן אזוי, עס זאל זי א כאפ טאן ביי דער זיבעטער ריפ... וואס קען ער דא אנווערן? אז ער וועט אנווענדן אלע מיטלען, קען פון דעם אלעמען עפעס ארויספיקן זיך...

מעכעלע שטוינט:

— ס'נעמט אן א שרעק א בליק צו טאן אויף איר... וואס קען מען צו אזעלכער דען שרייבן? און וואס וועט זיין, אז זי וועט נאכדעם א רוף טאן? וואס קען מען דען רעדן צו איר? ווי אזוי? און אויב דאס איז אן עצה — פארוואס האט עס קיינער ביז איצט נישט געטאן, נאר אויסגע־שטארבן שווייגנדיקערהייט? וואס איז ער, מעכעלע, מער בריה, מער יחוס פאר אנדערע?...

מנשה צעבייזערט זיך:

— דו מיינסט, אז דו פשטלסט זיך ביי דער גמרא, וואס? איך גא־ראנטיר דיר דען, אז ס'וועט העלפן? אין אזא גיהנום טארסטו אבער קיינ־מאל נישט צוגיין מיטן שכל... די איבערגערעכנטקייט נעם און באגראב זי אדער באהאלט אויף בעסערע צייטן... דא זאלסטו אויספרובירן אלע משו־געתן און די ווילדסטע איינפאלן, אויב דו ווילסט זיך ראטעווען... דיין גע־דאנק זאלסטו קיינמאל נישט פרעגן, ווייל ער וועט פאר דיר נאר האבן איין עצה: זאלסט זיך באצייטנס דערווערגן — וועסטו פארשפארן דערשאסן צו ווערן... ווילסטו אים פאלגן, איז — מהיכי־תיתי... טאמער ווילסטו

לעבן, דארפסטו עפּעס טאָן דערצו... און וואָס קענסטו, אַזאַ שטייגער, אויפטאָן דאָ מיטן שכל-הישר? הערסטו אַן עצה, אָדער אַז עס פעלט דיר עפּעס איין — נעם און טו עס אָפּ... נאָך איידער דו רעכנסט דיך איבער... ציטערן איז נישטאָ פאַרוואָס... דאָ באַפאַלן אָפּט דעם מענטש משוגענע מינוטן אַזעלכע... איז ווען דו ווערסט דערשפּירן אין זיך אַזאַ מינוט, נעם און שרייב, וואָס די האַנט וועט פון דיר אַרויסציִען... אַ דאַנק דיר! האָסט מורא זיך צו פאַרפלעקן דעם גוטן נאָמען? מאָרגן וועט זי סיי ווי דערפון פאַרגעסן... און אַמאָל קען עס העלפן...

ס'איז צו באַוווּנדערן אָט דעם שוואַרץ-פאַרברענטן בחור, ווי ער איז עס איבערגעפּולט מיט איינפאַלן... מעכעלע איז סקעפּטיש:

— פאַרוואָס טוסטו עס נישט אַליין?

מנשה צעלאַכט זיך הייזעריק:

— ווען איך בין געקומען, האָט מיר קיינער נישט געגעבן קיין עצות... איך האָב אַליין געמוזט טאָן, וואָס ס'איז נאָר מעגלעך געווען, אַבי זיך צו דערהאַלטן ביים לעבן... היינט קענען מיך דאָ שוין אַלע... וואָס פאַר אַ ווערט קען שוין האָבן מנשהס אַ ביטע, ווען אַלע פּאָליציי האָבן שוין מיט מיר געגנוג געהאַט צו טאָן? און זי אַליין קען מיך שוין אויך צו גוט... זי האָט שוין גענוג צרות פון מיר געהאַט... כ'וויל דיר איצט נישט דער־ציילן, מיט וויפל נסים כ'האָב ביז איצט אויסגעמיטן דעם שים-פּלאַץ. ס'איז נישט איצט די צייט דערויף... דו ביסט אָבער אַ פרעמדער, קיינער קען דיך נישט: אפשר קען דאָס זיי פאַראינטערעסירן... איך זאָג דיר עס נישט פון הוילער גוט-פריינטשאַפט: אַמאָל קען טרעפן, אַז איך זאָל נאָך פון דיר קענען האָבן אַ טובה... מיט דער משוגענער קענסטו קיינמאָל נישט אויסרעכענען...

אַ מאָדנע איבערצייגונגס-קראַפט ליגט אין דעם מנשה! מעכעלע זעט די זינלאָזיקייט פון זיינע ווערטער, ער ווייסט נישט, וואָס ער קען האָבן פאַר אַ מגע-ומשא מיט אָט יענער געהיימניספולער פרוי; נישט ער ווייסט, וואָס ער קען ביי איר בעטן... ווען מנשה קוקט אויף אים אָבער מיט זיינע גרוי-ביטרע אייגעלעך, פאַרמאָגט ער נישט קיין וואָרט אים אָפּצוווענדן... פון מנשהס רייד גרילצט אַרויס אַ באַהאַלטענער בייגעשמאַק. מעכעלעס

באזונדערער חוש־הריח פאר ווערטער טאפן ארום ביי אים די פארבאר־גענע האפענונג, אז מעבעלע קען זיך נאך דא דערשלאגן צו עפעס... ווערן א פאליציאנט... און ס'איז גארנישט שלעכט צו האבן אן אייגענעם צווישן די הערשער... ווייל ער זיך שוין צעשרייען, אנזידלען יענעם... אבער ער האט נישט קיין פאדעם אין וואס זיך אנצוכאפן. א באהאלטענער נייגער לאזט אים אויך נישט איבעררייסן יענעמס רייד. די געדאנקען מישן זיך אויס מיט דער צעפאכעטער פאנטאזיע און עס איז גלאט גוט צו קלערן וועגן דעם, אז עס קען נאך געמאלט זיין אן אויסוועג, א שטיקל הילף פון ערגעץ... קודם דארף מען באקענען אלע, וואס פירן אן מיטן היגן סדר... נישט אלע, וואס זיי קענען עווענטועל פארלייגן, איז מען מחויב אנצונעמען...

און ווען מנשה איז שוין געווען ווייט, אויפן וועג צו זיין באראק, האבן נאך זיינע ווערטער געגליט אין מעבעלעס געדאנקען, גערעדט צו אים ווידער אמאל און זיך גענומען מיט אים מיישב זיין:

— אפשר דאך פרובירן? טאקע אזוי, וואס קען מען ווערן? אמאל קומען די צופאלן ביז צום מענטש און אמאל דארף ער זיי גיין אקעגן...

מעבעלע דערשפירט זיך ווי אויפגעוועקט פון א לאנגן שלאף, אין א פרעמדן בעט...

IV

אין באראק האט מעבעלען דער ערשטער אנבאגעגנט פרידלאנד. ער האט אים אויפגענומען מיט א פאראד און טומל, ווי זיין שטייגער:

— דו שלימזל איינער, פארוואס האסטו גארנישט דערציילט?

מעבעלע פארלירט זיך פון יענעמס האסטיקן באגעגן. ער שפירט זיך שוין ווי ביי א געכאפטער עבירה, הגם ער ווייסט נאך נישט פון גאר. א מעשה, וואס עס קען אלץ געשען! פינטלען זיינע אויגן בלויז, מיט א פארלוירענער זוכעניש אויף יענעמס פנים, ווי ער וואלט פון אים געוואלט אראפלייענען, וואס עס האט אזוינס פאסירט...

יענער איז אבער צוגעלאזן און העפלעך:

— ביסט אַ נאַר... דאָ איז מען צווישן אייגענע און ס'איז זיך נישטאָ מיט וואָס צו היטן...

מעכעלע מיינט, אַז דאָ גייט אין אַ חשד, אַז ער פאַרמאָגט געלט. ענטפערט ער אים רואיק:

— ביסט דער זעלבער קאַלניק וואָס איך, ווייסטו דאָך אַמבעסטן, מיט וואָס איך קען זיך דאָ דאַרפן אויסהיטן... וואָס ווייסטו דען פון מיר?

פרידלאַנד שמייכלט צופרידן:

— אָט אַזוי געפעלסטו מיר. ביסט באַלד אויף דו, ווי מיט אַ חבר; מ'קען דערפאַר רעדן נענטער און היימישער... שרעק זיך נישט. דו האָסט מיך בלויז נישט פאַרשטאַנען. דאָ גייט אין עפּעס אַנדערש. דאָ אין באַראַק האַלטסטו אין איין שווייגן. עס מאַכט דעם איינדרוק, אַז דו קענסט קיין צוויי נישט ציילן. בנאמנות, ווי איך האָב געמיינט אויף דיר, אַז דו ביסט אַ פּולשטענדיקער תם, אַן אידיאָט... אַ מענטש גייט אַרום און פאַרגינט זיך אַליין נישט קיין וואָרט... איך, מיינסטו, רעד דערפאַר, ווייל איך וויל, מען זאָל מיך הערן? דאָס שריי איך און רעד בלויז פאַר זיך אַליין, ווייל איך וויים, אַז טאָמער נישט, וועל איך משוגע ווערן... און דו רק דו שווייגסט! איז עס נישט קיין שטיק אידיאָטיזם? ווי קען מען עס אין ווערק צע אַרומגיין מיט זיך אַליין? נאָר צופעליק האָב איך זיך געטראָפן מיט אַ פּאָר חברה־לייט פון צווייטן באַראַק. זיי האָבן מיט דיר געאַרבעט די ערשטע נאַכט... נו־נו, דערציילן זיי זיך עס פון דיר אָן אַ שרעק! זיי קענען גאָרנישט פאַרגעסן דיין געשליפן צינגל! נסים ונפלאות האָבן זיי פון יענער נאַכט... מוזט זיין אַ רעדנער אָדער אַ שריפטשטעלער, זאָגן זיי... נישט צום פאַרשטיין מיטן שכל, דערציילן זיי, ווי אַזאַ יינגל קען עס אַלעמען אָפּפּאַרטיקן מיט דער צונג... זיי זוכן דיך איצט, דו זאָלסט צווישן זיי אויסגלייכן אַ שטיקל סכסוך... פאַרשטייסטו שוין? און דאָ גייסטו אַרום אַ פאַרביסענער, אַן אָפּגעשלאָסענער... היינט פרעג איך דיך: צוליב וואָס דאַרפסטו דאָ אויסגיין? מיינסט, אַז דאָ זענען קיין יידן נישט פאַראַן? אדרבה, אויב דו פאַרמאָגסט לשון — פאַרוואָס זאָלסטו נישט פּרובירן דאָ עפּעס אַנדערש צו מאַכן?... מילאָ, מיט די

דייטשן האָבן מיר פארלוירן יעטווועדע מענטשלעכע שפראך... אָבער מיט יידן!? מיט יידן!?...

פרידלאַנד האָט שוין טויזנט פלענער פאַר מעבעלען... דאָס ערשטע איז: מען זאָל דאָ מאַכן אַ געהיימע פארזאמלונג און מעבעלע זאָל רעדן פארן עולם... דאָ גייט זיך יעדער זיין וועג, אזוי לעבט ער און אזוי שטאַרבט ער... צוזאמען לעבן אָדער צוזאמען שטאַרבן איז נאָך דאָ נישט געהערט געוואָרן... סיידן די וועהקשויט פאַרט צונויף אַ גאַנצע גרופע און פירט זיי אַוועק צום טויט... איז אפשר כדאי דערפון צו רעדן, ווי זאָגסטו?

דאָ איז פאַראַן נאָך עפּעס צו טאָן: פאַראַן דאָ מיידלעך וואָס זינגען שיין, פאַראַן אויך בחורים מיט אַרטיסטישע פעאיקייטן... קען מעבעלע נישט אמאָל צוזאמענשטעלן אַ פּראָגראַם און מאַכן אַ פאָרשטעלונג. וואָס איינער פון די פאַרמעגלעכע קען — זאָל ער געבן: אַ שטיקל ברויט, אַ מטבע... ער איז אַ נאַר, מעבעלע, ווען ער מיינט, אַז ס׳איז אַ פאַרברעכן אין אָט־דעם גיהנום איינצואָרדענען פאַרוויילונגען. אמת איז, אַז הונ־דערטער גוססן אין די באַראַקן, אָבער אַזאַ פאָרשטעלונג קען אַ סך איינ־ברענגען און מ׳קען דערמיט נישט איינעם דערהאַלטן ביים לעבן... ער וויל אים איצט נישט אויסרעכענען אַלע פלענער זיינע, אָבער פון ליידיקע הענט וועט גאָרנישט אַרויסקומען. ער קען זיך פאַרלאָזן אויף פריד־לאַנדן, אַז ער ווייסט, וואָס ער זאָגט...

די אַלע פלענער האָבן זיך ביי מעבעלען צוזאמענגעגאָסן אין אַ גע־דאַנקען־קנויל, וואָס האָבן געגרייצט און געשראָקן; אָט האָט ער דערזען אַ מעגלעכקייט צו קומען אין קאָנטאַקט מיט מענטשן, צוריק אריין אין אַ לעבעדיקייט, אויפגעטרייסלט ווערן... און פון דער צווייטער זייט איז אים שווער דאָ זיך אַרויסצוהייבן, צו שטראָפן און צו וועקן, צו ווערן בעטלער און באַפעלער...

איין זאַך אָבער איז אים קלאָר געוואָרן: דאָ איז אַ שאָד צו שטאַרבן. דער טויט וועט דאָ נישט זיין מאָנאָטאָן. דאָ קען מען נאָך פאַרשידנס זען און הערן. דאָ קען מען אַרומנעמען אַזויפיל לעבנס־קאָמפּליצירט־קייט, וואָס נאָרמאַלע הונדערט יאָר זענען עס נישט בכוח צו באַווייזן. איז אַ שאָד צו שטאַרבן פון הונגער, פון דער קויל און דערמיט צו פאַר־

ענדיקן... דאָס ערשטע מאָל נאָך לאַנגע חדשים דערפילט מעבעלע דעם ווידעראויפגעוואַכטן גאַר, דעם נייגער צום טראָגן ווייטער די שווערע טעג אין געהירן... דאָס ערשטע מאָל קומען פאַר אים אַרויס, פון די פאַרנעפּלטע האָריזאָנטן, מעגלעכקייטן צו קענען מיטווירקן אין די גע־שעענישן, נישט צו זיין אַ פּאַסיווער אָביעקט אין די הענט פון גרויסן גרויל וואָס נעמט אַרום מיליאָנען... פּאַרוואָסזשע נישט פּרובירן דער־מיט? פאַרוואָס נישט אויסרוישן אַלע כוחות ביז צום טויט?

אָן אינעווייניקסטע שטים כאַפּט זיך אויף פון אַ לאַנגן שלאָף און צעשפּאַלט זיך אין טויזנטער קולות:

— מ׳דאַרף... מ׳מוז אויפּסנייען זיך אַ ראַנגל טאָן פאַרן לעבן... אַפילו פרידלאַנד איז פאַרוואונדערט געוואָרן פון מעבעלעס נייעם טאָן; עפּעס אַ בייז פייערל האָט זיך ביי אים געריסן פון בליק, גלייך און גרייט זיך צו וואַרפן און צו פאַרברענען אַ וועלט... ווו האָט ער עס פּלוצים גענומען אַזאַ עקשנותדיקן גלי? זע נאָר ווי ער שרייט, ווי ער באַפעלט ממש פרידלאַנדן:

— הייבט שוין אָן צו אָרגאַניזירן... זאָל מען אַפילו דערשיסן נאָכ־דעם... איך בין איצט גרייט אויף אַלץ...

ווייסט ער כאָטש, מעבעלע, וווהין פרידלאַנד וויל אים אָוועקפירן? איז אים דען איצט אַ נפקא־מינה? אַז דער דערשטיקטער קול אין אַלע בלוטן איז איצט משוגע געוואָרן און שרייט... און זוכט אַ מעגלעכקייט אַריינצודרינגען אין אָט די אַלע טויטע און איינגעוויגטע שאָטנס... אַז דער איינענער גוף איז גרייט זיך אַדורכצוזעצן דורך מויערן צוליב יעדן טאָג ווייטערן לעבן...

אוודאי וועט ער איצט אָפּטאָן אַ סך נאַרישע און קלוגע זאַכן. נישט איינמאָל וועט ער שפּעטער וועלן שפּייען אויף זיך אַליין, נישט קענען באַגרייפן ווי אַזוי האָט ער געקענט טאָן דאָס אָדער יענץ ווי גאָרנישט פון זיין אַלטן גלויבן וועט ביי אים דיקטירן מיט זיין האַרץ... ווי אַזוי זשע זאָל ער פאַרשטיין דעם כוח, וואָס מאַכט דעם מענטש זינלאָז און נאַריש און דערפירט אים ביז צום גרעסטן אַבסורד פון נאַקעטע צייטן: לעבן ווייטער אין ווערק צו!?...

מנשה, פרידלאנד, דער ייד מיט די ווייכע אויגן פון דער האלע איין און פופציק — אלע צוזאמענגענומען האבן אויסגעפלאכטן אזא שטריק, וואס האט זיך פארוואָרפן אויף דעם מידן מעבעלעס גרדאנקען, פארשלעפט אים אויף א זייטיקן וועג און זיך אפגעזאגט זייערס:

— דו מוזט לעבן ווייטער!

קאפיטל פינף און צוואנציק

I

אנדערהאלבן טעג האט מעבעלע זיך געראנגלט מיט זיך אליין און נישט געגאנגען צו דער שכנותדיקער האלע. דער הונגער האט דער־שפירט, אז מעבעלע האט געפונען אן אויסוועג, נאר ער וויל זיך אים נישט אונטערוואַרפן; האט ער דערפאר גענומען יאמערן ירגזונדיקער און רייסן שטיקער אינעווייניקסטע לייב: ג יי ! איז מעבעלע ווידער אוועק זיך שטעלן בעטלעריש ביי דער טיר פון יענער האלע, ווו עס אר־בעטן די זאטערע... דער אלטער, דער פריערדיקער מעבעלע, האט פאר־שעמט זיך באהאלטן אונטער די בלוטן און געלאזט דעם נייעם, דעם אי־בערגעענדערטן, גיין וווהין ער וויל... שטעלן זיך מיט ארויסגעשטארצטע אויגן און וועקן רחמנות, קוקן צום פעסל עסן מיט א געשאכטענעם בליק און ווארטן ווי א הונט אויף א לעפל צוגעוואָרפענער, אומווירדיקער זופ...

אז מען וועט אים געבן — וועט ער עס ארייננגיסן שנעל אין זיך... אזוי שנעל, אז דער מאגן אליין זאל זיך נישט כאפן, מיט וויפל בושה ער האט עס באקומען און זאל זיך קראמפהאפט נישט צושליסן פאר שעם און עקל...

ס'איז פארנאכט. די נארמע איז געענדיקט געוואָרן מיט עטלעכע מינוט פריער. משה מיט מארטפעלדן רייניקן די קאמער און מעבעלע האט מער נישט קיין פלאץ אין דער קאיוטע. מארטפעלד זעט מעבעלעס אנגעצונדענע אויגן און בעט זיך ביי אים:

— מעכעלע, גיי ארויס אביסל אויף דער פרישער לופט... מארגן וועסטו מאכן די זויבערונגס-ארבעט... שפיגל זיך נאר אן אין דער שויב... מעגסט זיך היינט באהאלטן פאר דער צוגאב-ארבעט, ווייל קענסט נאך דא בלייבן היינט אין פאבריק...

מאכט זיך מעכעלע נישט ווייסנדיק, ווען די פיס טראגן אים פאר-זיכטיק אוועק אין דער צווייטער האלע אריין... די ארבעט איז נאך אפי-ציעל נישט געענדיקט. דארט רוישט נאך די שטעמפל-מאשין און מעכעלע בלייבט דערפאר שטיין צווישן די הויכע שטויסן מיט גראנאטן. דער יידי-שער מייסטער איילט ערגעץ מיט זיינע לאנגע פיס און די האלע בלייבט אן דעם לעצטן שומר... מסתמא איז די נארמע שוין דערגרייכט, ווייל די מאשין טוט דעם לעצטן זיפץ און שטעלט זיך שטיל-ברומיק אפ. מעכע-לען זעט איצט נישט קיינער. די מענטשן שושקען זיך עפעס דארט. באלד טוט עמעץ א רעד ארויס:

— קינדער, ווער האט היינט שמירה? ס'איז שוין שפעט, מ'וועט היינט מוזן דאווענען שנעלער...

א צווייטער אפאנירט אים:

— זיבן מאן זענען היינט אוועק אין 58סטל... מיר האבן קוים א מנין...

א מינוט לאסטעט דארט א שטילער פארקלעמטער צער, דאס ווייל מען דארט דאווענען מנחה בצבור, נאר מען האט מורא, עס זאל נישט אנטראגן עמעצן... און דא זענען זיי סך-הכל צען מאן... מעכעלע שטעקט ארויס אינסטינקטיוו דעם קאפ פון זיין ווינקל ארויס... צען פאר אויגן ווארפן זיך אויף אים מיט א וואונדער-גלאנץ, ווי אויף אן אנטפלעקונג:

— א ייד? שוין געדאווענט מנחה?

מעכעלע קען זיך נישט באהערשן:

כ'האב אפילו מיט א וואך צוריק אויך נישט געדאווענט...

קיינער פון זיי האט אבער נישט בדעה מיט מעכעלען צו פירן קיין וויכוחים. איינער, א קליין מענטשל, מיט ברילן, וויל וואס שנעלער ענ-דיקן מיט דעם פארפרעמדטן זאג, וואס איז דא געפאלן, מאכט ער עס קורץ:

— אָבער היינט וועט איר מיט אונדז מיטדאַווענען. מיר מאַכן דאָ יעדן טאָג אַ מנין, גראָד היינט זענען אַ טייל אַוועק צו אַן אַנדער אַרבעט... יאָסל! דו האַלטסט היינט וואָך. פּייוויש דאַוונט פאַרן עמוד...

איידער מעכעלע האָט צייט אַ קלער צו טאָן, זעט ער ווי אַ געלער בחור לאָזט זיך צו דער טיר. דער בחור מיט די געקרייזלטע האָר טוט אָן אַ שטיקל היטל, פאַרוואַרפט אַ פאַרפעצטן מאַנטל איבער די אַקסל, גאַרטלט זיך אונטער מיט אַ שטריק און שטעלט זיך מיטן פּנים צו דער וואַנט פון דער גראַנאַטן-פּיראַמידע... אין דער שמאָלער האַלע איז טונקל. די שטויסן פאַרשטעלן אַלע פענצטער. בלויז איין עלעקטרישער לאָמפּ הענגט אַראָפּ פאַרגעסן פון סופית און באַוואַרפט מיט אַ פאַרגעלטן שיין די ציטערדיקע גופים, וואָס האָבן זיך פאַררוקט אין ווינקל, צוגעפּאַלן מיטן מידן קאָפּ אין די שטיקער מחבלדיקע אייזנס... אַ בילד וואָס לאָזט זיך קיינמאָל נישט פאַרגעסן:

גיין מענטשן האָבן זיך אַריבערגעטראָגן אין אַ ווייטער וועלט אַריין. זיי וואַרפן זיך, טרייסלען פון זיך אָפּ דעם לעצטן, ווערק-צעדיקן שטויב און טוען תפילה. דער צענטער שטייט אין טיפער פאַרגאַפטקייט, וויל צעעפענען די ליפּן און מיטפּרעפּלען, נאָר אַלע ווערטער זענען ביי אים בלאָס געוואָרן און פאַרלוירן יעדן זינען... שטייט ער בלויז און שוימט אין זיך אַריין דעם פרעמדן עקסטאַז, וואָס פאַלט פון אַלעמענס ליפּן אַראָפּ... כאָטש דאָ איז איצט אַזוי שטיל און ערפורכטיק, אַז אים דוכט זיך ווי די שטומע גראַנאַטן קורטשען זיך אויך, זינקען אין זיך אַריין פאַר בושה און שרעק, וואָס דער שאָטן פון ישראל-גאָט האָט דאָ אָנגעטראָגן — — — דאָס געלע ליכט פון דעם לאָמפּ באַגיסט די הוידענדיקע גופים מיט אַ פאַרוועלקטן טרויער און זיי זעען איצט אויס ווי די געלע פלעמלעך פון צען גרויסע יאָרצייט-ליכט... בלויז זייער איבערגעוואַקסענער שאָטן רייסט זיך צום סופית, טרייסלט מיטן ביסל ליכט, ווי ער וואָלט זיך אין געראַנגל געוואָלט צובאַקומען צו דעם טראָפּן ליכט וואָס הענגט אַראָפּ פאַרלוירן פון דער סטעליע... כּל-זמן די אויגן זענען ביי אַלעמען צוגעמאַכט אין דער נישט-דאַאיקער פאַרגעסנקייט... די שטיקלעך וואַקסענע ליכטיקייט קריכן

אָבער פלינק אָפּער פון אונטער דעם שאָטנס בעריקער פּחדימדיקייט און לאָזן נישט איינשלינגען די האַלע אין טונקעלן תהום אַריין...

פּאַמעלעך רוקט זיך אויס איין קערפּער נאָכן צווייטן פון זיין איינגעשמידטן קרייז. די מענטשן קריגן צוריק זייער לעבעדיקע באַוועגלעכקייט און גיסן זיך צוזאַמען אין איין קיילעכדיק רעדל... עמעץ שרייט אַרויס:

— יאָסל? ש ו י ן ! . . .

דער געל־באַשפּרענקלטער בחור קומט אַריין, נעמט שטום אַראָפּ דעם שטריק פון איינעמס טאַליע און פּאַרוויקלט זיך מיט אים... מיט פרומען ערנסט רוקט ער זיך אַריין אין אַ ווינקל, גיט זיך אַ טרייסל און פאַרוואָגלט ערגעץ אין טיפע אומבאַקאַנטקייטן אַריין... דאָס געזעגנט ער דעם טאָג מיט דער לעצטער מנחה...

די פּאָר מענטשן, וואָס זענען אַוועק אַרבעטן אויף אַ צווייט אָרט, זענען נאָך נישט צוריקגעקומען — מוז מען אויף זיי וואַרטן. כאַפּט מען דערווייל אַ שמועס. אַלע זענען פאַראינטערעסירט אין מעבעלען:

— מסתמא איז ער פון די פרישע? ווו אַרבעט ער? אַקעגנאַיבער זאָגט ער? נו, האָט ער געגנוג צייט... ביז מען וועט דאָרט ענדיקן די צוגעגעבענע אַרבעט, האָט ער נאָך צייט זיך דאָ אָפּצורוען. אין דער קאַיומע מוז מען צוהעלפן די שותפים צו דער אַרבעט, אָבער דאָ איז די צוגאָבאַרבעט בלויז אַ שיקאַנע... עס גייט זיי בלויז אין דעם, אַז די מענטשן זאָלן אַהיימקומען אין דער נאַכט — ווייטער גאָרנישט... טאָ זאָל ער זיי איינמאָל אויסשווינדלען... אַמבעסטן וועט זיין, ווען מען וועט זיך פאַרקלייבן אין דער טיף פון דער האַלע, צווישן איין שיכט גראַנאַטן און דער צווייטער, דאָרטן וועט אים קיינער נישט באַמערקן און זיי וועלן דערווייל הערן נייעס, ווי אַזוי עס זעט אויס אין די אַנדערע געגנטן פון פּוילן... עפּעס אַ קלייניקייט: אַכט חדשים זענען זיי שוין אָפּגעריסן פון דער וועלט... מעבעלע קוקט דערשראָקן צו דער גאַס. לאַנגער־מענטשן פאַרשטייען זיך אָבער אויפן ווינק. דער דאַרער מיט די ברילן באַמערקט עס און ער טרייסט אים:

— האָט נישט קיין מורא, מיר וועלן באַפעלן דעם פאָראַרבעטער

אייערן, אז איר גייט היינט מיט אונדז אהיים... צוליב אונדז וועט ער אייך מעלדן, זייט אויסגעזאָרגט...

איז גוט צו קריגן נייע חברים.

II

דאָ איז אַ באַזונדער, אייגנאַרטיק ווינקל. די פּאָר מענטשן וואָס אַרבעטן דאָ זענען פון פאַרשידענע געגנטן. די גרעסטע טייל זענען פרומע און זיי האַלטן זיך דערפאַר צוזאַמען. גראָד האָבן זיי נאָך צוביסלעך געלט און האָבן דערפאַר באַוויזן צו דעראָבערן די שטילסטע האַלע פונעם ווערק. דאָ כאַפּט מען אַריין בגנבה אַ דאַווענען מיט מנין און אין דער פרייער צייט שמועסט מען איבער אַ שטיקל תורה פון אַלטע, פאַרגעסענע צייטן. מיט דעם גאַנצן לאַגער האָבן זיי כמעט נישט קיין שייכות. דאָ איז זייער וועלט, דאָ אַרבעט מען און מען שמועסט. אַזוי ווי מען עסט נאָך צו דער זעט און די אַרבעט איז נישט קיין באַזונדערס־שעדלעכע — איז די געפאַר פון אַ סעלעקציע נישט אַזוי גרויס... די פּאָר חדשים אַרבעטן אויף אַן אָרט האָט אַלעמען געמאַכט היימיש צווישן זיך, צוגעבונדן צו דער האַלע און אַריינגעבערענגט אין אַ רואיקן געמיטס־צושטאַנד. די מענטשן דאָ לעבן אַזוי ווי פאַרבייגייענדיק, אַזוי ווי נעבן דעם לאַגער און זיי וואַרטן אָפּ אויף אַ באַזונדער שטייגער דעם סוף...

ווען מעכעלע רעדט צו זיי, פאַלן אים צופעליק אַראָפּ אַ פּאָר פּסו־קים פון דער צונג. דער באַרילטער יונגערמאַן שטוינט:

— געלערנט אַמאָל?

— יאָ. אין ליטווישע ישיבות.

פאַרגעסט מען באַלד פון דעם וואָס מען האָט געקלערט צו רעדן און מען פאַרגייט אויף זייטיקע וועגן. יענער קען צו זיך נישט קומען:

— גיי וויים... און — אין האַלע דריי און פופציק!

פון דער האַלע־טיר הערט זיך אַ גערויש. דאָס קומט די פאַרשפּע־טיקטע גרופּע. דער יונגערמאַן מיט די טיפע אויגן דערקענט מעכעלען און באַגריסט אים ווי אַ היימישן, אַלט־באַקאַנטן:

— שוין איבערגעקלערט וועגן אייך... פאַרוואָס האָט איר זיך נישט געוויזן? דער יונגערמאַן מיט די ברילן שושקעט יענעם עפּעס אַריין אין אויער, אָבער ער ענטפערט אים אָפּ הויך אויפן קול מיט זיינע אָפּגעהאַקטע זאַצן:

— אַ טביעות־עין האָב איך... גמרא-אויגן דערקענט מען...

און צו מעכבלען:

— דער, וואָס האָט אַמאָל אַריינגעקוקט אין אַ גמרא, דעם וועט דער חותם דערפון בלייבן אויף אייביק אין בליק... ער מעג דערנאָך ווי-ווייט אַוועק; ס'העלפט נישט... נאָר מילא, אָך און ווי ווו מיר טרעפן זיך... אַ דאגה איצט: אַ ליטוואַק... אַ חסיד... גאָט אַליין וואָלט איצט אַן אַפּיקורוס געוואָרן... פרעגט מיך: פאַרוואָס דאַווענען מיר? מיר זענען אבלים, אייביקע אבלים און מיר זענען פּטור פון אַלץ... פון א ל צ ד י נ ג אין דער וועלט... נאָר גאָרנישט, אפשר איז עס אַ צולהכעיס; אויף צופּיקעניש די שונאים מוזן מיר זיין יידן! הרגענען קענען ז יי ; אָבער מיר קענען זיין יידן ביז צום טויט... דאָס איז דער אונטערשיד... מיטן הימל וועלן מיר מאַכן דעם חשבון אַ צווייטן מאָל... מעגלעך, אַז אונדז וועט קומען מער ווי א י ם ... צוליב זיי אָבער אַוועקצוואַרפן דאָס יידישקייט — דאָס איז אַ דערנידערונג... דו זעסט: דאָ זענען פאַראַן גנבים, יידן, וואָס האָבן פון זיך אַראָפּגעוואָרפן דעם מינדסטן עול פון תורה און דרך־ארץ... ווי מעגסטו אָבער זיי פאַרגלייכן צום בעסטן דייטש, צו די פּאָליאַקן!? אפילו זיי זענען מיר ליבער! ווייסט איר פאַרוואָס איך דאַוון היינט? טאַקע דערפאַר ווייל היטלער האָט אונדזער אומה אויסגעקוילעט! איר פאַרשטייט? איך דאַוון דערפאַר, ווייל איך וויל אַ תשובה אויף דעם, וואָס כ'האָב ביי דער גמרא זיך געלערנט דייטש... ווער ווייסט, אויב איך וועל נאָך צייט האָבן תשובה צו טאָן ווי געהעריק...

ווי מאָדנע דאָס קליינע גרופּקעלע איז דאָ צוזאַמענגעשטעלט!

דער וואָס רעדט, אַלטער לעמיט, איז אַ יונגערמאַן פון גאַליציש-דאָמבראָווע. געווען אַן עילויאישער יונגערמאַן. נאָר־וואָס אָנגעקומען אויף קעסט צום שווער. דאָס יונגע ווייבל האָט געהאַנדלט, געבריהט זיך און ער האָט שטילערהייט אַ ביס געטאָן פון עץ-הדעת ביי דעם ספר... נישט

אוועק חלילה צו־ווייט, נאָר גלאַט אַ בליק געטאָן אין „יענע" געצעלטן אויס נייגיר און ווייטער געבליבן דער למדן מיטן סאַמעטענעם קול... טאַקע זיין בריהדיק ווייבל איז געווען די ערשטע, וואָס האָט פאַרשטאַנען זיך באַצייטנס אַריבערצוטראָגן אין ווערק צע. זענען זיי ביידע, די איינציק־געראַטעוועטע פון דער גרויסער משפחה... דאָ האַלטן זיי זיך אָן איינער אין צווייטן. איינער איז פאַרן אַנדערן די ד ע ר מ אָ נ ו נ ג פונעם גאַנצן אַמאָל. צוליב דעם, וואָס זיי האָבן זיך נישט פאַרלוירן, איז נאָך די גאַנצע נגידיש-פרומע שטוב געבליבן וואַך אין זכרון מיט אַלע מנהגים אירע... דאָס חנעוודיקע ווייבעלע טראָגט נאָך דאָ אַ פאַטשיילע איבער די האָר, כאָטש דאָס גיט איר צו אַ פאַרעלטערטן אויסזען... זי רופט אים נאָך אַלץ: אַלטערשי... און ער ענטפערט איר נאָך אַלץ מיטן מאַניש־צניעותדיקן טאָן, נישט קוקנדיק איר גלייך אין די אויגן...

אַ בריה פון דער היים אויס, רייסט זי אויך דאָ איין וועלטן, האַנדלט פאַרבאָרגענערהייט מיט די פאַבריק-שגצים... קיינער פון זיי וועט אָבער נישט וואָגן זי צו נעמען אויף אַזאַ שטייגער, ווי זיי טוען עס מיט אַנדע־רע... כאָטש פון צווישן די פריצייטיק געקנייטשטע אויגנלעכער קוקן נאָך אַרויס אַ פּאָר פרישע שוואַרצע קאַרשן און אויף דעם האַרץ וואַרפן זיך נאָך צוויי יונג־בערגלדיקע מייזעלעך... אַלע פּאַליאַקן, וואָס קענען זיי, ווייסן, אַז זי האָט דאָ דעם מאַן און איר ליבלעכער אַרט רעדן רופט אויך ביי זיי אַרויס אַ פאַרבאָרגענעם דרך-ארץ... אין די פאַרנאַכטן קאָכט זי אָפּ עסן אין אַ באַזונדער טעפּל און ברענגט עס אַלטערן אין זיין באַראַק אַריין. זיי זעצן זיך ביידע צו צום שטיקל טיש און עסן צוזאַמען... דאָס איינציקע וואָס בינדט זיי ווי מאַן און ווייב... שפּעטער גייט זי צו זיך אין באַראַק אַריין און ער קריכט אַרויף אויף זיין קויקע, קרעכצנדיק פאַר־בענקט ביז טיף אין דער נאַכט אַריין...

דער באַברילטער יונגערמאַן איז געקנעטן אין רביישן און גבירישן יחוס. אַלע יאָרן זיינע האָט ער נישט געוווּסט, וואָס עס הייסט אַרבעט אָדער נויט... אין איידעם געוואָרן ביי די רייכע ראַפּאַפּאָרטס פון ביליטץ — איז ער געזעסן בכבודו של עולם, געלערנט, געקריגן די חסידיש־אַרים־טאָקראַטישע מאַניערן פון תורה וגדולה במקום אחד; געלייענט צייטונגען

און געפאָרן אַלע יאָרן באַקוקן די וועלט... ווי אַזוי ער איז איינער אַליין דאָ פאַרוואָגלט געוואָרן? וואָס מיט זיין באַרימט-נגידישער משפחה ס׳איז געוואָרן? ער ווייסט עס אַליין נישט... איין ענטפער אויף אַלע פראַגן:

— ס׳האָט זיך שוין געמאַכט אַזוי... אַ באַשערטע זאַך...

גאָט האָט אַלע חסדים און נסים צוגענומען פון זיין הויז-געזינט. בלויז ביי אים האָט ער דעם לעצטן נס געלאָזט, אַלס זכר, אַז ער איז פ אַ ר ט ד אָ ... דאָס, וואָס ער האָט געהאַט איינגענייט אין דעם אונ־טערשלאַק פון פעלצל, האָט מען נישט אַנטדעקט! לעבט ער דערפון... צו־ערשט האָט דער מאָגן זיך געבייזערט, נישט געוואָלט שלום מאַכן מיטן שוואַרצן ברויט און גרויפּן-וואַסער... ביסלעכווייז האָט ער אָנגענומען אָבער דעם זעלבן דערשלאָגענעם רעזיגניר־טאָן, וואָס זיין שטילער באַלע-באָס און שטיל פאַרדייט, דאָס וואָס יענער האָט מעלאַנכאָליש אין אים אַריינגעשפּאַרט...

נאָר אַז מעכעלע איז אַ נייער, קען ער אים ווידעראַמאָל אַ פרעג טאָן, דאָס וואָס ער האָט שוין אַזויפיל מאָל געפרעגט זיינע חברים:

— זאָגט מיר, אפשר ווייסט איר עס: צוליב וואָס לעב א י ך נאָך?

און ווער קען דען זיין אַזוי קלוג אים צו ענטפערן דערויף?

דערפאַר אָבער פאַרמאָגט ער נאָך אַזוינס, וואָס קיינער האָט עס זי־כער נישט: טרערן... דערציילט ער מעכעלען פון זיך, קאַפּען פון זיינע אויגן גרויסע, קלאָרע טראָפּנס און שרייבן עפּעס אָן מיט פלעקיקער שריפט אויף זיין מאַנטל... ביז מיט אַ יאָר צוריק איז ער געזעסן אין אַ פאַר־וואָרפן ווינקל צוזאַמען מיט אַלע זייניקע... וויינט ער זיך ערשט איצט אויס און ווייסט אפילו נישט, וואָס פאַר אַ גליק ער האָט באַהאַלטן אויף די אומגליקלעכע טעג... ווען ער זעט לימעטן און די פרוי, דערמאָנט עס אים אין זיין עלנט... פאַראַן נאָך פאָרלעך דאָ, אָבער יענע זענען עפּעס אַנדערע, נישט גלייכע צו זיין פריער... זיי אָבער זענען פון זעלבן שניט און עס דוכט זיך אים שטענדיק, ווי זיין נעכטן בלאָנקעט אים נאָך ווי אַ שאָטן ביז אין דער האַלע אַריין...

אין דער האַלע זענען זיי ביידע די וואָרט-פירער ביי דער גרופּע. אפילו דער אַסימילירטער מייסטער האָט פאַר זיי דרך-ארץ און זוכט

ביי זיי א וואָרט טרייסט אין די שווערע טעג. נישט קענענדיק אַליין קיין יידיש וואָרט, בעט ער זיי, זיי זאָלן אויך אים אין זינען האָבן ביים דאַווענען און ער מאַכט זיי פאַרשידענע פאַרלייכטערונגען ביי דער אַרבעט...

III

דאָ זענען נאָך פאַראַן די צוויי ברידער: יאָסל און פייוויש. ביידע זענען זיי געווען פּשוטע שוסטערס אין קליינעם שטעטל זשאַרקי. געלערנט האָבן זיי ווייניק, אָבער אין בית־המדרש אַריין זענען זיי שטענדיק געגאַנגען דאַווענען און דער פּשוטער יאָסל איז געקומען מיט זיין תמימות־דיקער פרומקייט ביז אין לאַגער אַריין. דאָ דאַוונט נאָך יאָסל מיט א גאַרטל און האַלט אין איין זוכן מצוות מקיים צו זיין. נאָך דער אַרבעט זוכט ער נאָך אין די באַראַקן, וועער עס דאַרף אַמנויטיקסטן הילף און טוט וויפל די כוחות טראָגן... ער האָט נאָך די מתן־בסתרדיקע געוווינהייט פון אונטערוואַרפן יענעם א שטיקל ברויט, קיינער זאָל נישט זען און אַוועקשלייכן זיך מיט דער געוואָרנטקייט פון איינעם וואָס טוט אָפּ א גנבישע זאַך... פון דעם געלט, וואָס ער מיט פייווישן באַקומען פון צייט צו צייט דורך אונטערערדישע קאַנאַלן, לעבן זיי ביידע שפּאָרזאַם און טיילן זיך ווי ווייט מעגלעך, מיט וועמען עס לאָזט זיך... כאָטש, עס זאָל נישט אויסגערעדט זיין, ס׳איז דען מעגלעך דאָ יוצא צו זיין? מענטשן קענען דיך שוין... מ׳וואַרט דיך אָפּ... און יעדער וויל עפּעס, בעט פון דיר... און ווי אזוי קען מען דאָ אַלעמען צופרידנשטעלן? און דאָס האַרץ טוט דערביי ווי דערפון... נאָר מילא, פאַר מענטשן איז מען נישט מחויב אָפּצוגעבן קיין חשבון. גענוג איז, ווען גאָט זעט און ווייסט... מיר אַליין, קען זיין, האַלטן אויך, אז גאָט איז קעגן אונדז נישט יוצא, נאָר אויך ער האָט זיך זיין חשבון...

זיי אַלע אינטערעסירן זיך מיט מעכעלען, רעדן אים צו, ער זאָל יעדן טאָג צו זיי אַריינקומען. אוודאי איז שווער, ווען מען פאַלט אַריין אין אזא אָרט, ווו ער איז איצט, אָבער מעגלעכקייטן זענען פאַראַן פאַרשידענע. דערווייל מוז מען זען נישט צו פאַלן פון די פיס. זאָל ער קומען און גלייך

צוגיין צום פּעסל, ווען מען טיילט אוים די זופּ, ווי איינער פון דער האַלע... פאַר אים וועט שטענדיק זיין. ער דאַרף זיך נישט שעמען, ס'איז דאָ זאַכן, מיט וועלכע מען קען אים בייהילפיק זיין; סוף־כל־סוף איז מען נאָך אַביסל געבליבן ביים מענטשלעכקייט...

מעבעלע קלערט וועגן די חברים: אפשר וועט ער קענען ביסלעכווייז זיך אָנזעטיקן אַזוי, ער זאָל נישט דאַרפן אייביק שלאָבערן פון אייגענער קיי־גיר און אויך קענען קלערן וועגן דער פּיין פון אַנדערע, אפשר קען מען נאָך עמעצן צושטאַרקן עטוואָס... מאַרטפעלדס פאַרצערטע אויגן שטייען אים אַקעגן און עס ווילט זיך אים די מענטשן דערציילן, שרייען צו זיי, אַרויספירן זיי פון דעם אָפּגעשלאָסענעם ווינקל און זיי ווייזן, ווי אַזוי מענטשן ראַנגלען זיך דאָרט מיט עטלעכע טריט ווייטער, עסן אויף די אייגענע גאַל אין מאַכטלאָזיקייט... פון איין זייט וואָלט עס אפשר יענע געהאָלפן אַביסל און פון דער צווייטער זייט וואָלטן די מענטשן דאָ אַביסל געטרייסט געוואָרן, געזען, אַז זיי זענען נאָך נישט די אומגליקלעכסטע... זיי האָבן דאָ בלויז מער צייט, זיי זענען צופיל מיט זיך און מיט דער איי־גענער וועלט — קענען זיי זיך אַליין שטענדיק זען און זיך אַליין באַוויי־נען... די אַנדערע, די הונגעריקע, האָבן נישט קיין צייט זיך צו פאַרטיפן אין זייער אומגליק און גרויל; זעען זיי בלויז, שפירן זיי נאָר דאָס, וואָס די אברים שרייען אין זיי אַריין...

דאָ פאַרלירט אָבער דאָס לשון זיין באַדייט. יעדער איינער, אויסער דער אייגענער איך, שאַרט זיך דאָ פאַרביי, באַרירט בלויז אויף אַ מינוט דעם אייגן־אָנגעווייטיקטן געפיל, קומט אַריין אין אַ האַרץ אויף אַ רגע און לאָזט זיך אָן שווערן ווידערשטאַנד אַרויסשטויסן פון די אינערלעכע קלע־רעניש און מאַטערדיקן צער, וואָס קומט פון אַ קלערעניש, פון לאַנגע שלאָפלאָזע נעכט...

נאָך עפּעס האָט מעבעלע אַנטדעקט אין דעם קרייז: צייטונגען. לי־מעטס פרוי באַקומט פון ערגעץ יעדן טאָג אַ דייטשע צייטונג פאַר איר מאַן. קומט מעבעלע אין די פאַרנאַכטן, קריכט אַרויף איבער די בערג מיט גראַנאַטן און כאַפּט אַ בליק אין דער גרויסער און בלוטיקער וועלט

אריין. שפעטער טיילט ער זיך מיט זיין מיינונג, ביים אהיימגיין, מיט די אנדערע. ער אינטערפרעטירט, דרינגט ארויס פון דעם געלייענטן פארשי־דענע זייטיקע זאכן, פון וועלכע די פאר צוהערער גאפן פון וואנדער... יאסל מיט פייוויש באמיען זיך די ערשטע צו זיין ביים געבן אים זייערס א פארציע זופ, בכדי אין די פרייע שעהן צו קענען ביי אים איבערפרעגן נאכאמאל די געלייענטע נייעס. לימעט מיט זילבערטאלן האלטן זיך אליין פאר מבינים, אבער קומען דאך פרעגן ביי מעכעלען, וואס ער זאגט... און אין געציילטע טעג דערשרעקט זיך מעכעלע פאר דער גרויסער אויפמערק־זאמקייט און דרך־ארץ, וואס די מענטשן פון 51-סטל ווייזן אים ארויס. דער הונגער ביי אים וועפט אויס. עס טרעפט טעג, ווען ער גיסט זיך אן מיט דער קלעפיקער זופ, טראגט נאך אוועק דאס געבליבענע צו די קאיר־טע־חברים... עס קומט אבער אין אים אויף א נאגעניש נאך עפעס אנדערש: דארט, ביי יענע מענטשן, זעט ער עסן אנדערע מאכלים. זיי עסן דארט ב ר ו י ט צו דער זעט, קאכן זיך קאשע און קארטאפל און נישט ווילנ־דיק דערמאנט עס און פארבענקט נאך דעם, וואס מענטשן האבן אמאל געגעסן... ער שעמט זיך דערמיט, היט זיך, מען זאל עס אין אים נישט באמערקן און עס נישט אויפנעמען ווי באהאלטענע קנאה... פאר די חברים זיינע פילט ער זיך שלעכט דערמיט, וואס ער קומט פון דארט א זאטערער, א דערפרישטער... און פון דארט מיטנעמען מיט זיך דאס ביסל געשענקטע זופ קען ער נישט און טאר נישט. דא איז מען חושד אלעמען אין אלצדינג, וואס מען קען נאר אפטאן אין לאגער. וועט מען באלד זאגן, אז ער טראגט עס אוועק צום פארהאנדלען...

איז אוועק די ערשטע, נאקעטסטע פארם פון הונגער און אויף דעם ארט איז ארויסגעוואקסן א נייע פיין, א וואנט וואס דערדריקט און פאר־פינצטערט דאס געמיט... דערפאר אבער שפירן די הענט ווינציקער די משא פון דעם אייזן און מען ווערט פארגלידערט אין די שווערע טעג.

מרדכי שטריגלער

קאַפּיטל זעקס און צוואַנציק

I

דאָס לעבן אין ווערק צע דויערט לאַנג. יעדער טאָג איז גרויס און יעדע מינוט האָט זיך אירע אַנגעווייטיקטקייטן און איבערלעבענישן. ווען מען איז צוויי וואָכן אין ווערק צע, לערנט מען אַ סך זאַכן, פון וועלכע מען איז פריער נישט ביכולת געווען צו טראַכטן, צו זען... די ערשטע צוויי וואָכן האָבן מעבעלען דערווייל באַקאַנט געמאַכט מיט אַ קליין ווינקעלע, פון וועלכן ער האָט געקענט באַקומען דעם אויסבליק אויף ווייטער. דאָ האָט ער געטראָפן די ערשטע מענטשן, וואָס האָבן אים אָנגעוויזן די וועגן ווי אַזוי אויסצובריימערן זיין זעאונגס-קראַפט, אים דערמעגלעכט די אומגעהויער לאַנגע צייט פון צוויי וואָכן איבערצוטראָגן... און אַז ס'איז געקומען דער צווייטער זונטיק פון זיין געפינען זיך אין ווערק, האָט עס ביי אים אויסגעזען, ווי ער וואָלט דאָ שוין געווען יאָרן. דער אַרום האָט אַזוי-פיל פאַרנומען פון זיין מחשבה און זכרון, אַז אַלץ, וואָס איז אים איז געווען, האָט זיך צוריקגערוקט הינטערווייטלעכץ און אַנטלאָפן פון זיין דענקען אויף ווייט-יאָריקן מהלך... ער איז געוואָרן אַ „האַסאַג״-מענטש אָן צו געדענקען דעם פריער און דעם שפּעטער. און ווי יעדער „האַסאַג״-גוף האָט ער פון זונטיקדיקן טאָג דערוואַרט דאָס איינציקע: גיין אין באָד אַריין אויפן ווערק אַ...

שוין זונטיק פאַרטאָג האָבן זיך אַלע מחשבות ענגער צוזאַמענגעדריקט אין מוח, לאָזנדיק פּלאַץ פאַר דער דערוואַרטונג און איינדריקן פון דער נייער וועלט, וועלכע ס'וועט אויסקומען הייַנט צו באַגעגענען.

אין די ערשטע שעהן פון פרימאָרגן באַמערקט זיך באַלד דער אויפרודער אין לאַגער. פאַראַן אַזעלכע וואָס זענען שוין צוגעוואַקסן צו זייער שמוץ. זיי פילן שוין נישט די בייסיקייט פון קויט אויף זייערע לייבער און דער איינציקער באַגער זייערער איז: אָוועקצולייגן זיך אויף אַ גאַנצן טאָג אומבאַוועגלעך, נישט זען גאָרנישט און נישט הערן... אַזעלכע באַוואָרענען זיך באַצייטנס מיט באַהעלטענישן, אַז די פּאָליציי זאָל זיי

שפּעטער נישט קענען געפינען און מיטשלעפּן... דערפאַר אָבער זענען די גרעסטע טייל אויפגערעגט, מורא האָבנדיק אַז גראָד זיי וועט מען נישט לאָזן מיטגיין... און דאָס זונטיקדיקע גיין איז פאַר זיי פון גרויס וויכטיקייט.

פאַרן טויער פאַרזאַמלען זיך גרויסע גרופּקעס, וואָס וואַרטן אויפן קאָמענדאַנט. ער דאַרף קומען און געבן דעם באַפעל אָפּצומאַרשירן. ער באַשטימט אויך ווער עס זאָל יאָ גיין און ווער — נישט. ווען ער קומט אַרויס פון „ווייסן הויז", שטייען שוין די גרופּן אויסגעשטעלט אין דער ריי און ער קוקט אַלעמען אַדורך מיטן בליק. אָט שטעלט ער זיך אָפּ ביי איינעם:

— דו... קענסט נאָך וואַרטן. ביסט נאָך גענוג געזונט זיך צו קענען וואַשן מיט קאַלט וואַסער...

אַ צווייטן ציט ער אַרויס פון דער ריי:

— דו ווילסט, איך זאָל ווידער האָבן צרות מיט דער ווערקשוץ צוליב דיר?

ער קען אַלעמען און ס'איז נישט מעגלעך זיך אויסצוהיטן פאַר זיינע שאַרפע אויגן... ווען ער ענדיקט מיטן איבערקלייבן, זוכט ער נאָך אַלץ מיטן בליק; עס פעלט אים נאָך ווער... באַלד צעקאָכט ער זיך:

— און ז י י ווו זענען? איך זע דאָ נישט קיינעם פון די לויזערס און מוזולמענער! זיי ווילן שוין אינגאַנצן צעפרעסן ווערן פון שמוץ...

די פּאָליציי, וואָס דאַרף באַוואַכן די מחנה, טרעט אָפּ דערשראָקן פון די ערטער. וויינבערג צעקאָכט זיך:

—איר טויגעניכטסן! איר ווילט זיין פּאָליציי און אַלץ זאָל אייך לייכט אָנקומען, וואָס? איר ווילט זיך נישט מטריח זיין איבער די באַראַקן און אַרויסשלעפּן מיט געוואַלד די וואָס דאַרפן פּאַקטיש גיין אין באָד... דערנאָך וועט ווייטער זיין סעלעקציעס, קרענק און מגפות... און דער שולדיקער וועל א י ך זיין נישט קיינער... זאָפאָרט מיר אַרויס־שלעפּן ביי די אויערן אַלעמען! איר ווייסט שוין וועמען. געדענקט אַז שפּעטער וועל איך אַרומגיין איבער די באַראַקן אויף קאָנטראָל... ווי וועט אייך זיין, אויב איך וועל עמעצן פון יענע לייט אָנטרעפן אין די באַ־ראַקן!

פון אַלע זייטן ווערן געברענגט פאַרחושכטע, אָפּגעצערטע געשטאַלטן, נאַקעטע. די קנאָכן זייערע וויגן זיך אַרויס פון דער הויט און בייגן זיך קרום ביי יעדער טריט. ווען זיי קומען צו נענטער צום טויער, וואַרפן זיי זיך צו ווייזנבערגס פיס מיט געוווי:

— הער ווייזנבערג... מיר וועלן נישט דערגיין ביז צום אָרט... פּאַניע ווייזנ...

די פריער־אויסבראַקירטע בעטן זיך פון ווייטנס:

— הער קאָמענדאַנט... איך בין גרייט צו פאַרטרעטן יענעם... יענעם...

ווייזנבערג איז שוין אָבער רואיק. ער מעסט יעדן באַזונדער אָפּ מיט זיין מעסער־שניטיקן בליק און וואָרנט:

— אָדער איר גייט, אָדער איר גרייט זיך צו מאָרגן צום שיםשטאַנד... איך וועל נישט דערלאָזן, איר זאָלט מיר פאַרקרענקען דעם גאַנצן לאַגער. איך האָב עס גענוג אָן דעם.... איר וועט זיך נישט וואַשן, נישט אַנטלויזן זיך — וועלן אַלע ווערן צעפרעסן פון די לייז, קראַנק ווערן אויף טיפוס... אַ סך וועלן שטאַרבן און נאָך די רעשט וועלן קומען די לעבעדיקע מלאכי־מות... איז גלייכער, מען זאָל אייך אָפּרוימען באַצייטנס... איר האָט פאַרשטאַנען? און איצט — יאַזדאַ! איך וויל זען, ווער עס בלייבט הינטערשטעליק...

נאָך ווייזנבערגס ווערטער ענדיקט זיך די דיסקוסיע. פאַר אים האָט יעדער מורא. עס בלייבן ליגן בלויז עטלעכע פאַרחלשטע, אָדער די וואָס באַנוצן דעם חלשות־מיטל ווי דעם לעצטן אויסוועג... די טויערן טוען באַלד אַ גרילץ און דער קאַנצליי־סעקרעטאַר ציילט פּאָרזיכטיק די רייען וואָס גליטשן זיך פאַרביי דער עפענונג. מעכעלע פילט אַ שטויס פון די נאָכקומענדיקע, וואָס שפּאַרן זיך צום אַרויסגאַנג און דערזעט זיך אויסער די דראָטן... פון הינטער זיך הערט ער די געשרייען פון די צוריקגעבליבענע אין דער לעצטער מינוט. דאָס מאַכט ווייזנבערג מיט זיי אַ חשבון אויף זיין שטייגער... די גרופּע נעמט גיין גיכער, ווי זי וואָלט געוואָלט אויסמיידן איין קאָלעקטיוון קלאַפּ איבער אַלעמענס קעפּ. עס

לויפט זיי נאך א כארכלדיקער געשריי וואס פארלירט זיך באלד ביים אויסבויג פון יונגן וועלדל...

II

דער זעלבער וועג וואס מיט צוויי וואכן צוריק. איצט אבער זעען אים אנדערע אויגן. איצט זוכט דאס אויג אריינצודרינגען אין זיין טיף, אויסטאפן די קליינע ווייסע שלענגעלעך וואס צעקריכן זיך צווישן די ביי־מער... קיינער ווייסט נישט, אויב מארגן וועט אים נישט אויסקומען צו טאפטשען אויף זיי אין געלויף פאר א געפאר... פרעגט יעדער נאך־לע־בעדיקער בליק ביי זיי אויף שטום־לשון:

— וועסטו מיך נישט פארראטן ווען כ'וועל קומען ביי דיר זוכן שוץ? וועסטו מיך נישט איבערגעבן אין די הענט פון סכנהדיקן סוף?

מען ווייסט, אז אט־די שטעגעלעך זענען פאלש און פארפירעריש. ווען דו זעסט זיי איצט — שמייכלען זיי צו דיר פריינטלעך, אומבא־וואפנט... זיי רופן דיך מיט מיליאנען לאקונגס־מיטלען, ווייזן דיר ווי שטיל און רואיק זיי זענען... ווען דו קומסט אבער צו זיי זוכן שוץ, אנטרי־נונג — ווייזן זיי דיר, ווער עס שטעקט הינטער זיי באהאלטענערהייט... מעבעלע טראכט וועגן יאנקלען, שלמהלען... זיי זענען אוודאי מיט א פאר טעג צוריק דא געקראכן ווי ווערעם, ווי מייז... ווער עס האט געוואלט, האט זיי דא געקענט צעטרעטן און פארניכטן... האט דער וואלד זיי באהאלטן אין זיין הארץ, אדער זיי אויסגעגעבן דעם ערשטן וואס האט זיי גע־זוכט?...

דער וועג דורכן וואלד פאלט ארויף אויף א צערוישטן שאסיי, אי־בער וועלכן עס ברומען מיליטערישע מאשינען.ביידע האלדזן זיך ארום ווי פריינט. דיביימער ציען זיך לאנגזאם צוריק און לאזן אויף זייער ארט הויכע ציגלענע בנינים. ווי זיי וואלטן זיך דא שטיל איינגעטיילט מיט דער מאכט. א ריזן־גרויסער אייזן־טויער האט זיך געעפנט און פאמע־לעך איינגעשלונגען ריי נאך ריי. עס האבן זיך גענומען ציען גאנצע קייטן מיט בנינים, ארומגענומען מיטביימער־קראנצן און בלומען. פון טייל

האָבן תּענוגדיק זיך געריבכערט הויכע קוימענס, ווי זיי וואָלטן דאָ געצויגן דיקע ציגאַרן אין זונטיקדיקער רו. אויף די געשלענגלטע וועגן, צווישן איין בנין און דעם צווייטן, טויכן אויף פאַרשוואַרצטע גופים, וואָס ציען זיך אין דער ריכטונג פון די מאַרשירנדע רייען. די ווערקשוץ וואָרנט פונדערווייטנס:

— נישט צוגיין נענטער... מ'וועט שיסן...

בלייבן יענע פאַרגליווערט אינמיטן טריט.

ענדלעך ווערט די ריי צוגעפירט צו אַ גרויסן פאַרדרויכערטן בנין, אַרום וועלכן עס דרייען זיך אַרום איינגעקוילטע יידן. די פּאָליציי מיט דער ווערקשוץ שטעלן אויס די מענטשן און ציילן זיי לויט הונדערטשאַפטן. די ערשטע גרופּע ווערט אַריינגעפירט אין באָד. אין פאָדערהויז מוזן זיי וואַרטן, ווייל עס געפינען זיך נאָך דאָרטן די פרויען, וואָס אַרבעטן אין ווערק א. דאָס אַנטאָן ווערט שנעל אַראָפּגעריסן פון די לייבער און די פאַרשוואַרצטע יונגע שלעפּן עס אַוועק אין דער קאַמער צום דעזינפעקציאָנירן. די פרויען וואָס קומען אַרויס פון דער צווייטער זייט נאַקעטערהייט און זעען די נאַקעטע מענער, נעמען עס אויף מיט אַ דערשראָקענעם קוויטש... דאָ איז אָבער נישטאָ קיין צייט צו קלערן. שוין ווערט מען אַריינגעשמיסן אין אַן אָנגעדאַמפּטע צימערל. פון סופית קאַפּען אַראָפּ טראָפּנס קאָכעדיק וואַסער וואָס פאַלט אויף די ביינערדיקע לייבער ווי אָנגעגליטע שפּילקעס. די פּאָרע לאָזט נישט זען אַ טריט ווייטער פון זיך. די קערפּערס ווערן אויפגעהיצט און צעפּרייען זיך מיט פאַרשטונקענעם שוויים. פון דער אָפענער טיר יאָגט אַריין אַ שמאָלער שטראָם קאַלטע לופט וואָס לעקט אַרום די אָפּגעבריטע לייבער און צופּען אויס אין די אָדערן שטיקער קאַלטן שטייף... פון פאָדערהויז שטויסט מען נאָך כסדר אַריין פרישע זעקלעך ביינער. עס ווערט ענג, ענגער... לייב קנוילט זיך אַריין אין לייב, פּלייצע דריקט זיך צו צו די ליפּן פון הינטנאַרום און טרייבן אַריין אין מויל אַ שווייסיק-בייסיקע געדעמפּטקייט... באַלד ווערט די טיר צוגעהאַקט מיט אַ הילך און די לופט ווערט געדיכט, פאַרעדיק און פאַרהאַקט דאָס לעצטע ביסל אָטעם. די פּיס טאָפּטשען ביז די קנעכל אין וואַרעמען וואַסער, געמישט מיט מידן שוויים וואָס גיסט זיך

אראפ פון סופיט, פון די ווענט און פון די אויסגעדארטע לייבער... אזוי לויפן מינוטן-אייביקייטן... אט פארוואָרפט איינער מיטן קאָפּ, א צווייטער... די מענטשן לייגן זיך אריין מיט פארחלשטן תענוג און דערשטיקטער אָטעם־פרעסעניש אין דעם ווארעם-שטינקענדיקן טייכל אויף דער שטיינערנער פּאָדלאָגע, פארמאכן די אויגן און לאָזן אויף זיך טרעטן מיט די פיס, אזויווי זיי וואָלטן אריינעקזאַלטירט געוואָרן אין א צווייטער וועלט אריין, ווו מען שפּירט שוין מער גאָרנישט... גאָרנישט...

די היץ ווערט וואָס א מינוט אלץ גרעסער און אומגעהויערער. די מענטשן, וואָס האָבן זיך עונגדיק אונטערגעגעבן דער גלעטנדיקער מילדקייט פון הייסן וואסער, ווערן ביסלעכווייז איבערגעוואָרפן אינעם איבערפלוס פון דרענגענדיקן שוויים און שטיקנדיקן אָטעם. די אויגן נעמען ארויסקריכן פון די לעכער און ווילן זיך ארויסרייסן פון די אָדערן וואָס שמידן זיי איין אין די קינבאקן אריין... דאָס מויל אָטעמט שוין נישט, נאָר שלעפּט אריין און שטויסט ארויס פון זיך די בערג אָנגעטראָפּטע לופט... בלויז פון האלדז ארויס שפּארן זיך אָנגעשוואָלענע ברומערייען, ווי געפאנגענע אין קייטן... פויסטן נעמען זעצן אין דער טיר מיט פארצווייפלונג:

— עפנט!!! לאָזט ארויס!...

אָבער דאָרט פרייען זיך נאָך די בגדים אין די אייזערנע, אָנגעגליטע שרענק און ס'איז נישטאָ ווו די מענטשן אהינצוטאָן... שווייגט די טיר עקשנותדיק און פארביסן... פאלט איין קערפּער נאָכן צווייטן, דרייען זיך ווי די ווערעם און בלייבן ליגן אין א שטייפער אויסגעצויגענער פּויזע... אריינגעקוועטשט איינער אינעם צווייטן אריין — — —

פון סופיט נעמט פלוצים גיסן קאלט וואסער מיט א בייזן פליוך... די פארחלשטע גופים נעמען זיך וועקן, צאפּלען און שוידערן... קערפּער נעמט זוכן ביי קערפּער ווארעמען שוץ און שפּרינגט צוריק אָפּ אין פליוכיקער פארשטייפטקייט. מען שטעלט זיך אויף, מ'וויל די פלוצימדיקע קעלט אריינציען אין די האָר פון קאָפּ... מ'פארשטעלט מיט די הענט דאָס לייב און דאָס וואסער גיסט... גיסט און צעפּליעסקעט זיך אין שטורעם... בלויז

געצײלטע בלײבן װײטער ליגן, נישט־דערװעקטע, אװעקגעשלײדערטע אין נישט־געזעענע װײטקײטן אַרײַן...

— ... אַ ר ו י ס !!! די אָפֿענע טיר אַלײן שרײַט עס אָדער די װענט, די צװאַנגיקע קעלט, װאָס נעמט אַרום אַלע אבֿרים? די אָפֿענע, אָנגעגליטע שראַנק באַהױכט מיט איר שרפֿהדיקן אָטעם די נאַקעטע לײַבער, װאָס װאַרפֿן איבער אין פֿיבער די פֿײַערדיק־צוגעברױנטע בגדים, איבער װעלכע עס ליגט צעשאָטן די אױסגעברענטע הױט פֿון געװעזענע לײַז —

מעבעלע שפּאַרט זיך דער לעצטער צו דער שראַנק. אַלע האָבן שױן אױף זיך אַרױפֿגעשלעפּט, װאָס זײ האָבן נאָר געקענט.... דער לײדיקער גרױסער קאַסטן גאַפֿט מיט אַן אָפֿן מױל אױף דעם פֿאַרשפּעטיקטן שלימזל... אינעװײניק בײַ אים איז שױן לײדיק. אין דער טיף פֿון װינקל טורליעט זיך נאָך פֿאַרשעמט אַ שטיק קױטיקע שמאַטע, װאָס שטאַמט פֿון אַמאָליקע הױזן... שטײט ער און בעט זיך אין פֿאַרצװײפֿלונג:

— מײַן אַנטאָן... דאָס העמד... די גאַטקעס...

די אױפֿזעער טרײַבן אָבער אַרױס אָן באַטראַכט. עס װאַרטן נאָך אַנדערע אין דרױסן און אַלע מוזן געבאָדן װערן... אין אַ װינקל מונטערט מען די פֿאַרחלשטע און מען טראָגט זײ אַרױס מיט פֿאַרװאָרפֿענע קעפּ דורך אַ הינטערשטער טיר... װערזשע קען דאָ אין זינען האָבן אַ ײנגל, װאָס װעט בלױז בלײַבן מיט אַ שטיק שמאַטע אױפֿן לײַב?...

די װערקשטאַט אינדרױסן איז זיך דערװײַל צעקראָכן. אײַנציקע פֿון זײ היטן נישט־אױפֿמערקזאַם די אױסגאַנגען פֿון דער געסלקע און דאָ גײט דערװײַל אַ פֿאַרקאָכטער האַנדל. מענטשן פֿאַרקױפֿן פֿון זיך אַלץ. מען בײַט אַ העמד אױף אַ ברײטל, אַ פּאָר הױזן פֿאַר אַ גילדן... אַלעמאָל לױפֿן אַנדערע אַרײַן אין דעם פֿאַרשמוצטן קלאָזעט און בײַטן זיך איבער מיט די זאַכן... בײַ װעמען זשע זאָל מעבעלע זוכן זײַן גנבֿה? אין אַ װינקל שטײען צװײ בחורים און רײַסן שטיקער פֿון אַ פֿריש־אױסגעבאַקן ברײטל... זײערע אױגן קוקן װילד און פֿאַרטראָגן, װי זײ װאָלטן זיך געהיטן פֿאַר װעמען, אָן אומבאַקאַנטן... זײ עסן דערבײַ מיט אַזאַ געאײַל, װי זײ װאָלטן מורא געהאַט, אַז יעדע מינוט קען זײ דער קײ־פֿאַרגעניגן צעשטערט װערן... עסן זײ נישט אַמאָל אױף זײַן געגנבֿעטע װעש?...

ס'איז קלאָר, אַז מען קען דאָ קיינעם נישט רופן צו משפּט. מעבעלע וועט שוין איצט מוזן צוריקגיין אין לאַגער אַריין מיט אַ האַלב־נאַקעטן לייב...

III

אַז מען איז שוין אין ווערק צע — איז די נאַקעטקייט פון די קלענסטע אומגליקן. דאָ גייען גענוג מענטשן אַרומגענומען דעם קערפּער מיט פּאַפּירענע זעק פון דער אויסגעאַרבעטער סאַלעטרא. אויך מעבעלע וועט קיין עצה נישט האָבן און וועט זיך אין פאַבריק שוין אויסגעפינען עטלעכע זעק; איינעם וועט ער אַרומוויקלען אויף די פיס, אַ צווייטן אויפן אָרעם און אַ דריטן אַרויפציען ווי אַ העמדל אויפן לייב... די אַנדערע מענטשן האָבן עס אָבער געטאָן באַצייטנס און מיט אַן אויסרעכענונג. די וועש האָבן זיי באַטש פאַרקויפט פאַר ברויט און נאָך עטלעכע מאָל זאַט געוואָרן צוליב זייער נאַקעטקייט און מעבעלע וועט אַריבערגיין צו די „פּאַפּירענע" מענטשן, בלויז צוליב נישט־פּראַזיכטיקייט... גייט ער צוריק מיט דער גרופּע און עסט זיך אַליין די גאַל פון פאַרצווייפלונג: וואָס טוט מען? ווי אַזוי קריגט מען אַן אויסוועג? אַ געדאַנק פאַלט אים איין און וויל נישט אָפּטרעטן:

— פאַלגן מנשהן!... ער נעמט איבערטראַכטן אין געדאַנק, מיט וועל־כע ווערטער ער זאָל זיך ווענדן צו דער קאָמענדאַנטין וועגן הילף. ער האָט שוין פון איר גענוג געהערט, געוווּסט וואָס זי האָט שוין אַלץ דאָ אָפּגעטאָן און ער שעמט זיך פאַר זיך אַליין מיטן בלויזן געדאַנק, וואָס אים איז באַפאַלן... זיין עלנטער הולך און די רעזיגנאַציע פון אַ נאַקעטן לאָזט אים אָבער נישט שטעלן קיין שאַרפן ווידערשטאַנד... זיין געדאַנק דיקטירט אים שטיל איין וואָרט נאָכן צווייטן און ער גייט און קלאַפּט צו מיט די טריט זיין הסכמה... ווען די גרופּע פאַלט צוריק אַריין אין לאַ־גער, דערמאָנט זיך מעבעלע, אַז ער האָט נאָך נישט באַטראַכט אפילו זיינע נייע שטיקלעך הויזן. אין אַ ווינקל פון צעפליקטן בגד האָט ער אַ טאָפּ געטאָן אויף עפּעס האַרטס און לענגלעכס. אַן געדאַנק האָט ער אַרויס־

געצויגן א שטיקל בלייפעדער... אלץ אין מח האט אויפגעמאל א זעץ גע־טאָן:

— פ א פ י ר !

נישט ער האט געשפירט, ווי אזוי זיין האנט האט אויפגעהויבן א וואלגערנדיק ברעקל געלן פאפיר-זאק און נישט ער האט מער געקענט צוי־מען זיין האנט...

ווען ער האט דאס בריוול פארטיק געהאט, איז ער ווי א משוגענער אוועק אויפזוכן מנשהן. יענער האט אים באגעגנט מיט אן אויפגעריסן מויל:

— האסט אלצדינג פון זיך אראפפארקויפט?

מעבעלע האט פארשעמט ארויסגעקרעכצט:

— באגנבעט געווארן אין באד...

מנשה האט זיך געקראצט נערוועז אין דער צעשויבערטער קודלע:

—דאס זעסטו איז נישט גוט... דאס איז א סימן, אז דיר גייט עס צו שלימזלדיק...

מעבעלע פרעגט פארלוירן:

— וואסזשע טוט מען, הא?

מנשה איז מיטן געדאנק גראד פארטאן אין אנדערע זאכן. היינט איז זונטיק און מען דארף דערליידיקן פארשידנס. קען ער דערפאר איצט נישט אויפנעמען אין זיין מחשבה מעבעלעס צרה... רייסט ער אים איבער שנעל:

— האסט עפעס אן אויסוועג?

מעבעלע ווייסט שוין איצט אליין נישט וואס צו זאגן. ער פרווט מיטן לעצטן:

— ווייסט, כ'האב אנגעשריבן א בריוול צו איר... וואס זאגסטו?

מנשה וויל שוין פארענדיקן דעם שמועס, וואס פאלט אים אויף די אומגעדולדיקע נערוון.... פטרט ער מעבעלען אפ שנעל און קאלט:

— ווייז עס אהער... איך וועל עס שוין באזארגן... איצט מוז איך לויפן...

און שוין בלייבט מעבעלע אליין ווי אן אויסגעפאטשטער... לאזט

ער זיך אויפזוכן מענדלען. ער שפירט אפילו נישט דעם הונגער און פאר־געסט אין דער זופ, וואס מען טיילט שוין אוודאי איצט אוים... די מענטשן ארום יאגן זיך ארום און זשומען ווי די בינען... אלע שטויסן זיך איינער אויפן צווייטן, ווי זיי וואלטן קיינעם דא נישט באמערקט... וויאזוי־זשע קען ער דא צוגיין צו עמעצן און זאגן:

— זע, וואס מיט מיר איז געשען?...

אים דוכט זיך, אז דא וואלט ער זיך אליין נישט געהאלפן. די מענ־טשן זענען אזוי אריינגעקוועטשט אין זיך אליין, אז זיי קענען נישט זען נאך עמעצן, בפרט נאך ווען זיי זענען נישט אפגעזונדערט נאר אריינגעפלאכטן אין מיטן קעסלדיקן טומל...

ווייסט ער נישט, ווי אזוי מענדל וואקסט אים ארוים אקעגנאיבער. ער זעט מעכעלען און שטעלט פאר איבערראשונג אוועק אויף הפקר זיין בלעכל עסן:

— וואס איז געשען?

מעכעלען שטיקט עפעס אין האלדז... ער קען נאר איין ווארט ארויס־צווינגען פון זיך:

— אין באד...

און מענדל פארשטייט אלץ... ער נעמט אויף זיין שטייגער שיטן מיט ווערטער, בייזערן זיך, פארוואס מעכעלע האט נישט געווארט צו גיין מיט די פאר היימישע, פארוואס ער האט נישט אכטונג געגעבן צו זיין פון די ערשטע... באלד אבער כאפט ער זיך צוריק מיט כעס אויף זיך אליין:

— נו, זע נאר... יענער שטייט א צעבראכענער און איך שיט אים נאך זאלץ אויף די ווונדן... איך בין שוין איינמאל א כלי־מפואר... א ווונ־דער זעסטו, אז דא ווערט מען מיטגעריסן מיט אלעמען אין משוגעת און מען לויפט, נישט ווייסנדיק צוליב וואס... איז וואס שטייען מיר און רעדן? קום!

מענדל לויפט אימפעטיק פאראויס, זוכט עפעס מיט די אויגן און מעכעלע שארט זיך אים נאך מיט מידע טריט.... בלויז דאס וואס עמעץ לויפט פאר זיינעטוועגן אין בהלהדיקער זוכעניש, גיט אים כוח צו לאזן

זיך טראָגן פון די אנטפּלעקטע פּיס... מענדל געפינט ערגעץ עטלעכע פאַר־זשאַווערטע שטיקער דראָט און כאַפּט זיי ווי אַ ווילדע מציאה... ער פלעכט מיט זיי ביז צו זיין באַראַק, שלעפּט אַרויס פון זיין געלעגער אַ באַרג זאַק־פּאַפּיר און נעמט אַרומוויקלען מעכעלעס נאַקעטע אבֿרים... דאָס פּאַפּיר ציט ער צאַרט איין מיט דראָט און מעכעלע שטייט ווי אַ פאַרלוירענע מומיע און לאָזט מיט זיך מאַכן ווי יענעם געפעלט... ער שפּירט אפילו נישט, ווי די דראָטן טוען אַ שאַרפן שניט אין אַן אבֿר... מענדל ווערט שנעל פאַרטיק, קוקט ער אויף מעכעלען און צעגייט שיעור פון צופרידנ־קייט:

— נו, אַבי נישט קיין נאַקעטער... אפשר וועט מען נאָך שפּעטער געפינען אַ בעסערע עצה...

אינמיטן כאַפּט ער זיך:

— האָסט נאָך אַוודאי נישט געגעסן אויך? וואָס?

און ער ציט מעכעלען ביי דער האַנט אַרויס פון באַראַק.

אינדרויסן האָט קיינער אפילו נישט באַמערקט מעכעלעס משונהדיקן הילוך. בלויז אַ פאַרביילויפנדיקער פּאָליציאַנט האָט אַ וואָרף געטאָן זיין אויג אויף מעכעלעס קורץ־געשווירענע האָר און אַ ברום געטאָן צו זיך אַליין:

— שוין איינמאָל אַ סחורה, די קאַלעניקעס... נאָך נישטאָ קיין צוויי וואָכן אין לאַגער און דאָס האָט שוין באַוויזן צו פאַרטראַסקען אַלץ פון זיך אַראָפּ און שפּעטער וועלן זיי פאַלן ווי די פליגן...

מסתמא האָט ער נישט באַמערקט ווי מענדל האָט אים נאָכגע־שטרעקט אַ לאַנגע, בייזע צונג...

קאַפּיטל זיבן און צוואַנציק

I

אַוודאי איז שוין די בלויזע שטעלונג פון אַ פּאָליציאַנט געווען אַ שווערע און אַ שמוציקע. דאָס טראָגן אַ פּאָליציייאיש היטל אַליין האָט גע־דאַרפט זיין אַ חרפּה פאַר יעדן ייד, אָן אונטערשיד וועלכע פונקציע עס

זאָל אים נישט אויסקומען צו פאַרנעמען. דאָך זענען אַזעלכע געווען, וועל־כע האָבן זיך אַזוי אַרום געוואָלט לייכטער מאַכן. דאָס איז אַ פּראָבלעם, ביי וועלכן דער מחבר מוז אַרויסגיין פון זיין זייטיק־דערציילערישער פאָרם און אים אַרומנעמען מיט זיין גאַנצער נאַקעטקייט און טראַגיזם. ס'איז געווען די מכה פון גאַנצן פּוילישן יידנטום און פאַרלאַנגט אַ טיפע שטודיע. אין ווערק צע איז אָבער געווען די ספּעציפישע דערשיינונג, דער־מיט וואָס דאָרט האָבן זיך קאָנצענטרירט יידישע פּאָליציי־לייט פון צענד־ליקער געטאָס און לאַגערן. יעדער האָט מיט זיך געברענגט די כאַראַקטער־שטריכן פון זיין אומגעגנט און דערמיט געשאַפן די טרויעריקע קאָמפּאָ־זיציע פון דער גאַנצער אייראָפּעאיש־יידישער טראַגעדיע. דאָרט איז גע־ווען דאָס אָרט, ווו ס'איז זיי געלונגען צו דערהאַלטן די פּאָליצייאישע געטאָ־פּאָסטנס און ס'איז מעגלעך געווען צו שטודירן אַזעלכע צענדליקער טיפּן פון אַ נאָענטער נאָענט, מיט זייערע מעלות און חסרונות. אוודאי וואָלט נויטיק געווען צו שילדערן אַלע ספּעציפישע באַדינגונגען, וואָס האָבן געברענגט דערצו, אַז דער אָפּשוים פון לעבן זאָל זיי אַרויסרוקן פון אויבנאָן, די אומשטענדן, וואָס האָבן זיי געברענגט דערצו, אַז זיי זאָלן האַנדלען אָט־אַזוי און נישט אַנדערש... אין דאָזיקן בוך אונדזערן מוזן מיר זיך אָבער האַלטן ביי די גרענעצן פון דער דערציילונג און די רעשט איבערלאָזן פאַר צייטן, אין וועלכע מען וועט דערפון קענען דערציילן אָן אויפגעקאָכטן פרישן צער און אָן איבערגעשפּאַנטע נערוון... דערווייל מוז מען בלויז אויפנעמען דאָס, וואָס איז געשען, מיט די הוילע אויגן, לאַנ־דיק דאָס האַרץ דערביי שווייגן און פאַרשטומען...

...און אַז עס איז געשען אַזוי, אַז עס זענען געווען יידישע פּאָליציי אין ווערק צע — האָבן זיי זיך געטיילט אין באַזונדערע גרופּן: געווען די אינערלעכע לאַגער־פּאָליציי און די פּאָליציי פון דער פאַבריק. די לעצטע האָבן געהאַט די אויפגאַבע צו פירן די מענטשן צו דער אַרבעט, זאָרגן פאַר דער צאָל, טיילן דאָס עסן וכדומה. יעדע האַלע האָט זיך געהאַט איר פּאָ־ליציאַנט, וועלכער האָט זיך צוגעקליבן אַ פאַראַרבעטער אַלס געהילף. פאַרטאָג און פאַרנאַכט איז יעדער פּאָליציאַנט אַרומגעלאָפן איבערן לאַ־גער צוזאַמענצוטרייבן זיינע מענטשן. זיי זענען די ערשטע צייטן געווען

צעוואָרפן אין פאַרשידענע באַראַקן און ער האָט געמוזט וויסן די גענויע „אַדרעסן" פון אַלע. פלעגט נישט איינמאָל טרעפן, אַז אַ פּאַליציאַנט איז אַריינגעפאַלן פאַרטאָג און אַרומגעטאַנצט איבער די אויבערשטע שטאָקן פון די בעטלעך, זוכנדיק זיינע לייט. נישט איינער פון זיי איז געלעגן פאַרחלשט, צוגעשמידט צו די ערטער... דער פּאַליציאַנט מוז אָבער האָבן זיין צאָל מענטשן — האָט זיך אָנגעהויבן דער געראַנגל... צוערשט איז עס געגאַנגען מיט רייד:

— קום אַראָפּ, דו... מ'דאַרף שוין אָפּמאַרשירן...

אָבער יענער קען קוים אַרויסקרעכצן:

— כ'קען נישט מער, פּאַניע פּאָליציאַנט... די פיס טראָגן נישט... דערצו האָט מען מיר נעכטן איבערגעבראָכן אַ ריפּ... שלאָגט — אויב איר ווילט... איך קען מער קיין טריט נישט שטעלן...

— קום אַראָפּ, אַז נישט וועט מען דיך אַראָפּטראָגן... איך וועל מיין קאָפּ פאַר דיר נישט איינשטעלן. דער מייסטער קרעבס אָדער גאיעווטשיק וויל דערפון נישט וויסן... קום דו און זאָג עס זיי. צווייטנס, קום און זאָל דיך ווייזנבערג אָנקוקן, אפשר וועט ער דיך איבערלאָזן... נו, שטייסט אויף?

אָבער יענער קלאַמערט זיך נאָך מער איין אין זיינע שטרויען:

— הער פּאָליציאַנט, איר ווייסט דאָך... ווען איך האָב געקענט, בין איך אַליין אויפגעשטאַנען צו דער אַרבעט... היינט קען איך נישט מער... וואָס רעדט איר צו מיר? זאָגט עס מיינע געשוואָלענע פיס, אפשר וועלן זיי אַ יי ד בעסער פאָלגן...

דער פּאָליציאַנט ברענט שוין פון איילנדיקן צאָרן:

— נו, איך קען שוין מיט זיי רעדן... וועסט באַלד זען, ווי זיי וועלן מיך פאָלגן...

זיין גומי-שטעקעלע נעמט האַקן איבער די געשוואָלענע אברים; זיי ווייטער קורטשען זיך ווייטיקדיק איין און זוכן זיך ערגעצוו איינצוקלאַמערן, צוצוואַקסן... דער פּאָליציייאישער שטאָלץ דערלאָזט אים אָבער נישט קאַפּיטולירן. ווען איינער וועט אויספירן ס'זייניקע, וועלן מאָרגן אַ סך אַנדערע טאָן דאָס זעלבע... שוין היינט האָט ער אַראָפּגעשלעפּט אַ

צענדליק — מוז ער דערפאר האנדלען שטרענג... פלעכט ער זיך אריין מיט די הענט אין יענעמס וויס-באשפרענקלטער טשופרינע, רייסט אים ביי די אויסגעשטעקלטע אָרעמס און שלעפט אים... יענעמס גוף ווערט ווידערשטאנדלאָז, ווייזט אָבער נישט ארויס דעם מינדסטן, לעבעדיקן אָנ־שטרענג אליין זיך מיטצוטרייסלען, מיטצורירן... קען דער פאָליציאַנט אים נישט דערהאלטן אין זיינע שטארקע הענט... הערט זיך בלויז א האר־טער פאל, וואָס טוט א טויבן הילך־אָפּ אין באראק...

א מינוט איז שטיל. דאן הייבט אן דער שמאטע-קנויל צו קרעכצן:

— גוט. איר האָט מיך שוין איצט דערהרגעט, דעם רוקן מיר איבער־געבראָכן... כ׳לעב דאָך נאָך אָבער ווייטער... איצט טוט מיר דאָך נאָך מער וויי... כ׳קען זיך נישט מער אויפשטעלן... וואָסזשע וועט דאָ זיין? הרגעט מיך כאָטש צו, איך זאָל נישט שפירן מער די יסורים... אוי-וויי, נעמט כאָטש א מעסער און קוילעט מיך, גזלן!

אָבער דער פאָליציאַנט קען שוין דעם נוסח. ער הערט אים גענוג יעדן טאָג... באפעלט ער בלויז צוויי מענטשן, זיי זאָלן יענעם אויפשטעלן, נע־מען אונטער דעם אָרעם און ארויספירן אויפן זאמל-פּלאַץ... זאָל ער דאָרט ליגן און יאָמערן, ביז דער קאָמענדאַנט קומט ארויס... ער דארף זיין גרוּ־פּע ארויסשטעלן. זאָל יענער באשליסן וואָס צו טאָן. דאָרטן וועט שוין ווער צוהיטן, אז דער קרבן זאָל נישט אנטלויפן און ער קען זיך גיין ווייטער זוכן איבער די באראקן...

דערפאר אָבער, נאָך יעדער סעלעקציע ווייסט א באטריבס-פּאָ־ליציאַנט, אז די ערשטע צוויי-דריי טעג מעג ער זיך אויפהייבן פון שלאָף אביסל שפּעטער. די אָפּשלעפּערס און שרייערס זענען נאָר-וואָס אוועק־גענומען געוואָרן און די געבליבענע זענען נאָך אונטערן איינדרוק פון גע־שעענעם. האָט ער צייט זיך אויסצופוצן די שטיוועלעך, אדורכשפּרייזן די פּאָר געסלעכעס פון לאגער און ברומען מיט א הויך, פארשלאָפן קול:

— האלע 53 — אנטרעטן! האלע זעקס! גראנאטן!...

ער ווייסט, אז ביז עס וועלן צוקומען פרישע „פּוילענצער", וועט נאָך געדויערן א פּאָר טעג. קען מען זיך דערפאר צופרידן און פּויל אויס־גענעצן, ביז דער עולם וועט זיך צוזאמענקומען צום טויער.

II

עטלעכע מינוט פאַרן אָפּמאַרש איז אַרויסגעקומען דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט ווייזנבערג און זיך אומגעקוקט אויף די גרופּן. אין דער זייט זענען געלעגן די קראַנקע און שוואַכע און אַרויפגעקוקט צו אים מיט הכנעהדיקן געבעט אין די אויגן. אַנדערע האָבן מוראָדיק געברומט און זיך דערקייקלט ביז זיינע באַגלאַנצטע שטיוול-פּיס מיט יללה:

— הער קאָמענדאַנט! איך קען נישט... כ׳קען נישט גיין... לאָזט מיך זיך אַ צוויי טעג זיך אויסרוען... איין טאָג בלויז...

אָבער יענער האָט מיט אַ מאַיעסטעטישער מינע באַטראַכט די וואָס וואַלגערן זיך אויף דער ערד און זיך מיט זיי געררייצט אין זיין רואיקן טאָן:

— וואָס, הינטישער זון, ר ו ע ן ווילסטו!? דאָ אין ווערק צע קען יעדער גיין זיך אויסרוען, ווען עס ווילט זיך אים... אָט זענען ערשט די וואָך 180 מאַן זיך אַוועק אויסרוען... ווען דו וועסט בלייבן נאָך צוויי טעג אין לאַגער, וועט דיך סאַווטשוק אַוועקשיקן אויפן זעלבן אָרט, וווּ קיין פּאָליציאַנט וועט דיך מער נישט טשעפּען... אויב דו ווילסט, קען איך דיר אהין באַזאָרגן אַ בילעט...

ווען דאָס בעטן זיך איז געוואָרן צודרינגלעכער, האָט ווייזנבערג מער נישט געקענט פאַרטראָגן. מיט אַ מינע פון עקל האָט ער יענעם אַוועקגע־שאַרט מיט די גלאַנציקע שטיוול:

— דו ווייטער מיינסט, אַז מיטן לעקן מיר די שטיוול קען מען מיך אָפּקויפן, וואָס? וועסט שוין היינט דווקא גיין אויף קוליעס צו דער אַר־בעט... אַ רוח אין דיין מאַמען אריין... ווי דאָס האָט זיך אויסגעלערנט „טרעלן" ווי אַ הונט...

און באַלד האָט ער געגעבן אַ באַפעל איינעם פון די פּאָליציי:

— קירזשנער! הייסט דער באַנדע, מען זאָל די חברה-לייט נעמען ביי די הענט און מיטשלעפן אין דער האַלע אריין... פּאַשאָל וואָן!

האָבן טייל גענומען זיך וואַרפן אויף דער ערד, ציטערן, אויסשטרעקן די צונג, די הענט, אַזוי ווי אין האָפענונג אַז ס׳קענען נאָך אָראָפּפאַלן

טראַפנס רחמים פון הימל און פארטרייבן די מידע ווייטיקן פון די גלי־דער... אָבער גאָרנישט איז אַראָפּגעפאַלן... דאָס שרייענדיקע געוויין איז געוואָרן אַלץ מידער און רויער, אַזוי ווי עס וואָלט זיך אָפּגעריסן פון אַ שטיק האַלץ און זיך גענאַט אדורכצורייסן און אָנרייבן אין האַרט־צוגע־דאַרטע גומענס... דאָ האָט שוין ווייזנבערג מער נישט געקענט אויסהאַלטן און גענומען קלאַפּן מיט זיין לאַנגער קישקע איבער קעפּ און אברים:

— חזירים! ווערעם! ס'איז דען נישט די גרעסטע עברה וואָס איר לעבט!? איר ברענגט דאָך מיר אָן אַלע סעלעקציעס...

די געזונטע האָבן דאָן אַ כאַפּ געטאָן די הינקענדיקע וואָס האָבן זיך נאָכגעגעבן און זיי מיטגעפירט איבערן טויער. די ריי האָט אויסגעזען ווי אַ לאַנגע קייט. בלויז דאָ און דאָרט האָט עפּעס אונטערגעהינקען ווי אַ רינגעלע וואָס קען זיך נישט איינקלימפּערן אין דער קייט. אַנדערע האָבן זיך רעזיגנירט געלאָזט שלעפּן; זייער אונטערשטער טייל מיט די צע־פלויגענע צווימן האָט זיך נאָכגעהאַנגען אויף דער ערד, איבערלאָזנדיק נאָך זיך אַ לאַנגן, שמאָלן צייכן... געבליבן זענען נאָר די, וואָס האָבן נאָך שטיל אריינגעהעשעט מיט דעם לעצטן גסיסה־צאַנק אין דער אָפּגעשטאָרבענער ערד אריין... אַזעלכע האָט ווייזנבערג געהייסן נעמען אויף טראָג־ברעטער און זיי אוועקשיקן אין דעם קראַנקנבאַראַק אריין. אַ סך האָבן זיך נאָך געראַנגלט, געוואָלט אוועקלויפן מיט די לעצטע כוחות; ס'איז אָבער גע־ווען פארפאַלן, הגם די אַנדערע, וואָס זענען געווען אין פאַבריק, האָבן נאָך מער באַדויערט... ווען דער פּאַליציאַנט האָט זיך אוועקגעפירט זיינע מענטשן און זיי איבערגעגעבן דער האַלע, איז ער זיך צוריקגעקומען אין לאַגער אַריין. צו מיטאָג איז ער אַוועק ווייטער אויסטיילן דאָס עסן און פריי געהאַט ביזן ענדיקן די אַרבעט. זיי האָבן דערפאַר אין דער פרייער צייט געזוכט ווי אַזוי צו מאַכן געלט און אויסצונוצן דאָס לעבן אויף ווי־פל עס לאָזט זיך...

די פּאַליציי, וואָס זענען געווען באַשטימט פאַרן לאַגער, האָבן גיכער געהאַט די געלעגנהייט זיך אויפצופירן מענטשלעכער. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געהאַט זייער שטענדיקן פּאָסטן צו וואַכן אַ פּאָר שעה אין טאָג אָדער אין דער נאַכט ביי די דראָטן און ביים טויער און שפּעטער גע־

ווען פולשטענדיק פריי. אויסער ווען אַלע פּאָליציאַנטן זענען מאָביליזירט געוואָרן צו אַ ספּעציעלער אַקציע ביי אַ סעלעקציע אָדער ביים כאַפּן אין לאַגער צו אַרבעט. נישט אַלע האָבן אָבער געוואָלט זיין אינעם פאַרוואָרפענעם ווינקל, נאָר געזוכט ווו אַרויסצוווייזן זייער מאַכט. אין דער פאַבריקס־פּאָליציי האָבן זיך ווייטער געפונען אַזעלכע, וואָס האָבן געהאַט אַן אינערלעך שולד־געפיל פאַר זייער טראָגן אַ היטל און זיך באַמיט ווי ווייט עס איז נאָר מעגלעך געווען צו מילדערן זייער אומגיין מיט מענטשן, עמעצן אַ טובה טאָן און דערמיט אויסקויפן זיך ביים אייגענעם געוויסן. אַזעלכע האָבן זיך געפונען כסדר אין סתירה צווישן זייער רעאַליטעט און זייער זינען. זיי האָבן דערפאַר געזוכט עפּעס אַ גייסטיקן שטיצפּונקט, אַ נשמה־באַלזאַם, וואָס זאָל זיי שטאַרקן און נישט לאָזן פאַרפאַלן ווערן אין דעם אייגענעם תהום. די גרויסע מערהייט פון דער פּאָליציי מיט דער אָנפירונג בראש איז אָבער געווען געשטעלט אויף אַכזריות, און שוואַכקייט, וואָס איינער האָט געקענט אַרויסווייזן, איז עלול געווען אים אַראָפּצוזעצן פון זיין מדרגה, אים אַוועקשטעלן אין אַ ווינקל פון דער חברה; האָבן די, מיט די מענטשלעכע פונקען אין זיך, געשעמט זיך אַרויסצווייזן מיט די געפילן וואָס האָבן געפייניקט דאָס האַרץ און באַאומרואיקט. זיי האָבן נישט געוואָלט אויסגעלאַכט ווערן און דערפאַר מיטגעמאַכט דעם וועג וואָס אַלע אַנדערע... נאָר אין מינוטן האָבן זיי זיך אַוועקגעכאַפּט אין אַ ווינקל, באַהאַלטן זיך פאַר אַלע ווי מיט אַ געוואַלדיקן חטא און זיך אויסגעזוכט וועמען, מיט וועלכן מען קען זיך אויסשמועסן אויף אַ מענטשלעכן אופן און דאָן זיך אויסגעטאָן פון דער פּאָליצייאישער הויט, פאַרגעסנדיק אָדער דערמאָנענדיק זיך, אַז מען איז אַ מענטש און אַ ייד, גלייך ווי אַלע ליידנדיקע יידן אינעם גרויסן גיהנום־פּאַס פון גאַנץ אייראָפּע...

III

אין רואיקע אָוונטן איז זיך דאָס פּאָליציי־געזינדל צוזאַמענגעקומען ביי זיך אין באַראַק אָדער אין „ווייסן הויז” ביי דער קאָמענדאַנטין און

דאָרט געטרונקען שנאַפּס, געוויילט זיך און אָנגענומען פאַרשידענע פּלע־נער און אינסטרוקציעס. די סתם־מענטשן פון לאַגער זענען ביי זיי באַ־טראַכט געווען ווי חיות, מיט וועלכע מען קען זיך דערלויבן צו טאָן, וואָס מען וויל. דאָרט האָט מען געביטן די אַרבעטס־פּלעצער, אויסגעזוכט מענ־טשן, וועמען מען דאַרף פּראָטעזשירן, פאַר וועלכע מען דאַרף מורא האָבן און וועלכע מען דאַרף אינגאַנצן ליקווידירן... פון דאָרט אַרויס האָט די אָנגענומענע אָרדענונג זיך צעגאָסן איבערן גאַנצן לאַגער מיט דער גאַנצער שאַרף און געבריל...

דאָס פאַרציט זיך שטענדיק ביז שפּעט אין דער נאַכט. אַמאָל רופט מען אַריין די אַמטירנדיקע ווערקשויץ, עס קומען די פרויען און געליבטע פון דער פּאָליציי און קאָמענדע... מען טרינקט, מען זינגט און מען פאַר־געסט, וואָס מיט צוויי טריט ווייטער קומט דאָ פאָר... דאָס קומט פאָר אַזוי אָפט, אַז עס ווערט שוין צוגעגעסן. די קאָמענדאַנטין לאַנגווייליקט זיך און ווייסט נישט, וואָס פאַר אַ נייקייטן אויסצוקלערן, אַז דאָס אי־בערגעשכורטע הפקר־לעבן זאָל באַקומען נייע עמאָציעס... זי קען שוין יעדן פּאָליציאַנט מיט אַלע פּיטשעווקעס און זי האָט שוין אַלע דאָ אויס־געהערט... זי האָט שוין אַפילו איבערגעוואָרפן מיטן בליק אַלע יונגע בחורים, וועלכע מען קען קריינען פאַר פּאָליציאַנטן און דאָס ליידיקייט לאָזט אַליין נישט נאָך... זי ווייסט און פילט, אַז דאָס לעבן אָט־אָ־דאָ וועט לאַנג נישט ציען. אַלץ וועט פּלוצים אויפפּלאַצן מיט אַ קראַך... מוז מען אין איין טאָג קענען הנאה האָבן פון לעבן פאַר אַלע יאָרן פאַראויס, יעדע מינוט דערשפּירן אויף אַן אַנדער אופן אין דער הויט... און דאָ ווערט אַלץ פאַרוואַנדלט אין איין גרויסן, באַזויפענעם געגעץ... און די ענגע לאַגער־וועלט קען באַין־אופן נישט געבן מער, וויפל זי פאַרמאָגט... פאַלט איר נישט איינמאָל איין צו נעמען עטלעכע פּאָליציאַנטן אין מיטן נאַכט, אַריינפאַלן אין די איינגעחושכטע באַראַקן, אַ טרייסל טאָן אַלע מענטשן און זען, אפשר וועט די פּלוצימדיקייט באַווייזן אַ נס און אין די נאַכטיק־איינגעריסטע באַראַקן וועט זיך אַנטפּלעקן עפּעס אייגנאַרטיקס, אויסער־געוועגלעכס... פאַלט מען אַריין מיט אַ באַרוישטן קוויטש אין די מיידל־באַראַקן, מ׳הייסט אַלע אַראָפּגיין פון די בעטן האַלב־נאַקעט און מען

זוכט... נישט־ווייסנדיק אַליין וואָס אַזעלכעס... דאָס שפּיל פֿאַרלירט אָבער
שנעל די אינטערעסאַנטקייט. די מיידלעך שטייען אַ פּאָר מינוט דער־
שראָקן, מיט צוגעקלעפּטע אויגן פֿון צעריסענעם שלאָף און עס ווערט איר
שנעל נמאס זייער מיד אויסזען. לאָזט זי זיך אין די מענער־באַראַקן,
שרייט, קאָכט זיך, זידלט און קען באַין־אופֿן דערמיט זיך נישט באַפֿרי־
דיקן. דוכט זיך איר, אַז אין אַלעם איז שולדיק די פּאָליציי... רייסט זי
זיך אויף זיי, דראָט און שעלט.... שעלט זיך גוט אויס און פֿאַרגייט זיך
דערנאָך אין אַ ווילדן געלעכטער... די טעג מיט די נעכט קענען אָבער
דערפֿון אַנדערש נישט ווערן. אויך דאָס ווערט שנעל באַנאַל און נמאס
און ס׳איז זיך נישטאָ וווּ אַהינצוטאָן מיט דער אייגענער פּוסטקייט... איז
אַלץ אַרום איר אָנגעלאָדן מיט נישט־דערזאָגטער אָפּוואַרטעוודיקייט אויף
עפּעס אַ געשעעניש, ווי אומבאַדייטנדיק עס זאָל נישט זיין, אַבי עס זאָל
מיט זיך ברענגען אַ נייעם אינטערעס, אַ געביטנקייט אין אָט־דער ליי־
דיקער גאָרנישטדיקייט... כאַפּט זי אויף יעדן נייעם קלאַנג, יעדער האָר
פֿון אַנדערשקייט, ווערט פֿאַרכאַפּט דערפֿון, אינטערעסירט זיך, פֿאַר־
האַוועט זיך אין דעם אַ טאָג און צוויי, ביז אויך דאָס ווערט אויסגע־
שעפּט, אויסגעקענט ביז דער מינדסטער האָר און ס׳ווערט ווייטער בראָ־
כיק־ענג אויף דער נשמה, אָז דערפֿון אַרויסצוקריכן... פֿאַרוואָסזשע זאָל
זי נישט זיין נערוועז און בייז? איז זי בייז ביים לאַכן, ביים רעדן און
ביים עסן.... שרייט זי דאַן, ווען זי האָט יאָ אַ גרונד אָדער נישט; ווייל
דאָס שרייען אַליין איז ביי איר אַ זאַך... און נאָך לאַנגע טעג פֿון משו־
גענער נערוועזיטעט און געשריי ווערט זי פּלוצים מילד און צוגעלאָזן אויף
אַ טאָג, שמייכלט צו יעדן און האַלט אין איין לאַכן צופֿרידן... אָבער אויך
אין דעם דערקענט מען די זוכעניש, דאָס פֿאַרזוכן זיך אָנצופֿולן מיט
מילדקייט, ווי אַ מיטל צו באַנייען די טעג, זיי אָנצושפּירן מיט אַנדערש־
דיקייט וואָס וועט באַלד ווידער אויסגערונען ווערן און צוריק זיך אָנ־
גיסן מיט דער ווילדער פּיין פֿון טאָג־טעגלעכער זינלאָזיקייט, וואָס רייצט
אויף און דערפֿירט צו גאָרנישט, וואָס וועט זי ווידער אַרייַנוואַרפֿן אין דער
עקזאַלטאַציע פֿון פּוסטקייט און צונעמען ביי איר די פֿאַראַנטוואָרטלעכ־
קייט פֿון יעדן טריט...

זיי ציטערן אלע פאר איר, די פּאָליציי. מען קריכט איר אונטער די נעגל, מ׳פיינערט זיך אוים מיט וואָס איינער קען און מען ווייסט נישט, אויב דאָס וועט זי נישט אריינוואַרפן אין אַ נאָך גרעסערן כעס, ארויסרופן ביי איר אַן אומגענאַד, פון וועלכן ס׳איז אָפּהענגיק לעבן און טויט... ציטערט מען מיט יעדן וואָרט, וואָס מען רעדט אין איר קעגנוואַרט... בלויז צווישן זיך, אין אַ ווינקל רייסט זיך אַמאָל ארויס ביי עמעצן:

— דאָס איז אַ שד... אַ דיבוק... איידער ביי איר צו זיין אַ פּאָליציאַנט, איז שוין גלייכער צו זיין אין פאבריק אַן ארבעטער, גלייך ווי אלע...

ס׳האָט אָבער נישט געטראָפן, עמעץ זאָל צוליב דעם אוועק אין פאבריק...

IV

ביינאַכט, נאָך דעם ווי די טאָג-שיכט איז שוין געווען אויף דער ארבעט און דער פּאָליציי האָט זיך שוין אויסגעפּוצט די שטיוול, איז געוואָרן רואיקער אין לאַגער. אין ווייסן הויז איז שוין געווען פאַרזאַמלט אַ גרויסער עולם פון די הערשנדיקע לאַגער-קרייזן, וועלכע האָבן זיך צוזאַמענגענומען פריילעכער צו מאַכן דעם אָוונט. מנשה האָט זיך דערמאַנט פּלוצים, אַז ער האָט ביי זיך מעכלעם בריוול און ער האָט זיך צוגעגנבעט מיט קעצישע טריט צום רעגירונגס-באַראַק. גראָד איז פאַרבייגעגאַנגען דער קאָמענדאַנטינס באַדינערין און ער האָט איר באַוויזן אריינצופּאַקן דאָס בריוול אין האַנט מיט אַ סודותפולער באַמערקונג:

— פאַר דער קאָמענדאַנטין... זייער וויכטיק...

און ער איז צוריק פאַרשוואונדן.

די קאָמענדאַנטין האָט זיך געוווּנדערט:

— אַ בריוו? ווער קען עס שרייבן צו איר בריוו? זי האָט זיך אָנגעבייזערט אויף דעם מיידל, וואָס נעמט צו בריוולעך אין דעם פינצטערן דרויסן און ווייסט אפילו נישט פון וועמען... דאָס האָט אָבער אָנגעצונדן איר נייגער און זי האָט עס אַ כאַפּ געטאָן מיט פאַרדראָסיקן אומגעדולד

און עטלעכע מאָל אַ פּאָר־געטאָן מיט די אויגן איבער די שורות. אַ מינוט בלויז האָבן די שורות זי אַריינגעוואָרפן אין אַן אַנטוישטער גלייכגילטיקייט; באַלד האָט זי זיך אָנגעצונדן מיט אַ רויטן דערשראָקענעם פלאַם. אָן אַ וואָרט אַרויסצורעדן האָט זי עס דערלאַנגט אַ פּאָליציאַנט, וואָס איז דער ערשטער געזעסן אין דער זייט און יענער האָט עס איבערגעגעבן ווייטער. אַזוי האָט עס געגומען וואַנדערן פון האַנט צו האַנט...

אייגנטלעך איז עס אַ נאַריש בריוול: עפּעס אַ קאַלניק האָט מען צוגעגנבעט זיין אַנטאָן... ער איז נאַקעט און די אַרבעט ביים טראָטיל איז אים שווער... ווען ער זאָל זיין קלוג, וואָלט ער זיכער געוווסט, אַז דאָ זענען שוין געווען טויזנטער אַזעלכע פאר אים און עס וועלן נאָך זיין אַזעלכע דאָ, ווי לאַנג דער „האַסאַג" וועט עקזיסטירן... אַלע האָבן געטראָגן זייער גורל ביז צום שטאַרבן; וואָסזשע מיינט ער מיט זיך? ער וויל זיין אַן אויסנאַם? ער בעט גאָר הילף ביי איר... שרייבט אפילו נישט, וואָס ער וויל, דער עיקר: זי זאָל זיך אינטערעסירן מיט זיין גורל... נאָר עס איז גלאַט טשיקאַווע אָנצוקוקן אַזאַ בחור, וואָס שרייבט גאָר ביטעם אין ווערק צע... בפרט ווען ער דערמאָנט וועגן דעם, אַז ער איז געווען אַ שרייבער פאַרן קריג. אַ שרייבער? ס'איז דאָך גלאַט אינטערעסאַנט צו זען ווי אַזוי אַזאַ באַשעפעניש זעט אויס? אַמאָל האָבן זיי זיך אַלע באַהאַלטן הינטער די שורות און ס'איז נישט מעגלעך געווען צו זען, וואָס פאַר אַ פּנים זיי האָבן... שטענדיק האָבן זיי דערוויַשט אַלע שוואַכקייטן אין מענטש און עס אונטערגעטראָגן יעדן אונטער דער נאָז... און דאָ — נאַדיר אַזאַ מין פאַרשוין גאָר אין ווערק צע!...

ביי עטלעכע פּאָליציי דערוועקט זיך דער נייגער. זיי האָבן אַמאָל געלייענט אַ צייטונג, אַ בוך... היינט בענקט זיך נאָך אַ יידיש וואָרט און דאָ — איז איינער אַזאַ דאָ פאַראַן... מאָדנע! אויך די קאָמענדאַנטין איז נייגעריק: ווי אַזוי זעט עס אויס אַזאַ מין פאַרשוין... זי באַשליסט דערפאַר:

מען דאַרף שפּעטער אויסזוכן דעם פויגל. אפשר איז עס גאָר אַ נעפּערלעכער טיפּ... מ'קען נאָך האָבן צרות דערפון. וואָס קען מען וויסן?

מיט איר אינסטינקט דערשפּירט זי, אַז מיט אַזאַ מענטש דאַרף מען

זיין פּאַרזיכטיק. אזא קען אריינקריכן טיף אין דער נשמה, זען וואָס דאָ ווערט אַלץ אָפּגעטאָן אין לאַגער... דאַרף עמעץ אים פריער זען, וויסן ווער דאָס איז פאַר איינער. איר שוואָגער איז דער מאַגאַזינער פון לאַגער. ער קען גיכער אומגיין מיט די סאָרט מענטשן און דערקענען, מיט וועמען מען גייט צום טיש. זי ווענדט זיך דערפאַר צו אים:

— לאַלעק, דו וועסט אים אויפזוכן און זען, וואָס ער וויל.

— א יונג פּאָליציאַנטל פון דער זייט ווארפט אריין אומדרייסט א פראַגע:

— אין וועלכן באַראַק געפינט ער זיך?

עטלעכע פּאָר אויערן שטעלן זיך אויף, נייגעריקע צו כאַפּן דעם ענטפער. די קאָמענדאַנטין זעט ווי דער אינטערעס צו דעם מאָדנעם בריוול-שרייבער וועקט זיך און זי האָט דערפאַר איבער זיי צו להכעיס דעם שמועס:

— נו, איצט איז גענוג וועגן דעם צו רעדן... זע נאָר ווי זיי האָבן זיך אָנגעכאַפּט דערין! לאָמיר בעסער אריינרופן גוטאַן, וועט זי א זינג טאָן... און אפשר וועט מען אביסל א טאַנץ טאָן?

א טייל פּאָליציאַנטן האָבן זיך גענומען ארויסציען מיט קעצישע טריט און די רעשט האָבן זיך אריינגעלאָזט אין נאַכטיקן קאַראַהאָד אריין. ערשט אין מיד ווערן פון טאַנץ האָט די קאָמענדאַנטין זיך דער-מאָנט עפּעס. זי האָט זיך פּלוצים, פאַרטראַכט, א פרעג געטאָן:

— לאַלעק, דו האָסט נישט אמאָל פאַרגעסן?

לאַלעק האָט אָן א וואָרט געעפנט די טיר און אריינגעשפּרייזט אין דער פינצטערקייט אריין...

קאַפּיטל אַכט און צוואַנציק

I

דאָס מאָל איז דער באַראַק פריער אריינגעזונקען אין שלאָף. די שרעקן פון טאָג זענען נאָכגעקראָכן די מענטשן ווי טרייע הינט ביז אין

פארזינק אריין און האבן מיטגעהאלפן אריינקרעכצן פון שלאף אין דער פינצטערניש אריין... בלויז דער קוועקזילבערדיקער פרידלאנד האט ארומגעטשאפעט מיט זיינע בארוויסע טריט איבערן באראק און אבסערווירט די שלאפנדיקע. ווען די טיר פון באראק האט געטאן א זיפץ, האט ער א צאפל געטאן. עמעץ האט געמאכט ליכטיק. פרידלאנד האט אויפגעריסן די אויגן פון וואונדער:

— וואס האט איצט דא צו זוכן דער מאגאזינער?

ער איז צעטומלט געווארן פון אזא הויכן באזוך און געקוקט מיט דערוואַרטונג יענעם אין די אויגן אריין. לאלעק האט עפעס געזוכט מיט די אויגן:

— דא דארף זיין אין באראק עפעס א שרייבער.

פרידלאנד הייבט מיט די אקסל:

— ווער קען דאס זיין?

באלד פאלט אים עפעס איין:

— דאס מוז ער זיין.

א האנט רייסט פלוצים מעבעלען פון זיין איינגעקנורעטן שלאף. עפעס א געשטאלט, עלעגאנט געקליידט באפעלט אים:

— קום ארונטער, לאמיך דיך בעסער אנקוקן... מ'זעט דאך גארנישט!

אזוי ווי ער וואלט דא געדארפט עפעס קויפן און ער האט מורא זיך נישט אפצונארן... מעבעלע איז אראפגעקראכן מיטן גאנצן שטוים צוגעדראטעוועטע פאפירן. לאלעק האט זיך געחדושט:

— דאס ביסטו... פון בריוול? געמיינט א שרייבער טאקע און דא — נאדיר אן אפגעריסן פארחושכט יינגעלע...

מעבעלען ליגט נאך דער שלאף אין קאפ. איצט איז אים נישט קיין אונטערשיד, ווער עס זאל נישט זיין. דאס איינציקע, וואס ער וויל איצט איז: וואס ווינציקער רעדן... ער האקט דעריבער יענעם איבער:

— ווען איר גייט אזוי אנגעטאן, וואלט איר אויך אויסגעזען אפגעריסן... און איך בין אויך אמאל געווען בעסער געקליידט...

לאלעק קאכט זיך:

— דו! ווייסטו כאטש מיט וועמען דו רעדסט?

מעכעלע גענעצט:

— וואס איז דער אונטערשיד? ביי די דייטשן קען מען פון קיינעם נישט חוזק פון זיין נאקעטקייט... יעדן ייד קען עס דערווארטן, אויב ער לעבט...

לאלעק איז ארויסגעלאפן און פון דער טיר צוגעווארפן א ווארט:

— ווארט דא צו...

אין א פאר מינוט ארום איז ער צוריקגעקומען מיט א פאר בלויע הויזן און אן אפגענוצט ארבעטס רעקל. ער האט באפוילן מעכעלען:

— קריך ארײַן דארין, ווייל צום שלימזל קען מען עס דיר ווידער צוגנבענען. מארגן נאך דער ארבעט קום צו צו דער קאמענדאנטור וועט מען זען עפעס צו טאן...

ער האט נאכאמאל באטראכט מעכעלען און ארוים אן א ווארט. פרידלאנד האט זיך נישט געקענט אפווונדערן פון מעכעלעס בריהשאפט:

— אווא, ביסטו א פויגל! ש ו י ן באוויזן צו דערשלאגן זיך ביז צו זיי... ווי איך זע, לאכסטו פון אונדז... מען וועט שוין פאר דיר זארגן... ווי אזוי האסטו עס באוויזן?

אבער מעכעלע אליין איז צעטומלט און ווייסט נישט ווי אזוי... דער געדאנק דערמאנט אים קוים וועגן דעם געשפרעך מיט מנשהן און וועגן בריוול... דער חברה-מאן האט דאך געטאן ס'זייניקע. ס'איז קלאר, אז דא איז ער ארויף אויף נייע רעלסן. ביז וווהין וועלן זיי אים דערפירן? אלנפאלס איז מנשה געווען גערעכט: איינצושטעלן איז נישטא וואס...

אויפן צווייטן פארנאכט האט פרידלאנד מיטגעטיילט מעכעלען:

— א פאליציאנט האט דיך געזוכט... געבעטן, אז דו זאלסט ווארטן, ביז ער וועט ארײַנקומען צו דיר... זאלסט נישט אוועקגיין...

ווען דער אוונט איז צוגעפאלן, איז ארײַנגעקומען א יונג פאליציאנטל מיט א שווארצן טרויעריקן בחור און געזוכט מעכעלען. דער שווארצער בחור האט גערעדט ערנסט און באזאכט. אין דער האנט האט ער גע־האלטן א פעקעלע, געוויקלט אין סאלעטרא-פאפיר און געזוכט ווערטער, וואס זאלן אים צופירן ביזן פעקל. ער האט געהערט דערציילן ביי זיך אין

באראָק וועגן אַזאַ מין בחור. מען איז דאָ אָבער אַזוי פאַריאָגט, אַז ער האָט נישט געהאַט קיין צייט זיך מיט אים צו באַקענען. איצט האָט אים זיין בן־עיר און פּאָליציאַנט דערציילט וועגן דעם נעכטיקן ברייוול און ער האָט פאַרשטאַנען וועמען מען מיינט... ער האָט נאָך אַביסל וועש פון דער היים און דערפאַר געברענגט א העמד מיט א פּאָר גאַטקעס... מע־בעלע דאַרף זיך נישט שעמען... דערווייל איז מען אין ווערק צע...

מעבעלע איז גערירט. ער וויל נישט נעמען ביי דעם אומבאַקאַנטן, אָבער יענער רעדט אַזוי האַרציק און בעטנדיק, אַז עס איז נישט מעגלעך אים אָפּצוזאָגן... איז נאָך דאָ אַזעלכע מענטשן אויך אין אַזאַ גיהנום? דעם בחורס הייזעריקלעך־צוגעלאָזענע שטים ענטפערט מיט יאָ...

דאָס פּאָליציאַנטל ווערט ביסלעכווייז דרייסטער. מעבעלע וואונדערט זיך:

— וואָס איז דאָ פאַר אים זיך צו פילן אַזוי שלעכט?

דער פּאָליציאַנט קווענקלט זיך:

— ער איז געוואָרן פּאָליציאַנט אין געטאָ, ווייל דאָס איז געווען דער איינציקער אויסוועג צו ראַטעווען זיך מיט דער נאָר־וואָס גענומענער פרוי... ער איז עס געוואָרן אין די לעצטע טעג... אפילו אין קיין אַקציע נישט אָנטיילגענומען... ביי דער ערשטער געלעגנהייט איז ער אוועק אַהער... די פרוי איז געבליבן אויף אַרישע פּאַפּירן אין א דערפל... דאָ איז ער נעגאַנגען אַרבעטן אין פאַבריק. נאָר איינמאָל האָט אים די קאָמענ־דאַנטין געזען און אים אויסגעקליבן פאַר א פּאָליציאַנט...

ער רויטלט זיך דערביי, ווי מען וואָלט אים געכאַפּט ביי א שווע־רער עבירה. זאָל דער אַנדערער עדות זאָגן, ווי אַזוי ער האָט זיך אויפ־געפירט אין געטאָ... אויך דאָ טוט ער קיינעם נישט קיין שלעכטס... יאָ, צו דער אַרבעט מוז ער אַרויסרייסן די מענטשן... איז אַזוי: איינמאָל איז עס א באַפעל און צווייטנס — ווייסט ער נישט; אפשר איז עס גאָר א טובה. ער קען א סך וואָס לעבן נאָך בלויז דערפאַר, ווייל אין סעלעקציע־טעג האָט מען זיי בגוואַלד אַרויסגעשלעפּט אין דער האַלע אַריין... טראָץ אַלעם פילט ער זיך נישט ווי עס באַדאַרף צו זיין. דער באַגריף „פּאָ־ליציאַנט" איז שוין נעגנוג שלעכט אויפגענומען. ער וויל אים דערפאַר

זאגן, אז דא זענען פאראן אויך אנדערע. עס פעלט בלויז דער מענטש, וואס זאל זיי באווירקן. ער איז דערפאר געקומען פרעגן מעכעלען: אפשר איז כדאי דא צו ארגאניזירן א קרייז מיט מענטשן, וואס זאלן אמאל צו־זאמען רעדן א ווארט, טאן עפעס? ווען עטלעכע פאליציאנטן וועלן שטעקן אין דעם, וועט די קאמענדאנטין נישט שטערן, זיך נישט באפן אויף גאר... זאל ער א קלער טאן דערפון...

ווען די צוויי מענטשן זענען אוועק פון באראק, האט מעכעלע גענו־מען דאס פעקעלע און עס לאנג באטראכט. עס האט אים נישט געפרייט דאס, וואס ער איז שוין נישט נאקעט, נאר דאס געפיל אז דא טויכן אויף פון דער ווילדער הונגער־מאסע אלץ מער און מער געשטאלטן מיט א דראנג צו דערהאלטן זיך ביים פינטעלע מענטש... ווער ווייסט? אפשר לוינט זיך טאקע צו דערשלאגן זיך צו יעדנס געפיל און שאפן א שטיקל לעבן צווישן די מענטשלעכע חורבות?

II

מעכעלע שפירט נישט די ערשטע טעג, ווי בישלעכווייז הייבט ער אן צו ווערן פריווילעגירט. אט פאלט ער אמאל אריין אין דער האלע 51, וווּ מען טראגט אים אקעגן אביסל זופּ. אט איז ער געווען ביי דער קא־מענדאנטין. לאלעק האט אים ארויסגעברענגט א שטיקל ברויט און גע־הייסן עס באהאלטן אונטער דער פאלע:

— דא ווארטן אזויפיל אויף דער גאס... ווען זיי וועלן זען, אז דו האסט באקומען, וועלן זיי דא טעג און נעכט באלאגערן דאס הויז...

די קאמענדאנטין איז ארויסגעקומען און אדורכגעשפּיזט מעכעלען מיט די צוויי גרינע בליצן... לאלעק האט איר עפעס שטיל געזאגט און זי איז צוגעקומען צו מעכעלען מיט א שטרענג פנים. אין איר שטים האט זיך באהאלטן א דערשטיקטע ווארעמקייט:

— דו ארבעטסט ביים טראטיל, וואס? דערווייל איז קיין צווייטער פלאץ פאר דיר נישטא. ווען עס וועט זיך מאכן, וועט מען אין דיר גע־

דענקען... דו קענסט דערוויילל פון צייט צו צייט צוקומען, וועט דיר לאַ־לעק געבן אַן איבעריק שטיקל ברויט...

ווען מעבעלע איז אַרויסגעגאַנגען, האָבן אים הונדערטער אויגן נאָכ־געקוקט מיט קנאה... זיין האַנט האָט געקלאַמערט דאָס שטיקל ברויט, וואָס ער האָט פאַרשטעקט אונטער דער פאָלע און עפּעס האָט אים גע־שטיקט אין האַלדז. די בריענדיקע אויגן פון דער זייט האָבן אים אין עפּעס באַשולדיקט, אים קליין געמאַכט און פאַרשולדיקט... ער איז גע־לאָפן און זייער בליקס שאָטן האָט אים נאָכגעיאָגט, געשטאָכן. אַ פּלוצים־דיקער באַשלוס האָט זיך אין אים צעשריגן:

— איך וועל מער אהין נישט גיין...

ער האָט געוואָלט נעמען דאָס ברויט און אַוועקלייגן אויף אַ טיש, ווער עס וויל, זאָל עס נעמען... די הענט האָבן אָבער, ווי אַן זיין וויסן, געבראָכן שטיק נאָך שטיק און געשפּאַרט אין מויל אַריין. די געדערים האָבן זיי אויפגענומען מיט אַ וואַרעמען געברום. בלויז אין קאָפּ האָט גע־פּיקט אַ געדאַנק:

— ווי מעג מען עסן אַזאַ ברויט? ווי האָסטו עס ביי זיי גענומען?

נאָר אויך די געדאַנקען מאַכן שנעל צווישן זיך שלום. מעבעלע גיט זיך אַליין דאָס וואָרט:

— מער וועט עס נישט געשען...

כאָטש דאָ איז דער מענטש געשפּאָלטן אין שטיקער. איינס באַ־שליסט אַזוי, דער געדאַנק פאַרשטייט איינס און די אברים טוען זיך דאָס פּאַרקערטע... וואָס קען דען אַן אויפגעשווידערט־הונגעריקער באַשליסן ביי זיך? ער קען בלויז איינשטילן דעם וואָרעם, וואָס דריקט; איינשטילן דעם אייגענעם בושה־באַרעכן...

דער מגושמער פּאָליציאַנט, וואָס פירט זיין גרופּע, פאַרהאַלט זיך נעבן אים ביי דער ריי און וויל מיט אים פּאַרפירן אומדרייסט אַ געשפּרעך:

— פונוואַנעט קענסטו מאַניעקן?

מעבעלע פאַרשטייט, אַז דער פּאָליציאַנט, מאַניעק, מיט וועלכן ער

האט זיך אין יענער נאכט באקאנט, האט דא אינטערווענירט וועגן אים. ער האקט אפ טרוקן:

— כ'האב אים איינמאל דא געזען.

דער מגושמער פאליציאנט פארלירט דעם פאדעם פון שמועס און פארענדיקט קורץ:

— אז וועסט עפעס דארפן, קענסטו מיר זאגן...

אויך צאלקע, דער פארארבעטער, הייבט זיך אן אנדערש צו באציען צו מעבעלען; מיט אים רעדט ער געלאסענער, רואיקער:

— איך האב נישט געוווסט, אז דו ביסט אן אייגענער... איך אליין האב געענדיקט א סעמינאר פאר לערער... דא בין איך בלויז פארגרעבט געווארן... קענסט דען אנדערש?

מארטפעלד מיט משהן האבן שוין געכאפט דעם ערשטן זענק. ווי יעדער אנדערער, וואס וואקסט אריין אין דער טראטיל-לופט אריין, באקומען זיי דעם ערשטן חותם, וואס זאגט אן דעם זיכערן טויט, אבער גיט דערביי די אברים א מאדנע פלינקייט, א רירעוודיקייט ביי דער ארבעט — וואס נעמט צו די כוחות, וועלכע זענען אין קערפער אנגעזאמלט אויף יארן פאראויס... פונקט ווי א קענגשטאנד וואס האט פארלוירן די גלייכגעוויכט, זייענדיק אויף א בארג און קייקלט זיך מיט פלינקן טעמפא בארג-אראפ... די ווארענונג, וואס ליגט אין מענטשלעכע כוחות, ביי נארמאלע לעבנס-אומשטענדן און גיט צו שפירן יעדע איבער-מעגלעכע אנשטרענגונג וואס קען פארשאדטן — זי איז שוין לאנג אויסגערונען. איצט ארבעטן די כוחות אן א קאנטראל, מיט הפקרדיקער ברייטקייט וואס פארצערט אלע זאפטן... דא ארבעט מען איצט, בכדי אוועקצוטרייבן די טעג, ארייגצוכאפן זיי, ווי אויסגענארטע ביי וועמען, אין דעם אומקרייז פון געלעבטן...

מעבעלע שפירט די אנהייב-פריווילעגירטקייט ווי א לאסט, מיט וועלכער מען דארף זיך שעמען פאר חברים... אויך ער הונגערט נאך אלץ. ער קען נישט אלעמאל אין זיך געפינען דעם אומבארעכנטן ווילן, צו גיין זיך זען מיט די וואס אינטערעסירן זיך מיט אים. עס איז אים שווער צו נעמען ביי זיי, דאס וואס זיי דערלאנגען אים, ווייל שפעטער איז אים

נישט מעגלעך מיט זיי צו רעדן מיט אַן אויסגעגליייכטער שפּראַך... אַ גנביש געפיל זאָגט אים כסדר אונטער, אַז ער וועט זיך דאָ גיכער אַדורכ־שלאָגן און אַ פאַרנעפּלטער געדאַנק גרענעצט שוין באַצייטנס אַ וואַנט צווישן אים און די חברים. ער וויל אַליין נישט הערן, ווי אַזוי טיף אין אים באַצייכנט עמעץ ז יי פּאַר טויטע און אים... אים זאָגט עס צו מיט פאַרשידענע אויסוועגן זיך אַריינצוכאַפּן אין די רייען פון די, וואָס קענען וואַרעמען אַ האָפענונג...

III

אַלע טאָג אַנטלויפן פרישע מענטשן. זיי ווייסן, אַז מאָרגן וועט קומען אַ מעלדונג אין לאַגער־ביוראָ, אַז מען זאָל זיי אויסשטרייכן פון דער ליסטע. זיי ווייסן, אַז מער ווי עטלעכע צענדליק קילאָמעטער וועלן זיי נישט אָפּ־לויפן... און דאָך שפּרינגען זיי אין די נעכט איבער די דראָטן. אַזוי ווי דאָ וואָלט נישט געגאַנגען בלויז אין ראַטעווען דאָס לעבן, נאָר אינעם נישט־שטאַרבן ווי אַ מויז, אומבאַמערקט פון קיינעם... ווען מען ווערט דערשאָסן אויפן וועג, ברענגט מען דעם טויטן קערפּער אין פאַבריק. פּירט מען אַ קורצע אויספאָרשונג אין ביוראָ און די וואַכמענער זוכן נאָך די וועגן, ווי אַזוי מען קען נאָך אַלץ זיך אַרויסבאַקומען פון לאַגער... און פון וואָס קען דען נאָך חלומען אַ מענטש, וואָס זעט פאַר זיך סיי ווי נישט קיין מעגלעכ־קייטן צו לעבן?

נאָך אַזאַ פאַל רעדט מען אין די ווינקלען פון באַראַק, דערמאָנט מען נישט איינמאָל דעם נאָמען פון אַזעלכן וואָס האָט דאָך געוואַגט... טיילמאָל קלעפּט זיך דערצו אַ שטיקל העלדנטאַט, וואָס די פאַנטאַזיע וועבט אַרום... און ביי די וואָס הערן עס, קומט אויך אויף דער געדאַנק נאָכצוטאָן יענע...

און די וואָס האָבן געהיימע קוואַלן פון וואַנעט צו שעפּן אַ שטיקל זי־כערקייט, אַז זיי וועלן נישט פאַרהונגערן און פאַלן פון די כוחות — זיי קוקן מיט ירגזון אויף די וואָס טראָגן אויף די פּינצטערע פּנימער דעם חלום פון לויפן, פון זוכן די קויל אויסער די דראָטן... „זיי וועלן נאָך אָנ־ברענגען דאָס גרעסטע אומגליק!...“ גלייך דאָס אומגליק איז נאָך נישט

דאס גרעסטע, גלייך ווי איינער דארף צאפלען אין גסיסה, בבדי די אנדערע זאלן כאטש האבן די אילוזיע, אז זיי זענען זיכער...

אממיינסטן זענען שארף דערויף די פאליציי. זיי שפירן נאך יעדן איינעם, אויף וועלכן עס קען נאר זיין א חשד. באמערקט מען אין איינעם א פארדעכטיקן באוועג, האבן אים שוין אלע אויפן אויג. די קאמענדאנטין ווערט אומרואיק, באטאפט אזעלכן יעדן טאג מיטן בליק און זוכט פאר אים אוים אן ארבעט, וווּ ער זאל קיינמאל נישט זיין אליין...

און אז מען באמערקט איינעם, וואס איז פארקליגלט, וואס דענקט און טראכט, איז ער שוין חשודיק צו פארטראכטן פלענער, צו פארפלאנטערן עפעס... אזעלכער דערפילט אויף זיך די פארדעכטיקע בליקן און וויל זיי אויסמיידן — ווערט עס נאך מער חשודיק... און אזוי דרייט זיך דאס פארכשופטע ראד... דערביי זענען פאראן פאליציילייט, וואס טראגן זיך אויך ארום מיט די זעלבע געדאנקען... קומען זיי אין דער שטיל צו אזעלכן, רעדן וועגן דעם און וועגן יענעם און ווילן דערביי געוווּיר ווערן, וואס האט ער שוין צוגעגרייט, ווי וואלט ער עס געמיינט צו מאכן... און יעדער היט זיך ארויסצוברענגען דאס גאנצע ווארט פון די ליפן.

און אז מעכעלע שווייגט א סך — מוזן זיינע רייד אלע גערעדט ווערן אינעווייניק אין אים, מוז ער עפעס אין זינען האבן... און פון די ווערטער, וואס ער דערזאגט, זעט מען אז ער ציילט זיי, אז אלץ איז ביי אים מיט שכל... מיט חשבון. קומט שוין צו אים מאניעק מיט נאך א חבר, אויך א פאליציאנט און מ׳וויל ביי אים ארויסרייסן מיט גוואלד פון פארשטאנד ארוים אן אויסרעכענונג, אן אנדייט: וואס וועט זיין דער סוף? ווען וועט עס נעמען אן ענדע?...

ווייזנבערג, דער קאמענדאנט, באמערקט עס איינמאל און פארהאלט מעכעלען ביים טויער:

— דו, וואס האבן זיי מיט דיר פאר א סודית, די פאליציאנטשיקעס?

מעכעלע קנייטשט מיט אן אקסל:

— וואס קען דען א מענטש אין ווערק צע האבן סודות? אט שמועסט מען . . .

וויזנבערג לאזט נישט אפ:

— מיט א סך ארבעטער פון די האלעס שמועסן דאס פאליציילייט? מסתמא דערציילסטו אינטערעסאנטע זאכן... נו, דערצייל מיר אויך עפעס...

מעכעלע נעמט אויף זיינע שפיזיקע אויגן מיט אן אפענעם בליק:

— נישט פאר אלעמען קען עס זיין אינטערעסאנט... איך דערצייל זיי למשל וועגן יידן אזעלכע, וואס האבן געטראכט פון א גאט, פון אויסבעסערן די וועלט...

וויזנבערג קען נישט פארטראגן אט דאס גלייכע קוקן אים אין די אויגן אריין. עס אינטערעסירט אים קנאפ די רייד וואס דאס בלאסע יינגל הייבט דא אן צו רעדן. אינמיטן פארשעמט ער זיך, וואס דער פאליציי-קאמענדאנט לאזט זיך אריין אין מחזקות מיט אזא אפגעפליקט מענטשל אין טראטיל-בגדים ביים טויער, ווען אלע זעען.

ער גיט אים דערפאר א צייכן מיטן שטעקן:

— נו, טראג... גיי ווייטער!

און ווי צו זיך אליין, פארלירט ער א ברום:

— שיינע פאליציילייט האט זי מיר דאס אויסגעקליבן... זיי וועלן זיך נאך אין קורצן אוועקזעצן לערנען אין וואכשטיבל...

און א וויטן שפיי געטאן...

און דאך האט מעכעלע דערשפירט, אז וויזנבערג מיידט אים נישט איינמאל אויס ביים בושעווען מיט זיין שטעקן... פון איין פאליציאנט צום צווייטן איז אוועק אזא שטילער פרעפל — ווי עס האט שוין מיט מעכעלען פאסירט נישט אין איין לאגער — און מען האט אים גענומען אומבאמערקטערהייט באהאנדלען פארזיכטיקער ווי אנדערע... עס האט געטראפן, אז מעכעלעס אפטיילונג איז געשטאנען ביי דער האלע אפצומארשירן אין לאגער מיט פארטרוקנטע העלדזער, גראד איז פארבייגעלאפן א פאליציאנט מיט אביסל איבעריקע זופ פון מיטאג. ער איז צוגעלאפן צו דער גרופע און ווערמען געזוכט מיט די אויגן. ביי מעכעלען האט ער זיך אפגעשטעלט און אריין אין דער טיף פון דער ריי:

— דו ביסט אוודאי הונגעריק...

צענדליקער אויגן, וואס האבן ארויסגעקוקט פון געשוואלענע פנימער האבן מעכעלען ארומגענומען מיט קנאהדיקן וווּנדער:

— וואס טוט דען אזא איינער, וואס פאליציאנטן רעדן צו אים מענטשלעך! אין דער האלע פון טראטיל? ווי אזוי האט ער עס איבער־הויפט באוויזן צו געפינען מיט זיי א שפראך, דאן ווען זיי גייען כסדר אנגעבלאזן און מיט א מינע פון הארן און באפעלער לאזן זיי באלד נישט קומען צום ווארט?...

ס'האט עפעס געקרענקט און געשטאכן אט אזא מין אויפמערקזאמ־קייט. א נישט פארשטענדלעכע, בושהדיקע שולד האט אים נישט געלאזט אנרירן דאס דערלאנגטע עסן. ער האט עס דערפאר איבערגעגעבן די חברים אין דער ריי און זיי האבן זיך אהין געצויגן מיט אויסגעשטרעקטע לעפל...

א פארגנבעטע צופרידנקייט האט זיך אבער אין אים נישט געלאזט דערשטיקן; ער האט דערשפירט, אז פון איין זייט איז ער שוין געראַ־טעוועט: פון דער פאליציייאישער אונטערדריקונג... און דאס האט גע־הייסן: א גרויסן טייל פון דער לאגער־משא אראפגעווארפן...

קאפיטל ניין און צוואנציק

I

ס'איז פלוצים געקומען א באפעל: ווי אמשנעלסטן פארגרעסערן דעם לאגער! און ס'האט זיך אנגעהויבן א טייוואליש געיעג אויפצושטעלן פריי־שע באראקן. עס זענען אראפגעקומען אין לאגער אריין קאטלענגא, גיידא, קאפערניק און א צענדליק אנדערע פוילישע מייסטער מיט א מחנה פון עטלעכע הונדערט יידן און זיך גענומען צו דער ארבעט... אלטע מיוחס־דיקעביימער, וואס זענען געשטאנען נעבן די באראקן און רואיק גע־דרימלט, אדער שטיל ארייגעקוקט אין די פענצטערלעך, גלויבנדיק אז זיי וועלן זיין די לעצטע עדות פון דעם, וואס דא איז פארגעקומען, זענען פלוצים אויפגערודערט געווארן... לאנגע אויסגעבלאנקטע העק האבן זיך איינגעגעסן אין זייער געקארבטע, שווארץ לייב און מיטן ערשטן שטומען

קרעבץ האָבן זיי זיך אונטערגעגעבן... ס'האָט אויסגעזען אזוי ווי זיי וואָלטן עפּעס, גאָר וויכטיקס באַדויערט ביי זייער פאַלן. מען האָט זיי אוועקגעשלעפּט אין דער זייט. שפּעטער זענען געקומען פּוילישע פורמאַנעס און זיי אַוועקגעפירט, מיטן גאַנצן באַלאַסט פון צער, וואָס זיי האָבן דאָ אין זיך אַריינגעזאַפּט, אויף אומבאַקאַנטע וועגן... שפּעטער האָבן אויסגעדאַרטע לייבער זיך אַריינגעגראָבן אין די אויסגעשווירטע לעכער פון דער ערד און אַרויסגעצויגן פון דאָרט די לעצטע וואָרצלען. דער ווינט מיטן וואַלד זענען דערביי פאַרגאַנגען אין אַ יללה, ווי אַ מענטש ביי וועמען מען רייסט אַרויס די ציינער... באַלד זענען אָבער אָנגעקומען בערג מיט ברעטער, צוגעדעקט די לעכער און גענומען אַרויסוואַקסן ווי באַראַקענע מצבות אויף די קברים פון לעבנס אין וואַקסן. בלויז אַ זייטיק אויג האָט מער נישט געקענט דערקענען, אַז דאָ האָבן פריער מעכטיקע הייכן זיך געשטרעקט צו הויכן, געפּאַטשט מיט די בלעטער און געוואַקסן אין שטילן שווייגן...

עס זענען געבראַכט געוואָרן פון ווערק אַ הויפנס אויסגעברענטע קוילן און אויסגעשיט געוואָרן אין בערג נעבן די טיפע קאַלוזשעס אין לאַגער. מען האָט געבראַכט אייזערנע רעלסן מיט פאַבריקס־וואַגאָנעטקעס און דעם קוילן־שרויט צעפירט איבערן גאַנצן לאַגער. די פּוילישע טעכניקער האָבן געזאָגט, אַז זיי האָבן באַקומען אַ באַפעל אויסצוטריקענען די אַלע בלאָטעס פון אַרום און מאַכן דאָ גאַסן און טראָטואַרן. ס'האָבן פאַרפעלט הענט. די בלאָטעס זענען געלעגן און רואיק אַרויפגעקוקט צו דער זון. וויפל מ'האָט אויף זיי נישט געשיט קיין ציגל־ברוך און קוילן־שרויט, האָבן זיי אַלץ איינגעשלונגען און ווייטער זיך צולהכעיסדיק געבלעזלט... ס'איז געוואָרן קלאָר, אַז דאָ וועט מען דאַרפן לאַנג־לאַנג אַרבעטן, ביז עס וועט זיך ענדערן. די יידן, וואָס זענען דערצו באַשטימט געוואָרן, האָבן נישט געקענט נאָכקומען דער גאַנצער אַרבעט און אויך אין דער פאַבריק זענען קיין איבעריקע מענטשן נישט געווען.

די קאָמענדע פון לאַגער האָט דערפאַר באַשלאָסן צו לאָזן אין גאַנג דאָס שטאַרקסטע געווער: ב ר ו י ט... יעדער פון דער נאַכט־שיכט

קען זיך בייטאָג מעלדן פרייוויליק צו דער ארבעט און דערפאר באַקומען נאָך אַ פּאָרציע ברויט.

— ווען וועלן זיי שלאָפן, אז אַ גאַנצע נאכט האָבן זיי געאַרבעט? ווי אזוי וועלן זיי אויסהאַלטן? דאָס קען דער קאָמענדע נישט אָנגיין...

„אַ פּאָרציע ברויט!"... דאָס וועט שוין באַשאַפן ווונדער. אַזאַ וואָרט וועט שוין פאַרטרייבן פון די ברעמען דעם לעצטן פאַרשלאָפענעם גליווער, אויפוועקן אַלע מעגלעכקייטן, וואָס זענען נאָך פאַראַן אין פאַרמאַטערטע אברים, זיך אָנצושטרענגען ווי ווייט עס גייט נאָר און שלעפן אַ גאַנצן טאָג די וועגענער קוילן ביז צו דער ביינאַכטיקער ארבעט...

אַלס אויפזעער איבער די צוגאָב־ארבעטן איז באַשטימט געוואָרן דורך דער קאָמענדאַנטין דער אינזשיניער וואַרטמאַן. דאָס איז געווען אַ שטילער, מיטליידיקער מענטש, וועלכער איז צעטומלט געוואָרן פון זיין אויפגאַבע. אַליין האָט ער נישט לאַנג געאַרבעט ביים טראָטיל און געווסט, וואָס עס הייסט אַזוינס צו קומען זיך שטעלן נאָך אַ נאַכט־שיכט ביי די גראַנאַטן צו דער צוגאָב־קאַטאָרגע... די מענטשן האָבן זיך אָבער געשטויסן, געקושט די הענט און געבעטן רחמים:

— פאַרשרייבט מיך! מיך... איר'ט זען ווי איך וועל ארבעטן... מאַכט אַ פּרווו...

ביי דעם שווידערלעכן הונגערן האָט זיך יעדן איינעם געדוכט, אַז נאָך אַזאַ שטיק ברויט, ווי ער באַקומט טעגלעך, וועט אים זאַט מאַכן, אים פאַרהיילן דעם שרייאיקן שמאַך פון די אברים. דער כשוף־דמיון פון ברויט האָט פאַרשטעלט אינגאַנצן דעם שווערן פרייז פון שלאָפלאָזיקייט, מיט וועלכן מען דאַרף דערביי באַצאָלן...

וואַרטמאַן איז דערביי געשטאַנען און אַ צערודערטער אויסגעפּרעגט ביי יעדן, ווו ער ארבעט. ער האָט געזוכט צווישן די וואָס קומען פאַרטאָג פון דער ארבעט און האָבן צייט זיך אויסצושלאָפן אַ פּאָר שעה ביז דעם אָנהייב פון דער לאַגער־ארבעט. די אַנדערע זענען אָבער נישט אָפּגעטרעטן. ס'האָט נישט געהאָלפן וואַרטמאַנס אריינרעדן אין זיי אריין:

— ווי קען איך עס נעמען אויף זיך? איך הרגע דאָך אייך דערמיט...

זיי האָבן אים נישט נאָכגעלאָזט אויף קיין טריט:

— וואָס זאָרגט איר אייך פאַר אונדז? מיר וועלן שוין געפינען צייט אַ דרימל צו טאָן אין פאַבריק...

אַנדערע האָבן איראָניזירט פון דער זייט:

— ווי געפעלן אייך די נייע בעלי־רחמנות? איר'ט געזען: אַן אויפזעער האָט גאָר אַ זאָרג, אַז ער וועט אונדז דערהרגענען... פון גרויס ליבע צו אונדז וויל ער נישט צולאָזן, מיר זאָלן האָבן נאָך אַ פּאָרציע ברויט...

האָט דער שטילער, אַביסל פלעגמאַטישער וואַרטמאַן נאָכגעגעבן און פאַרשריבן, וויפל ער האָט נאָר געקענט... אָבער נאָך די ערשטע פאַר וועגעלעך האָט זיך איינער נאָכן אַנדערן אַוועקגעגנבעט אין די באַראַקן אַריין און איינגעשלאָפן...

ווייזנבערג האָט זיך אָבער נישט געלאָזט נאַרן. ער איז אַרויסגעקומען צו וואַרטמאַנען און אַ פרעג געטאָן:

— וויפל האָסטו היינט פאַרשריבענע?

וואַרטמאַן האָט אים שטאַמלדיק־פאַרלעגן געזאָגט די ציפער...

ווייזנבערג האָט נישט נאָכגעלאָזט:

— וווּ זענען זיי?

און ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייער פּלאָנטער. די אַנטלאָפענע האָבן לאַנג נישט געגנבעט קיין צייט. זיי האָבן איבערגעכאַפּט אַ דרעמל און נאָך מיטאָג ווידער זיך געשטעלט צו דער אַרבעט. פאַרן גיין צו דער אַרבעט, ווען מען האָט ביי דער קאָמענדע געגעבן דאָס ברויט, האָט מען זייער נאָמען נישט אויסגערופן... די מענטשן האָבן זיך די האָר געריסן פון משוגענער פאַרצווייפלונג. אין האָפענונג צו באַקומען די פּאָרציע ברויט, האָבן זיי אויפגעגעסן די נאָרמאַלע, וואָס זיי באַקומען טעגלעך און וועלן מוזן פאַסטן ביז מאָרגן... זיי האָבן זיך געגומען וואַרפן, בעטן רחמים, שלעפן עדות. אָבער ווייזנבערג האָט דאָס מאָל צייט געהאַט. ער האָט אַזעלכן באַוויזן אַ שטרייכל ביי זיין פאַרשריבענעם נאָמען און קאַלטבלוטיק אַ פרעג געטאָן:

— דו ווייסט וואָס דאָס איז?

יענער האָט אויסגעשטעלט אַ פּאָר פרעגנדיקע אויגן. אַ שטאַרקער קלאַפּ האָט אים אָבער געגעבן צו פאַרשטיין, אַז דאָ איז שוין אַלץ פאַר־

שפילט און ער האָט אוועקגעהינקט מיט געוויין צו זיין גרופּע. וואַרטמאַן האָט דערפאַר אויסגעמיטן די, וואָס מוזן זיך אוועקגנבענען אָדער וועלן פאַלן פון די פיס נאָך דעם ערשטן אָדער צווייטן מעת־לעת. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אז א סך זענען שנעל אַרימער געוואָרן אין נאָך א האָפּענונג צו עסן אמאָל מער א שטיקל ברויט און א סך האָבן נישט אויפגעגעבן, נאָר ווידער זיך געשטעלט אינדערפרי אויפן פלאַץ, ביז זיי האָבן זיך באַוויזן אריינצושמוגלען.

II

אין דער קאַיוטע ביי מעכעלען איז געווען שטיל פון רייד. די שווערע קרעכצן פון דער מאַשין האָבן סיי ווי דערזאָגט וואָס דאָ קומט פאָר. די הענט האָבן שוין געאַרבעט ווי מעכאַניש, אָבער די גופים זענען געשטאַנען פאַרן לעצטן צעברעך און ס'איז א שאָד געווען א וואָרט אַרויסצורעדן.

בלויז משה האָט פּלוצים א צעפּיר געטאָן מיט די הענט, ווי ער וואָלט זיך געגרייט ערגעצוו אוועקצושווימען:

— איך קען מער נישט אויסהאַלטן...

ער האָט דערביי א בליק געטאָן אין מעכעלעס זייט. מעכעלע האָט עס ווי נישט באַמערקט. משה האָט אָנגעהויבן אויפסניי:

— מעכעלע, אפשר וואָלסטו דאָך אריבערגעגאַנגען צו זיי... זיי גיבן דאָך דיר, ווען דו קומסט נאָר...

מעכעלע האָט זיך געצאַפּלט אויף די אייגענע ווערטער:

— ס'איז מיר שווער צו זיי אַלעמאָל צו גיין און בעטלען... בפרט איצט, אין מיטן דער ארבעט... א מייסטער קען נאָך דערוויסן...

ער האָט נאָך עפּעס געוואָלט זאָגן... נאָר ער האָט דערביי א בליק געטאָן דאָ אויף דעם חבר זיינעם און דאָ אויפן צווייטן און זיך דער־שראָקן. עס האָט זיך אים געדוכט, אז מיט יעדן ווייטערן וואָרט זיינעם וועט ער דאָ הרגענען א מענטש... ער האָט דערפאַר אָפּגעהאַקט מיט געבעט:

— כ'קען נישט... גלייב מיר, איך קען נישט...

און נישט געקענט געפינען קיין ווייטערדיק וואָרט אַפּצוטייטשן, פאַרוואָס ער קען נישט גיין בעטן עפּעס עסן ביי די מענטשן פון דער נאָענטער האַלע...

מאַרטפעלדן איז עפּעס גראָד איינגעפאַלן. מיט זיין האַלב־אויסגע־לאָשענער שטים האָט ער בלויז איין וואָרט אַ זאָג געטאָן:

— וואַרטמאַן . . .

ביידע חברים זיינע האָבן קוים דערהערט דאָס וואָרט און דאָך דער־זען פּלוצים אַ נייע אַנטדעקונג. זיי האָבן אים אָפּגעענטפערט מיטן זעלבן שעפּטש:

— מאָרגן!...

און מאַרטפעלד האָט עס נאָכגעזאָגט ווי אַן „אמן" נאָך אַ וואַרימער תפילה:

— מאָרגן... מאָרגן...

און מיט דעם וואָרט האָט מען איינגעוויגט אַ שטיק גרויסע נאַכט.

צומאָרגנס, נאָכן כאַפּן דעם ערשטן דרעמל, איז משה ארויסגעקראָכן זוכן וואַרטמאַנען. ער האָט אים געפּאַקט אין אַ ווינקל און עפּעס אין אים אריינגערעדט. וואַרטמאַן האָט אים קענטיק נישט געוואָלט גלייבן און ער האָט זיך געלאָזט זוכן מעבעלען.

וואַרטמאַן האָט שוין געהערט פון עטלעכע מענטשן וועגן מעבעלען און געמיינט, אַז ער ווערט אונטערשטיצט ווי געהעריק. ווען משה האָט אים גענומען דערציילן, אַז אַלע דריי ווילן גיין צו דער צוגאָב-אַרבעט, האָט ער זיך עס נישט געקענט פאָרשטעלן. ער האָט גענומען אריינרעדן אין מעבעלען:

— כ'וועל רעדן מיט חברים, אפשר וועט מען עפּעס קענען טאָן פאַר אייך... צו וואָס זאָלט איר זיך דאָ פּטרן?

אויף מעבעלען האָט אָבער געדריקט ווי אַ באַרג זיין אויסגעמדיקייט פאַר די חברים זיינע. ער האָט דערפאַר זיך געבעטן מיט טרוקענע ווערטער:

— איך וויל נישט, כ'בעט אייך... ווען ס'איז דאָ אַ מעגלעכקייט צו פאַרדינען...

און וואַרטמאַן האָט נאָכגעגעבן. נאָך מיטאָג בלויז איז ער צוגעקו־מען און אוועקגערופן מעבעלען אין א זייט און ממש א בעט געטאָן:

— גייט, לייגט זיך אביסל שלאָפן...

און מעבעלע איז אוועק צווישן דיביימער און אַנדרימלט געוואָרן. און אזוי איז אוועק א גאַנצע וואָך מיט נאַכט־שיכט. דאָס שטיקל ברויט איז אָבער אזוי צעפלאָסן געוואָרן צווישן דעם הונגער און דער איבער־אַנגעשטרענגטקייט, אז קיינער פון זיי האָט עס כמעט נישט דערשפּירט.

אין וואַרטמאַנען האָט מעבעלע דערשפּירט א שטיק מיטזאָרגער פאַר זיין גורל. אין די לאַנגע שעהן, וואָס זיי האָבן זיך צוזאַמענגערעדט, האָט מעבעלע זיך געקלאָגט דערויף, וואָס ער קען גאָרנישט שרייבן. אין יעדן לאַגער האָט אים געגעבן חיות דאָס, וואָס ער האָט געפונען א שטיקל צייט און פּלאַץ אויפצושרייבן דאָס וואָס עס האָט געביטערט אויפן האַרץ. שפּעטער האָט מען עס סיי ווי צוגענומען, אָבער דערווייל איז געווען לײַכטער... און דאָ איז דער מענטש אין אייביק־שכורער מידקייט. וואַרט־מאַנען איז עפּעס איינגעפאַלן:

— מעגלעך, מען וועט אייך אריבערטראָגן אין א צווייטער האַלע: אין דער 51סטער... דאָרט וועט איר האָבן מער רו און מער צייט... מען דאַרף דאָרט א מענטש.

מעבעלע האָט גאָרנישט געזאָגט, נאָר געלאָזט זיין גורל פירן דורך אַנדערע הענט.

III

און אַז אין א פּאָר פּאַרנאַכטן אַרום איז מען געקומען און מעבעלען געזאָגט, אַז היינט גייט ער אַרבעטן אין דער שכנותדיקער האַלע — איז ער געגאַנגען. עס זענען געווען דאָרט אַלע באַקאַנטע און ס׳וועט זיין לײַכטער די אַרבעט: דאָס האָט אים אָבער נישט געפרייט. גיכער האָט אים ווי געטאָן דאָס מקנא זיין פון די חברים.

דאָס איינציקע, וואָס האָט אים געפרייט, איז געווען די מתנה פון וואַרטמאַנען: א שטיקל בלייפעדער. ער האָט זיך צוזאַמענגעזוכט שטיק־

לעך פּאַפּיר און אַליין נישט וויסנדיק ווי אַזוי, דערפילט אַ דראַנג זיך אָפּ־צוזונדערן און וואַרפן, וואַרפן דערשראָקענע אותיות אויפן פּאַפּיר אַרויף. די געשריבענע בלעטלעך האָט ער געגעבן וואַרטמאַנען צו באַהאַלטן און געלאָזט זיינע שעהן זיך אָנזאַפּן מיט דער רו, וואָס ער האָט געפונען ביי דער לייכטערער אַרבעט.

אין לאַגער איז גראָד געווען רואיק. שוין אַ פּאָר וואָכן, אַז עס זענען נישט פאָרגעקומען קיין סעלעקציעס. משה מיט מאַרטפעלדן האָבן מער נישט געקענט גיין צו דער אַרבעט. משה איז געשוואָלן געוואָרן אויפן גאַנצן קערפּער. זיינע פיס זענען פאַרגאָסן געוואָרן מיט אַ דיקן, בלוי־לעכן גלאַנץ און מער נישט געקענט אַריינקריכן אין די הילצערנע האָלענ־דערקעס. האָט ער זיך געשאַרט אַ באָרוויסער איבער די בלאָטעס, וואָס האָבן אַרויסגעזעצט פון אונטערן אָנגעשיטן צודעק. ווען מעכעלע האָט אַמאָל געפּרוווט אים צוטראָגן אַ שטיקל אָפּגעשפּאַרט ברויט, האָט ער עס אָוועקגעשאַרט צוריק:

— נאַרעלע, כ׳האָב אפשר געהאַט צו עסן אַזוי פיל ווי דו און אפשר מער... איצט קען איך מיינס אויך נישט עסן... מיר האָט די גאַנצע צייט געפעלט עפּעס אַנדערש... איך קען דיר עס אפילו נישט געבן צו פאַר־שטיין... דער גיפט האָט מיך די רעשט צוגעקלאַפּט... און איצט איז פאַר־פאַלן... כ׳וועל שוין אַזוי צושלעפּן, ביז מען וועט מיך שיסן אָדער כ׳וועל שטאַרבן... איינס פאַרדריסט מיך: דאָס וואָס כ׳האָב געגלויבט אין מיין גבורה... ווען יאַנקל האָט מיר געזאָגט: קום, לאָמיר לויפן! האָב איך געשפּירט אַ פאַרפירערישע קראַפט אין די הענט, אין אַלע אברים... און כ׳האָב געגלויבט, אַז ווען כ׳וועל מיר אויסקאָמבינירן וואָס צו עסן, וועל איך אַלצדינג איבערטראָגן... און איצט זע איך, אַז כ׳האָב געשטעלט אויף אַ פאַלשער קאָרט... איז פאַרפאַלן... נאָר ווען דו ווייסט, ווי אַזוי איך וויל נאָך איין מאָל זיין אויף דער פריי, זיין איין שעה צווישן מענטשן און אַ קוק טאָן אויף זיך אין שפּיגל, אַ גוט אָנגעטוענער צווישן אָנגעטוע־נע... עך...

אַ הוסט האָט אים פאַרשטיקט דאָס מויל און נישט געלאָזט ווייטער רעדן... די אויפזעער פון קראַנקנבאַראַק האָבן אים עטלעכע מאָל געוואָלט

פארשלעפּן צווישן די קראנקע, ער האָט זיך אָבער געווערט מיט אַלע כוחות. ער האָט זיי געשטויסן מיט די ברוין־בלויע פּיס און געשפּיגן אין פּנים אריין און גישט געלאָזט זיך אוועקטראָגן. ווען די פּאָליציי איז גע־קומען און מיט קלעפּ אים דערפירט צו באַוווסטלאָזן פארשוויגן ווערן, האָט מען אים אוועקגעטראָגן אהין. אזוי ווי אָבער ער האָט זיך אויפגע־וועקט, האָט ער זיך מיטן גאַנצן בארג געשווילעכץ אויף זיך, ארויסגע־קייקלט דורכן פענצטער און זיך דערשלאָגן צוריק צו זיין פריערדיק באַ־ראַק־ווינקל... ביז מען איז מיד געוואָרן מיט אים צו קעמפן... איז ער אין געפערלעכע שעהן געלעגן אונטער אַ בעט און ווען די זון האָט געוואַ־רעמט און אין לאַגער איז געווען רואיק, איז ער פון דאָרט ארויסגעקראָכן און צעלייגט די נאַקעטקייט פון זיינע בערגיקע אברים קעגן דער זון...

ווען מעבעלע איז פארבייגעגאַנגען, אין וואָכן פון נאַכט־שיכט, האָט ער אים גערופן מיטן בליק. מעבעלע האָט זיך נעבן אים אוועקגעזעצט, לאַנג אין אים אריינגערעדט און ער האָט אויסגעהערט מיט דאַנקבאַרקייט פאַר יעדן וואָרט, וואָס אַ מענטשלעך וועזן רעדט נאָך צו אים... ער האָט בלויז מעבעלען אָנגעכאַפּט ביי דער האַנט און זיך קראַמפּהאַפט צוגע־האַלטן... ביז מעבעלע האָט איינגעדרעמלט נעבן אים... משה האָט דאַן פארוואָרפן מיטן קאָפּ און זיך געלאָזט דורך עמעצן אַן אומגעזעענעם אוועקטראָגן אין אַנדערע וועלטן. ס'האָט אזוי געדויערט וואָכן. איינמאָל האָט משה צוריק באַקומען דאָס לשון. אונטער די אויגן זענען אים שוין געווען אָנגעגאָסן בלוילעכע פלעשלעך וואַסער און פארשטעלט זיין גאַנצן בליק. ער איז דאָך געווען ביים קלאָרן געדאַנק ביים רעדן מיט מעבעלען:

— מעבעלע...

זיין קול האָט זיך ארויסגעריסן ווי דורך טויזנט ווענט. ס'האָט אויס־געזען, אַז אינעווייניק אין זיך וויינט ער, נאָר די מאַסע פרעמדע, אָנגע־וואַקסן פלייש קען עס נישט דערלאָזן און פארשלינגט דעם אָנגעהויערטן צער־אויסדרוק אין זיך אריין... ער האָט ארויסגעשלוכצט:

— מעבעלע... איך בין שוין אָפּגעשטאָרבן... די טעג וועט אָפּגיין דער לעצטער צוג...

... און טאַקע צומאָרגנס האָט אים שוין מעבעלע געזען ליגן אַ שטייפֿן, אַן אָנגעבלאָזענעם, ביי דער שוועל פון זיין באַראַק...

IV

מיט מאַרטפעלדן איז געשען דאָס פאַרקערטע:

ער האָט אָנגעהויבן צו דאַרן פון די ערשטע טעג אָן. ס'איז געקומען ביז צו די ביינער. זיי האָבן זיך אַזוי אַרויסגעוויזן, אַז ס'איז קוים געווען צו גלויבן, אַז עס איז נאָך פאַראַן אויף זיי אַ הויט... דעם צווייטן טאָג, נאָכדעם ווי ער האָט מער נישט געקענט גיין, האָט ער מיט זיין גוטער שטילקייט ווי אַן איינגעשוויגענער צדיק, זיך געלאָזט טראָגן, וווהין די מענטשן האָבן געוואָלט. מען האָט אים אַריינגעפּאַקט אין דעם באַראַק פון קראַנקע, איז ער דאָרט געלעגן און שטיל געצאַנקט און געצאַנקט. מ'האָט גראָד צורו געלאָזט די קראַנקע, איז ער שטיל געלעגן און געקוקט מיט די גרויסע בלויע אויגן אויפן סופית. די אויגן — דאָס זענען געווען די איינציקע וואָס זענען ביי אים נישט געוואָרן דאַרער נאָר גרעסער. עט־לעכע שטיקלעך פאַרבאָרגענע כוחות האָבן נאָך טיף אין אים קברים גע־ריסן, אים געוואָלט דערהאַלטן ביים לעבן אויף נאָך אַ טאָג, אויף נאָך אַ טאָג... האָט ער זיי געלאָזט אַלץ טאָן מיט זיין אייביק־מילדער נאָכגי־ביקייט...

עטלעכע טעג האָט מעבעלע נישט געוווסט איבערהויפּט, אויב ער גייט צו דער אַרבעט אָדער נישט. ווען ער האָט זיך אַריינגעגנבעט אין זיין פריערדיקער קאַיוטע, האָט ער דאָרט שוין געטראָפן אַנדערע מענטשן ביי דער מאַשין. אין באַראַק האָט ער זיך דערוווסט און איז פאַרנאַכט אַריינגעלאָזט געוואָרן אויף אַ פּאָר מינוט צו אים.

מאַרטפעלד איז געלעגן אַ רואיקער, ווי עס וואָלט מיט אים גאָרנישט פּאַסירט. ווען ער האָט דערזען מעבעלען, האָט ער זיך אויפגעזעצט, אים אָנגעקוקט מיט זיינע וואַרעמע אויגן און אַרויסגערעדט קלאָר און דייט־לעך יעדעס וואָרט, ווי ער וואָלט מורא געהאַט, אַז מעבעלע זאָל נישט פאַרלירן קיין איין פּינטל דערפון:

— מעבעלע... דו זעסט דאך שוין ווי עס האלט מיט מיר... אין אנ־דערע צייטן וואלט איך אין אזא מינוט געהאט א סך צו זאגן, צו רעדן און צו בעטן... אבער דא איצט — וואס קען איך דען פון דיר פארלאנ־גען? אויסער דיין ברעקל לעבן, וואס האסטו דען מער פאר מיר?... נאר איין זאך: דא איז יעדער איינער פארטאן אין זיך, קיינער גיט אויף דיר קיין בליק נישט... און ס׳איז שוער אזוי שטארבן...

ער האט אנגעוויזן אויף די חמרים לייז, וואס זענען ארומגעקראכן פראנק און פריי, ווי עס וואלט שוין נישט געווען פאר וועמען זיך צו שרעקן און געזאגט:

— זעסט? אט דאס אלץ ארט מיך שוין נישט... א דאגה, זעסטו, איז נאך א טאג... איין זאך בעט איך דיך: קום אלעמאל, ווען נאר דו קענסט, אריין און וואַרף אריין א בליק... נאר ווען דו קומסט — קום צו און זאג עס מיר...

ווען מעבעלע איז שוין געווען ביי דער טיר, האט ער אים צוריק־גערופן:

— זיי מיר מוחל מיין נארישקייט... די טעג האט דא א קראנקער, וואס גייט נאך אום אויף די פיס, זיך געקויפט א פריש פערטעלע ברויט פון שטאט און עס זיך אנגעריבן מיט א ציינדל קנאבל... דער ריח האט אזוי פארשמעקט דעם עיפוש פון דאנעט, אז ער ליגט מיר נאך אין די חושים... איך בעט דיך דערפאר: זע צו באקומען א שטיקל פריש, שטאַ־טיש ברויט און רייב עס גוט איין אין קנאבל און ברענג עס מיר... כ׳ווייס נישט, צי איך וועל עס קענען עסן... אבער ברענג עס און לייג עס נעבן מיר אנידער... כ׳ווייס, אז עס איז א נארישקייט... ס׳איז אבער דאס איינציקע, וואס האט מיך איצט פארכאפט און דו קענסט עס מיר נאכ־געבן... טו עס פאר מיינעטוועגן... כ׳בעט דיך נאכאמאל: זיי מוחל...

אויך ער איז נאך געלעגן דארט א שטיקל צייט. ווען ער איז גע־שטארבן, איז מעבעלע שוין געווען צוריק אריינגעשליידערט אין א צווייַ־טער גיהנום־אפטיילונג, וואס האט אים ווייטער אריינגעשלעפט אינמיטן פיין און צאפל. ער האט דערפאר אפילו נישט געקענט אים זען פארן אוועקפירן אים מיטן מיסט־וואגן און נישט געקענט וויסן, אויב ער לעשט

זיך נאָך אַלץ אָדער ער איז שוין אויסגעלאָשן געוואָרן און אָנגעצונדן גע־וואָרן צוזאַמען. בלויז ווען ער האָט זיך פּלוצים דערשפּירט אַליין, און די צוויי מענטשן, מיט וועלכע דער גורל האָט אים צוזאַמענגעפירט אויף פיר וואָכן אין איין קאַיוטע, האָט ער צום ווייפלטן מאָל שוין אויפסניי דערשפּירט דעם שווידערלעכן ווייטיק פון ווערן פאַריתומט אין מיטן אַ לײדיקער, גאָטלאָזער וועלט...

קאַפּיטל דרייסיק

I

די באַראַקן, וואָס מען האָט אַזוי געאײַלט זיי אויפצושטעלן, זענען שטיין געבליבן אין מיטן בויען. די באַראַקן זענען געבליבן מיט אָפענע לעכער אויפן אָרט פון די טירן און פענצטער, וואָס האָבן אויף שטום־לשון זיך געוווּנדערט, פאַרוואָס אין די שכנותדיקע באַראַקן שטיקט מען זיך ווי די הערינג און דאָ קומט נישט קיינער וווינען... דער ווילדער טעמ־פּאָ פון בויען איז פּלוצים איבערגעריסן געוואָרן און מ׳האָט זיי אינגאַנצן פאַרגעסן.

אין די נעכט איז דאָרט געווען פינצטער און איז דערפאַר געוואָרן דאָס איינציקע אָרט, וווּ מען קען זיך סודען און שמועסן פון באַהאַלטענע ענינים.

די פּאָליציי האָט זיך דאָרט געדרייט און אויפגעפּאַסט אויף די, וואָס גייען אַהין אַריין, געזוכט פּאַרלעך און גנבות, וואָס מען האָט דאָרט פאַר־שטעקט צווישן די ברעטער... אינעם גרויסן באַראַק־טומל זענען די פּריש־אויפגעקלאַפּטע קאַסטנס געוואָרן דאָס איינציקע צוציִאונגס־אָרט פאַר אַלעמען. פאַרנאַכט, ווען מען איז אַהיימגעקומען פון דער אַרבעט און געהאַט צייט, האָט מען געמאַכט אַ שפּאַציר צו די נייע באַראַקן, וואָס זע־נען געשטעלט געוואָרן נעבן די דראָטן.

איינמאָל, פאַרנאַכט, ווען מעכעלע איז צוריקגעקומען פון זיין אַר־

בעט, האָט אים פרידלאַנד ארויסגעשלעפּט צו די נייע באַראַקן. פון אַלע זייטן האָבן זיך געצויגן מענטשן, וועלכע האָבן זיך געשאַרט צום עקסטן, ליידיקן באַראַק. עטלעכע פּיקרינער האָבן פון אַלע זייטן געשלעפּט פאַר־געלטע, בענק און דערמיט אַריין אין ווינקל אַריין. די פּאָליציי ביי די דראָטן האָט געקוקט פון אַלע זייטן ווי זיי וואָלטן אכטונג געגעבן, אויב עס טראָגט נישט ווער... עס איז קענטיק געווען, אַז דאָ גייט עפּעס פּאָרקומען. פרידלאַנד, וועלכער איז געווען אַ נייגעריקער פון דער נאַ־טור, איז באַלד אַוועקגעלאָפן אויף אַ רגע און צוריקגעקומען אַ פאַרסאַ־פּעטער:

— ס׳קומט היינט פאַר אַ קאָנצערט...

מעבעלע וויל נישט גלייבן:

— אַ קאָנצערט אין ווערק צע?

אָבער פרידלאַנד האָט שוין געוווּסט אַלע פּרטים. עס האָט זיך גע־האַנדלט אין אַ נייעם קאַפּריז פון דער קאָמענדאַנטין. זי האָט לעצטנס אַרויסגענומען אַ בחור פון אַ האַלע אַרוים און אים געמאַכט פאַר פּאָלי־ציאַנט. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דעם פּאָליציאַנטס פאָטער איז גע־ווען אַ וואַנדערנדיקער יידישער אַקטיאָר אין פּוילן און אויך דעם זון שוין געהאַט אַרויפגעפירט אויף דער סצענע אַלס זינגער.

מיטן שטראָם פון מאַידאַנעק איז אויך מיטגעשלעפּט געוואָרן אַ יונגע זינגערין פון וואַרשעווער געטאָ, וועלכע איז גלייכצייטיק געווען אַ טענצערין ביי גערטנערן אין רעסטאָראַן אויף רימאַרסקאַ־גאַס. זי זאָל זיין זייער אַ שיינע. איינער פון די קאָמענדאַנטן האָט זי געזען און זי געמאַכט פאַר זיין געליבטע. די קאָמענדאַנטין האָט זיי ביידע געהערט און עס איז איר איינגעפאַלן אַ פּלאַן: איינצוואָרדענען אַ קאָנצערט אין אַ ליי־דיקן באַראַק...

מעבעלע האָט אַוועקגעצויגן פרידלאַנדן ווייטער. דאָס האַרץ האָט נישט געלאָזט זיין ביי אַן אונטערנעמונג, אויף וועלכער די קאָמענדאַנטן און פּאָליציי וועלן זיין די הויפּט־מחותנים. נאָכן אָפּגיין אַ שטיקל וועג האָט אים פרידלאַנד צוריקגעשלעפּט:

— קום, לאָמיר זען, ווי אַזוי זיי מאַכן דאָס... איך האָב דיר שוין

איינמאָל געזאָגט, אַז אויך מיר וועלן דאַרפן אונטערנעמען אַזעלכעס... טאָ לאָמיר וויסן, ווי אַזוי מען נעמט דאָ אויף אַזאַ געשעעניש.

ווען זיי זענען צוריקגעקומען צום באַראַק, איז ער שוין געווען געפּאַקט ביז פול: מען האָט ספּעציעל, צוליבן קאָנצערט, אַהין אַריינגעצויגן ליכט און פון אַלע צוזאַמענגעשלעפּטע בענק אויפגעשטעלט אַ טריבונע. אינעווייניק אַריין האָט מען נאָר אַריינגעלאָזט די פּראָמינענץ פון לאַגער. דערפאַר האָבן זיך אינדרויסן צוזאַמענגעקליבן מאַסן מענטשן, אָפּגעריסן־פאַרהושכטע געשטאַלטן און מיט פאַרגאַפּט־אויפגעריסענע, מיילער געשלונגען יעדן שאָרך פון אינעווייניק. די שטיקער ליכט, וואָס די אָפענע לעכער האָבן אַרויסגעוואָרפן ווי אַ נדבה צו די שטייענדיקע, האָט מיטגעבראַכט פאַר די אויגן אַזאַ מין בילד:

אויף ספּעציעל אויסגעשטעלטע בענק זענען געזעסן די קאָמענדאַנטין; טייל פון די חשובסטע פּאָליציי און מיוחסטע מענטשן פון לאַגער, אויסגעפּוצט ווי אויף אַ שמחה. אין מיטן האָט זיך אויפגעהויבן די ברעטערדיקע טריבונע, געשמוקט מיט אַלערליי פאַרביקע שטאָפן, וואָס האָבן צוגעגעבן דער גאַנצער אַטמאָספערע אַ באַזונדער פייערלעכקייט. אין מיטן איז געשטאַנען דאָס מיידל, אין אַ גרין זיידן קליידל, וואָס האָט זיך אויפגעהויבן איבער די נאַקעטע קניען. אַרום דעם האַלדז האָט זי געהאַט פאַרוואָרפן אַ רויט קעלנערל, וואָס האָט זיך פאַרביק אָפּגעשלאָגן אויף איר ראָז צוגעשמינקט פּנימל. אַקעגנאיבער איר איז געשטאַנען אַ שוואַרצהנעוודיק צעוואַקסענער בחור מיט אַ פּאָליצייאיש היטל און זיך געדרייט נערוועז אויף זיין אָרט. ביי די מענטשן מיט די אויסגעצערט־געלע פּנימער אין דרויסן האָט עס אויסגעזען ווי אַ פאַרכשופט בילד פון פאַרגעסענע צייטן. עס האָט זיי דערמאָנט אין אַ טעאַטער פון אַמאָליקן גליקלעכן שטעטל. אַ טויטע שטילקייט האָט אַרומגענומען דעם גאַנצן מענטשן־צוזאַמענדריק. אַלע האָבן אָנגעשטעלט זייער בליק צו דעם וואָס דאָרט קומט פאָר און מורא געהאַט צו פאַרלירן דעם מינדסטן באַוועג.

די ווערקשויז, וואָס האָט פּאַטרולירט אויף דער צווייטער זייט פון די דראָטן, האָבן באַמערקט, אַז עס קומט עפּעס פאָר אין דעם אָקאָרשטבאַלויכטענעם באַראַק. פּאַטרול נאָך פּאַטרול האָבן זיך אָפּגעשטעלט און

אַריינגעקוקט דורך די צעצוגדענע לעבער. דאָס מיידל איז אַרויסגעריסן געוואָרן פון איר אויסגעצירטער דערשראָקנקייט. זי האָט זיך פלוצים אַ צי געטאָן פאָראויס און אַוועקגעלאָזט זיך אין אַ פלאַטערדיקן טאַנץ. אַלע־מענעמס אויגן האָבן זי אַדורכגעשפּיזט מיט וווּנדער. די ווערקשוץ פון יענער זייט דראָטן האָבן געכומען אַפּלאָדירן. אָבער דאָס מיידל האָט ווי גאָרנישט געזען און געהערט, אַזוי ווי דער טאַנץ וואָלט שוין לאַנג געלעגן פאַרקייטנט אין אירע קנעכלען און איצט האָט ער זיך אַ ריס געטאָן איבער אַלעמענס קעפּ און צאַפּלט זיך אויס פאַר אַלע צייטן...

ווי אין עקזאַלטירטן הינערפלעט האָט זי געגומען זינגען איין פאַר־פולערן קופּלעט נאָכן צווייטן. אירע אַלע בענקשאַפטן און זכרונות פון פאַרגאַנגענע טעג האָט זי אין דעם אַריינגעגראָבן, אַזוי ווי זי וואָלט אַריין אין איר צווייטער, אמתער עקזיסטענץ אַריין...

— קום אַוועק! — האָט מעכעלע געגומען רייסן פרידלאַנדן...

ס'האָט אים אָנגעגומען אַ שווערער בושה־געפיל, וואָס אָט־דאָ גראָבט מען אויס קאַבאַרעט־לידלעך, געזאַנג פון זאַט־אָנגעפרעסענע צייטן ווען דאָ... מנע...

זיי האָבן זיך אָפּגעגווינגט אין דער זייט. די וואַכלייט ביי די דראָטן זענען אַרויפגעקראָכן אויף די שטאַכעטן מיט אַריינגעבויגענע קעפּ אין אָפענעם פענצטער אַריין. זייערע באַגייסטערט־ווילדע אויסברוכן האָבן דאָרט אַריינגעדונערט מיט תאווהדיק־הנאהדיקן געוויי ווי שכורים... מע־כעלען איז אויפגעשוומען אין קאָפּ אַן אַלטער פסוק:

...דאָרט האָבן אונדז אויפגעפאָדערט אונדזערע פאַנגער: זינגט אונדז פון אייערע ציון־לידער...

אָ, ווען זיי דאָ, האָבנדיק פאַרלוירן דעם שטאָלץ פון קענען אָפּזאָגן, וואָלטן כאָטש געוווּסט, וועלכע לידער פאַר זייערע פאַנגער און פייניקער צו זינגען!...

אָבער פלוצים איז דאָרט אַלץ אַרומגענומען געוואָרן מיט אַ טיפער שטילקייט. אַ נייגיר האָט זיי ביידן צוריקגעשלעפּט צו דער צוזאַמענגע־דריקטער מחנה אין דרויסן... אויף דער סצענע איז געשטאַנען דער פאָ־ליציי־בחור מיט אַ פאַרלעגענער מינע און עפּעס אָנגעהויבן צו ברומען

פאַר זיך, שטיל... די מענטשן פון דרויסן האָבן שוין ווייזט אוים געוווסט, וואָס ער גייט זינגען. ביי אַלעמען זענען די טויט־אויסגעלאָשענע פּנימער באַפּייכט געוואָרן מיט עפּעס אַ טרויעריקן גלאַנץ. דאָס פּינקעלע ברום, וואָס יענער דאָרט אויבן האָט פאַרוואָרפן, האָט גענומען וואַרפן זיך פון מויל צו מויל און ס'האָט אַרויסגעפלאַמט מיט הונדערטער פאַקעלן, וואָס האָבן זיך געלאָשן און געצונדן:

...אין לאַגער פון סקאַרזשיסקאָ איז דאָך זייער ביטער!
אין לאַגער פון סקאַרזשיסקאָ... אוי, גאָטעניו! גוטער!

דער בחור איז דערמוטיקט געוואָרן פון דעם אָנשפּאַר, וואָס ער האָט באַקומען פון די הונדערטער העלדזער און מיט זיין פאַרפּעשעטשעט־ווייכער, וואַרעמער שטים אַ פּאָר געטאָן איבער אַלעמענס שטימען אַריבער:

ווען איך דערמאָן זיך נאָר אין דעם —
אוי, ציטערן מיר די פיס און הענט
הלוואַי וואָלט איך סקאַרזשיסקאָ —
נישט געזען דערקענט — — —

און ווי כוואַליעס, וואָס אַן אָנפּאָרנדיקע שיף גיט פלוצים אַ צעאַקער, האָבן זיך גענומען נאָכוואַרפן אַלע שטימען, מיט אָנגעשוואָלן־רויעם עכאָ, מיט דערוועקטער לעבעדיקער פאַרצווייפלונג און באַדויער:
— הלוואַי וואָלט איך סקאַרזשיסקאָ נישט געווען דערקענט — — —
און דאָרטן, אינעווייניק, האָבן זיך די קעפּ פון די פּאָליציי און קאָמענדאַנטן אַראָפּגעלאָזט אין שטילער פאַרשעמטקייט.

II

ווער ס'האָט דאָס ליד געשאַפן, האָט מען נישט געקענט וויסן. די מענטשן האָבן עס אויך נישט געוואָלט. ס'איז געווען עפּעס אַזאַ פּשוט־קלאָרס אין דעם, אַזויפיל דאָאיק־איינפאַכס, אַז יעדער פון אָט די מענטשן דאָ האָט דאָס שוין זיכער הונדערטער מאָל געקלערט... אָט דער בחור

דאָרט אויבן איז בלויז דער שליח־צבור, דער וואָס זאָגט פון זייער האַרץ־גריבל אַרויס, ווי פון אַ סידור, פּסוק און נאָך פּסוק פון זיי פּרעפּלען נאָך, ווי גוסס־קראַנקע מיט וועלכע מען זאָגט ווידוי אַראָפּצוקוילערן די אָנגע־לייגטע שטיינער פון האַרץ... ווי פון זיך אַליין האָבן זיך געקוילערט די ווערטער:

אין אַ וואַלד דאָרט,
נישט ווייט פון שטאָט,
אַרומגעצוימט
מיט שטעכל־דראָט,
אוי, דאָרטן בין איך פאַרשפּאַרט,
נישט האָבנדיק קיינעם מער
און שטאַרבנדיק וועט קיינער
פאַרגיסן נאָך מיר אַ טרער...

ווי קען מען עס אין איין מעלאָדיע אַריינפּרעסן אַזויפיל עפּישן, אויפשוידערנדיקן און שטילן טרויער און באַדויער? זע, ווי עס נעמען אויפ־טאַנצן טרערן, ממש טרערן אין די אויגן! דער מאָטיוו צערייסט אַלע מידע האַלדז־שטערעניש און פירט אָן מיט אַלעמען, מיט אַלעמען:

דער פאָטער אַוועק
ווי אַ גרויער פלעק
און מיט דער מוטער דאָרט —
אַ סוף, אַן עק...

דערמאָן איך זיך אין דעם,
ווייל איך נישט לעבן מער,
ווייל, וועמענס ביסטו דען
און וועמ איז דיין, ווער!?...

אַזוי ווי עס וואָלט אַלעמען אויפאַמאָל גאָר־גאָר קלאָר געוואָרן, וואָס מ'האָט ביז איצט נישט דערזען, כאָטש ס'איז געשטאַנען פאַר די אויגן, האָט זיך ביי יעדן געריסן אַ קרעכצנדיקע יללה:

אין לאַגער אין סקאַרזשיסקאָ איז דאָך זייער ביטער...
אָבער דאָרטן יענער ציט ווייטער... ציט דאָס חיות אַרויס פון האַרצן:

בײַ דער אַרבעט בלויז
פאַרגעס איך זיך אָפּט,
ווי אַלס קינד אַמאָל
ווען איך האָב געהאָפּט.

בלויז ווען איך קום צוריק:
אין באַראַק פּוסט און לער,
אויפן האַרץ דאַן בײַ מיר
ווערט עס אַזוי שווער...

דאָ קלאָגט שוין אַלץ אַרום. די ביימער, די באַראַקן, די בלינדלעכע נאַכט וואָס פּינטלט מיט די געלע לעכער, די אָפּגעריסענע בגדים־צוויטן און דער שאַרכנדיקער ווינט וואָס פליט פאַרבײַ:

אין לאַגער אין סקאַרזשיסקאָ... אוי, גאָטעניו גוטער!
און די מענטשן, ווי אין האַלוצינאַציע שרייען מיט, שוידערן מיט:

ווען איך דערמאָן זיך נאָר אין דעם —
אוי, ציטערן מיר די פיס און הענט,
הלוואי וואָלט איך סקאַרזשיסקאָ —
נישט געוועזן דערקענט...

אַ כוח פון אַ ניגון! זע ווי פאַרשעמט עס האָט זיך אויסגעלאָשן דאָס ליכט, ווי די פּאָליציי טרײַבט מיט צוריקגעהאַלטענער דערשלאָגנקייט די אומדרייענדיקע זיך אין די באַראַקן... אַזוי ווי עמעץ וואָלט אָנגעטאָן אַ צוימל אויף זייערע רויע קולות...

מעכעלע מיט פרידלאַנדן זענען צוריקגעגאַנגען שווײַגנדיקע. פון אַלע זייטן זענען געגאַנגען פּאָליציי און ס'האָט פון זיי אַרויסגעפּייפט די גע־הערטע טרויער־מעלאָדיע, ווי אַ גלגול וואָלט זיך אין זיי פאַרטשעפּעט...

פונעם פיקרינער באראק ארויס האט זיך נאך אלץ געריסן א שטיק יללה, וואס האט נישט געוואלט נאכלאזן:

— אוי־אוי־אוי... הלוואי וואלט איך סקארזשיסקא
נישט געזעען דערקענט...

פרידלאנד האט פלוצים אנגעכאפט מעכעלען ביי דער האנט:

— האסט געהערט?

ביידע האבן זיך פארשטאנען. א מינוט האט פרידלאנד געשוויגן און שפעטער צוגעגעבן:

— פארשטייסט?... דער לאגער דארף האבן א ווארט... דאס וועט אים שטארקן און דערהייבן... האסט געזען די פאליציי? זיי מוז מען וואס מער געבן אזעלכע שפילקעס, זיי זאלן אפילו נישט ווּיסן, ווען זיי שטעכן אריין...

ביי מעכעלען אין געדאנק איז עפעס נאר וואס געבוירן געווארן.

III

יעדן טאג האט מען געטראגן באקאנטע פנימער, מיט נאכגעלאזטע, פארגעלטע הענט צום טויטן מיסט־קאסטן. די פארצערונג, וואס איז די גאנצע צייט אפגעשטופט געווארן פון די גלידער, האט באקומען די אויבערהאנט און אויסגענוצט די רעזיגנאציע־מאמענטן צו פארכאפן אלץ פאר זיך... זענען מענטשן געשטארבן, נישט אנזאגנדיק קיינעם פריער קיין ווארט... ס'האט זיך אנגעהויבן א כאפעניש פון די לייכטערע אפטיילונגען אין די שווערערע. מענטשן, וואס האבן געהאט פראטעקציע, זענען ארויסגעצויגן געווארן פון די האלעס, ווו די זעלבע ארבעט האט געמוזט געמאכט ווערן מיט א קלענערער צאל מענטשן. דאקעגן האט מען גענומען די, וואס האבן נישט געהאט קיין שוץ, פון די לייכטערע אפטיילונגען אין די שווערערע. איז טאקע מעכעלע נישט איבערראשט געווארן, ווען ער איז איינמאל אריינגעקומען זוכן זיינע חברים, מענדל און אברהם־איסר,

און זיי נישט אָנגעטראָפן אין באַראַק. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער פּאָליציאַנט פון זייער אָפּטיילונג האָט געהאַט צוויי קרובים אין דער גראַ־נאַטן־אָפּטיילונג. האָט ער איצט אַרויסגענומען די צוויי מענטשן און גע־שיקט ביידע חברים מעכעלעס אַלס ערזאַץ־מענער. ווי פּריש־אַריינגעקו־מענע אין דער האַלע האָט מען זיי צוגעשטעלט צום קעסל... עס איז דער־מיט פאַרשוונדן די לעצטע האָפענונג, זיי זאָלן דאָ קענען זיך לאַנג האַלטן...

און אויך מיט מעכעלען איז געשען דאָס זעלבע:

אין אַ פאַרנאַכט, ווען ער איז געקומען צו דער אַרבעט, האָט אים דער מייסטער אָוועקגערופן. אויך ער דאַרף געבן איין מענטש אין אַ צוויי־טער אָפּטיילונג אַריין. די אַלע, וואָס אַרבעטן דאָ, זענען שוין איינגעאַיבט אין דער אַרבעט... ער איז דער לעצטער, וואָס איז דאָ אַריינגעקומען. נו, איז זיין גורל...

די מיטאַרבעטער פון דער האַלע, מיט וועלכע ער איז לעצטנס פאַר־היימישט געוואָרן, האָבן אָוועקגעקוקט ווי פאַרשולדיקטע אין אַ זייט, ווען מ׳האָט מעכעלען אָוועקגעפירט. ער אַליין האָט אָבער קיינעם נישט באַ־שולדיקט און אויפגענומען דאָס געשעעניש מיט אַ גלייכגילטיקן שווייגן... ער האָט אַפילו נישט אַ ציטער געטאָן, ווען מ׳האָט אים צוגעפירט ביז צו דער שרעקלעכער האַלע, אַכט און פופציק, וועגן וועלכער מ׳האָט אַזוי פיל אָנדערציילט. אינעווייניק איז נאָך ווער אַזוי ווי צופרידן געווען, וואָס ער קערט זיך אום צו אַלעמענס גורל...

אין דער האַלע האָבן קיין יידן כמעט ווי נישט געאַרבעט. דאָ איז געווען די אָפּנעמעריי. דאָ האָט מען קאָנטראָלירט, אויב די לעכער זענען געמאַכט אין דער געהעריקער טיף; דאָן האָט מען זיי באַסטעמפּלט, אַריינ־געלייגט אין שטרויענע קיישלעך און אָוועקגעשיקט צום צוג.

ביי לאַנגע טישן זענען געזעסן רייען מיט פּאָליאַקן און צוגעגרייט די שטיקער אייזן צום טראַנספּאָרט. אויף די טישן האָבן זיך געצויגן שמאָ־לע, אייזערנע רעלסן, אויף וועלכע די גראַנאַטן האָבן זיך געקוילערט פון איין האַנט אין דער צווייטער. צוויי מענטשן האָבן געמוזט כסדר, מיט געיעג, אַרויפלייגן איין גראַנאַט נאָכן צווייטן אויף שמאָלע רעלסן. ביי

א צווייטן טיש האט מען די שווערע „קעלבער" אויססאָרטירט און אריינגעדרוקט אין די קוישן. פון דאָרטן האט מען זיי צוגעטראָגן צו די וואַרטנדיקע וואַגאָנעטקעס.

מעבעלע איז אוועקגעשטעלט געוואָרן ביי א וואָגן, ווו ער האט געדאַרפט אַרויפלייגן די פאַרטיקע גראַנאַטן. צוויי פרויען זענען געשטאַנען אין א זייט און אַרויפגעצויגן די שטרויענע מלבושים אויף די דראָענדיקע שטיקער שטאָל און אייזן. מעבעלע האט אפילו זייערע פּנימער נישט געקענט זען, ווייל באַלד האָבן צוויי יונגע שקצים מיט שטעקנס אים גענומען אונטערטרייבן. ארום האָבן זיך געדרייט צענדליקער מונדירטע דייטשן, וואָס האָבן פאַרשריגן און פאַרברילט דעם גאַנצן חלל. מעבעלע האט געשלעפט די גראַנאַטן מיט משוגענעם געאייל, נישט זעענדיק ווער עס שטייט נעבן אים... דאָס מבולבלע צעאַרבעטקייט האט אים נישט נאָכגעלאָזט, אפילו ווען די דייטשן האָבן זיך אביסל דערווייטערט. איין מיידל, וואָס האט געאַרבעט ביי די גראַנאַטן, האט גענומען פאַרלאַנגזאַמערן די אַרבעט. מעבעלע האט קוים געהערט ווי זי ברומט פאַר זיך שטילערהייט דעם לאַגער-מאָטיוו:

בײַ דער אַרבעט בלויז
פאַרגעס איך זיך אָפּט...

איר שטילער ברום האט אין זיך געהאַט אַזאַ ווייכע, מעלאַנכאָליש-פאַרצערטלטע בענקשאַפט, אַז מעבעלען האט עס א ברי געטאָן אין האַרץ... א נאָגענדיק-פאַרשמאַכט געפיל איז אים באַפאַלן ווי א גזלן. ער האט אויף אַמאָל דערשפּירט, ווי אַט דער שטילער ברום האט אויף אים באַקומען ווי א מין אויבערמאַכט, נישט ווייכגדיק ווי אַזוי. ווי וועלנדיק פאַרטרייבן אַט דאָס אָקאָרשט נייע, האט ער גענומען רייסן די שווערע גראַנאַטן פון טיש אַראָפּ מיט ווילדן אימפּעט. דאָס מיידל איז געבליבן הינטערשטעליק אים צו ליפערן די גראַנאַטן און זיך אָנגערופן געערגערט:

— נאַרישער בחור, וואָס איר זענט! איר טרייבט אַרויס פון זיך די כוחות און מיר ווילן עס מוזן מיטמאַכן...

די ווערטער זענען געקומען פון דער זייט. מעבעלע האט נישט געקענט זען, ווער עס זאָגט אים דאָס... די שטים האט אָבער א קלינג געטאָן

אזוי זילבערדיק־ריין, אזוי ווארעם, אז אין קאפ ביי אים האט עפעס אנ־געגעם א שווינדל געטאן...

א זייטיקער פאליאק האט פון דערווייטנס צוגעווארפן דעם מיידל א זאץ אין אן איינגעהאלטענעם טאן:

— עטלא, וואס פארשמועסטו זיך דארטן? די נארמע וועט דערפון נישט וועלן וויסן...

דאס מיידל האט ווייטער גענומען פלינק דערלאנגען די איינגעפעקלטע משחיתים און בלויז מיט א צישענדיק־פארדראסיקער שטים, צוגעווארפן מעכעלען:

— איר זעט שוין, וואס אייער איילעניש וועט דא אנמאכן?

מעכעלע האט נישט פארשטאנען, וואס ער האט דא שלעכט געטאן. ער ארבעט שנעל, דערפאר ווייל ער איז א נייער דא. ס׳איז געגוג, מען זאל אים אין ערשטן מאמענט געמען אויפן אויג ווי א פוילנצער און ער וועט דאס שוין מער קיינמאל נישט גוט מאכן... דאס הייסט אזוי גוט ווי דערשלאגן ווערן אין די ערשטע טעג דא... דאס מיידל האט זיך אבער נישט געקענט בארואיקן. זי האט געברומט צום צווייטן מיידל שטילערהייט:

— נאך א שלימזל האט אונדז געפעלט... אז ער וועט שטיין דא, וועלן מיר אויסשפייען די לונגען... דערהרגענען וויל ער אונדז...

איר שטים האט אזוי ווייך און ציטערדיק זיך געלאשטשעט, אז מע־כעלע האט דערפילט א גלעטנדיקן צי ביים הארץ. ס׳האט אין אים אויפ־געוועקט א נײַ געשעעניש, פון וועלכער ער האט זיך אין געיעג נישט אפ־געגעבן קיין חשבון. די מידע הענט האבן אבער אין אים אריינגעיאגט א צולהכעיסדיקן דערווידער, ווי ער וואלט זיך אליין געוואלט אפטאן א שפיצל. ער האט דערפאר צוריקגעווארפן הינטערווײַלעכץ א ווארט:

— איר מוזט טאקע אלעמאל ארויסווייזן אייער ווייבערשע היסטעריע?

מעכעלע האט א ווײַלע צוגעווארפן אהין זיין בליק און דערזען פאר זיך א יונג, כמעט קינדיש פנימל, וואס האט זיך געשטיקט אין פאר־שעמטע טרערן:

— ווייבערשע היסטעריע! בין איך שוין ענלעך צו א היסטערישע ייִדענע?

מעבעלע האט געשוויגן. אין הארץ האט אים ווי געטאן, וואס ער האט איר געשטאכן מיט זיינע ווערטער. יענע האט אים אבער קיין רו נישט געגעבן:

— ווען איר זאלט וויסן, ווי איך האב זיך אייביק געגעבן די מי צו זיין אן אנדערע!

און לויט איר גאנץ רעדן האט מען געקענט זען, אז דאס איז ווייט נישט קיין דורכשניטלעך מיידל. איר פיינע פידל־שטים, די ליטעראַרישע שפראך און דאס ציטירן כסדר יידישע דיכטער און שרייבער האבן עס באשטעטיקט. גאט אייבער! איר ראז קינדיש פנימל, דאס פארריסענע נעזל — אלץ אויף איר מאכט דאך דעם איינדרוק פון א פופצן־יעריקער! פונ־וואנעט זשע ביי איר אזא רייפע, טיף־דורכגעטראכטע שפראך, אזא פאר־שטאנד!?

די ארבעט לאזט נישט לאנג שמועסן. דאס גלעקל, וואס זאגט אן דעם שלום פון דער ארבעט, טרייבט זיי אין פארשידענע זייטן... מעבעלע דערהערט נאך אירע ווערטער פון א קליינער דערווייטערטקייט:

— ווען איר ווייסט, ווי ליב איך האב צו זינגען נייע יידישע לידער... די נייעסטע פלעג איך תיכף אויפכאפן און זיי דערטראגן צו אלעמענס אויערן... און איצט הערט מען שוין נישט קיין ניי־געשאפן ווארט, קיין ליד... און מיר בענקט זיך אזוי... א, ווען דא אין לאגער זאל עמעצער שאפן... נישט גלאט געגראמט נאר אט אזוי, ווי אמאל... איך וואלט דאן געווען א גליקלעכע...

ווען זי איז אוועק, האט איר יונגער סילועט נאך לאנג געבלאנקעט אין מעבעלעס וויזיע ווי א מיסטעריעזע דערשיינונג.

דער געדאנק פון זעצן זיך און אנשרייבן עפעס שטארק־שטארקס, אויפטרייסלענדיקס איז אלץ מער און מער געווארן ביי אים א נויטווענדי־קייט, א מאנענדיקער געדראנג. אין דער מינוט האט ער דערפילט דעם לעצטן, מעכטיקן שטויס דערצו...

א שטיקל אפגעריסענע אינטואיציע האט זיך געפירט א באזונדערן חשבון, ווייט פון גאנצן קאנצענטרירטן געדאנק. און יעדעס מאל, ווען מע־בעלע האט דאס אין זיך געשפירט, האט ער געוווסט, אז עס איז אומזיסט

זיין וועלן דערגיין דעם לאָגישן המשך פון דעם אַלעם, וואָס עס פּאַסירט מיט אים און מיט אַנדערע. אַלעמאָל קומען אַזעלכע אומגעזעענע כּוחות און גיבן אַ שטויס אַרויף אויף אַנדערע, נישט אויפגעקלערטע וועגן.

און דאָ האָט ער, נישט וויסנדיק אַליין פאַרוואָס, פּלוצים געוווּסט אויף קלאָר, אַז אין זיין לעבן האָט זיך אַריינגעריסן אַ פרישער זיג־זאַגי־שער ווינט... ער האָט אפילו נישט געוואָלט אַ טראַכט טאָן, אויב ער וועט האָבן כּוח זיין שטורעם איבערצוטראָגן...

IV

און אויך די גאַנצע קייט פון משוגענע צופאַלן ווערן איינגערייט אין דעם אַלטעגלעכן און פאַרשטענדלעכן. אַזאַ אויסערגעוויינלעכקייט פירט דיך ווייטער אַ שטיקל וועג מיט גלייכע גראַדע שריט, ווי קאָנסעקווענצן דער־פון. שפּעטער קומט ווידער אָן אומגעווענלעכס און רייסט דיך ווייטער אָפּ פון דיין צוגעוווינטקייט און דו פילסט זיך ווידער פאַרלאָזן און אַרומ־גערינגלט מיט אומשטענדן, וואָס טראָגן מיט זיך נייע געשעענישן, קענן וועלכע מוזט זיין אוממעכטיק און ווידערשטאַנדלאָז.

דאָ הוליעט אַרום דער טויט מיט אַ הפקרדיקער פרייקייט, נעמט זיך ווען ער וויל און טראָגט אים אַוועק אין זיין פּאָלע, טאַנצט אַרום און לעקט אויס מיט אַ פאַרנאַשטער צונג אַלץ, וואָס גיט כּוח אויסצוטראָגן די שווערע טעג... און אין מיטן דרייט זיך אַרום אַ יונגער דריי און צוואַנ־ציק־יעריקער בחור, ווערט אַריינגעשליידערט טיף אין טויטס קעסלען אַריין און קריכט צוריק אַרויס, כאַפּט דעם אָטעם אַ ווײַלע און הייבט זיך צוריק אָן צו שטיקן... שטיקט זיך און שפּירט דערביי ווייטער ווי די בלוטן רוישן זיך אויס זייערס און דאָס לעבן דיקטירט ווייטער זיינע פאָ־דערונגען. ווי אַ לצנותדיקער עקשן וואָלט זיך פאַרמאָסטן מיט אים צו טרייבן דאָס לענגסטע שפּיל...

ווער דאַרף דאָ זיין לעבן? וועלכע האַנט דיריגירט דערמיט? ווער רוקט אים אונטער פאַרשידענע געשטאַלטן, וועלכע זאָלן זיך איינעסן אין זיין געמיט, וואָס ער זאָל באַטראַכטן מיט אַן אייפעריקער אויפמערקזאַמ־

קייט? ווײל ער, אז ער זאָל אויפהיטן זייער געשטאַלטונג, באַהאַלטן און אויסוואַרעמען זיי אין האַרץ, ביז אַ צייט וואָס וועט קומען?

פרעג נישט, אַרימער מעבעלע! קלער נישט אַריין, ווייל דו וועסט דאָ גאָרנישט דערקלערן! דאָ קענסט דיך אויס אַן אומבאַקאַנטע קראַפט, פאַר־רעמט דיך ווי איר געפעלט און דו מוזט בלויז ליגן און שווייגן, לאָזן אַריינפּלעכטן אין דיין פּסיביק אַלערליי דינגע פאַרשלייערטע פעדים, וואָס וועלן פון דיר שוין מאַכן דאָס, וואָס זיי האָבן באַשטימט...

פינף וואָכן איז שוין מעבעלע אין ווערק צע, שוין באַוויזן צו זען אַזויפיל. ער האָט אָבער די גאַנצע צייט געהאַט דאָס געפיל, אַז ער גייט נעבן די געשעענישן, אַז ער איז נאָך אינעם תוך פון דעם אַלעם נישט אַריינגעקראָכן. דאָ גייען אַרום אַ סך מענטשן. יעדער איז שוין אינערלעך אין זיך איבערגעפאַרעמט געוואָרן און צוגעגרייט צו האַנדלונגען, וואָס וועלן אומפאַרשטענדלעך זיין דאָן, ווען מ׳וועט זיי נישט קענען פון זייער אינערלעכקייט אַרויס. אויגן זעען שטענדיק די אויסשפּראַצונג און זעען קיינמאָל נישט די זאַפטן וואָס באַגרינען און באַרויטלען דאָס אַרויסגעוואַק־סענע... שפּעטער וועלן קומען דורות, אויפנעמען דעם אָפּהילך פון דעם געטוענעם און פאַרגעקומענעם און זיך וווּנדערן:

— ווי אַזוי האָבן מענטשן דאָס געטאָן אין אַזעלכע מאָמענטן!?

אַז די מענטשן אַליין זענען נישט פאַרקראָכן ביז אין דער טיף פון זייערע אייגענע הערצער, אַז דאָרט האָט עמעץ אויסגעבויערט טיפע לע־כער און אַריינבאַגראָבן דעם אויפשאָס פון די משונהדיקייטן, וואָס האָבן שפּעטער איבערגעוועלטיקט... ווי אַזוי זשע זאָל עס וויסן און פאַרשטיין ער, דער דערוויטערטער, מיט דער אויסגעגלעטער, אומגעקאַרבטער פּסי־כיק?

אַט גייט מעבעלע צוריק פון זיין פרישער האַלע. אויפן שוועל שי־מערט אים פאַרביי דאָס מיידל, וואָס האָט געאַרבעט בשכנות מיט אים. אַלץ פון איר ווייעט מיט אַזויפיל דינער איידלקייט, מיט שטילן נשמה־געזאַנג... מעבעלע קוקט איר נאָך מיט אַ בענקשאַפט, אין וועלכער ער וויל זיך אַליין נישט מודה זיין... טרייבט ער אַליין פון זיך די באַרעכנט־קייט, באַטש זיין בליק לויפט איר נאָך און זיינע פיס שפּאַנען אין יענער

ריכטונג, בכדי זי נאָך א מינוט צו האָבן אויפן אויג... דאָרט, בײַם בערגל, אין דער זײַט פון דער האַלע, פאַרהאַלט זי װער... ס'איז דער שײַגעץ, װאָס זעט אויף איבער דער אַרבעט... ער לאַכט... ער נעמט זי שפּאַסנדיק אַרום... ער, דער שלעגער מיט די גזלן־אויגן... אַט האַלט זי שוין אין האַנט א פּעקעלע... זי לאַכט... די גרופּן װערן אײַנגעשטעלט. מען פײַפט צום אָפּמאַרש. זי רײַסט זיך דאָרט שנעל אָפּ און לויפט... צו איר גרופּע צו...

בײַ מעכעלען רײַסט זיך עפּעס אָפּ אין האַרץ, װי א הונט פון דער קײַט... זײַן אונטערגעזעגטער טריט שלעפּט אים צו זײַן אָרט... די בלויע, פאַרנאַכטלעכע לופט ברענגט אים צוטראָגן איר פאַרטרויערטע, אײדל פּנימל פון פריער... און בײַ אים אין מוח ראַנגלען זיך צװײ פאַרשידענע גע־שטאַלטן אירע. אַט װיל ער זײ צוזאַמענגיסן, אויסקנעטן אין אײנעם... אָבער בײדע פאַלן צו אײנס צום צװײטן און צעשײדן זיך װידער, װילן צודעקן אײנס דאָס אַנדערע און קענען נישט...

פאַר מעכעלען נעמט אויפטאַנצן אײן פּנים נאָכן צװײטן, אַלע גיסן זיך צוזאַמען, קלעפּן זיך צונויף און צעלויפן זיך װידער אין אַלע דמיון־װינקלען... אײנס דערקענט ער: ס'איז יענע... מיט שעטשקאַן... אויך זי, מיטן צאַרטן, יידישן פּנים און די גרויסע, טרויעריק־יידישע אויגן... ניין, ניין, ס'איז נישט קײן האַלוצינאַציע... ס'זענען פּנימער, געזען דאָ... דאָ, אין דעם דאָזיקן אומקרײַז. אין די פאַבריקן פון טויט... איז װאָס זשע, איז טאַקע נישט מעגלעך צו דערגײן, װער ס'איז עכט: די יידישע, טרויעריקע צײַט־פּנימער אָדער יענע, אַט די װאָס רײַסן זיך צום געזען װערן, צום פאַרבלענדן אָדער צום װ ע ר ן ! ?

— העי, דו! װאָס חלומסטו דאָרט!?

װאָס װײסט דען א פּשוטער פּאָליציאַנט װעגן אַזעלכע מחשבות, װאָס באַפאַלן?

מעכעלע גײט און טראַכט, אַז דאָ זענען פאַראַן אַ סך הערצער, גע־שלאָסענע װי שװערע תפיסות. מען דאַרף אין זײ העמערן... מיט װאָס? אפשר מיט צײַט, מיט לעבן... אפשר מוז מען לאַנג זוכן מיט א װאָרט,

מיט א זעעוודיק אויג, ביז מען באקומט א שפארע, דורך וועלכער אריינ-צודרינגען...

דער טויער אין לאגער איז דער זעלבער. אויך דאס ציילן איז דאס זעלבע. די וואס פעלן, פעלן צום סוף... דער אנהייב-ציפער איז שטענדיק דער זעלבער... דער פאליציאנט, וואס ציילט ביים טויער, האט פאר אלעמען דעם זעלבן נוסח:

— איינס, צוויי, דריי, פיר...

פנימער גליטשען זיך ארונטער אונטער די ציפערן, לאזן זיך א בייטש טאן און צעלויפן זיך איבערן הויף... יונגע מיידלעך פרוון א זינג טאן ביים דערזען דעם באראק, אין וועלכן מ'קען זיך אוועקלייגן אויף דער קויקע און רוען אביסל... אויף אנדערע ווארט עמעצער, א נשמה-צוגעטשעפע-טער, וואס מאכט אמאל, אין מינוטן, האסטיקער קלאפן דאס הארץ... דאס רוב טראגט אבער אהיים די גאנצע אנגעזאמלטע טרויעריקייט פון טאג... גייען זיי און שוויגן פארזונקען...

די מענער גייען אריין מיט אראפהענגענדיקע צויטן פון מלבושים און איינגעקווארטע פנימער. די אויגן קוקן ארויס מיט א צוגעווינטער שרעק און עס זעט אויס ווי א מידע, גנעלע טשערעדע... פון די פארנאכטי-קע באראקן גיט זיך א טראג א געשטאנק, וואס ווארפט זיך אויף אלע חושים מיט א צולהכעיסדיקער הנאה... מעבעלע דערמאנט זיך, אז ער האט היינט מיט פרידלאנדן א וויכטיקע זאך איבערצורעדן. פרידלאנד האט צוגעזאגט צו שאפן פאפיר, ער האט צוגעזאגט עפעס אנצושרייבן... אפשר וועט מען קענען מאכן א געהיימע פארלעזונג... און נאך אזוי און נאך... נאכן היינטיקן טאג פילט ער זיך ווי אן איבערגעריסענער, א פארשוועכ-טער...

לוינט זיך עס איבערהויפט איינגאנצן? ער ווייסט נישט, ווער עס פרעגט אים דאס, ווייל זיין מחשבה איז עפעס ברוגזלעך אויסגעליידיקט געווארן און ס'גייט איר גארנישט אן... א שטיקל פון זיין איך פירט אבער דעם גאנצן חשבון, וויכוחט... פרעגט און ענטפערט. דארט באשליסט ווער עפעס, זאגט פאראויס דאס קומענדיקע. צו מעבעלעס מבולבלן געהער דערגייט בלויז א טייל דערפון, צעלויפט זיך איבער אלע גלידער און בא-

לעבט דער טריט. ער גייט שוין איינער אליין און דאך זאגט אים ווער מיט א קלארער, שארפער שטים:

— עס לוינט זיך! דו בלייבסט לעבן ווייטער און דערפאר...

פון א צווייט ווינקל מוח האט ווער צוגעגעבן:

— דער עיקר נאר: אלץ זען און הערן...

מעבעלע וואונדערט זיך אליין:

— הא, זען און הערן... זען און הערן...

די בלויקייט פון דער נאכט האט איינגעהילט די ביימער, די פינצ־טערניש זאל זיי נישט דערזען אין זייער באנאדלטן גרין. די באלויכטענע פענצטערלעך האבן געוויזן דעם ערשטן גערודער פון די געקומענע אין די באראקן. די מטושטשע בלוי האט זיך ערגעץ געאיילט, האט זי בלויז בא־וויזן אריינצושרייען אין מעבעלעס צערודערטקייט נאך א צוגאב־ווארט:

— און דאס וויכטיקסטע: ג ע ד ע נ ק ע ן ! גערענקען ביז א פינטל...

דאָס פּוילישע ייִדנטום

ביכער-סעריע פון דעם צענטראַל-פאַרבאַנד פון פּוילישע ייִדן
אין אַרגענטינע

רעדאַקטאָר: מאַרק טורקאָוו

ביז איצט דערשינען:

1) מאַרק טורקאָוו: מלכה אָווּשיאַני דערציילט... (אויספאַרקויפט)
2) ה. ד. נאָמבערג: י. ל. פּרץ (אויספאַרקויפט)
3) וו. גראָסמאַן-י. וויערניק: טרעבלינקע (אויספאַרקויפט)
4) פּרץ גראַנאַטשטיין: מיין חרוב שטעטל סאָקאָלאָוו (אויספאַרקויפט)
5) ישראל טאַבאַקסבלאַט: חורבן לאָדזש (אויספאַרקויפט)
6) זרובבל: בארג חורבן (קאַפּיטלען פּוילן) (אויספאַרקויפט)
7) אַלחנן צייטלין: אין אַ ליטעראַרישער שטוב (אויספאַרקויפט)
8) ד"ר ה. שאָשקעס: פּוילן — 1943 (אויספאַרקויפט)
9) ז. סעגאַלאָוויטש: טלאָמאַצקע 13 (אויספאַרקויפט)
10) מ. נודעלמאַן: געלעכטער דורך טרערן
11) ד"ר מאיר באַלאַבאַן: די ייִדן-שטאָט לובלין
12) ישראל אפרת: הימלאָזע ייִדן
13) ד"ר יעקב שאַצקי: אין שאָטן פון עבר
14) דוד פלינקער: אַ הויז אויף גזשיבאָוו
15) ד"ר הלל זיידמאַן: טאָגבוך פון וואַרשעווער געטאָ
16) קינדער-מאַרטיראָלאָגיע (זאַמלונג פון דאָקומענטן)
17) חיים גראַדע: פּליטים
18) ש. קאַטשערגינסקי: פּאַרטיזאַנער גייען!... (ווילנער געטאָ)
19) פרידע זרובבל: נע ונד (פאַרצייכענונגען פון אַ פּליטה)
20) מרדכי שטריגלער: מאַידאַנעק
21) יעקב לעשצינסקי: אויפן ראַנד פון אָפּגרונט
22) ז. סעגאַלאָוויטש: געברענטע טריט
23) אברהם טייטלבוים: וואַרשעווער הויף
24) טאַניאַ פוקס: אַ וואַנדערונג איבער אָקופּירטע געביטן
25) ש. ל. שניידערמאַן: צווישן שרעק און האָפענונג
26) לעאָ פינקלשטיין: מגילת פּוילן
27) יאָנאַס טורקאָוו: אַזוי איז עס געווען... (חורבן וואַרשע)
28) ש. איזבאַן: „אומלעגאַלע" ייִדן שפּאַלטן ימען
29) יעקב פּאַט: העַנעך
30) ד"ר י. קערמיש: דער אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ
31) שמחה פּאָליאַקיעוויטש: אַ טאָג אין טרעבלינקע
32) מרדכי שטריגלער: אין די פאַבריקן פון טויט

עס דרוקט זיך און דערשיינט בקרוב:

א. נחתומי: אין שאטן פון דורות
יוסף וואלף: לייענענדיק פרצן
שלמה וואגא: חורבן טשענסטאָכאָוו
יחיאל לערער: מיין היים
הערשעלע: שבת אויפן טראקט
יהושע פערלע: יידן פון א גאנץ יאָר
עוזר ווארשאַווסקי: שמוגלאַרס
ר. שושנה־קאהאן: אין פייער און פלאַמען (טאָג־בוך)
מנשה אונגער: רביישע הייף
א. אלמי: מאָמענטן פון א לעבן

עס גרייט זיך צום דרוק:

יוסף אפאטאָשו: פוילן
יוסף אקרוטני: אין קלעם
רחל אויערבאך: מאטעריאלן פונעם רינגעלבלום־ארכיוו
מיכאל באָרוויטש: ארישע פאפירן (דאָקומענטן)
הרב אברהם ביק: צען דורות פוילישע גאונים
מיכאל בורשטין: ביי די טייכן פון מאזאוויע
פ. בימקאָ: אמאָל אין פוילן
נח גריס: קינדער אינעם קאמף (דאָקומענטן)
י. הירשהויט: פינצטערע נעכט אין פאוויאק
יאנינא העשעלעס: מיט די אויגן פון א 12־יעריק קינד
ד״ר יוסף טענענבוים: דער לעמבערגער פאָגראָם
ה. לייוויק: דער נס פון געטאָ
נחמן מייזיל: דיכטער־מארטירער
צפורה קאצענעלסאָן־נאכומאָוו: יצחק קאצענעלסאָן
מ. נודעלמאן: אָפּגעשפילט...
מ. קאָסטריוסקי: פינסק
ד״ר עמנואל רינגעלבלום: צו דער געשיכטע פון יידן אין פוילן
בער י. ראָזען: טלאָמאצקע 13
מיכאל און צבי ראיאק: חורבן גלובאק
ד״ר יצחק שיפער: קאפיטלען געשיכטע
ד״ר ח. שאָשקעס: א לעבן, וואָס איז פארביי...
ל. שפיזמאן: די חלוצישע באוועגונג אין פוילן

פרעסע־שטימען וועגן דער ביכער־סעריע:

דאָס פוילישע יידנטום

●

י. פּאַלאַטיצקי שרייבט וועגן ש. איזבאַנס בוך „אומלעגאַלע יידן שפּאַלטן ימען" אין אַן אַרטיקל „די ים־וועלף פון אונדזער צייט" („אונדזער צייט", בוענאָס־איירעס, 25טער פעברואַר 1948):

דאָס 28טע בוך פון דער ביכער־סעריע „דאָס פוילישע יידנטום", דאָס מאָל נישט וועגן קאַמף, פיין און צער אויף פוילישער ערד; נישט וועגן א מתים־מאַרש אין די קאַלכאויוונס און קרעמאַטאָריעס; נישט א גאַנג אונטער נאַצי־בייטש צום אויסראַט. עס איז א בוך, וואָס איז ענג פאַרבונדן מיט דעם אַלעמען: אַנגסט, יסורים, מאַטערניש, קאַמף, טיפע שנאה צום שונא און גרענעצלאָזע ליבע צו אַן אויסגעבענקטן אידעאַל. די בינע איז אַבער אַן אַנדערע. די טיפע דראַמע וואָס איז אָנגעהויבן געוואָרן אין 1933 אין דייטשלאַנד, טראַגיש זיך פאַנאַנדערגעוויקלט און ברוטאַל א סוף געמאַכט צו מיליאָנען יידישע לעבנס במשך 1945-1939 אויף פוילישער ערד — ווירקט זיך אויס אין איר פינאַל אין שטילע פאַרוואָרפענע פאָרטן אין פראַנקרייך, איטאַליע און אויפן ברייטן אומענדלעכן כוואַליענדיקן וואַסער־שטח פון אַטלאַנטישן און מיטללענדישן אָקעאַן.

א יידישער שרייבער פון פאַרנעם, ווי עס איז שמואל איזבאַן, האָט אונטערגענומען אַן איינציקאַרטיקע און העלדישע נסיעה מיט א מעפּילים־שיף, נישט כדי צו קענען שפּעטער אַרויסברענגען עפּיזאָדן פון דער „אַוואַנטורע", נאָר כדי צו פאַרצייכענען אַלע שעהן, אַלע טעג און נעכט פון א וואַנדערונג פון א באַנאַנען־שיף וואָס איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א „פּאַסאַזשיר"־שיף פאַר 1.500 מעפּילים. פון דעם מאָמענט אָן, ווען ער באַקענט זיך מיט די ערשטע יידישע ים־שומרים אין דער הויפּט קוואַרטיר אין ניו־יאָרק, דורך דעם ברויזנדיקן אונטערערדישן אַקטיוו, צוזאַמענגעשטעלט פון הגנהיסטן און יידישע ים־וועלף ערגעץ־ווו אין די הויפּטשטעט פון אייראָפּע, ביזן מאָמענט ווען די שיף ווערט פאַרכאַפּט פון די „העלדישע" ענגלישע בלאָקאַדע קרייצערס און די 1.500 יידישע פּליטים צוזאַמען מיטן דערמאָנטן מחבר ווערן אַריבערגעפירט קיין ציפּערן — די דאָזיקע גאַנצע דראַמע קומט צום אויסדרוק אין א בוך פון 315 זייטן.

עס קומט אַן אמתער יישר־כוח דעם שריפטשטעלער ש. איזבאַן, וואָס האָט

אונטערגענומען די געוואגטע און צו־מאל געפערלעכע נסיעה. א דאנק קומט דעם רעדאקטאר פון דער סעריע „דאס פוילישע יידנטום", מארק טור־קאוו און דעם פארלאג־דירעקטאר אברהם מיטלבערג פארן ארויסברענ־גען אויף דער ליכטיקער שיין די זאמלונג פון די ארטיקלען אין א בוך־פארם. עס איז נישט איבעריק צוצוגעבן, אז דאס בוך באקומט א באזונדערע וואג און באדייט מיט דער פארעדע פון דער פארשטייע־רין פון דער הגנה, רות קליגער, וועל־כע איז אידענטיפיצירט מיט דער יעפלה־באוועגונג דורך אקטיווער מיטבאטייליקונג און זאך־קענטעניש. דער ישוב אין ארגענטינע מעג דערוי־בער שטאלץ זיין, וואס פון דאנען קומט ארויס א בוך פון גבורה, וואס וועט פארשפרייט ווערן ווייט און ברייט איבער דער וועלט און וועט וואס ווייטער אלץ מער געלייענט ווערן ווי די דראמאטישסטע געשיכ־טע פון אונדזער צייט — די געשיכ־טע פון די יידישע ים־וועלף.

וואס פאר א דראמאטישער שטאף, וואס פאר א שלל מיט איבערלעבונ־גען, סיטואציעס, אקציעס — עס וואלט געקלעקט פאר דעם גרעסטן פילם פאר דער אינטערעסאנטסטער רייזע־באשרייבונג און ים־אוואנטורע!

און דאך איז עס נישט קיין מעשה פון זשול ווערן, נישט פון מאין ריד, נישט פון וואלטער סקאט און נישט קיין געשיכטע פון אמאל. עס איז א פארצייכענונג פון א יידישן שריי־בער, וואס האט געהאלפן פלאסטערן שאסייען און בויען בנינים אין לאנד פון יידישן פאלק, ווו עס שטאמט דער איבערבלייב, וואס האט זיך דורך טויזנטער ניסים, דורך אלע משונה־דיקסטע וועגן און אומוועגן, מיט די אויסטערלישסטע מיטלען געראטע־וועט און זוכט דעם לעצטן ברעג ווידער דורך די פארשיידנסטע און לעבנסגעפערלעכסטע וועגן אויף א מעפילים־שיף.

ש. איזבאן ווייטיקט מיט די ליידן פון די פליטים פון ישראל, וואס זע־נען די ליידן פון א גאנץ פאלק — דאס געליטנסטע פאלק ערב דער מלחמה, אין דער מלחמה און באלד 4 יאר נאך דער מלחמה. גייט ער מיט זייער גאנג, וואס רות קליגער צייכנט אים אן אין איר פארעדע אויף א זייער טרעפלעכן אופן אין אט דעם עפיזאד:

אין א שבת זענען געקומען 300 פרומע יידן און קינדער אין מארסעל. פון דארט האבן זיי געדארפט פארן מיט אויטאבוסן 7 קילאמעטער צו דער שיף, וואס האט אויף זיי גע־

וואַרט. זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו פאָרן אום שבת. אַ בר־מצוה ייִנגעלע, אַ נאַר־וואָס באַפרייטער פון די לאַגערן האָט שטאָלץ געגעבן דעם ענטפער:

— אויב מיר האָבן געקענט מאַרשירן אונטער די נאַצישע בייטשן הונדערטער קילאָמעטער אין טויט אַריין, קענען מיר מאַרשירן זיבן קילאָמעטער ווייט אין לעבן אַריין...

דער דאָזיקער דראַנג, וואָס ברענגט טויזנטער מעפּילים אויף די שיפן און שיפלעך, וואָס שטעלט זיך נישט אָפּ פאַר קיין געפאַרן, וואָס קען אַפילו נישט באַקומען זיין הילכיקן אויסדרוק, אַז די וועלט זאָל פון דעם פאַרציטערט ווערן און זאָל מיט יראת הכבוד בייגן די קעפּ פאַר די געוואַגטע, — ווייל אַלץ מוז זיין קאָנספּיראַטיוו, באַהאַלטן פאַר אַן עין־הרע פון די ענגלישע שפּיאָנען און שפּיצלעך, וואָס לויערן אין אַלע שטעט, ביי אַלע ברעגן — דער דאָזיקער דראַנג איז די מעכטיקע שטויסקראַפט דער מאָטאָר וואָס באַוועגט די רעדער פון דעם העראָאישסטן קאַפּיטל פון אונדזער צייט: די הפּעלה־באַוועגונג.

ווי טראַגיש און דערהויבן, ווי רירנדיק און סטאָיש זענען די מענטשן, וואָס שטעלן צוזאַמען אַן „אומלעגאַלע" מאַנשאַפט. דער 25־יעריקער בלאָנדער קאַפּיטאַן, וואָס בעט פון די הגנה־פאָרשטייער רויך־טעפּ און גאַז־מאַסקעס כדי דורכצוברעכן די ענגלישע בלאָקאַדע. דער בראָנזווילער יידישער בחור סידני, וואָס זיין טאַטע איז אַ בונדיסט אָבער ער האָט אַ חשבון מיט ענגלאַנד; חיים, יצחק און אַלע אַנדערע, וועלכע זענען אידעאָלאָגיש נישט דעפינירט. די אידעאישע פּלפּוליסטיק, פּלאַטאָפאָרמען און פּאָסטולאַטן פון הרצל, פינסקער, אחד־העם, נאָרדוי, באָראָכאָוו, סירקין, א. ד. גאָרדאָן איז ביי זיי אויף אַ ווונדערלעכן אופן און ווער ווייסט דורך וועלכן אינסטינקט — אפשר יענער טליענדיקער פונק וואָס דערהאַלט דאָס יידיש פאָלק און איז ממשיך זיין פיזישע און גייסטיקע עקזיסטענץ — פאַרדרענגט געוואָרן אין דער לאָזונג פון דער צייט, וואָס עס האָט אַרויסגעדונערט דער רבי פון דער יידישער אַרבעטערשאַפט אין ארץ־ישראל, בערל קאַצענעלסאָן:

„זאָלן אַלע אונדזערע מעשים זיין געווענדט צו דער צעשפּאַלטונג פון ים און אויפנעמען די צוריקגעקומענע..."

און אפשר, ווייל חבר בערל האָט געוווסט צו געבן אַן אויסדרוק אַלע טעאָריעס צוזאַמענגענומען און אַריינקלעמען זיי אין דער באַלדיקער נויט פון אונדזער פאָלק, אַן אויסדרוק באַהויכט מיט אַ ליבע צום פאָלק און לאַנד, וואָס שלאָגט אָן מיט זיין פייער אין דער צייט פון נביאישער זעאונג, איז זיין וואָרט אויפגעכאַפּט און אַריינגעדרונגען אין די טיפענישן פון די הערצער פון יידישע יוגנטלעכע, וועלכע שטעלן איין זייער לעבן, לאָזן איבער זייערע פּאָזיציעס און שווימען אויף די ימים, כדי צו שפּאַלטן זיי און אַריינברענגען יידישע עולים.

עס איז דער כוח פון יידישן פאָלק, וואָס פאַראייניקט די אידעאַליסטישע מאַנשאַפט מיט די דורך בראַנד און פייער דורכגעגאַנגענע פליטים. ש. איזבאַן פאַרצייכנט אַן אויפשריפט פון אַ וואַנט אין דעם איינזאַמען

שלאָס, וואָס געפינט זיך ביי אַ האַפן
„אין אַ לאַנד ווו די ווייבער זענען
בערג-קלעטערער און די מענער ביסט-
רע יעגערס...” ווו עס האָבן זיך אויפ־
געהאַלטן מעפּילים. אָט וואָס עס
שרייבט איינער פון די אַנאָנימע יונ־
גע יידן:

„...אונדזער קינדהייט איז פאַר-
פלייצט געוואָרן דורך אַ מבול פון
פייער און שוועבל. עס יאָגט אונדז
נאָך דער וויי־געשריי פון פאַרברענ־
טע און פאַרקאַלעכטע און לאָזט אונדז
נישט צוריקקומען צו דער רו... מיר
האָבן זיך באַנוצט מיט אויסטערלישע
מיטלען ביז מיר זענען דערגאַנגען
צום ים-ברעג, פון וואַנען מיר דאַרפן
געבראַכט ווערן צום אויסגעבענקטן
לאַנד... מיר ווייסן אַז עס וועלן נאָך
זיין לאַנגע טעג פון אַנטוישונגען, טעג
פון וואַנדערונגען אין טומלדיקע
פרעמדע האַפנס... מיר וועלן שווי-
מען איבער ימען אונטער פרעמדע נע־
מען און מיט געבאָרגטע פאָנען...
אָבער דאָרט אין ארץ־ישראל וועלן
מיר אָנהייבן צו וועבן אונדזער
לעבנס געוועב פון דאָס ניי...”

אויפן 21טן ציוניסטישן קאָנגרעס,
אין אויגוסט 1939, האָט בערל קאַ־
צענעלסאָן, רעדנדיק וועגן דער פראַ־
גע פון „אומלעגאַלער” עליה ארויס-
געבראַכט אָט די טרעפלעכע ווערטער:

„...וועמען האָט דער גורל אין אונ-
דזער צייט באַשטימט צו זיין דער נאַ־
מירלעכער טרעגער פון דעם קאַמף
פאַר יידישער עקזיסטענץ? ווו גע־
פינט ער זיך?

אויף די ימען בלאָנדזשען די פאָ־
נען-טרעגער פון יידן-נויט!...”

אויף די ימען בלאָנדזשען זיי. דער
קאַפּיטאַן, דער בלאָנדער, דער דריים-
טער, וואָס די 25 פּרילינגען פון זיין
לעבן האָבן זיך אָנגעשפּיצט צו איין
זאַך: דורכצורייסן די בלאָקאַדע פון
דעם ענגלישן אַלביאָן. דער אינזשע־
ניער, וואָס אַ חוץ זיינע קענטענישן
אין דעם מאַשין־אינגעווייד ווייסט ער
צו געפינען די פּאַסיקע ווערטער פאַר
יעדן אומצופרידענעם מאַטראָז, וואָס
דער יאוש האָט זיך פאַרגנבעט אין
זיין געמיט. דער דעק־היטער, דער
קוכער, דער פייערמאַן און די פאַר-
שיידענע גרופּן פון דער אַנדערטהאַל־
בן־טויזנטדיקער מעפּילים-מאַסע. פּו־
עלי-ציוניסטן, השומר־הצעירניקעס,
מזרחיסטן, אגודהניקעס און... ווער
האָט עס געזאָגט, אַז אויף אַ הגנה־
שיף זענען נישט פאַראַן קיין ביתר-
ניקעס און רעוויזיאָניסטן? צוויי הונ־
דערט מיט פופציק אין צאָל אויף
1.500. אַ גאַנץ פיינער פּראָצענט. זאָל
דערמיט אָפּגעמעקט ווערן דער בל־
בול, אַז די הגנה-מענטשן סעלעקציאָ־
נירן נאָר מפא״י-ניקעס.

— וואָס באַאומרואיקט דיך, מאַט־
ראָז, האָסט איבערגעלאָזט אַ האַרצ-
ווייטיק אין נאָרד - קאַראָלינאַ? —
פרעגט דער שעף־אינזשעניער איינעם
פון די מאַטראָזן, וואָס איז אומצו־
פרידן.

— שרייב איר, מאַטראָז, אַז דו
האָסט אַ פּאָסטן אויף אַן אומלעגאַלער
שיף, דו היטסט די בריק פון קאַפּי-
טאַן, וועלכער קען נישט דעם נאָמען
פון זיין שיף און ווייסט נישט די קאָ-
ליר פון זיין פאָן... שרייב איר, אַז דו
גיסט אַכטונג, דעם פיינטס אויס-
שפּיר־אַעראָפּלאַנען זאָלן זיך נישט
דערנענטערן. דו האָסט אַ מיסיע,
מאַטראָז... זי וועט דאָס פאַרשטיין!
זי וועט דיר מוחל זיין! אַז דו וועסט

צוריקקומען קיין נאָרד־קאַראָלינאַ, וועט זי וואַרפן בלומען פאַר דייַנע פיס...

ווי טיף־רירנדיק זענען די פשו־טע האַרציקע ווערטער, וואָס מאַכן אוממעכטיק דעם אומצופרידענעם. אַ באַנייטער און פאַרשעמטער נעמט ער זיך צוריק צו זיין אַרבעט.

אין דער מיסיע, אין דער היסטאָ־רישער שליחות ליגט די גוואַלדיקע גבורה, דער כוח, וואָס רעגולירט די שיף, וואָס האַלט אָרדענונג אין דער ענגשאַפט וואָס פאַרוואַנדלט די מענ־טשן אין די „פאָנען־טרעגער פון דער יידישער נויט".

און די ניט־יידישע מאַטראָזן? דער קנאָביקער אירלענדער, דער פלינקער פאָליאַק, וואָס מען רופט אים „דיוק", דער פוערטאָ־ריקענער, וואָס האָט באַשלאָסן צו העלפן ברענגען יידן קיין ארץ־ישראל, דער טשיקאַוועד גלח, וואָס העלפט אין קיך, דער שווע־דישער קאַפּיטאַן, וואָס האָט אַמאָל איבערגעפירט מתים איבערן ריווער סייד?

אַ זעלטענע טיפּן־גאַלעריע, וואָס ווערט אַרויסגעבראַכט דורך דער טאַ־לאַנטפולער פען פון ש. איזבאַן מיט אַזויפיל פשטות און ליבשאַפט, אַז עס גלוסט זיך צו קעמפן פאַר אַ מענ־טשן־פאַרברידערונג, ווי באַלד עס זע־נען פאַראַן אַזעלכע אידעלע עקזעמ־פלאַרן צווישן זיי.

עס קומען אויפן געדאַנק די שורות פון דעם ארץ - ישראלדיקן שרייבער נתן אַלטערמאַן, וועלכער איז שטאַרק פּאָפּולער צוליב זיינע פעליעטאָנען אין פערזן. אין איינע פון די לי־דער, רעדנדיק צו די ענגלענדער, דערמאָנט ער זיי די ווערטער, וואָס זיי האָבן געזאָגט בעת די טראַגישע טעג פון דונקערק און בעת די באָמ־באַרדירונגען פון לאָנדאָן:

צווישן די וואָלקנס מיר וועלן
זיך שלאָגן,
אין מדבר, אויף ים
אין פעלד און אויף פליין;
און אויב מ'וועט דאַרפן — יאָרן
אויף יאָרן
און אויב מען וועט מוזן
איינע אַליין!

די העלדישע ים־וועלף זענען עס גרייט. די הגנה איז גרייט. דער גאַנ־צער יידישער ישוב אין לאַנד איז גרייט. די מעפּילים זענען גרייט. הלוואי זאָלן אויך די יידן אין די גלות־לענדער אַזוי גרייט זיין. עס איז אָבער גוט, וואָס צווישן די יידישע מאַטראָזן איז פאַראַן דער אירלענ־דער, מעק, דער פוערטאָ־ריקענער, טשיקאָ, און דער פאָליאַק „דיוק". זיי זענען אפשר דאָס געוויסן פון די פעל־קער, צו וועלכע זיי געהערן.

אַ בוך פון יידישער טראַגיק און גבורה ליגט פאַר אונדזערע אויגן. די העכסטע טראַגיק פון אַ פאָלק, וואָס זיינע זין ראַנגלען זיך אויף אַ מעפּי־לים־שיף און ווען דער ענגלישער עראָפּלאַן האָט די שיף אויסגעזוכט, נאָך וואָכן פון שפּיאָנירן און זוכען, מישט זיך אוים די מעפּילים־מאַסע מיט דער מאַנשאַפט, די שיף באַקומט דעם אַלטן און באַקאַנטן יידישן בטחון־נאָמען „התקוה" און אַ ווייס־בלאָע פאָן ווערט אַרויפגעצויגן. זאָל די וועלט וויסן, אַז זעקס קריגס־שיפן, קרייצערס פון פלאָט פון זיין מאַיעס־טעט, איין עראָפּלאַן און הונדער־

טער ביז די ציין־באוואפנטע ענגלישע סאלדאטן האבן פארפירט מיט איר א מלחמה. אלע אויף דער מעפילים־שיף ווערן באוואפנט אין דעם נישט־גלייכן קאמף: א קליינע משא־שיף קעגן 6 מעכטיקע קריגסשיפן; שטעקנס און אייזנס קעגן מאשין־געווער און גאז־באמבעס; העכסטער מענטשלעכער העראאיזם און מסירת־נפש ווערסוס אן אשמדאי־ציניזם און ברוטאליטעט פאר וועלכן די קומענדיקע דורות פון ענגלישן פאלק וועלן בייגן די קעפ פאר וויסטער חרפה.

דער עפילאג: די שיף ווערט אריינגעשלעפט אין חיפהער פארט. די מאטראזן פון דער יידישער שיף האבן אבער באוויזן אלץ צו צעשטערן. די ענגלענדער טארן נישט באקומען קיין גאנצע שיף, נאר א צעממיתטע, וואס טויג שוין צו גארנישט. דערנאך ווערן אלע אוועקגעשלעפט קיין ציפערן און דורך דעם ארעסט פון ש. איזבאן, הלמאי, ער, אן אמעריקאנער בירגער, האט געוואגט צו באגלייטן א מעפילים־שיף, האבן מיר די געלעגנהייט זיך אויך צו באקענען מיט דעם פאליצייאישן רעזשים אין ציפערן און מיט דעם צעפוילטן רעזשים אין דער חיפהער תפיסה, ווו קארופציע, גנבה, שמוץ און כאבאר האבן פאראייניקט די געזעץ־היטער פון דער ענגלישער אדמיניסטראציע אין ארץ־ישראל מיט די ווערעמדיקע און פארקויפטע אראבישע אונטערוועלטניקעס. עס איז א קאפיטל וואס שליסט אויף א טיר אין די פינצטערע לאבירינטן פון ענגלישער קאלאניאל־הערשאפט אין נאענטן און מיטעלן מזרח.

אין סך־הכל: עס איז א בוך, וואס דערהייבט דעם נאמען פון זיין מחבר, שפיגלט אפ רעפארטאזש־ארטיק אבער מיט דער גאנצער ערלעכקייט פון דעם מחברס נשמה די דראמאטישע עפיזאדן פון דער וואנדערונג פון איין שיף, וואס גיט דעם שליסל פאר דעם נייעסטן קאפיטל פון יידישער געשיכטע, וואס וועט אמאל געלייענט ווערן ווי די שפאנענדיקסטע געשיכטע פון קאמף און געראנגל אויפן אפענעם ים צווישן פרידלעכע אבער העלדישע יידישע ים־וועלף און באוואפנטע ענגלישע סאטראפן. עס איז א דאקומענטארישע באשרייבונג פון היסטארישן ווערט און פארנעם.

מיר ווינטשן קיין שום פאלק ניט צו דארפן ווען עס איז דורכמאכן א מעפילים תקופה אין זיין געשיכטע. איין פאלק וואלטן מיר עס יא געווונטשן — דעם ענגלישן. זיי וואלטן דעמאלט פונקט ווי דער פאליאק, דער „דיוק”, דער אירלענדער, דער שוועד אפגעשאצט וויפיל גבורה, וויפיל אומדערשעצלעכע דערהויבנקייט, וויפיל ליבע, וויפיל איבערמענטשלעכער מוט, וויפיל נאבלקייט און איידלקייט, וויפיל צער און יסורים עס ליגן אין די ים־נסיעות פון די מעפילים. זיי וואלטן אפשר דעמאלט באגריפן וואס פאר א מהלך עס ליגט צווישן זייערע בעסטיאלע „כשרע” געזעצן און דער מענטשלעך־אידעאליסטישער „אומלעגאליטעט” פון די נארד אמעריקאנער יידישע יאטן וואס פירן דעם איבערבלייב פון ישראל צום אויסגעבענקטן לאנד...

אויב די ענגלענדער וועלן אמאל דארפן דורכמאכן אזא מעפילים־עפאפייע, וועלן זיי קענען א סך לערנען פון ש. איזבאנס בוך...

ל. דאַמאַנקעוויטש שרייבט וועגן ש. קאַטשערגינסקיס בוך „פּאַרטיזאַנער גייען"... אין זיין אַרטיקל א. ג. „אַ בוך אין דער צייט" („אַרבעטער וואָרט", פּאַריז, 3טער אָקטאָבער 1947).

מיר זענען נאָך אינגאַנצן אַריינגעטאָן אין פונאַנדערוויקלען אונזערע פאַרבלוטיקטע מגילת־החורבן און לאַנגע יאָרן וועלן נאָך מסתּם פאַרגיין איידער די יידישע פּראָזע וועט זיך מיט עפּעס אַנדערש פאַרנעמען ווי מיט דערציילן און איבערדערציילן, וואָס עס איז מיט יידן אָפּגעטאָן געוואָרן בימי היטלער אין האַרץ פון אייראָפּע. די חורבן־כראָניק וואַקסט און וועט זיך נאָך צעוואַקסן. יעדע קהילה קומט מיט איר פּינקס פון אומקום, יעדע געטאָ מיט איר פּרשה פון ליקווידאַציע, יעדע עדה מיט דער איכה־געשיכטע פון איר פאַרטיליקונג.

איז עס נאַטירלעך אַזוי, נישט נאַטירלעך איז אָבער, וואָס פּאַראַלעל צום כמעט ליידנשאַפטלעכן דראַנג אַלץ צו פאַרצייכענען, צו דער כמעט אויטאָסאַדיסטישער הנאה צו דעטאַלירן אַלע נבלות פון דער יידישער אונטערוועלט, וואָס די טרויעריקע אומשטענדן האָבן אַרויסגעבראַכט אויפן אויבערפלאַך פון גסיסה־לעבן אין געטאָ, זענען נאָך ביז איצט, פאַרהעלטנישמעסיק זייער ווייניק באַלויכטן געוואָרן די מסירות־נפש און די גבורות פון די הונדערטער און טויזנטער פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן געמאַכט ציטערן דעם פּחדנותדיקן פיינט און גענומען נקמה אין אכזר.

זיכער איז נישט פאַראַן קיין שום פּראָפּאָרץ צווישן פּאַסיוון מאַסן־אומקום פון די מיליאָנען אין די געטאָס און דעם באַוואָפנטן קאַמף פון הייפעלעך, אָבער דווקא צוליב דער שרעקלעכער אַפּאַטיע פון די נידערגעשלאָגענע געטאָ־מאַסן באַקומען די העראָאישע מעשים פון די איינצלנע דעם גאַנצן געוויכט.

זיינע העלדנטאַטן פאַרמינערן מיט גאָרנישט די קידוש־השם גלאָריע פון די צאָן־קדשים, וואָס זענען מיט דורותדיקער רעזיגנאַציע געגאַנגען צו פּיין און שחיטה, אָבער זיי באַלייכטן די געטאָ־חשכות ווי בליצן די פינצטערניש פון דער נאַכט.

מיט מער אָדער ווייניקער פּרטים זענען שוין פאַרשריבן געוואָרן אויך די אויפשטאַנדן אין וואַרשעווער און אַנדערע געטאָס, אָבער וועגן די „פרייע שיסער" מחוץ פון די געטאָס, וועגן די יונגע יידן, וואָס האָבן זיך מיט וואָפן געטראָגן איבער אַלע עקן פון נאַצישער אָקופּאַציע, טרעטנדיק כסדר אין אַ נעץ פון געפאַרן, וועגן זיי איז נאָך זייער ווייניק געשריבן געוואָרן.

אַ וויכטיקן בלויז האָט דעריבער אויסגעפילט דער זייער פּאָפּולערער אַרגענטינער פאַרלאַג „דאָס פּוילישע יידנטום" מיטן פאַרעפנטלעכן ש. קאַטשערגינסקיס בוך „פּאַרטיזאַנער גייען", וואָס, ליטעראַריש גענומען, געפינט עס זיך אויפן וועג צווישן גוטער כראָניק און דערציילונג.

דער מחבר אַליין גיט, אין שערבלאַט, אָפּ די באַשיידענע צושריפט פון: פאַרצייכענונגען פון ווילנער גע־

טא", אבער דאס, וואס ווערט דער־
ציילט אין דאזיקן נישט גרויסן בוך,
איז ווייט מער ווי טרוקענע פארציי־
כענונגען. עס פילט זיך אויף יעדן
זייטל פון בוך א גליענדיקער פא־
טאס פון קאמף, אן „אז ישיר" אט־
מאספערע פון העראאיזם, א הא־
ציקע ליבע צום יונגן קעמפער, וואס
איז אזוי גרויס ווי די גרענעצלאזע
שנאה צום נידערטרעכטיקן פיינט.

ווען אין שטאט האט געהערשט
דער וואלף, האט אין וואלד געהערשט
דער מענטש. און אין אלע געשיכטע־
לעך פון ביכל טרעפט איר זיך אן
אויף דער טיפער מענטשלעכקייט,
וואס האט באגלייט די מעשים פון די
פארטיזאנער. איבער אלעם וואס זיי
האבן געטון, איבער צעפליקטע עשא־
לאנען, איבערן הינריכטן פון געפאנ־
גענע איז אויסגעגאסן א הומאניטאר
געפיל פון „הרשעה כולה כעשן
תכלה" און עס איז קאטשערגינסקין
געלונגען אונז צו איבערצייגן, און
אונז אנגעשטעקן מיט זייער מענטש־
לעכקייט, מיטן „זוכן דעם מענטש
אין מענטש", ווי עס זאגט דארט א
העלד.

אויף זייער פיל ערטער זענען פא־
ראן גאנץ געלונגענע נאטור־באשריי־
בונגען און מיר באקומען דעם איינ־
דרוק ווי דער וואלד מיט אלעם, וואס
ער באהאלט אין זיך, זיינע ביימער,
זיינע קוסטן, זיין גראז און זיינע
פייגל, זיינע קלעצער און זיינע לע־
כער זענען באטייליקט אין דער קאנ־
ספיראציע קעגן די היטלעריסטן.

קאטשערגינסקי האט געמאכט די
התחלה, אנדערע דארפן נאכפאלגן.

מ'האט זיך שוין געשפארט וועגן
דעם, צי וועט אונדזער נאציאנאלע
קאטאסטראפע קענען אמאל קינסט־
לעריש געשטאלטיקט ווערן און אויב
יא, זיכער ערשט פון א ווייטער פער־
ספעקטיוו פון צייט, אבער די פאר־
טיזאנער־עפאפיי ווארט שוין איצ־
טער אויף איר קינסטלערישער דער־
הויבונג.

ווער וואלט דאס געוווסט אז יידי־
שע טאטעס מיט זין האבן געקעמפט
האנט ביי האנט („15טער עשא־
לאן"), אז א מאמע מיט א זון זענען
געגאנגען צוזאמען אויספירן די שלי־
חות פון אויספירונג. די מאמע
פאלט און דער זון זעצט פאר זיין
שליחות („מאמע און זון"), אז א
יידישער פארוווּנדעטער פארטיזאן
רייסט אראפ א גראנאט ביי א דייו־
טשן סאלדאט, כדי זיך אויפצורייסן
מיטן שונא אינאיינעם? און נאך און
נאך.

אויב דאס און ענלעכס איז מעג־
לעך געווען, איז לא אבדה תקוותנו.
און א יישר כוח קאטשערגינסקין
פארן העלפן אויפשטעלן די עפאפיי
פון דערמונטערונג און האפענונג.

Este libro se terminó de imprimir el día 21 *de abril del año* 1948 *en los Tall. Gráficos Julio Kaufman, calle Corrientes Nº* 1976, *Buenos Aires, Rep. Argentina*